

Magyar Irodalmi Tanszék

ACTA HISTORIAE
LITTERARUM
HUNGARICARUM
34

Új folyam

3

Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 34
Új folyam 3

ACTA HISTORIAE LITTERARUM
HUNGARICARUM

A Szegedi Tudományegyetem
Magyar Irodalmi Tanszékének
évkönyve

34

Új folyam

3

Szeged
2018

ACTA HISTORIAE LITTERARUM HUNGARICARUM
Az SZTE BTK Magyar Irodalmi Tanszékének évkönyve

34.

(Új folyam 3.)

Szerkesztőbizottság

Hász-Fehér Katalin (felelős szerkesztő, Szeged)

Latzkovits Miklós (Szeged)

Virág Zoltán (Szeged)

Csire Márta (Bécs)

Rudaš Jutka (Maribor)

Marko Čudić (Belgrád)

Utasi Csilla (Újvidék)

Biró Annamária (Kolozsvár)

Csehy Zoltán (Pozsony)

A szövegeket lektorálta

Balázs Mihály, Hász-Fehér Katalin, Virág Zoltán

Angol szövegrészek: Zentai Mária

Levelezési cím

SZTE BTK Magyar Irodalmi Tanszék

Szeged, H-6722, Egyetem u. 2–6.

Tel. +36 62 544 365

E-mail: actahistlitt@gmail.com

Kiadja a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti és Társadalomtudományi
Karának Magyar Irodalmi Tanszéke

© SZTE BTK Magyar Irodalmi Tanszék és a szerzők

ISSN 0586-3708

INTER (CON)TEXTUS

MOLNÁR DÁVID

„ÖTÖDIK MINERVA”:
A RÁKÓCZI-EPOSZ ELSŐ RÉSZÉNEK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

REZÜMÉ

A *Rákóczi-eposz* a barokk irodalom nevezetes terméke. Szerzője ismeretlen, 1672 körül keletkezett. A *Rákóczi-eposz* öt részre oszlik, középpontjában II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata (1657) áll. Dolgozatomban a mű első részét értelmezem, s azt igyekszem bizonyítani, hogy itt nem található invokáció, ez egy teljesen tipikus alkotóelemekből összeállított epifánia-szcéna: Pallasz Athéné megjelenik a sértődött poétának (aki erős félelmet érez ennek hatására), s azt látjuk, hogy az istenasszony nemcsak eget verően magas, hanem szertelenül szép is, jó illatú és arca sugárzik. Zavarba ejtő azonban, hogy Athénének szárnyas lába van, ezt a *De natura deorum*-ból meríthette a szerző, ahol Cicero megemlíti, hogy Athénét szárnyas saruval is szokták ábrázolni. Az is érdekes, hogy a költői epifániának itt nem arról a fajtájáról van szó, amelyet a költészetbe való bevezetésként írnak le, hanem ez már egy költői művészetet szabályozó epifánia, ahol az istennő azért jelenik meg, hogy írásra serkentse a poétát. Ez a költői öntudat kifejeződése: a szerző már nem kezdő. Mindezek alapján könnyen belátható, hogy a *Rákóczi-eposz* szerzője másfajta hagyományt képvisel, mint Zrínyi Miklós a *Szigeti veszedelemben*.
KULCSSZAVAK: *Rákóczi-eposz*, eposz, invokáció/epifánia, szárnyas lábú Minerva, Zrínyi

ABSTRACT

„Fifth Minerva” – Interpretating the First Part of the *Rákóczi-eposz*

The *Rákóczi-eposz* (Rákóczi-epic) is a famous work of Hungarian Baroque literature. The author is unknown, and the text was composed after 1672. The *Rákóczi-eposz* consists of five parts and the main subject of the “epic” is George II. Rákóczi’s military expedition to Poland (1657). In my paper I am dealing with the first part of the *Rákóczi-eposz*, and I argue that it is not an epic invocation, but a typical anthropomorphic divine epiphany: in this part goddess Pallas manifests herself to the offended poet (who experiences strong fear on her entrance) and she is characterised by height, extreme beauty, fragrance and

radiance. We also learn about Pallas that she has winged feet, which is perplexing. The concept derives from Cicero's *De natura deorum*, where Pallas wears winged sandals. It is also remarkable that the first part is not an "epiphany as initiation into poetry", but it is an "epiphany moulding ars poetica", where the goddess manifests herself to encourage literary creation. This is an expression of poetic self-consciousness: this poet is no beginner! Thus, the author of the *Rákóczi-eposz* represents a previously unacknowledged tradition that is different from Miklós Zrínyi and his famous "epic", *Szigeti veszedelem*.

KEYWORDS: *Rákóczi-eposz*, epic, invocation/epiphany, winged feet of Minerva, Zrínyi

Az ismeretlen szerzőjű *Rákóczi-eposz* a barokk irodalom nevezetes terméke, amely 1672 körül keletkezhetett. A mű öt részre oszlik, középpontjában a negyedik szakasz található, ez II. Rákóczi György erdélyi fejedelem lengyel hadjáratát (1657) ismerteti. Kifejezetten e hadjáratot illetőleg tulajdonképp nem maradt ránk más verses termék, ráadásul ez a szöveg forrásértékkel is bír. Ehhez képest igen hálátlan szerepet osztottak rá az irodalomtörténészek: minthogy jegyzetében Dézsi Lajos, a szegedi magyar irodalomtörténeti tanszék professzora „II. Rákóczi György eposzáként” emlegette e históriás éneket,¹ mindenki a *Zrínyiásszal* állította és állítja szembe, s ebből az egyenlőtlen küzdelemből sosem kerülhet ki győztesen. Ebben a dolgozatban arra teszek szerény kísérletet, hogy lehámozzam róla a *Szigeti veszedelmet*, s első részét önmagában és önmagáért értelmezzem.

Bár a *Rákóczi-eposz* hasonlóan kezdődik, mint Zrínyi „eposza”, hiszen mindkettő szembeállítja a „tűzbe hágó” ifjúságot a férfikorral,² folytatásában nagyon is eltér tőle. Személyes hangú első részében ugyanis (amelyet a legfrissebb, elektronikus kiadásban nem voltak restek invokációnak nevezni),³ egy „terjedelmes, memoárszerű, vallomásos párbeszédben”⁴ a

¹ DÉZSI Lajos, *Hazai elbeszélő források: A történeti tárgyú szépirodalom*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1927, 23.

² SZAKOLCZAI Attila, *Zrínyi-reminiscenciák a „Rákóczi-eposz”-ban*, Zrínyi-dolgozatok 2(1985), 138.

³ *Rákóczi-eposz*, a szöveget átírta LUKÁCS Katalin, szerkesztette ORLOVSZKY Géza, <http://magyar-irodalom.elte.hu/syrena/texts/rakoczi.html>

költeményeit egy barátja bírálatának hatására magába fojtó szerző igen-csak bőbeszédűen elmondja, hogy megjelent előtte egy kezében madarat – valószínűleg baglyot – tartó istenasszony, aki – nem sok választást engedve neki – felszólította, hogy „bánatos verseivel” szolgálja hazáját.

Ez – az egyébként tudtán kívül Rimayul is tudó⁵ – istenasszony a fő textuális esemény szerint a pogány Pallasz Athéné/Minerva (hiszen a poéta a bölcsességnek istenasszonyaként mutatja be őt), a lapszéli szerzői megjegyzések szerint azonban – nem kevésbé meglepő módon – a keresztényi és vele nehezen azonosítható isteni kegyelem, Malaszt. Hogy kettjük párosítása az irodalomtörténészeknek sem könnyen elképzelhető, azt legjobban talán Orlovsky Géza feltételezése érzékeltetheti, aki szerint a Malasztnak olvasati hibának kell lennie, s ennek folytán helyére Pallaszt kellene állítanunk. E javaslatát egyesek igazán megszívlelik, szerintem azonban a „P” és „M” betűk különbözőségük folytán nehezen téveszthetőek össze, különösen nem háromszor egymás után. Épp ezért egyáltalán nem helyes eljárás, hogy – szövegkritikai apparátus nélkül – konjektúrát közlünk a főszövegben, Pallásra javítva Malasztot a legjobban hozzáférhető internetes kiadásban.⁶ Már csak azért sem, mert az egymásra nem építő 20. századi másolatok mindegyikében a Malaszt kifejezést találjuk a históriát kísérő margószövegben.⁷

Mielőtt megpróbálnám megválaszolni, hogy lehet-e „hadvezérlő” Pallasz Malaszt, azaz, a perszonifikált kegyelem, nem kerülheti el a mi figyelmünket sem, hogy az istenasszony – „malaszsága” nélkül is – bizarnnak, első látásra talán valamiféle keveréklénynek, kimérának tűnhet. Mintha Pallasz Athénét a szerző az általa legyőzött gigász⁸ („termet”) és Hermész vagy Perszeusz alakjával („szárnyas láb”) is összeolvasztotta volna. Persze ez aligha lehetséges. Sokkal valószínűbb, hogy úgy kell inkább megközelítenünk őt, mint ahogy Bene Sándor Rimay múzsját, Ilo-

⁴ NAGY Levente, *Időszerkezet és individuumszemlélet három 17. századi magyar eposzban (Szigeti veszedelem, Kemény János emlékezete, Rákóczi-eposz)*, Irodalomtörténeti Közlemények 104(2000/1–2), 197–223.

⁵ ISMERETLEN SZERZŐ, *Rákóczi-eposz*, sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta, a jegyzeteket és a mutatókat összeállította SZIGETI Csaba, az utószót írta és a képeket válogatta KESERŰ Gizella, a kötetet szakmai szempontból KLANICZAY Tibor és PÉTER Katalin nézte át, Budapest, Európa, 1988 (Bibliotheca historica), 241.

⁶ *Rákóczi-eposz*, i. m.

⁷ Vö. ISMERETLEN SZERZŐ, i. m., 35, 36, 38. ALSZEGHY Zsolt, *A Rákóczi-eposz*, Irodalomtörténeti Közlemények, 62(1958/4), 518.

⁸ Szintén Pallasznak hívják.

nát, akiről mindenki azonnal a trójai mondakör Helénájára asszociál, mégse feleltethető meg problémátlanul a bennünk élő toposzoknak.⁹ Hogy a *Rákóczi-eposz* sem a mai köztudatban elfogadott Pallasz Athéné-képet közvetíti, azt leginkább talán az érzékelteti, hogy Pírnát Antal egyenesen *A filozófia vigasztalása* című mű kezdő szituációjából eredeztet- te volna őt: ahogy feje búbjával a Filozófia istenasszonya Boethiusnál az ég boltját veri,¹⁰ úgy a *Rákóczi-eposzban* is Pallasz Athéné fejét az egek érik:

Nincs termet hasonló, tőle méltán félek,
Emelkedvén, néha fejét érik egek,
Szárnyas lábaival nyom tengert és földet,
Így szívemben: »Uram, erről mit remínyek?«¹¹

Pírnát feltevésével azonban két probléma is van. Az egyik, hogy a két is- tennő leírása semmi másban nem hasonlít egymásra, a másik pedig, hogy a *Rákóczi-eposz* írójának olyan műveltséget tulajdonítunk mindezzel, amelynek nem biztos, hogy birtokában volt. Szembeötlő azonban, hogy az ő Pallasz Athénéje nemcsak eget verően magas, mint Esterházy Pál óriásokká növekvő hősei,¹² hanem szertelenül szép is,¹³ továbbá kellemes illatot áraszt¹⁴ és isteni teste ragyog, sőt sugárzik.¹⁵ Ha ehhez hozzávesz- szük, hogy a poéta milyen beszédes érzelmi reakción esik át (olyannyira fél a hatalmas termetű istenasszonytól, hogy szívében szavait – nem kis meglepetésünkre – Pallasz Athénétől a keresztény Isten irányába fordít- ja), nem lehet kétségünk afelől, hogy a vers kezdő szituációja nem egy- szerűen egy „előkészítő mitológiai fikció” vagy „fabulázás”, mint azt ed-

⁹ BENE Sándor, *Rimay múzsája*, Irodalomtörténeti Közlemények, 115(2011/3), 271–339.

¹⁰ ISMERETLEN SZERZŐ, *i. m.*, 240–241.

¹¹ *Uo.*, 35.

¹² ÁCS Pál, *Sárkányölő a csodakabinetben: Kuriozitás és hőskultusz Esterházy Pál Egy csudálatos ének című versében* = *Uő., Átszítált idő: Tinóditól Tandoriig*, Budapest, Pesti Kalligram Kft., 2014, 120. Az Esterházy család és a magyarországi művelődés: *Képek és szövegek*, válogatta, szerkesztette, az előszót írta KNAPP Éva–TÜSKÉS Gábor, a kép- anyag összeállításában közreműködött TÜSKÉS Anna, Budapest, MTA Bölcsészet- tudományi Kutatóközpont, 2013, 41.

¹³ „[S]zép”, „Fejér homloka nem fonnyadt üdő miatt”, „Fekete klárishoz hasonló két szeme” stb. ISMERETLEN SZERZŐ, *i. m.*, 34.

¹⁴ „Leeresztett fodor hajáról jó illat” *Uo.*, 34.

¹⁵ „Tiszta orcájáról rám világot csaptat” *Uo.*, 34.

dig gondolták,¹⁶ hanem egy teljesen tipikus alkotóelemekből¹⁷ összeállított epifánia-szcéna.

Ezért aztán különösen káros, hogy úgy adták ki legutóbb a költemény szövegét, hogy az első részt invokációnak nevezték át.¹⁸ Ezzel ugyanis az a probléma, hogy amíg az invokáció (segítségül hívás) az aposztrophének – hagyományosan az eposzokban előforduló – egyik speciális fajtája, addig az epifánia Georgia Petridou meghatározása alapján egy istenségnek az egyes ember vagy az emberek egy csoportja előtti álomban vagy éber valóságban, válságkörülmények közötti vagy vallásos összefüggésben való megjelenését, manifesztálódását fejezi ki.¹⁹ Jelentős különbség tehát a kettő között, hogy az epifánia esetében nem (feltétlenül) hívják segítségül az adott isteneket, az adott múzsát, Istent vagy Szűz Máriát stb. (vegyük észre, hogy a *Rákóczi-eposz*ban sincs semmiféle olyan fohászkodás, mint Zrínyinél!), azok különböző formában saját maguktól is megjelenhetnek.

Petridou – elődjei nyomán – az isteni epifánia hét fajtáját feltételezte az ókori görögök vallási tudatában.²⁰ Ezek egyike a *Rákóczi-eposz* első részét is scenírozó antropomorf epifánia, amelynek folyamán a halhatatlan lényeknek – a kezdetektől fogva a hollywoodi szuperprodukciókig – olyan testi fiziognómiájuk és rendkívüli tulajdonságaik lehetnek, mint például extrém magasságuk:

S most, testére felöltve ruháit, az isteni úrnő
állt meg a sátorban, s a magas szépmivű tetőig
ért feje, és ragyogott arcáról az isteni szépség,
mint amilyen mindig fénylik koszorús Küthereián.²¹ (Kiemelés tőlem: M. D.)
(Homéroszi himnuszok, Aphroditéhoz)

¹⁶ A két *Rákóczi György* korának költészete (1630–1660), sajtó alá rendezte VARGA Imre, Budapest, Akadémiai, 1977 (Régi magyar költők tára: XVII. század, 9.), 739. VARGA Imre, *Ismeretlen szerző: Rákóczi-eposz*, Irodalomtörténeti Közlemények 93(1989/5–6), 720.

¹⁷ Vö. Georgia PETRIDOU, *Divine Epiphany in Ancient Greek Literature and Culture*, Oxford, Oxford University Press, 2015, 32–42.

¹⁸ *Rákóczi-eposz*, i. m.

¹⁹ PETRIDOU, i. m., 2.

²⁰ Uo., 29.

²¹ *Homéroszi himnuszok*, fordította DEVECSERI Gábor, illusztrálta, PAPP Oszkár, Budapest, Európa, 1981, 83.

...az istennő a küszöbről fölmagasult most,
mennyezetig, megtöltve az ajtót isteni fénnel.
Eltöltötte a tisztelet és a csodálat, a sápadt
félelem is Metaneirát, és átadta a széket.²² (Kiemelés tőlem: M. D.)
(Homéroszi himnuszok, Démétérhez)

Ezek alapján biztosnak látszik tehát, hogy nem Pallasz Athéné és Pallasz összemosásáról vagy az előbbi egyik állandó jelzőjének, a sztheniasznak (Σθενιας – hatalmas 'erős') a félreértéséről van szó.

Az istennő méreteinek magyarázatára azonban szárnyas lábakkal való megjelenítése miatt sem zárhatunk ki egy másik lehetőséget. Erről az ábrázolásmódról („pinnarum talaria” – „Flügelschuhe”) Cicerónál olvashatunk *Az istenek természetében*:

Az első Minerváról már fentebb elmondtuk, hogy Apollo anyja; a másik a Nílustól született, s Egyiptomban a saisiak tisztelik; [...] az ötödik Pallas gyermeke, s – mint beszélik – elemésztette atyját, aki megpróbált erőszakot elkövetni szüzességén; *szárnyas saruval szokták ábrázolni*.²³ (Kiemelés tőlem: M. D.)

Ióannés Tzetzés főművéből, a „legposztmodernebb” ókori költeményhez, Lykophrón *Alexandrájához* készített tudományos szövegmagyarázatából arra is fény derül, hogy a 12. század legtudósabb bizánci költő-filológusa szerint azért van Athénének szárnya a lábain, mert amikor saját apját a szüzességét féltve megölte, nemcsak bőrét öltötte fel mint aigist, hanem szárnyait is lábaihoz illesztette.²⁴ Olyan mítoszvariációt rögzített tehát kiváló alaposságú művében Tzetzés, amelyben az óriás szárnyának arányosnak kell lennie Athéné testével, legalábbis egy naiv logika szerint. Persze a Tzetzés-recepció a 17. századi Magyarországon és Erdélyben finoman szólva sem volt fellendülőben, viszont Ciceróra hivatkozva a gö-

²² Uo., 37.

²³ Marcus Tullius CICERO, *Az istenek természete*, fordította, a jegyzeteket és az utószót írta HAVAS László, Szeged, Lazi, 2004, 149.

²⁴ LYKOPHRÓN, *Alexandra Tzetzés magyarázataival*, fordította, a jegyzeteket és az utószót írta FEHÉR Bence, Máriabesenyő, Attraktor Kft., 2017, 179. Robert L. FOWLER, *Early Greek Mythography*, II, Oxford, Oxford University Press, 2013, 66. Nem érdektelen, hogy Graves Tzetzés Lykophrónról írt kommentárjára hivatkozva, ám annak mégis ellentmondva az állította, hogy Athéné apja lenyűzött szárnyait nem lábára, hanem vállaira illesztette („of his wings for her own shoulders”). Robert GRAVES, *A görög mítoszok*, fordította SZÍJGYÁRTÓ László, szakmailag ellenőrizte FALUS Róbert, I, Budapest, Európa, 1970, 64.

rög-római hitvilág istennőinek életrajzait megíró Boccaccio,²⁵ vagy a 16. századi mitográfusok, „az összehasonlító vallástudomány megalapítói”, például Cartari²⁶, Giralaldi²⁷ is számol ezzel a leírással és a *Natalis comitis mythologiae*ben is megtalálható.²⁸

Érdekesebb ennél, hogy Petridou az epifániák egy kis hányadát költői epifániának nevezte, s ezen belül két csoportot különböztetett meg. Az egyiket a költészetbe való bevezetésként, beavatásként írja le,²⁹ a másik pedig arra irányul, hogy észlelője költői művészetét szabályozza, ars poeticáját formálja.³⁰ Minket csak ez utóbbi érdekel, ugyanis ebben az esetben már olyan beavatott művészek az epifánia címzettjei, mint a *Rákóczi-eposz* szerzője is, s az istenségek vagy múzsák már csak azért jelennek meg nekik, hogy kifejezzék érdeklődésüket költeményük megírása iránt, vagy kezdeményezzék, hogy más irodalmi műfajjal próbálkozzanak, esetleg hogy műveik közzétételére bátorítsák a költőket stb.³¹ Ugye érzékeljük abban a költői öntudatot, hogy a szerző ezt választja a kettő közül? A poétikus epifániának erre az esetére egyébként Petridou számos példát hozott, ezek közül én most csak néhányat emelek ki: Pindaros,

²⁵ *Tutte le opere di Giovanni BOCCACCIO*, VII–VIII, a cura di Vittorio ZACCARIA, Milano, Arnoldo Mondadori Editore S. P. A., 1998, 493. „Minerva – come sopra è manifesto da Teodonzio – fu figlia de Pallene, o Pallante, ucciso da lei per difendere la sua verginità. Questa, come scrive Tullio nel *De natura deorum*, fra le molte Minerve, fu la quinta; e dice che dagli antichi le furono attribuiti calzari alati, o perché dopo aver ucciso il padre, fu veloce nella fuga, o che sia accaduto per altro motivo.”

²⁶ LE IMAGINI Degli Dei degli Antichi, *Del Signor Vincenzo Cartari Regiano...* In Padoa appresso Pietro Paulo Tozzi librario 1608. 351. „Trouasi ancora appresso di Marco Tullio, oue ei scriue della natura de i Dei, che vi fu vna Minerua (...) la quale era finta hauere le ali a’ piedi.”

²⁷ DE DEIS GENTIVM LIBRI SIVE SYNTAGMATA XVII. Quibus varia ac multiplex Deorum Gentium Historia, Imagines ac Cognomina, plurimáque simul multis hactenus ignota explicantur, clarissiméque tractantur: LILIO GREGORIO GYRALDO *Ferrariensi Auctore. LUGDUNI*, Apuad haeredes Iacobi Iunctae. M. D. LXV. 290. „quintam, Pallantis, quae patrem dicitur interemisse, virginitatem suam violare conantem, cui & pinnarum talaria affingebant.”

²⁸ NATALIS COMITIS MYTHOLOGIAE, SIVE EXPLICATIONVM FABULARVM LIBRI DECEM. VENETIIS MDLXVIII. 90. „Quinta Pallantis: quae patrem dicitur interemisse, virginitatem suam violare conantem: cui & pinnarum talaria affingunt.”

²⁹ PETRIDOU, *i. m.*, 214–221.

³⁰ *Uo.*, 222–226.

³¹ *Uo.*, 222.

Szophoklész és Alkman is azt mondták, hogy észleltek olyan epifániákat, amelyek irodalmi műveiket alakították, Kallimakhosz pedig egyenesen azt a tanácsot kapta Apollóntól, hogy tartsa Múzsáját karcsún és vezesse költészetét járatlan úton stb.³² Mindebből két következtetést kell levonnunk. Az egyik, hogy a *Rákóczi-eposz* első része egy költői epifánia, a másik pedig, hogy Pallás igenis lehet Malaszt, ugyanis olyan kegyet, isteni kegyelmet személyesít meg, amely fölrázza hallgatásából a poétát és ars poeticáját megformálva írásra serkenti:

Keseregj, sírj, kiálts égben az Uradnak,
Bánatos verseket ez próbák kívánnak.³³

Minderről végérvényesen a *Rákóczi-eposz* 113. sora győzhet meg mindenkit, ahol nem akárhogy, hanem az áldott Istennek biztató erejeként, azaz, valamiféle malasztként titulálja a költő Pallasz Athénét.³⁴ Nem paratextuális tehát a két alak összekapcsoltsága, mint azt eddig állították.

Mindezek alapján azt szeretném hangsúlyozni, hogy ha a *Rákóczi-eposz* szerzője mintául is használta művéhez a *Szigeti veszedelmet* (ami abban a formában azért kétséges, ahogy Szakolczai állította),³⁵ Zrínyi hatása akkor sem látszik „agyonnyomni” őt. Sőt! Nagyon is úgy tűnik, hogy egy teljesen másfajta irodalmi hagyományt képvisel, s ezért méltán érdemli meg azt, hogy művét ne értsük félre minduntalan a *Zrínyiász* nyomán.

³² *Uo.*, 222.

³³ ISMERETLEN SZERZŐ, *i. m.*, 35.

³⁴ *Uo.*, 37.

³⁵ SZAKOLCZAI, *i. m.*, 144.

MILBACHER RÓBERT

A MAGYAR IRODALMI ROMANTIKA „MEGSZELÍDÍTÉSE”
(KÍSÉRLET EGY HIPOTÉZIS FÖLVÁZOLÁSÁRA)

REZÜMÉ

A tanulmány elméleti javaslatot tesz a magyar romantikus hagyomány abból a szempontból való szemügyre vételére, hogy vajon volt-e, és ha igen, akkor mi történt a romantikának azokkal az elemeivel, amelyeket a recepció túlságosan szubverzívnek ítélt. Miként szelídült bele a nyugtalanító metafizikus irányultsággal, nyitott emberképpel, lezáratlan ontológiai kérdésfelvetésekkel stb. bíró romantikus világlátás a népnemzeti paradigma harmonikus világképébe.

KULCSSZAVAK: magyar romantika, biedermeier, Vörösmarty, Arany, népnemzeti paradigma.

ABSTRACT

Taming Hungarian Literary Romanticism (An Attempt to Shape a Hypothesis)

This paper offers a theoretical proposition about Hungarian literary Romanticism from the point of view of whether and if so, what happened to the elements of Romanticism that the recipient judged too subversive. How the disquieting metaphysical orientation, man's open image, unsolved ontological questions etc. inherent of the Romantic worldview were tamed into the harmonious worldview of the national paradigm.

KEYWORDS: Hungarian Romanticism, Biedermeier, Mihály Vörösmarty, János Arany, national paradigm

A kiváló Gyulai- és Kemény-kutató, Papp Ferenc a következőket írja 1907-ben, *Arany János egyénisége s a romantika* című cikkében: „A mi költészetünkben a romantika szertelen rombolásainak gátat vetett a magyar lélek józansága, különösen Kemény Zsigmondnak mélyre ható elemzése

s Arany Jánosnak összehangzó egyénisége.”¹ Papp a cikke további részében a romantikához olyan jelzőket kapcsol, amelyek közhelyszerűen jellemzik a romantikaellenes retorika szótárát: szertelen, szeszélyes, túlzó, beteges stb. Például a német romantikáról azt írja, hogy „a költészetben a lélektan elfogadott törvényeit halomra dönti, vagy csengő bongón értelmetlen hangokat halmoz”.

Azonban a magyar romantika Vörösmarty utáni – Eötvös, Kemény regényeiben valamint Arany (!) és Petőfi költészetében realizálódó – újabb föllángolását már pozitívan értékeli, és mintegy a magyar irodalmi kultúra csúcspontjaként értelmezi: „Petőfi korlátlan szenvedélye s harcias természete feltétlen tiszteletet szerzett a romantika jelszavainak, ám-bátor a magyar léleknek férfias hazaszeretete, világos gondolkodása miatt költészetünkben nem hatalmasodhattak el a képzeletnek és érzelemnek olyan betegségei, minőket a külföldi romantika története mutat fel.” Ráadásul a legpozitívabb jelzőkkel látja el az itt már epochálisan fölfogott magyar romantikát: „Nincs a magyar költészet történetének szebb fejezete, mint a magyar romantikus költészet története. [...] A magyar lélek sohasem látott mélyebben az emberi léleknek titokzatos világába, sohasem szerette fáját magasztosabban, sohasem ítélte meg az emberiség fejlődését magasabb szempontból, mint a míg nemzetünknek legkiválóbb elméit a romantikus szellem tartotta bűvös körében.” Ezek után aztán már nem is csodálkozunk a cikk végének konklúzióján, amely mégiscsak meghökkenítőnek tűnhet az előzmények ismeretében (Papp is érzi a disszonanciát, ezért apologikus retorikát használ): „Talán némileg megmagyarázza e jelenséget az, hogy a romantika elemei szépen összeillenek a magyar lélek sajátágaival. Az bizonyos, hogy a romantika alig tud másutt annyi értékes egyéniséget s annyi összhangos alkotást felmutatni, mint irodalmunkban. A magyar léleknek s a romantikus szellemnek összhangját legtokéletesebben Arany egyéniségében és költészetében érezzük.”

Amikor cikkében Papp romantikáról beszél, akkor biztosan legalább kétféle értelemben használja a kifejezést: egyrészt a romantika többnyire (a francia és a német szellem hozadékaként és hatásaként értett) káros jelenségek összefoglaló metaforájaként jelenik meg nála, másrészt pedig egy nagyon is különféle, egymással nehezen összemérhető életművekkel jellemezhető (hogy említhető pl. Arany és Kemény egy lapon?) korszak megnevezésére alkalmazza. Nyilván az epochális fogalomhasználat egy-

¹ PAPP Ferenc, *Arany János egyénisége s a romantika*, Egyetemes Philológiai Közlöny 30(1907)/9, 649–662, itt: 649–650.

ben azt is jelenti, hogy immár a negatívumok nélkül értendő romantika terminus a „beteges” jellegzetességektől megtisztítva vonatkoztatható a magyar irodalom egy bizonyos időszakára.

Papp logikájának értelmében csak olyan romantikafogalommal lehet élni a magyar irodalom kijelölt kánonjának vizsgálata során, amelyben az összhangzás („összhangos lelki világ”), a józanság („a magyar lélek józansága”), egyszerűség és természetesség (mely egyaránt megtalálható „a naiv népköltés kunyhájában s az antik költészet fényes palotájában”) ellensúlyozza, sőt ki is iktatja a német-francia szellemből fakadó disszonanciaként értett negatívumokat. Ezzel azt is sugallja, hogy az említett korszak kánonjában csak az immár pozitív jegyekkel leírható romantika-konceptió érvényesülhet, azaz azt sugallja, hogy nem dedukció eredményeképpen tehető a fenti állítás az adott időszak kánonjára, hanem az adott korszak műveinek, magatartásformáinak stb. induktív vizsgálata során juthatunk erre a megállapításra. Ennek két messzeható következménye van: egyrészt egy erősen redukált romantikafogalommal dolgozik a szerző a magyar jelenségek vizsgálata során, másrészt csak azokra a magyar irodalmi jelenségekre koncentrál, amelyek ennek a redukált romantikaleírásnak megfelelnek. A károsnak tekintett jellegzetességektől megfosztott romantikafogalom ráadásul úgy nyer pozitív megfogalmazást, hogy eleve kizár magából egy fenomenológiai értelemben rögzíthető, adatolható jelenségcsoportot.

Mivel Vörösmarty költészetében diagnosztizálja azokat a jegyeket, amelyekről meg kell szabadítani az igazán értékes költészetet, következésképpen Vörösmarty életműve nem, vagy csak gondos és figyelmes válogatás, szelektálás illetve átértelmezés után tartozhat hozzá a magyar romantika kánonjához. Ugyanakkor Papp a jóval később megjelent Petőfi-tanulmányában már minden további nélkül beazonosítja a romantikus jegyeket: „A romantikus költőt árulja el akkor, amikor a népköltészet formáit alkalmazza, mikor az elvadult természet képeiben gyönyörködik, mikor a képzelet szabadságát hirdeti, mikor Shakespeare költészetének csúcscsaira tekint fel, mikor a középkort a maga borzalmaival rajzolja, s mikor a kor szabadságtörekvéseiben vesz részt.”² Ezek a kulcsfogalmak – népiesség, természet-kultusz, képzelet szabadsága, középkor-kultusz, Shakespeare-kultusz, forradalmiság – olyan romantikaképet kínálnak, amely jól és viszonylag könnyen hasznosítható mátrixszá áll össze azok

² PAPP Ferenc, *Petőfi és a romantika*, Irodalomtörténeti Közlemények 1943/4, 1–7, itt: 6.

számára, akik a korszakként vagy (kor)stílusként értett magyar romantikáról próbálnak valamiféle képet alkotni. Ugyanakkor ez a mátrix be is határolja mind a lehetséges kérdésfelvetések spektrumát, mind pedig a vizsgálódás lehetséges tárgyát. Ez egyik oldalról abból következik, hogy a mátrix preskriptív jellege deduktív szemléletet tesz csupán lehetővé, azaz valójában csak bizonyos jegyek romantikusként való beazonosíthatóságát vagy be nem azonosíthatóságát engedi meg, ám az elsődleges kontextusok vizsgálatára alkalmatlan. (Ennek a szemléletnek a következménye, hogy pl. az „eredetiség” diskurzusa már mind *A nemzet csinosodásában*, mind pedig az *Eredetiség és jutalomtétel*ben olyan indexekkel ruházódik fel, amelyek a romantika értelmezése felé teszik őket nyitottá, ugyanakkor pl. elzárja az utat a fogalom csinosodás-diskurzus felőli értelmezhetősége elől.) Még a deduktív módszernél is súlyosabb következménye van annak a reduktív szemléletnek, amely úgy használja a kulcsfogalmakat, hogy nem veszi kritikai vizsgálat alá őket, hanem adottnak tekinti jelentéskörüket és használati módjukat. Ebben az esetben természetesen ráhagyatkozik valamiféle tudásrend axiomatikusságára az értelmező, vagyis nyilvánvalóan reflektálatlanul ideologikussá lesz. Mert vajon a népiesség mit is jelent a kortársi gondolkodásban? Vajon nem egy nagyon is heterogén jelentésű és jelentőségű fogalommal állunk szemben, amelynek éppen a korban alakul ki több értelmezési hagyománya, illetve praxisa? Nyilván Vörösmarty számára egészen mást jelentett, mint Petőfi számára, de persze Arany is másképp gondolt a népiességre, mint akár Petőfi. Ráadásul az idők során egyetlen szerző gondolkodásában is változik a jelentése és jelentősége még magának a „nép” fogalmának is: Arany 1841-es *Népnevelési ügyben* című cikke egészen más népképzetet közvetít, mint a *Toldi*, vagy éppen a *Bolond Istók*.

Papp fogalomhasználata tehát olyan romantikaképzetben gyökerezik, amely már eleve kizárt magából minden szélsőségesnek, diszharmonikusnak, egészségtelennek stb. bélyegzett jelenséget. Ez a képlet leírható azzal a Virgil Nemoianu által elemzett folyamattal,³ amely szerint általánosnak mondható európai tendencia a 19. század második harmadától kezdődően a romantika „megszelídítése” (taming), amely aztán a biedermeiernek nevezett jelenségbe torkollik. Nemoianu a „nagy romantikához” (high romanticisme) képest diagnosztizált visszalépést többek között azzal magyarázza, hogy az első romantikus nemzedékek az embe-

³ Virgil NEMOIANU, *The Taming of Romanticism. European Literature and the Age of Biedermeier*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, 1984, 1–41.

ri potenciál határait a végletekig kitágították (mind metafizikai, mind pszichológiai értelemben), ahonnan már lehetetlen volt visszatérni bármely romantika előtti modellhez. Ugyanakkor az emberi létezés kereteinek feszegetése olyan intenzitással ment végbe, ami eleve kizárta egy új, „élhető” modell felépítését, legfeljebb csak arra nyújtott alkalmat, hogy tudatosítsa, hogy az emberi állapotnak milyen eddig elképzelhetetlen dimenziói vannak, pontosabban lehetségesek. A végtelennel vagy az abszolútummal szembeállított emberi végesség és korlátozottság, az elveszett egység utáni vágy és az elérhetetlenségének biztos tudata, valamint az embernek azon képessége, hogy mindezekre reflektálni képes, megválaszolhatatlan kérdések elé állította a romantikusok első nemzedékét, aminek következtében vagy az örület és az önpusztítás különféle válfajainál kötöttek ki, vagy éppen a tételes vallások kínálta válaszokhoz tértek vissza. Akár így, akár úgy, az biztosan állítható, hogy a romantikusok által vizionált új emberkép egyszerre generált egyfajta feloldhatatlan metafizikai nyugalanságot, amely mindmáig része a nyugati ember önszemléletének, és egyszerre hozta létre – mintegy ellenhatásként – a (le)zárttság és a korlátozottság, a befejezettség és a nyugalom iránti igény kulturális formáit. A biedermeier-diskurzus mesterfogalmaként alkalmazott „rezignáció” kifejezés éppen ennek a kettősségnek a fényében nyeri el értelmét: egyrészt kiiktathatatlanul beleivódott a nyugati ember önszemléletébe az ember metafizikai lezáratlanságának tudata, másrészt viszont jogos önvédelmi kényszernek tekinthető mindennek a tudomásul nem vétele, vagy elismisírlása.

Amikor tehát Papp szertelen, idomtalan, destruktív stb. jelzőkkel illeti és elutasítja a romantika egy bizonyos aspektusát, akkor valóban a biedermeier önvédelmen alapuló diskurzusának a nyelvét beszéli, de közben indirekt módon elismeri, hogy a magyar irodalmi kultúrának is létezik olyan aspektusa (hogy azt ne mondjam: hagyománya), amely alkalmas arra, hogy a metafizikai nyugalanság forrásaként és médiumaként funkcionáljon a zárt rendként elgondolt magyar nemzeti univerzumban. Papp be is azonosítja a tévútként definiált hagyomány jegyeit, történetesen éppenséggel Vörösmarty költészetében: „hatalmas képzelete nem riadt sem a szörnyűtől, sem a szertelentől, sem az idomtalantól.”⁴ Úgy tűnik, hogy Vörösmarty költészetéhez, vagy legalábbis annak egy bizonyos aspektusához – főleg az 1820-as évek illetve az 1849 utáni időszak korpuszának bizonyos szövegeihez – olyan értelmezési stratégiák kapcsolód-

⁴ PAPP 1907, 661.

nak, amelyek vagy mert tényleg nem képesek szembesülni a vizsgált szövegekből kiolvasható metafizikai borzongással, vagy mert éppen ezeknek a belátott, de feloldhatatlan kétségeknek megszelídítésére törek-szenek, de mindenesetre a Vörösmarty-korpusz ezen aspektusát elutasít-ják, félreolvasák vagy egészen egyszerűen figyelmen kívül hagyják. En-nek a Berzsenyitől Erdélyi Jánoson át Gyulai Pálig terjedő kritikai gya-korlatnak a kulminációjaként lehet csak olvasni Zolnai Béla 1935-ös Bie-dermeier-könyvének Vörösmarty-fejezetét. Zolnai ugyanis azt próbálja itt bizonyítani, hogy Vörösmarty költészetének égi-földi, álom-való, véges-végtelen ellentétpárjai ugyan mutatnak némi rokonságot a német idea-lizmus hasonló képzeiteivel, de Vörösmarty rezignáltan lemond az ezek-kel való szembenézésről. Zolnai leginkább a *Csongor és Tündé*-ben látja re-alizálódni a folyamatot, hiszen míg a vágyódó, kereső, vándorló Cson-gort még a „a német romantika gyermekének” tartja, addig jellegzetesen biedermeier vonásként értelmezi Tünde földivé, halandóvá válását. A mű befejezésében ugyanis Zolnai a transzcendensre irányuló törekvésről való (rezignált) lemondás gesztusát látja.⁵

Vörösmarty romantikájának elutasítása, tudomásul nem vétele vagy éppen félreértése egyben azoknak a kontextusoknak az elfelejtődéséhez vezetett, amelyek segítségével bizonyos szövegek vagy szövegcsoporthok értelmezhetővé válhattak volna. Szimptomatikus, hogy még a Vörös-martyt újrafelfedezni vágyó nyugatos, esszéista generáció is (Schöppflin Aladártól Babits Mihályon át Szerb Antalig) csak saját, nem kis mérték-ben freudista előfeltevésektől determinált értelmezési kereteik között (az „örült” költő tudattalanból felfakadó lelki dokumentumaiként) képesek értelmezni az „ifjú” és az „öreg” Vörösmarty műveit. Egyszerűen a Vö-rösmarty-korpusz a folytonos félreértés állapotában van, ugyanis a szö-vegek jó része (akár a kiseposzok, akár az *Előszó*, vagy *A vén cigány*) kon-textus nélküli, illetve a népnemzeti vagy éppen a modernista értelmezői kánonhoz igazított formában hozzáférhetők, holott az elsődleges kontex-tusuk feltárása olyan romantikafogalom érvényesülését tenné lehetővé, amely a 19. századi magyar irodalmat nyitottá tehetné a metafizikus kér-désfeltevések irányába is.

⁵ ZOLNAI Béla, *A magyar biedermeier*, Franklin Társulat, 1935, 108–109.

TAKÁTS JÓZSEF

EMLÉKÓDA, MŰKÖDÉS KÖZBEN*
TOMPA MIHÁLY: LORÁNTFI ZSUZSÁNNA EMLÉKEZETE

REZÜMÉ

A tanulmány Tompa Mihály 1860-as emlékódáját azon egyházi ünnepség keretei között veszi szemügyre – korabeli feljegyzések, tudósítások alapján – amely számára íródott. A ceremónia, amelybe beilleszkedett, országos jelentőségű politikai esemény is volt: a protestáns egyházak autonómiájának felszámolását célzó császári pátens visszavonásának, a sikeres ellenállásnak a megünneplése. Az ünnepség beszédeiben kifejeződik ez a politikai üzenet, az emlékódaiban azonban nem. Lehetséges, hogy a költő 1859-es akadémiai felkérésre írott ódájának a vélt vagy valós kudarca volt az oka, hogy az újabb emlékóda maradéktalanul illeszkedni próbált az egyházi megrendeléshez – elvétve ezzel az ünnepség politikai jelentését.

KULCSSZAVAK: emlékóda, „ceremoniális kontextus”, Sárospatak, pátensharc, civil vallás.

ABSTRACT

Memorial Ode in Ceremonial Context – Mihály Tompa: Remembering Zsuzsanna Lorántfi

With the help of the examination of the religious ceremony for which – as concluded by perusing contemporary journals – it was commissioned, the study analyses Mihály Tompa's memorial ode from 1860. The ceremony itself had nationwide political significance, too: it actually celebrated the withdrawal of the imperial letters patent aiming for the demolishment of the autonomy of the Protestant Churches. In the speeches of the ceremony the political message is clearly discernible but not in the memorial ode. It is plausible that a so-called failure of a previous ode written for an academic request in 1859 was

* E tanulmány eredetileg előadásként hangzott el „A hiányzó harmadik: Tompa Mihály” című, a Ráday Gyűjtemény és az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete által rendezett konferencián Budapesten, 2018. április 27-én.

actually the cause why this memorial poem was trying too hard to appeal to the instructions of the Church – and missed the ceremony’s political meaning.
KEYWORDS: memorial ode, „ceremonial context”, Sárospatak, patent controversy, civil religion

Az emlékéoda, akárcsak prózai testvére, az emlékbeszéd, azon mára kihalt műfajok közé tartozik, amelyek a 19. században még termékenyek és közkedveltek voltak. Ma, ha a kezünkbe kerülnek, néma olvasással fogadjuk be e műfaj darabjait, megalkotásuk idején azonban nem a szem, hanem a fül számára készültek (hasonlóan a 19. századi magyar költészet alkotásainak többségéhez), felolvasásra, elszavalásra íródtak, s első nyilvános megszólaltatásuk valamilyen közösségi esemény, ceremónia kereteibe illeszkedett. S nemcsak a befogadásuk módja volt közösségi, hanem a szövegformálás és az előadás jellege is: ahogyan a műfaj legjobb irodalomtörténésze, Porkoláb Tibor írja, az emlékbeszéd és az emlékéoda a közös érzület kifejezésének műfaja, amelynek darabjai „kollektív jóváhagyásra” tartottak igényt, s ez a jóváhagyás előadásuk közben be is épült a felolvasott vagy elszavalt szöveg réseibe, így „a közönség a beszéd társszerzőjének tekinthető”.¹ Az alábbiakban hozok majd példát arra, hogy e jóváhagyás olykor drámai módon kapcsolódott be a beszéd vagy óda elhangzásába.

Ezért az egyes emlékéodák történeti magyarázatakor a műfaj „institucionális beágyazottságát”, multimedialitását és „ceremoniális kontextusát” is szükséges feltárnunk, amennyire lehetséges.² Tompa Mihály Lorántfi-emlékéodája³ református egyházkerületének a felkérésére készült, a sárospataki főiskola háromszázados évfordulójának 1860. július 8-án megrendezett emlékünnepevényén hangzott el nyilvánosan a költő előadásában. Mivel az ünnepségről maradt fenn néhány leírás (az Erdélyi János szerkesztette emlékkönyv, a Sárospataki Füzetek szövegközlései, sajtóhírek, naplóbejegyzések), ezért valamelyest el tudjuk helyezni Tompa költeményét a maga egykori „ceremoniális kontextusában”. A sárospataki

¹ PORKOLÁB Tibor, *„Nagyjainknak pantheonja épül”. Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd*, Budapest, Anonymus, 2005, 123.

² *Uo.*, 136–137.

³ A 19. század közepi szövegekben hol így, hol úgy írják a fejedelemasszony nevét. Én e tanulmányban a TOMPA Mihály *Válogatott művei* (Budapest, Szépirodalmi, 1961) című kötet szövegközlésének írásmódját követem.

rendezvényt rendkívüli érdeklődés kísérte. Az ünnepségre állítólag huszonötezer vendég érkezett a kisvárosba,⁴ a július 8-i ünnepi istentiszteleten a református templomba (itt hangzott el Tompa költeménye is) több ezer ember zsúfolódott be, s több ezer ember maradt kinn a környező utcákon. Az eredeti terv az volt, hogy a templomban hangzanak el az egymást követő gyászünnepély (melyet az elhunyt előző püspök emlékére tartottak) és az örömmünnep beszédei, majd az ünneplő közönség átvonul a főiskolára, s ott avatják fel, Tompa művével és koszorúzással, Lorántfi Zsuzsánna szobrát. Ám a nagy tömeg megváltoztatta a menetrendet.

A mellszobor a főiskola helyiségében fogott volna felavattatni, de remény se lévén hozzá, hogy a roppant sokaság miatt, mely egy tú leszurásaig betöltte az udvart, folyosókat s termeket, megjelenhessék mellette a hivatalos személyzet: az, valóságos mesteri fogással, titkon kihozatott a főiskolából, s egy más utcán a templomba vitetett. Letétetvén az állványra, Kölcsey Himnusza zendült meg fenn a karban. Rövid perc múlva Tompa M. magas férfias alakja tünt föl a szobor mellett. Egyazon iskolának növendéke és költő lehetni, egy magaselmű s fejedelmi magyar hölgynek, ki épen amaz iskolát fejedelmileg pártolta, ápolta, magasztalni emlékezetét: kell-e több az ünnepély s művészet sikeréhez? Hol így van át meg áthatva a lélek, bizonyos, hogy ragadni fogja magával az elméket; úgy is történt. Tompának ada Isten érzeni, a mit érez, megírni, a mit megír, elmondani. Előbb ugyan kétes volt hangja, mintha rezgésében kereste volna eltalálni a kellő mértéket, magasságot, nyomatot; de aztán bátor, nemes előadása, s költeményének tartalom s érzetdus menete, sőt az a vallásos kenet, mely a hit és szeretet asszonyához sőt magához a költőhöz mint egyházi férfihoz is oly igen méltó és természetes, többször kapá meg a figyelmes hallgatóságot s mintegy külsőleg is csendes morajban s megindulásban hagyta kitörni a művészi élvezetet.⁵

Tompa költeménye tehát a kisebb, szoboravatási ünnepség számára íródott; tizenötödik versszaka („S most – a dicsőségnek képmásáról / Hulljon le a rejtő lepel!”) azt valószínűsíti, hogy szerzője úgy tudta a megírás idején, hogy a mellszobrot a költemény felolvasása közben leplezik majd le. Noha Erdélyi János fenti beszámolójából ez nem derül ki, lehetséges, hogy így is történt, ugyanis Podmaniczky Frigyes naplóbejegyzése erről tanúskodik: „Maga az emlékünnepe a templomban folyt le... és ifjú báró Vay Miklós mesterműve, Lorántffy Zsuzsánna mellképét ábrázolván, lep-

⁴ Sárospataki Füzetek 4(1860), 584.

⁵ A *Sárospataki Református Főiskola háromszázados ünnepe. Július 8-án 1860*, emlékkönyvből foglalta ERDÉLYI János, Sárospatak, 1860, 40–41.

leztetett le, mialatt Tompa alkalmi verse szavaltatott el.”⁶ Az ünnepség menetrendjének változása miatt azonban a szoboravatás beékelődött a nagyobb, templomi ceremóniába, s négy hosszabb-rövidebb beszédet követően került rá sor. Így biztosan kevesebb figyelem esett rá, mintha az eredeti terv szerint haladtak volna az események, viszont szakrális térben hangozhatott el, amely illetett szövegének és előadásának említett „vallásos keneté”-hez.

A szobrászati és költészeti emlékállítás egyidejűsége témaként is belekerült Tompa alkotásába: első és második versszaka, egyházi beszédekre emlékeztető kezdő sorait követően, ha jól értem, a művészet által biztosított „túlvilág”-ról, az emlékezetéről, és két változatáról, a képzőművészetek és a szóművészet megörökítő hatalmáról szól, felidézve a művészeti ágak versengésének régre visszanyúló hagyományát, azt állítva, hogy a díszcsarnokokba állított márványszobor sorsa „könnyű romlás”, míg a fennhangon előadott szózaté, mivel a szívek őrzik meg, „örök tartósság”. Különös költeménykezdés szoboravatási ünnepségen; mintha a költő sérelmét is kifejezné, aki e kis *paragoné*-val válaszol a ceremónia felépítésére, amelyben a szobrászaté, a szobrászé a fő-, és a költészeté, a költőé a mellékszerep. Ráadásul a szobrász ezúttal az egyházkerület főgondnokának, báró Vay Miklósnak a fia volt. Márpedig ennek az 1860-as nyári ünnepségnek az igazi főszereplője épp a főgondnok volt, s nem a költő.

Nemcsak a református főiskola alapításának évfordulóját ünnepelték ugyanis július 8-án Sárospatakon, hanem az ún. pátensharc sikerét, a protestáns egyházak hagyományos autonómiájának felszámolására tett bécsi kormányzati kísérlet kudarcát is: május 15-én az uralkodó visszavonta 1859-es császári „nyílt parancsát”, az ún. protestáns pátent. E pátensharc főhősének a közvélemény Vay Miklós bárót tekintette. „Az abszolutizmus haldoklása után, mondhatni egymaga volt a possibilis ember, kinek háta megett egy nagy közvélemény állt, s ezen közvéleményt számára a protestantizmus teremtette...” – írta róla hat évvel később levélben jó ismerője, Hegedűs László református lelkész.⁷ Vay kivételes politikai helyzetben volt 1860-ban, ami ősszel, az októberi diploma kiadásakor udvari kancellári kinevezést hozott számára, s a lehetőséget ország és uralkodója kiegyezésének megkísérlésére. Főszerepét a pataki ünnepség szerkezete is visszaigazolta: ő mondta – a már említett gyászünnepélyt követően – az „örömmünnep” első beszédét, s az ő szavai zárták a közösen elénekelt

⁶ PODMANICZKY Frigyes, *Egy régi gavallér emlékei*, Budapest, Helikon, 1984, 350.

⁷ Hegedűs László levele Révész Imrének, 1866. augusztus 31. Idézi RÉVÉSZ Imre, *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából*, Budapest, Akadémiai, 1957, 175.

Szózat előtt a ceremóniát. Tompa költeménye e beszéd- és cselekménysorozat egyik, nem központi elemeként hangzott el.

Erdélyi János beszámolójából nemigen lehet megítélni (s más forrásból sem), hogy Tompa előadása mennyire volt sikeres. „[T]öbbször kapá meg a figyelmes hallgatóságot”, amely „csendes moraj és megindulás”-sal reagált a költeményre, írta a jeles kritikus, műbírálattól ezúttal láthatóan tartózkodva, hisz nem kritikusi minőségében írta-szerkesztette az ünnepség emlékkönyvét, hanem egyházi alkalmazottként. E közönségreakciót érdemes összevetni egy másik 1860-as nyári ünnepségével. Június 14-én került sor a niklai Berzsényi-ünnepre, amely – akárcsak később a sárospataki rendezvény – a katolikus és protestáns felekezetek békéjét és kölcsönös elismerését is megjelenítette, s ezért beszédet mondott rajta Székács József evangélikus püspök is. A Nefelejcs így számolt be beszédének hatásáról:

A lelkesedés, melyet e szónoklat szült, leírhatatlan, öregeket kellett arra figyelmeztetni, miként nem szokás egyházi beszédet »éljen« kiáltásokkal félbeszakítani; nem volt szem, mely ne könnyezett volna, és az egész vidék fölött elterülő mély csendet ezrek lassú zokogása szakítja meg, s midőn Székács kezeit az ég felé emelve imát mondott a hazáért, örege és ifja térdre borult, és könnytelt szemekkel monda utána a magasztos imát.⁸

Még ha netán túlzott is az újságíró, akkor is elmondható, hogy Székács szónoklata bizonyára jóval nagyobb hatást váltott ki, mint néhány héttel később Tompa előadása. Mindenesetre e niklai eset leírásánál semmi sem igazolja jobban, hogyan vált egy-egy szónoklat vagy költemény-előadás részévé a 19. század közepén a közönség hangja és cselekvése.

Ha azt feltételezzük, hogy Tompa előadása mérsékelt sikert aratott, talán magában a költeményben is kereshetjük a magyarázatát. Lévy József, Tompa barátja, verseinek kiadója például az alábbi lakonikus megjegyzést fűzte a *Lorántfi Zsuzsánna emlékezetéhez*: „Az alkalmi költemény kissé hosszadalmas és papias, de ez, úgy látszik, szántszándékos. A puritán ősök emlékezetének hódolt ezzel mint pap és költő.”⁹ Lévy „hosszadalmas” jelzője elgondolkodtató. A szoboravató emlékdóák száz sor fölötti terjedelműek voltak; Szász Károly e műfajba tartozó darabjai például száz-százötven sor közötti hosszúságúak.¹⁰ Tompa emlékdóája százhat-

⁸ Nefelejcs, 1860. június 24., 154.

⁹ TOMPA 1961, 691.

¹⁰ PORKOLÁB, *i.m.*, 115.

van soros, azaz nem tűnik túlzott terjedelműnek, legfeljebb a szokásos hosszúság felső határát érte el. Ha netán ott volt a sárospataki ünnepségen Lévay, s hallotta Tompa előadását, talán utóbb az akkori élményére visszaemlékezve nevezte „hosszadalmasnak” a költeményt: négy beszéd végighallgatását követően már valóban terjedelmesnek hathatott. De az is lehet, hogy gondolati sűrűségéhez képest ítélte Lévay „hosszadalmas”-nak; nem tudhatjuk.

A „papias” jelzőt ő maga magyarázza meg, s hasonlóan jellemezte a költeményt Erdélyi János is. S valóban: a költemény nyitánya és zárása is Tompa egyházi beszédeinek témáit és hanghordozását idézi. Első verszaka arra inti a hallgatót, hogy a halál csak testi, anyagi részünk megsemmisülését jelenti; utolsó négy versszaka pedig arra figyelmeztet, hogy az Isten különböző módokon, eszközökkel munkál a történelemben, s ez az emberi megértés számára mindig is titok marad. Sőt, az emléköda egészében református felekezeti szemszög érvényesül (a tizenharmadik és tizennegyedik strófában a legnyilvánvalóbb módon). De hát mi más is érvényesülne? Hiszen Tompa egyházi felkérésre írta a művét, lelkész-ként, egyházi ünnepre. Mégis, enyhe rosszallást sejteth az olvasó Lévay József rövid megjegyzésének „papias” kifejezése mögött, noha nem világos, hogy esztétikai, vagy más jellegű-e a rosszallása.

Tompa mindenesetre elfogadta, de nem szerette ezt az egyházi felkérést. „Légy szives egyuttal nekem Lorántffy Susánna életére vonatkozó némi adatokat küldeni, ha kéz alatt volnának ilyenek nálad – írta 1860. május 30-án Kazinczy Gábornak –, mert tudod hogy a superintendia kivetett verset írni.”¹¹ Arany Jánosnak is hasonlóan panaszolta a püspöki megbízást. Kazinczy nem tudott küldeni a barátjának semmiféle adatot: június elején azt válaszolta a költőnek, hogy „Lorántffy Susannáról, költeményben felhasználhatót, mit sem tudok egyebet, mint hogy nagy és igaz kálvinista asszony volt.”¹² Némi malíciával azt mondhatnánk, hogy Tompa végül is ezt a tömör jellemzést nyújtotta el költeményében közel tizenegynéhány versszakra. Porkoláb Tibor azt írja már többször idézett könyvében, hogy az emlékünnepek prózai beszédei és ódái gyakran párhuzamosak, tartalmukban és felépítésükben is.¹³ Éppen ezért feltűnő az eltérés Tompa költeménye és Árvai József „képezdei igazgató”-nak az

¹¹ Tompa Mihály levele Kazinczy Gábornak, 1860. május 30. TOMPA Mihály *Levelezése*, I, 1839–1862, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Budapest, Akadémiai, 1964, 341.

¹² Kazinczy Gábor levele Tompa Mihálynak, 1860. június eleje. TOMPA 1964, 343.

¹³ PORKOLÁB, *i.m.*, 111.

ünnepélyen elhangzott beszéde között,¹⁴ amely Lorántffy Zsuzsanna-életrajzot is magában foglalt, többek között elmondta az iskolaalapító fejedelemné és a pataki diákok súlyos konfliktusának a történetét is. Kiváló költői anyag lehetett volna ódaköltői kézben, de lehetséges, hogy Tompa nem ismerte az ide vágó históriát.

Arany több segítséget nyújtott barátjának, mint Kazinczy Gábor (mivel levele elveszett, pontosan nem tudjuk, mit). Idézem Tompa köszönőlevelét: „A czimer felől a mit írtál, használni fogom, a prédikációkat nem kértem, mert nem akarok az egész dolognak nagy feneket kerekíteni, robot munka az egész, de – még is olyan mellyet becsülettel vissza nem utasíthattam...”¹⁵ E levélidézetek nemcsak arról tanúskodnak, hogy Tompa nem szerette e felkérést, hanem arról is, hogy a téma sem érdekelte igazán, s nem kívánt nagyobb munkát fektetni az emléköda megírásába. A *Lorántfi Zsuzsanna emlékezete* költői rutinmunka. Nem lehetetlen, hogy Léway József konvencionális, az egyházi beszédek sémáit is használó jellege miatt használta rá a „papias” kifejezést, érzékelve soraiban az előkészület és a lelkesedés hiányát. Ugyanakkor a „papias” jelző másra is utalhat: ha összevetjük az emlékódát az ünnepély beszédeivel, meglepve tapasztalhatjuk, hogy éppen felekezetes szemszögével lóg ki közülük.

A szónoklatoknak ugyanis – Zsarnay Lajos püspök, Vay Miklós főgondnok, Árvai József és Ragályi Kálmán algondnok beszédeinek – viszsztatérő témája volt az egyházi öntörvényhozás és önkormányzat igazolása, közelmúltbeli veszélyeztetésének és megvédésének a felemlegetése, amely mintegy „első sugarául”, modelljéül szolgál a beszédek szerint a nemzeti öntörvényhozás és önkormányzat ügyének. Árvai például így fogalmazott: „A prot. egyház és iskolák békekötéseken s országos törvényeken alapuló önkormányzata egyetlen élő vonása a haza nyolcszázados önkormányzatának, s avagy kihalt-e a multak emléke és vágya a keblekből?”¹⁶ Ez a téma teljes mértékben hiányzik Tompa emlékódájából, amely egyáltalán nem reagál aktuális politikai eseményekre, a pátensharcra, a nemzetiség ügyére. A költemény többes szám első személye általában a felekezeti „mi”, miközben a beszédek, legalábbis a világi szónokok beszédei, a felekezet és a haza (a nemzetiség) kettős perspektívájából hangzottak el.

¹⁴ Sárospataki Füzetek 4(1860), 590–606.

¹⁵ Tompa Mihály levele Arany Jánosnak, 1860. június 30. ARANY János *Összes művei*, XVII, ARANY János *Levelezése, 1857–1861*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Budapest, Universitas, 2004, 401.

¹⁶ Sárospataki Füzetek 4(1860), 605.

Az emlékdát az ünnepély többi szövegével összehasonlítva az a benyomásom, hogy Tompa mintha nem egészen értette volna meg, milyen ünnepségre készíti a művét. A *Lorántfi Zsuzsánna emlékezete* lemaradt a történelmi pillanatról. Ellentétben a szónoklatokkal, nem reagált arra, hogy aktuálpolitikai értelemben az ország és az uralkodó a kiegyezési folyamat küszöbére érkezett. Mindez nem azért történt, mert a költő nem érdeklődött az aktuális politika iránt, vagy mert nem azonosult a pátensharc ügyével. A levelezése világosan mutatja az érdeklődését és az azonosulását. A páten kiadása után így írt barátjának egyik humoros-gúnyos levélzárlatában: „Meguntad-e már az adót? Gondolod-e hogy a sept 1-én kelt nyílt parancs boldoggá teszi a református atyafiakat? Adakoztál-e a legközelebb körzött ívre, *Német nemzeti egylet* részére?”¹⁷ 1859. november 25-én pedig így számolt be másik barátjának az egyházkerületi páten sellenes gyűlésről: „Miskolczon nagy sup. gyűlés volt az avasi öreg templomban. Soha se hallottam szebbnek azt az éneket: *Az isten a mi reménységünk*, mint akkor. Aztán most mind egy akaraton voltunk; vitam et sangvinem!”¹⁸

Más oka lehet tehát annak, hogy Tompa emlékdája nem állt összhangban az ünnepség beszédeivel, nem politikai érdeklődésének a hiánya vagy iránya. Nem sok idővel július 8-i fellépése után például írt néhány allegorikus aktuálpolitikai költeményt (*A tűz, Kikeletkor*) azon politikai szituációra reagálva, amelyet Patak előtt, úgy látszik, nem érzékelt. Azt feltételezem, hogy korábbi (1859-es) felkérésre írott emlékdájának vélt-valódi kudarc hatása alatt formálta olyanná a *Lorántfi Zsuzsánna emlékezete*t, amilyen lett, mivel téves következtetést vont le Kazinczy Ferencről szóló költeményének átíratásából. Talán erre vonatkozik Lévay „szántszándékos” jelzője: hogy Tompa előre elhatározva formálta „papiassá” emlékdáját. Az akadémiai megrendelésre készített Kazinczyódáját ugyanis a titoknok, Toldy Ferenc átíratta: a megrendelő közösség (az akadémia) reprezentatív igényeihez igazította.¹⁹ Tompa az újabb emlékdá-felkérés esetében mintha már eleve alkalmazkodott volna a megrendelő közösség, ez esetben egyháza vélt elvárásaihoz. Ám tévedett, mert nem érzékelt az ünnepség politikai értelmét, s mert nem figyelt oda eléggé Aranyra az akadémiai ünnepélyről írt leveleire, amelyekben hangsúlyozta, hogy ma az nyer tetszést a közönségnél, ami politikai.

¹⁷ Tompa Mihály levele Szemere Miklósnak, 1859. november 3. TOMPA 1964, 326.

¹⁸ Tompa Mihály levele Szász Károlynak, 1859. november 25. TOMPA 1964, 329.

¹⁹ PORKOLÁB, *i.m.*, 139–149.

Ha igaza van Kósa Lászlónak, a magyar protestantizmus neves kutatójának, a pátensharcnak és sikeres lezárulásának nemcsak politikai, hanem eszmetörténeti jelentősége is volt. Úgy véli egyik tanulmányában, hogy e mozgalmakban mutatkozott meg először a hazai protestantizmus civil vallássá való átalakulása, amelyben „a hitbuzgalom helyébe lép a szabadelvű eszmékhez, a nemzethez, a nemzeti függetlenséghez való hűség”.²⁰ Vajon visszaigazolják-e a feltevését a sárospataki beszédek? Mindhárom világi szónok szövegében találhatunk olyan részeket, amelyek beleillenek a művelődéstörténész koncepciójába, noha én talán óvatosabban fogalmaznék, mint idézett cikke. Báró Vay Miklós óhajtása például, miszerint az ünnepség szellemi köréből fejlődjék ki „ha csak egy kis sugára is az őszyes Magyarország” azon hitének, hogy a „vallástól ihletett nemzetiség” kiolthatatlan e népfajban,²¹ valóban áthelyezni látszik a súlypontot a felekezeti, hitbuzgalmi érdekről a nemzetre. Úgy tűnik, ha a költő maga nem is, de a *Lorántfi Zsuzsánna emlékezete* című költeménye elmulasztotta a lehetőséget, hogy e jelentékeny eszmetörténeti pillanatban bekapcsolódjon a hazai protestantizmus politikai értelmének változási folyamatába.

²⁰ KÓSA László, *Protestáns történelemértelmezés Csehországban és Magyarországon = Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*, szerk. HOFER Tamás, Budapest, Néprajzi Múzeum–Balassi, 1996, 138.

²¹ Sárospataki Füzetek 4(1860), 590.

CSERJÉS KATALIN

EMLÉKEZZÜNK MEG RÓLUK IS...
HALK HANGOK, HÁTTÉR-MOZDULATOK, ASSZISZTENCIA –
MELLÉKSZEREPLŐK AZ EMBER TRAGÉDIÁJÁBAN
(válogatás)

REZÜMÉ

Adva van viszont Madách e titokzatos magányú vázlatlapján a szereplők rendszere, s nézzünk bele ez egyszer a *Tragédia* mellékszereplőinek kaleidoszkópszerű világába a Bábjátékosról s a bódéja elé csődülő, imént még Cornelius Nepost magoló „piros fiúktól” *London* Cigányasszonyán át a *Párizsi szín* ifjú Tisztjéig, vagy éppen a *Prága II.* Tanítványáig; hajoljunk közel, s figyelmezzünk Péter apostol szózatára, de meghallgathatnánk a Sarlatánt (a Nyeglét) is, nem feledkezvén meg, miként szólalnak újra a haláltánc-jelenetben *London* statisztái... A sor hosszabb, mint gondolnánk.

Vallanak majd ők, a mellékalakok is, a nagyszabású események hátterében! Színről színre lépve keressük a figyelmünket most lekötő háttérszereplőket, epizodistákat, másodhegedűsöket és fegyverhordozókat; faggatjuk őket színbéli szerepük feltárása által. Ha elfogadjuk a tézist, hogy egy műalkotás minden momentuma *arkhimédészi pont*, úgy bármely mellékszereplőn is állhat vagy bukhat a szín. Belőlük, e csendes, áttűnő jelenésekből kiindulva is kibontható, megforgatható a textus.

KULCSSZAVAK: keretezettség; metalepszis; intertextualitás; szereplők rendszere/mellékalakok; mise en abyme; disztópia; karnevál és kaleidoszkóp

ABSTRACT

Let us remember them, too... – Soft sounds, background movements, assistance – minor characters in the Tragedy (selection)

The system of characters is given on Madách's solitary sheet of paper. Let us scrutinize the minor characters from the Puppet Player to the „Red Boys” streaming towards the his stand and studying Cornelius Nepos, from the

Gypsy Woman of London to the young Officer of the Paris scene or to the Student of Prague II.

Let us listen to Apostle Peter's speech and the Charlatan (the Insolent), too, not forgetting about the crowd of London's danse macabre.

The minor characters will be revealing their true faces in the background of grand events.

We will pay attention to these figures from scene to scene and examine their roles. If we accept that every element of a piece of art is an Archimedian point then the scenes can depend on any minor character. By examining them the meaning of the text can be re-elaborated.

KEYWORDS: frame, metalepsis, intertextuality, the system of characters/minor characters, mise en abyme, distopy, carneval and kaleidoscope

Közismert és sokat emlegetett tény, hogy Madách Imre kezétől semmiféle vázlat a *Tragédiához*, előzetes, sillabusz és jegyzet nem maradt fenn. (Kell, hogy létezzenek e cédulák!) Csupán egyetlen, izgalmas kalligráfiájú lap áll rendelkezésünkre (*vizuális etűd*, melynek leghitelesebb létmódja a *hasonmás kiadás*), ahol a nagy mű megírásának kezdő- és záródátumát, az egyes színek terjedelmét, továbbá szereplőit sorolta fel, számlálta össze a szerző.¹ Elmerengve a lap mint az emlékezet és az alkotói személyiség, az invenciózus pillanat titokzatos tanúja felett – eszünkbe jut: miért csak ezt őrizte meg Madách? Miért ezt, s mást miért nem? Mi végre tartotta fontosnak e katalógust a szerző – megtudjuk-e valaha? Sokan sokfélet gondoltak erről; mi most megelégszünk egyik saját használatra alkalmazott kulcsszavunk, *álló csillagunk* beiktatásával: *deskripció* (mely nem megfutamodás!)² Nincsen másik lap, nincs más ránk maradt nyom: ezzel az eggyel kell tehát számolnunk. Mai témánkhoz éppen illik.

Adva van viszont e titokzatos magányú lapon a szereplők rendszere, s nézzünk bele ez egyszer a *Tragédia* mellékszereplőinek kaleidoszkópsze-

¹ MADÁCH Imre, *...Irtam egy költeményt...*, kiad. KERÉNYI Ferenc, Kézirattár, Budapest: Európa Könyvkiadó, 1983; a későbbiekben: BÁRDOS Dóra, *A színpadi időről: Madách vázlatlapjának két kiolvasatlan szava* = XI. *Madách Szimpózium*, szerk. BENE Kálmán, Budapest–Balassagyarmat, Madách Irodalmi Társaság, 2004 (Madách Könyvtár 35), 41–45. A kérdésről lásd még: BÁRDOS József, *Az ember tragédiája mint színdarab*, *Irodalomismeret* 2011/ 4, 42–48.

² CSERJÉS Katalin, *A deskripció nem megfutamodás: Szélgjegyzetek és vázlat* = *Álló csillagok: Egy gondolkodás (koncentrikus) körei*, szerk. CSENKI Nikolett, Szeged, Lectum Kiadó, 2017, 313–333.

rű világába a Bábjátékostól s a bódéja elé csődülő, imént még Cornelius Nepost magoló „piros fiúktól” *London* Cigányasszonyán át a *Párizsi szín* ifjú Tiszljéig, vagy éppen a *Prága II.* Tanítványáig; hajoljunk közel, s figyelmezzünk Péter apostol szózatára, de meghallgathatnánk a Sarlatánt (a Nyeglét) is, nem feledkezvén meg, miként szólalnak újra a haláltánc-jelenetben *London* statisztái... A sor hosszabb, mint gondolnánk.

Vallanak majd ők, a mellékalakok is, a nagyszabású események hátterében!

*

Színről színre lépve keressük a figyelmünket most lekötő háttérszereplőket, epizodistákat, másodhegedűsöket és fegyverhordozókat; faggatjuk őket színbeli szerepük feltárása által. Ha elfogadjuk a tézist, hogy egy műalkotás minden momentuma *arkhimédészi pont*, úgy bármely mellékszereplőn is állhat vagy bukhat a szín. Belőlük, e csendes, áttűnő jelenésekből kiindulva is kibontható, megforgatható a textus.

A *Tragédia* három biblikus színnel, ún. keretszínnel kezdődik, ahol a mellékszereplők kérdése máris sajátosan vetődik fel. Első megközelítésre az elemző könnyedén mondja ki, hogy az *Athéni szín* mellékalakja Miltiádész fia, Kimón, a *Rómaié* pedig például Hippiá, de ugyanezt Gábiel vagy Ráfael arkangyalokról már kevésbé esik jól kijelenteni (*szereplő* lehet egyáltalán egy arkangyal?, de a Teremtő és az Ördög is *szereplővé* válik e nagy műben!) S mindjárt ezután vetődik föl a súlyosabb, a műegész értelmezését illető kérdés, hogy a történelmi színek-béli Ádám nyugodt lélekkel azonosítható-e a keretszínek Első Emberével, avagy annyi Ádám létezik a *Tragédiában*, ahány szerepet talál neki Madách a belső jelenetekben; plusz a keretszínek hőse is Ő – egy *másik* Ő... A helyzet bonyolultabb, mint hittük volna, s az *arkhimédészi pont* sokszorozódni látszik. Áttekintésünk csak vázlatos és egyenetlen lehet a jelenleg adott terjedelem keretein belül. Kiemelünk, s a részletezettség különböző fokán ismerkedünk a *Tragédia* mellékalakjaival.

A halálra korbácsolt rabszolga. Kivel végül kimondatik az *Egyiptomi szín* tételmondata (*Milliók egy miatt.*) Ettől kezdve hajlik rá az olvasó, hogy keresse, gyűjtse e mag-mondatokat, melyek az egymásra következő színek eszmei irányát hivatottak összegezni.

Athénban sokkal több mellékszereplő akad, de ha rápillantunk a cizellált szerzői vázlatlapra, látni: Madách előszámlál mindenkit. Kimón, Miltiádész fia szerepeltetéséről több dolog jut az elemző eszébe. Közben egy

megjegyzés kívánczik ide, a *kontextuális narratológia* tükrén keresztül. Viszonylag régen olvastam újra a *Tragédiát*, és most – dolgok számosságát látom akár egyetlen színen belül is, amit korábban nem látszottam észrevenni. Vagy elfelejtettem volna az idők során? Aligha. Inkább a mű kimeríthetetlen gazdagságát, a mindenkori újraolvasás szükségességét jelzik a fenti észrevételek. Illusztráljuk mindezt mindenfajta hierarchia nélkül; a példa *Athén*hez tartozik: Ádám-Miltiádész itt apai szerepben is jelen van. Sehol másutt a műben (a *Falanszterben* vállalná ugyan Évát gyermekével együtt, de az egészen más konstelláció volna; amiként más, több dimenzióban is különbözik a 15. szín hirtelen feltáruuló apasága...) Miért nem játssza ki, miért nem játssza meg másutt is Madách e megkapó, fontos szereplehetőséget? Kimónnak valós (ha foghíjasan is ismert) élettörténete van. (A Fáraó azonosítása nem történhetik meg; Sergiolus teremtett alak, míg Tankréd valós létező: viszonylagos ismeretlenségi fokában azonos Kimónnal, míg Péter apostol és Kepler kilétéhez mindenki hozzá tud szólni. E differenciálás is érdekes.) Kimón gyermek az *Athéni színen*, de bölcselkedő, máris-kiábrándult, sőt ítélkező, koravén kamasz, olvassuk csak figyelmesen a neki rendelt sorokat! Mennyit töprengett Madách pár mondatos mellékalakjainak következetes arculatúvá tételén? Odüsszeusz fia, Télemakhosz húsz-huszonegy esztendősen lehetett, mikor apját megpillantotta. Ő érett ifjú ember volt-e már? A befogadói szabadságot (a gondolat szabadságát) korlátozni nem lehet. De vezetni, terelni: igen. Kimóntól elválva „felfedezetlen” részletek sorába ütközünk: a Demagógokon kívül néhányan szót (s kimondott mondataik által karaktert) kapnak a nép fiai közül. Kriszposz és Therszitéz sorsot is. Látjuk Erósz és a Kháriszokat; legemlékezetesebben, ha pillanatra is, lefelé fordított fáklyával és koszorúval a kezében a Halál ifjú nemtőjét. Megjelenése, s Miltiádész vonatkozó szavai Lucifer replikájával – kisebb dolgozatot is megérnének.

A *Római szín* Catulusának neve az (a „helyesírás botránnyá”³), mely többletjelentést ad Ádám-Sergiolust ellenpontosító jelenlétének. Madách nyugodtan választhatott volna más nevet is, de nem tette. Szerzői szándék nyomán vagy szándékolatlanul – mindenesetre létrejön a befogadóban egyfajta nyugtalanító, gondolat-kísértő *szubjektív intertextualitás* a szín mellékszereplője s a nagy római költő személye s műve között. Az azonosítást semmilyen szövegem nem erősíti, leszámítva a nevet, mely

³ Michael RIFFATERRE, *Az intertextus nyoma*, Helikon 42 (1996)/1–2, 67–81.

azonban a figyelmes olvasót nem hagyja többet nyugodni. A dilettánst vagy túlbuzgót pedig *felülinterpretációra* készíti.

Hippia egy valóságos Villon-betétdalt ad elő:

Borral, szerelemmel
Eltelni sosem kell;
Minden pohárnak
Más a zamatja.
S a mámor, az édes mámor,
Mint horpadt sírokat a nap,
Létünk megaranyozza.

Hercules, Tantalus és *Proteus* egy tirádányi hasonlatban idéződnek meg háttér-szereplőként mint mitológiai példaalakok, Ádám felismeréseinek szemléltetői. Végképp nem szereplők, jelenvalóságukban nem idéződnek meg, nem kerülnek színpadra, *csupán szavak által*, de – a nyelv s a művészet meglevenítő és tétélező ereje révén – létezővé lesznek a szöveget birtokba vevő képzetében.

Rómát azonban – mellékszereplői státuszban a következő korba s jelenbe átvezető hős – Péter apostol uralja. Aligha nevezhető mellékszereplőnek. Talán e színben válik kétségtelenné, miként lép át egyik felvonás a másikba, milyen finom és következetes átkötő elemekkel dolgozik Madách.

A színek egybefűződésének bonyolultságai (mely téma a kezdetektől kiemelten foglalkoztat, és további részletes vizsgálatra érdemesnek tartom), szemben a zárt, világos, konzekvens szerkezet eszméjével; e bonyolultságok és kiszámíthatatlanságok, melyek a *hegeli triád* mechanikus keresésének is ellene hatnak – e tekintetben a *stricture* fogalmát említeném haszonnal. A *stricture* szűkületet jelent, és a *structure* oppozíciójában áll. Azt jelzi, hogy a *kint s a bent határai* megvonhatók, de egybe is fűzhetők, azaz az elválasztás logikáját utasítja vissza, s ez számomra, a színek egymásra következésének strukturális kötelezettségeken túlmutató szabadságában, megjósolhatatlanságában – igen vonzónak tűnik. Színről színre ezek az átkötések más- s másképpen valósulnak meg, azaz a *dolgok* erősebbek az elméletnél, a *szűkület* (*homály*) a rendnél. Állandó a mozgás a rétegek közt, a színek közt *szökésvonalak*⁴ keletkeznek, sőt akár *furcsa hur-*

⁴ GYIMESI Tímea, *Szökésvonalak: Diagrammatikus olvasatok Deleuze nyomán*, Budapest, Kijárat Kiadó, 2000. E tanulmánykötet mag-szavát használom.

kok⁵ is, esetünkben a színek egymásra következése *rekurzív struktúrákat* alkot, s a narratív szinten történő változások az ontológiai szint változását eredményezik. Egy világ mutatja állandó arcát és változik meg színről színre – a hegeli rend ez, de nem mechanikusan megvalósulva, amit a megképzett világ szabad, számos, sokszínű, sajátlagos volta nem is engedhet meg.

A *Tragédia* szerkezetének egyik meghatározó eleme, hogy Ádám az adott szín végén mély kiábrándultságában kritikát fogalmaz meg, s megváltik egy valaha álmodott, de torzan megvalósult világtól. (A másik rendező elv, a keret-, illetve belső – történelmi és utópikus – színek szerinti, egyébként teljesen egyértelmű tagolás jóval többször hangsúlyozódik a Madách-irodalomban.) A keserű Ádám így minden felvonás végén levon egy következtetést, és megfogalmaz egy újabb tervet és reményt: az eddigiek ellenkezőjét. (A dialektika nevében mondhatjuk azt is, hogy e szellemi természetű dolgoknak, melyekről itt szó esik: *sokfajta, sokirányú elmentétük van?*) Nagyon kell hát figyelni a színek végszavait! Madách sosem feledkezik meg a soron lévő (olykor egyébként váratlannak tűnhet) jelenet árnyalt, frappáns előkészítéséről.

Péter apostol egyike azoknak a (nem kisszámú) mellékszereplőknek, akik élő emberek voltak, igazolható életrajzzal, sorssal rendelkeztek (Miltiádész, Kimón, Tankréd és Kepler, Danton ilyenek; a Fáraó, Sergiolus vagy a Falanszter Tudósa nem). Péter apostol hosszas szerepeltetése és beszéltetése így, ha tetszik, *intertextus* és a *kontextuális narratológia* vizsgálati körébe is tartozhat. Ki volt Péter a *Biblia* szövegeinek tükrében? Mit tudhatunk róla a bibliai tanúságtételen túl a szentek élettörténeteinek alapján? Mit kell tudnunk Péter Madáchnál felidézett életszakaszáról, gondoljunk-e a *Quo Vadis Domine?* sokat értelmezett epizódjára, vagy erre nem hatalmaz fel a vizsgált szövegrész? Az első vagy második Róma-béli életszakaszban vagyunk-e? Mit jelentett Péter apostol az embereknek Madách korában? Neki magának mit jelenthetett? Az apostol ostromzó, oktató monológja Vörösmarty *Előszavának*, *A vén cigányának*, de Kölcsey *Vanitatum vanitasának* világát, szókincsét, retorikáját is evokálja; a képek ereje a *Zalán futásának* szélsőségesen romantikus kezdő látomás-festményeit hívja be az olvasó memóriájába. Mit jelent Péter apostol a mű *mai* olvasójának – *önmagában véve*; vagy *annyit és úgy* jelent, amiként Madách állítja elénk? Annyit, és csak annyit. A régi istenek halottak, hinni többé nem lehet bennük, új istenség van születőben... – holott Madách nem is-

⁵ Marie Laure RYAN *frame-analízisére és végtelen hurok-elméletére* utalok itt.

merhette Reviczky Gyulát s a *Pán halálát* (1889)! A dögvész baljós jelenléte görög mítoszokat, Théba végzetes történetét idézi: végítélet ez is. Az emberiség története mint apokalipszisek egymásutánja. Madách nagy műve is „nagy hinta-játék”: fel- s lezúduló korszakok követik egymást gyorsuló szekvenciákban. Hippiá csókja Baudelaire Párizs-verseinek infernóját idézi (ne feledjük: Baudelaire két esztendővel még idősebb is Madáchnál (és Petőfinél!)) Dögvész és keresztelés; *átok és ima*. Ádám Péter apostolra támaszkodva indul el a *Hetedik szín* Konstantinápolya felé...

Ismét felvetődik a dilemma: kiként látja az olvasó Ádámot, a mű s a *Hetedik szín* főszereplőjét: a keretszínek Ádámjaként; az előző szín Péterre támaszkodó alakjaként, aki a hegyekből leereszkedő nomád hordákat vizionálja, s aki előtt az égen glóriában tűnik fel a kereszt; elképzelt olvasmányai alapján egy kora-középkori kereszteslovagot; a történelemből, foghíjasan bár, de ismert Tankrédot igyekszik felidézni (Galilea, majd Antiochia fejedelmét); Tasso *Megszabadított Jeruzsálemében* olvas utána, vagy Voltaire drámáját nyitja fel. E két mű mindegyike megvolt Madách alsósztrigovai könyvtárában. Tankréd így főszereplője és sok-arcú, más-arcú mellékszereplője is a *Konstantinápolyi színnek*.

A fenti okfejtés két asszociációs láncot is indít a *Tragédia* összetett voltán gondolkodóban. Szinte akárhol hajolunk is a *szöveg szöve*te fölé, már-már végtelennek tűnik a képzettársítások, továbblépési lehetőségek lánc. Ha feltételezzük például, hogy Madách mind Tassót, mind Voltaire-t olvasta, s a konstantinápolyi Tankréd alakjába beépítette az olvasmányai-iból átszűrteket, szinte sorról sorra lelhetünk újabb elemeket Tankréd-Ádám jellemében, melyekre figyelmeznünk kell. Bemutatása, alak-feltárása végtelennek tűnő, aprólékos feladatnak tetszik: akármely mélységekig s apróságokig nagyíthatunk. Id. Pieter Bruegel tájképbe ágyazott bibliai jelenetei jutnak eszünkbe (*Szent Pál megtérése*; a *Nagy Bábel*; *Saul halála* stb.), mely vásznan az aprólékosság s a modern technika adta nagyítási lehetőségek akkorák, hogy úgy tűnhet: végtelen mélységekig szemlélhető a festmény, behatolhatunk Bábel tornya legrejtettebb zugai-ba. Minden mögött van még valami: testtel, térfogattal bíró tárgyakká válnak a dolgok a képeken, s mi *elindulhatunk a földúton, és eltűnhetünk a cserjésben* mindörökre, beleveszve a kép (szöveg) világába,⁶ mely élő organizmussá, valósággá vált alkotója (s fantáziánk) leleménye révén.

⁶ Akutagava RJÚNOSZUKE *A cserjésben* című novelláját mint *hypotextet* követve. HAJNÓCZY Péter, *Pókfónál* = HAJNÓCZY Péter *Összegyűjtött írásai*, kiad. MÁTIS Livia, REMÉNYI József Tamás, Budapest, Osiris, 2007, 62–66. És HALÁSZ László, *Az olvasás: nyomozás és felfedezés*, Budapest, Gondolat, 1983, 231–242.

Tankréd alakja az intertextuális lánc s a köré festett világ által megsokszorozódó éltű szuverén létezővé válik, leszakadva, ha tetszik, történeti és irodalmi kontextusairól.

A másik megjegyzés a *Konstantinápolyi szín* méreteire vonatkozik. Ez a *Tragédia* második leghosszabb színe, a *Londoni jelenet* után. Ama egyetlen megmaradt papiros, lista is számlálja a méreteket, s míg London mellett az 592, addig Bizáncnál a 487 áll. Távolról követi e kettőt a *Falanszter*, 444-gyel. Feltételezésem az, hogy mind *London*, mind *Bizánc* amiatt oly hosszú, hogy Madách jelenére reflektál. *London*nál ez világos; *Konstantinápoly*nál kevésbé. A technika ugyanaz a két színben: az hosszítja meg egyik- s másikat, hogy oly igen sok epizódban olvassák a vizsgált kor fejére annak bűneit. Enciklopédiát, szótárt kapunk a hibákból esszencia helyett, mellyé az idők szinte mesebeli távolságában lévő *Egyiptomot* teszi a szerzői akarat. *Ami van, széthull darabokra*⁷ – csupán szegmenseiben, tüneteinek felsorolásában ábrázolható. A keresztény eszme és hatalmi struktúra, ha a szentföldi háborúk rég voltak is – Madáchnak ugyanolyan jelenvalóság, mint a szabadversenyek kapitalizmus.

*Konstantinápoly*nak számolatlanul sok a mellékszereplője: egész hadnyi, soroljunk közülük! Névtelen, csak számozást kapó *polgárok* mondanak véleményt; *barátok* s *eretnekek*, élükön az *Agg eretnekek* a *Homousion* és *Homoiusion* teológiai vitájában; a *Pátriárka*, aki csaknem akkora fontosságot s szöveg helyet kap, mint *Róma* végén Péter apostol, nem szándéktalanul – s ellenkező előjellel; a megtévedt, vezekléstért pénzért vásárló *keresztesek* – megszólalnak, ha röviden is, valamennyien... Most, a rövidség kedvéért, nem nyitunk ki minden ablakot, nem hallgatjuk meg az összes mellékalakot, egymondatos *arkhimédészi pontot* mint intertextust: mormoljanak csupán, címkéjükkel megjelenítve, a szöveg felszíne alatt. Esetleg Helénének adunk egy lehetőséget: nem lehet véletlen a kerítőnőnek, léha boszorkánynak szívesen beálló, a *Tragédiából* máshonnan is ismerős alak neve itt, a zárda tövében – azonos a görög mítosz trójaivá lett Helénájéval: ki annyi bűt s bajt hozott két népre is. Itt, *Konstantinápoly*ban súlyát, rangját, erejét veszítve, nyomorult kicsinységben. Az *ember tragédiája* roppantul tudatosan szerkesztett (!) szövegvilágában nehezen adható hely a véletlennek: Heléne neve is beszél, mint felpattanó ablakzár, mely egy lakhely, egy tájék belsejét mutatja meg.

⁷ JÓZSEF Attila, *Eszmélet* = JÓZSEF Attila *Összes versei*, kiad. STOLL Béla, I–II. köt., Budapest, Akadémiai, 1984, II., 198–203.

Prága élén, rövid kitérőként egy szépséges, ökonomikus mondat áll a szerzői utasításban: *Este, később éj*. Önkényesen most mellékszereplővé avatjuk ezt az élő, eleven mondatot, mely, mint egy *intertextuális nyom*⁸ szívja magába s tükrözteti az egész *Prága* csalódott, depresszív világát.

A hozzá fűzendő magyarázó jegyzetapparátus révén e szín is megsokszorozza önmagát, név által többszörözi meg mellékszereplői számát. Mintha Madách a mindenfajta vázlat nélkül papírra vetett nagy mű során mindvégig örömét lelné műveltsége, kultúrismeretei, érdeklődési körei felmondásában. Hermes Trismegistos és a Bölcsek köve, Rudolf császár alkimista ténykedései – hosszas fejtegetések tárgyai. Ismét a fent említett kép-kinagyító, közelhajoló vágy szólít kideríteni: mit, mindent, mennyit s honnan, milyen primer s mely másodlagos forrásokból olvasott-hallott a sztregovai bölcs a színek ismeretanyagából. Ha pedig csak egyetlen, Évába burkolt háttéralakot (Müller Borbálát) tekintünk: a kereső-kutató Madách (vagy az utókor) a nehéz természetű, depresszióban vergődő, majd tébolyultként kiszenvedő asszonyban akár Fráter Erzsire (Lidérckére) ismerhetett.

Válasszuk most az Első Udvaroncot *arkhimédészi pontul*, akinek mindösszesen négy megszólalás méretik ki:

Ki az megint, ki ottan fűtőzik,
Eretnek vagy boszorkány?

Kénytelenek vagyunk elnevetni magunkat e polarizáláson, mennyire találó Kepler és Rudolf, Madách – és a magunk korára. Továbbá Madách fanyar humorára is rálátunk – a *Tragédia* stílusregisztereire, esztétikai minőségeinek spektrumára. Az Első Udvaronc lesz az is, aki megpillantja s lefesti számunkra Ádám-Keplert:

De, hogyha nem csalódom, ottan áll
Egy férfi, arcán e sötét jelek.

Mivel a kicsiny idézet szövegtani visszautaló jelet tartalmaz (*e*), ismét megérezzük, hogy még az ilyen csekélyke szöveghelyek sem tudhatók le,

⁸ Michael RIFFATERRE egészen más jelentésben használja e fogalmat, melyet most, magánhasználatra, *appropriation*nak vetettünk alá. RIFFATERRE, *Az intertextus nyoma...*, i. m., 67–81.

zárhatók rövidre, mert kivezető útjaik: előzményeik és következményeik vannak a szövegben.⁹

Az Első Udvaronc végül kevéske saját sorsot is kap (gyermekének születése), s a horoszkópkérők oktan tábort növelve enyészik el nyomtalanul a *Tragédia* szövegkútjában.

Párizsból két párhuzamos alakmást emelek ki: fanatikusak, vakmerők és fatalisták mindketten, a forradalom ellenkező táborában. Az újoncok közül kilépő Tiszt, aki elszántsága, szélsőséges elkötelezettsége és világmegvetése okán lesz a *saját halál* martaléka; illetve az ifjú Márki, aki halálmegvető bátorsággal vallja húnek magát királyához Danton előtt. Danton e színben, ahol Lucifer mint bakó mindvégig néma marad – értekeztem erről korábban¹⁰ – a szín elejétől kezdve egyfajta alteregójaként, hitetlen, végletesen elszánt másaként jelenik meg az ördögi ellenfélnek. Fanatikus ő maga is, s a két halálfélelmet nem ismerő ifjú afféle *pendant*-ja a főszereplőnek. Mindez a guillotine alatt, amely, jusson eszünkbe, a Tudós *Prága*-béli íróasztalából alakult át kivégzőhellyé! A két fiatal, halálra szánt ifjú sebesen betelő sorsa, s mellette a márki-leányé – baljós árnyat vet az álmjelenetre. Petőfi szabadság-szerelem-élet hierarchikus rendbe tételére emlékezünk, de a műveltséganyag anakronisztikus eltolulása ide vonzza Bódy Gábor *Amerikai anizs* című vizsgafilmjének hosszú hirtajelenetét is Cserhalmi György drámai megformálásában.

Éva kettős megjelenése közül a Márkinőhöz fűznék néhány kommentárt. Fivére (Roland?) sorsáról nem tudunk biztosat mondani. Korábban azt gondoltam, hogy a feldühödött nép, parancsolója akarata ellenére, miközben annak szállására kísérte, önhatalmúlag mégis megölte az ifjút: ez volna logikus – nincs kegyelem; kegyetlen véletlenek fordulnak szükségyszerűségbe. S hogy bátyja halálát az első Éva közvetlenül a saját, hasonlóképp „véletlen szükségyszerűségből” bekövetkező halála előtt tudná

⁹ Az 1957-es kiadású *Sötét jelek* MÉSZÖLY Miklós 1945–56 között írott novelláinak, meséinek gyűjteménye, melyek (három mese kivételével) némileg átdolgozva a retrospektív *Alakulások* gyűjteménybe is bekerültek. Ismertté nem az első megjelenéskor, hanem ennek a kiadásnak a nyomán váltak, melyre Thomka Beáta hívta fel a figyelmet. Nem csodálkoznánk, ha a novelláskötet címébe a most kiemelt Madách-sor játszott volna bele.

¹⁰ CSERJÉS Katalin, *Ádám és Ördöge* (– álm az Ördögről –) = *Álló csillagok...*, i. m., 114–125.

meg. A Matúra-sorozat¹¹ szövegváltozatában azonban „kövesd testvér-
idet” áll, azaz többes szám, mely nem engedi feltételezni, hogy a Sans-
culotte éppen Éva kivégzett bátyjáról beszélne. Jobb volna az egyes szá-
mot választhatni...

A másik észrevétel Roland említésével kapcsolatos. A *Matúra* tisztáz-
za Jean-Marie Roland de la Platière (1734–1793) kilétét, sorsát, halálát, mi
azonban szívesebben hinnénk, hogy Éva bátyja az a Roland, akit az imént
elvezettek, s aki helyett, aki mellé a bátor márkilány most saját magát
ajánlja fel. Még az épp csak felbukkanó mellékszereplők is tudnak fejttö-
rést okozni. Gondolkodni- és értelmeznivalót mindenképpen adnak.

Arról, hogy *Prága-jelenet*ből hány van a *Tragédiában*, korábban hosszan
értekeztem.¹² Hiába volna ugyanis a külön számozás, ha, a mű szerkezeti
elvét megtagadva, a két Kepler-színnek azonos volna az eszméje. Nem
így van azonban: a tudomány, melynek sorsa Madáchot a műben tán
még a történelemnél is erőteljesebben foglalkoztatja, más-más ítéletre
ösztönzi Ádámot a *Párizst* magába ágyazó két *Prága-szín*ben. A Tanítvány
alakjánál, tanulságos – és lesújtó – mondatainál állunk meg egy pillanat-
ra. A végsőkig kiábrándult Ádám oktatja az ifjút:

S a tant, mely most örültséghez vezet
Szövevényes voltával, akkoron
Bár nem tanulja senki, minden érti.

A szűk látókörű, konzervatív, mintakövető, de mindenképp lelkes Tanít-
vány lefordítja Ádám szavait, s szándéka ellenére egyfajta orphikus, an-
gyali nyelv¹³ leírásához jut: az Éden nyelvéhez. De félre is érti mesterét,
mert még e megfoghatatlan s minden tudás előtti nyelvre is *bétanult sza-
bályt* hisz alkalmazni. Ádám minden sejtjében fontos közléseket tartalma-

¹¹ MADÁCH Imre, *Az ember tragédiája: Teljes, gondozott szöveg*, szerk. KERÉNYI Fe-
renc, SZÖRÉNYI László, Budapest, Ikon Kiadó Kft., 1992 (Matúra Klasszikusok 1),
83.

¹² CSERJÉS Katalin, *Hány Prága-szín van Az ember tragédiájában?* = *Álló csillagok...*, i.
m., 11–24.

¹³ Jorge Luis BORGES, *Isten betűje; Bábeli könyvtár*; Umberto ECO, *Appendix: Esztétikai
üzenetek létrehozása édeni nyelven* = Uő., *Nyitott mű: Forma és meghatározatlanság a
kortárs poétikákban*, szerk. MAGYARÓSI Gizella, ford. DOBOLÁN Katalin, Budapest,
Európa Könyvkiadó, 2006, 343–361; WEÖRES Sándor elképzelései és gondolat-
rendszerei irányába indul meg fantáziánk; UNGVÁRNÉMETI TÓTH László és a pin-
daroszi óda; Hölderlin a toronyban etc. (szabad) asszociációkkal.

zó válaszát most nem értelmeznénk, csupán a számunkra legfontosabb művészetelméleti összefüggésre utalunk:

De a szabályt, a mintát hagyd pihenni.
Kiben erő van és Isten lakik,
(...)
Művéből fog készíteni új szabályt.

A romantika feltalálta s szorgalmazta szerves formáról, a tartalomból fakadó, immanens műfaji-verstani etc. alakzatokról ad víziót és meghatározást Madách. Shelley *Óda a Nyugati Szélhez* című költeményének az Atlanti óceán felől a kontinensen végigsöprő, éltető, vad szélvész ad adekvát formát.

*

Ezzel át is lépünk a *Londoni színbe*, ahol részletesebb tekintetet vetünk egy epizodistára. A Bábjátékosról és produkciójáról van szó.¹⁴

A szín első lapjain járunk, amikor a most tárgyalandó *mise en abyme*-ra bukkanunk. A cselekvő szerepét és nevét vesztett Ádám hűtlen-hűséges kísérője (tán alteregója) társaságában az imént szállt le a piactér sokadal-mába, hogy ismerkedjék az új világgal. Elszánt és lelkes (mint mindig, az újjal történő első találkozásakor); Lucifer kétségeskedése nem torpantja meg; sem az eddigi tapasztalatok; sem baljós emlékei.

Élemedett korú férfiúként a Tower bástyáin állva pár perccel ezelőtt már kétfajta tapasztalatot szerzett Ádám Londonról. Két típusút, de egybehangzót: a *zsibongó sokaság morajából eggyé olvadó Kar halk zenével kísért* éneke megigézte; s amit a várfalakról alátekintve lát: a szorgos, színes hangyaboly-nyüzsgés, mely az *összeműködés* látszatát kelti – elámítja. Új-fent hisz és remél, kudarcait feledve.

A harmadik tapasztalat Londonról a Bábjátékos bódéjánál éri. *Munkásokul öltözve* épp e helyt lépnek ki a tömegbe a vár kőlabirintusából. A Bábjátékos kalyibája mellett *majom, veres kabátban, láncon*. Szokatlan

¹⁴ Ennél az epizódnál, illetve a *Falanszter*-szín Tudós-jelenete részletezésénél két korábbi tanulmányomat is felhasználom: CSERJÉS Katalin, *Mise en abyme* Az ember tragédiájában: *London vásári bábjátéka* = *Álló csillagok...*, i. m., 70–83. CSERJÉS Katalin, *Múzeum-létre kárhoztatottság és a White Cube mint megközelítésmód* = XXV. *Madách Szimpózium*, szerk. MÁTÉ Zsuzsanna, VARGA Emőke, Szeged–Balassagyarmat, Madách Irodalmi Társaság, 2018 (Madách Könyvtár – Új folyam 102), 93–114.

kép, s ahová az utazókat invitálják: meghökkentő szcena. Időutazás a múltba.

A BÁBJÁTEKOS

Csak erre, erre, kedves jó urak,
Mindjárt kezdődik az előadás.
Mulatságos komédia nagyon,
Szemlélni, mint szedé rá a kígyó
Az első nőt, ki már kíváncsi volt,
S mint vitte ez csávába akkor is már
A férfiút. (...)

(...)

LUCIFER

Ah, Ádám! Itten minket emlegetnek...

A bábjátékos jelenetét legtöbbször azért jegyzik meg, mert kimondatik benne egy naiv számadat: hatezer esztendeje teremtetett a világ, s véle az ember. Bennünket most a tragédiából lett komédia érdekel, amit volta-képp végigélvezni sincs módunk. Sem nekünk, sem Ádámnak; más-más okból.

Számadatoknál maradva, rögzítsük először, hogy a bábjáték epizódja *három* röpké pillanatra villan fel a felvonásban. Legelőször maga 1. a marionett színhelye, s véle a mester, majmával együtt; ugyanekkor a Bábjátékos meg is szólal, portékáját népszerűsítendő. Néhány dialógussal lejjebb, miközben a kamera helyben marad, csak a szereplők figyelmének iránya változott, és néhány gondolat cserélt gazdát, 2. újra szól a bódé tulajdonosa, most már jóval nyersebben.

Ha hihetünk a szerzői utasításoknak (s mi okunk lenne nem így tenni? – „könyv-dráma” a *Tragédia*, íme, mi is olvassuk, s csaknem elfeledkezünk, hogy színpadképre tegyük át a holt betűt, legalább képzeletünkben!), Ádám és Lucifer még jó ideig nem mozdul a Bábos bódéja mellől, ha a produkcióra nem fizetnek is be. (Hogy látják-e mégis, egy következő kérdés.) Innen, a bódé mellől nézik a „piros fiúkat”, akik az előadásra sietnek (ők is megkapják a maguk kis-tükrét: délelőtt, az iskolában Cornelius Nepos életrajzait olvasták);¹⁵ itt kerül el mellettük az ibolyaárus kis-

¹⁵ C. Nepos honosítja meg az életrajz műfaját. *Híres férfiakról* (*De viriis illustribus*) című művében görög és római írókat, hadvezéreket, politikusokat, szónokokat, költőket hasonlít össze egymással – megelőlegezve Plutarkhosz *Párhuzamos életrajzait*. Ennek a többkötetes életrajzgyűjteménynek is jelentős része elveszett, csak a hadvezérekről szóló rész, valamint az idősebb Cato, Cicero és Atticus életrajzai

leány, a halott gyermekét sirató asszony s a hiú széplány (a szín-végi haláltánc kicsinyített előképe; „tükörben tükröződő tükör”).¹⁶ Mintegy „kocsi-színpadon”, a vásári arcok vándoraink elibé járulnak. Az ékszeráros bódéja a szomszédban lehet: a két magakellettő polgárlány ide tér. Majd ott a közelben a korcsmáros műintézete, ahonnan vándoraink, ím, újfent elűzetnek. Épp a Bábjátékos volt, aki az imént durván tovaküldte őket. Lassan, tétován mozdulnak utazóink, néhány lépés előre, a vásár kaleidoszkópja mindent beforgat, a mozgás nem lineáris, csillag-irányú inkább, s az első elmozdulásra történő konkrét utalás, mikor Ádám így szól: *Jerünk tehát, mit is nézzük tovább, / Hogyan silányul állattá az ember.* Hamarosan a szerzői utasítás: *Ezalatt a táncolókhöz értek.* 3. Végül harmadikként a Bábjátékos, immár bódéja és produkciója nélkül, azt saját alakjába szippantva a Haláltánc-jelenetben bukkan fel, egy vers erejéig.

E szín szerkezete olyan, hogy minden epizódot csak felvet, de nem dolgoz ki, apró képekből áll (mint Villon *ballade*-ja;¹⁷ mint Arany *A kép-mutogatója*¹⁸). Karnevál és kaleidoszkóp e *vanitatum vanitas*, e *Vanity Fair*: már itt is haláltáncként aposztrofálva, végül képileg is abban szublimálva.¹⁹

Igazi *mise en abyme* akkor lenne a Bábos jelenete, ha Ádám és Lucifer megváltaná azt a jegyet, s betérne az előadásra. (Meglesték távolról, kint álltukban?) Velük aztán mi is szemlélőivé válhatnánk a produkciónak, s megítélhetnénk tartalmait. Erre a szín sűrítő, lineáris lánc-fűző szerkezeti

maradtak fön. Cornelius NEPOS, *Híres férfiak*, ford., jegyz., utószó HAVAS László, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1984. Cornelius Nepos *fennmaradt minden munkái*, ford., jegyz. CZUCZOR Gergely, szerk., kiad. SCHEDEL Ferencz, Buda, Egyet. Ny., 1841.

¹⁶ VADAI István tanulmánykötetének címét kölcsönöztük: *Tükörben tükröződő tükör.*

¹⁷ Francois VILLON, *Apró képek balladája*, SZABÓ Lőrinc fordításában. („Képek” helyett inkább soronként egy-egy metaforikus léthelyzet mutatódik fel, mint József Attila *A hetedikjében.*)

¹⁸ Arany János *A kép-mutogató* című „énekes históriája” 1877-ből való, s ugyancsak vásári jelenetet dolgoz fel, benne egy mutatóványos maga festette képeken borzongató történetet mutogat el.

¹⁹ Madách sosem járt külföldön, Londonban legkevesebé. Onnan hír is kevesebb jött, mint a kontinensről. William Hogarth metszete, *A southwarki vásár* (1735) azonban megvolt az alsósztrégovai kastélyban. Így válhatott a *Tizenegyedik szín* egyik legfontosabb képi forrásává. Ha jól látjuk, a metszeten a háttérben, egy ál-erkélyen marionett-színház működik Királlyal, Királynéval, Bohóccal, Lovaggal. Ha ebben tévednék is, mesélő képek mindenesetre mindenfelé láthatók a vásárokat környező házak homlokzatán.

logikája szerint nincs mód. E logikából adódóan akaratlanul vagy épp nagyon is szándékosan hallgatódik el, ami a Bábjátékos színpadán *mint előadás lefoly*.

Mit láthatott volna Ádám, ha enged a tulajdonos invitálásának, s belép bódéjába? A Bábos, reklámként, azonnal három dolgot ígér: bibliai jelenetet; majmot, amint fürgén mímel embert; medvét, táncmester szerepben. Komédia valamennyi, és ugyanarra a szintre helyeződik. Közös a három produkcióban a szórakoztató jelleg és a szerepjáték. Valakik úgy tesznek majd, mintha az első emberpár lennének; egy állat embert majmol; egy másik állat szintúgy embert: annak egyik mesterségét. Az emberek tolonganak látni e három szcénát: nem tudni, melyik érdekli őket legkevésbé, valószínűleg együtt a három, olyan sorrendben, ahogyan a mester felkínálja. Ő pedig bizonyosan fokozati rendbe teszi őket, így a *Biblia* avitt története légyen csupán az első. Minket és Ádámékat épp ez érdekelne. Kár, hogy nem nézik meg; mi is csak általuk részesülhetnénk *London* teremtés-felfogásából.

Az *örvénybe vettetés* így képzeletünkben zajlik le, Ádám nem akarja látni ez *ízetlen tréfát*, Lucifer (sajnos) alkalmazkodik, csak hosszabb esztétikai leckét fűz kommentárként a *torzhoz* mint néki tetsző újfajta („romantikus”) szépségeszményhez. E szofizmába csap belé a Bábos acsarkodása: aki nem fizet, pusztuljon a jó helyekről. Eszerint a tér, ahol álltak, alkalmas, hogy töviről hegyére szembesüljenek a képpel, amit a jelen az ő múltjukról alkotott. A kicsinyítő tükör ott áll a drámai költemény e pontján, s az előadás lezajlik a piros képű, felhevült diákok kedvére (ők lesznek hát, akik látják a múlt tükkrét, de nincs affinitásuk hozzá), a medvétáncoltatással együtt. Ez maradt az eredetmítoszból a 19. század közepére: vaskos moralizálás, utcai hecc.

Nem csoda, ha Ádám elutasítja a kontextust: egy majommal s egy medvével együtt! Utóbbi két állat említése is allegória lehet.

Néhány verssel később a görög mitológiából idéződik fel betét, nem kevésbé röviden, érintésszerűen, mint a bűnbeesés meséje. Egy Kéjhölgy (ismét egy marionett; milyen bizarr; e szó jelentése a Szent Szűz misztériumjátékbeli megjelenítéséről: „Máriácska”) jön „danolva”, s a táncolók közé vegyül párjával; ő mitologizál otrombán, észrevétlen újabb kistükröt lopva a darabba:

Sárkányoktól is kivívták
Egykoron az aranyalmát –
Almák még most is teremnek,
A sárkányok rég kivesztek...

Heraklest a varázslatos aranyalmáért küldik, ez volt a hős tizenegyedik feladata. Héra nászajándékát négy Hesperisre bízta, kertjük valahol a föld szélén virágzott. Az almákat Typhón magzata, egy százfejű sárkány őrizte. Ezt a topikus, sokszor evokált történetet kotyogja most megcsúfolva az olcsó nő, értetlenül rántva le vásári világába a nagy Heraklest s a világbíró Szörnyet. A Genézis komédiává pervertálása párra talál, s apró „örvény” ez is: *London* kis-tükre.

Mint görbe tükör, torz visszatekintés, ugyancsak fontos a Nyegle jele-
nete. A sarlatán (Lucifer a *Tudomány*nak nevezi, allegóriaként aposztro-
fálva, s állítja róla: *nyegle, hogy megéljen*) percekkel később érkezik taligán,
oktalan közönsége szórakoztatására. Őt látva Lucifernek rögtön a hajdani
Kepler jut eszébe. Figyelmezteti is Ádámot: most sem könnyebb tudós-
ként boldogulni... Ádám sértőnek érzi a párhuzamot, s ugyanúgy utasít-
ja el, mint a bibliai bábjelenetet. Az áltudós élet-elixírt árul, s mit sem
sejtve, kik a hallgatói, hazugul állítja, hogy Tankréd és Kepler, sőt a nagy
Fáraó is e szeren üdvözültek. (A hajdani asszonyok közül pedig Heléna;
ő nem szerepel a *Tragédiában*, az „örök Nő”, hacsak nem visszásan, a *Kons-
tantinápoly* pervertált mellékalakjában.) Miért is nem? Mítosz nem fér a
történelmi színek közé, csak majd utópia a jövő-ábrázolásba. (Elgondol-
kodtató, mily erősen foglalkoztatja Madáchot az életút-lehetőségek közül
a tudomány érve. Hány színt szentel ez egy lehetőségnek! A *Prága I*-et,
a *Prága II*-t, most, *Londonban* is előkerül, s a *Falansztert* is ez mozgatja. Vö-
rösmarty *Csongor és Tündéje* idéződik eszünkbe: a három Vándor közül
ott is a Tudóssal kellett legtovább birkóznia a királyfinak. Az ő monológ-
ja volt a legrészletezettebb, legkomplexebb először, és – másodszor is. Az
ő választását meghaladni a legnehezebb.)

Újabb mellékalak (több szót is megérdemelne): a Cigányasszony,²⁰ aki
megkapja büntetését, amiért a Sátán cimboraságát merészlette állítani;
a Nyegle bűnhődése csak a haláltáncban jön majd el.

Olyan ez a *Londoni szín*, mint Villon *Balladái a hajdani urakról és höl-
gyekről*;²¹ mint Kölcsey Ferenc *Vanitatum Vanitasának*²² Prédikátor-hangja.

²⁰ A tanulmány szerzője nem tudja megállni, hogy ne jegyezzen fel a *Cigányasz-
szony* mellékszereplőként történő megjelenítése kapcsán egy másik műkapcsolat-
ot, *mutatis mutandis*, erre a témára: Heinrich VON KLEIST *Kohlhaas Mihály* című, 90
oldalas *szupersűrűség*ében (El Kazovszkijtől kölcsönzött kifejezés) szerepel Lis-
beth asszony, halála után cigány jósnőben inkarnálódva; s kerül át ez a fontos,
alakváltó epizodista HAJNÓCZY Péter *A fűtőjének látomás-jelenetébe*.

²¹ François VILLON, *Ballada a hajdani hölgyekről, Ballada a hajdani urakról* = François
VILLON, *A Nagy Testamentum*, ford. VAS István, Budapest, Európa, 1985, 27–30.

A jelen semmibe veszi a múltat, gúnyt űz belőle, hitvány mesének tartja, holott hamarost múlttá válik maga is. *Hic transit gloria mundi*. A Bábjátékos; a Nyegle; a Kéjhölgy... – nagybetűvel szedett mesterség vagy jellem válik egyedi személyiségjegyek nélküli allegóriává a *London* lapjain.

A *Tragédia* bábosa e szellemi háttér előtt mímeskedik nekünk, immár mindörökké. Ádám és Lucifer dolgukvégezetten távozhattak a Tower pincéin át; mi egyre látjuk a groteszk Évát és almát majszólag tragikomikus kedvesét. E látás nem esik jól: *London* a nagyság lehetőségét veszi el jóvátehetetlenül Ádámjától.

Csoda-e, ha Ádám innét is menekül?

*

Most visszatérnék egy gondolat erejéig egy nemrégiben, Érsekvadkertben tartott előadásomhoz (s jelen dolgozatomban elején tett észrevételemhez), amikor Esterházy Péter egyik esszéje ürügyén elmélkedtem Madáchról, s meglepetéssel állapítottam meg, hogy minden (figyelmes, érdeklődő, kíváncsi és nyitott) újraolvasás esetén új és új, eddig észre nem vett dolgok ütnek meg szememet a *Tragédia* szövegében. (Az irodalomelmélet kategóriái mint operációs háló szemei vizsgálati technikák tekintetében kínálnak fel újfajta látásmódokat, nézőszögeket; de most a szövegben észre nem vett tematikus elemekre gondolok. Melyekre eddig nem figyeltem fel.)²³

Mostantól a *Falanszter*-szín disztópiájában keressük tovább a mellékalakokat. (Észrevételeztük a szín kezdetén, hogy Ádám és Lucifer a földből bukkannak fel – miként is képzeljük ezt el? fantáziánk több alakzatot is realizálni tudna a földből-feljövésre –, de a jelen helyzetbe vegyülés előtt Lucifer intenciójára előbb *levetik e régi bőrt*...)

Az „U” alakú falanszter egyik csarnoka (szárnya) a gőzgépekkel végzett sokszerű munka terepe; másik szárnya azonban (annak egésze!): *mű-*

²² KÖLCSEY Ferenc, *Vanitatum Vanitas* = KÖLCSEY Ferenc *Összes versei*, szerk. KULIN Ferenc, Budapest, Szépirodalmi, 1988, 101.

²³ Amire eddig nem figyeltem fel! Most ezekhez néhány újabb észrevételt teszek: a *Tragédia* időszerkezete, időkezelése igen bonyolult, *mutatis mutandis* – az *Iskola a határon*uttatja eszembe másként, máshol. De ami számunkra most a legfontosabb: a *Falanszter* disztópiájában, most tudatosul bennem mint olvasóban, hogy, bármily hihetetlen is, de e színben *feltámadnak a rég holtak*: Luther, Cassius és Michelangelo, más társaikkal együtt – *élnek* a rideg fantázia örök idejében. Hová kerültünk a nagy mű *kronotoposzában*?!

zeum, gazdag, változatos anyaggal, s a Tudós e múzeumban *tevékenykedik!* Nem a megszokott módon múzeumi tér, múzeumi helyszín tehát, mint emlékeztem, s sokkal nagyobb is annál, mint hittem. Valóban van egy hatalmas, a munkálkodás területével azonos részt elfoglaló *múzeumi* térség, benne tárlók kiállítási tárgyakká vált múlt-rekvizitumokkal, mindazonáltal e térben folyik a tudós(ok) munkája is...

A Tudós (egy másik, Péter apostolhoz hasonlóan kiemelt fontosságú mellékszereplő) tehát a Falanszter múzeumában *működik*, kísérletező birodalma a tárlóba zárt kordokumentumok közt zajlik. Múzeum és kutatóhely, nem csak kiállítótér vagy tárlók sora – ha meggondolom: nem is rossz, sőt élő, eleven dolognak képelem!

Nézzük végre, mi kerül a *Falanszter* múzeumába, a *White Cube*-ba... Élő s halott mellékszereplők e rekvizitumok is.

Csupán felsorolom azokat a tárgyakat, melyeket Ádám a *Falanszter* tárlóinak üvege mögött megpillant. A színkezdő áttekintés és a szöveg-belső részletezés más arányokat, más részletezettségi fokot mutat. Természettudományok világában használatos tárgyakat, mechanikai eszközöket, csillagászati és kémiai műszereket és egyéb különösségeket sorol a szín eleji szerzői utasítás, hogy majd a megfelelő helyen kissé részletesebb, s kissé más kép táruljon szemünk elé. Az ősvilág kihalt állatai kitömött formájukban és formátlanságukban állanak a tárlókban: egy ló, egy kutya, ökör, oroszlán, tigris és őz. Rég kihaltak immár, de él a disznó és a birka, érteni véljük, miért éppen ők. Majd ásványok, fémek következnek (vas, szén, alumínium és arany), mind más-más előjellel, szavak aurájával körbevéve. Látjuk az ősnövények közül az utolsó *rózsát* (*nevével* együtt) mint a felesleg, a tékozlás netovábbját – mond' a falhoz lapuló puritán polgár, ki jól tudja, mi az *arany közép*; (nem jól tudja, mert nem a horatiusi, hanem a maga kisszerű mértékén követi). Ezután pedig két könyv előtt találjuk magunkat kísérőink kalauzolója mellett (Homérosz és Tacitus; ide kell visszatérnünk: betűbe zárt, megkerülhetetlen, értelmezésért kiáltó mellékszereplők maguk is). A sor folytatódik: egy ágyút, majd egy kardot látunk a tárlóban, s elmerengünk, hogy a Tudós az ágyúról nem, csak a puskáról tudja, mire való volt (ez is, mint minden szövegpont vagy hiány, fontos lehet). Kisvártatva – nagy valószínűséggel, mert van némi elbizonytalanító homály a sorok közt – egy festmény előtt állunk (közelebből, sajnos nem neveztetik meg, jó volna tudni Madách ízlését, műismeretét; jó volna tudni, valós festményt kereshetünk-e a leírás mögött?), maga is egy tárló-boxban:

E kép szabad kézzel készült egészen,
Fél emberéltet vett talán igénybe
És tárgya, nézd csak, hóbortos mese.
Ma a nap végzi e munkát helyettünk,
S míg ez csalárdul idealizált,
Ez mély hűséggel szolgál céljainknak.

A még a *Matúra*-kiadás magyarázó figyelmét is elkerülő, most idézett szövegrész vége, megítélesem szerint, az új vívmányra, a fotóra, a fényképezésre utal. Így még ez a médium is felvétel a *Falanszter* múzeumának katalógusába. Mindez, a vizuális művészetek *Tragédia*-beli helyzetét tárgyzva – egy külön dolgozatot követel majd magának.

Az alkalmazott és díszítőművészet kap még szót a felsorolás végén (virág a serlegen; arabeszk a széktámlán), s a legbeszédesebb mostani szempontunkból, hogy e helyt is megismétlődik az *ábrándos* jelző, melyet fentebb Homérosz Hádésza kapott meg (megemléttetnek, röpke életet, mellékszereplői státuszt kapnak nevük révén ők is). A festmény és a fotográfia összehasonlítása során pedig az előbbi *hóbortosnak, csalárdnak, idealizálónak* mondatik.

Mindaz, amit a tárlók *kubusaiban* látni, közismert dolog, és hősünk nyilvánvalóan itt is sokkal több mindent lát annál, mint amit ebből Madách nekünk, olvasóknak megmutat (akárcsak a történelemből: abból, úgy fest, voltaképp lát *mindent*). A meghaladott tudomány eszközei, továbbá a szépség, az esztétikum, a művészet, a „felesleg”: ama dolgok halmaza – *melyek nélkül élni lehet ugyan, de nem érdemes* – kerül múzeumba e jövő-világban. Jós volt-e Madách, hiper-érzékeny jövő-látó? A repülést, a bolygóvá-válást, az űrutazást is elképzelte már, s láttatta a Földet távol-kívülről!

S mi kerül *ma*-, mi került a *kezdetektől*, s mi kerül *végül* a 20–21. század múzeumi üvegzete mögé? A megóvás, utólagos ismertben tartás, múltrögzítés nemes szándékával; a számára ártalmassá, idegenné, ellenséges-sé, sőt pusztítóvá vált világtól való hermetikus elkülönítés szándékával: óva és védve, a kontextus nélküli szent művészetté válást ösztönözve a „Dobozban” – történik mindez a modernitásban. Míg a *Falanszter* mint furcsa bogarat szemléli a Régit némi gúnnyal megmosolyogva naivságát, egyes példányaiban mutatóban megőrizve, de mint hasznavehetetlent, elkülönítve juttatja be a Múzeum nagy dobozán belül az őt megillető (számára elkülönített) Dobozba (*utolsó hely mind közül* – Beckett: *Hogy megint csak bevégezni*). Más e két viszonyulás; *de más-e* valóban a megdermedt holtta válás, időből kihullás tekintetében...

Madách *Falansztere* mintha egyszerűbben, triviálisabban és komorabban vetné föl a kérdést, mint a mai múzeumról fogalmazott gondolatok. Szögezzük le, hogy Madáchnál alapvetően természettudományi múzeumra lelünk, s a rózsát (minden mellékjelentésével, és hordozottjával) leszámítva, no meg Homéroszt és Tacitust s talán a (táblakép)festészetet – más nem említetik a *művészet* és *esztétikum* tájékairól. De éppen elég ez is! Kiváltképp, ha észrevesszük s értelmezni próbáljuk Tacitus *Agricolájának* parabolikus jelenlétét a szövegben mint idézettség nélkül is ható, címe által szétsugárzó *intertextust*. Az elemzőt régóta foglalkoztatja e kérdés, és Szabó Árpád óorkutatónál jelenbéli értetlenségére „kontextuális” választ kap: *alá-kell-állani* a hagyománynak; *understand*: megérteni azt. Elolvasni az *Agricola* 43. fejezetét, kommentárokkal együtt. Itt most semmiképp nem boldogulunk másként, *Agricolához* Tacitus *római sztoicizmusán* át vezet az út. Onnan aztán Madách felé...

Nem téve még pontot kalandozásaink, észrevételeink után, ott állunk ismét a *Falanszter* múzeumának tárlói előtt. A Tudós (megint egy fontos mellékszereplő, név nélkül, de mestersége jegyeit mint általános ismerveket és ítéletet magán viselő) és Ádám között izgalmas, polémiaóra ösztönző eszmecsere bontakozik. Lucifer, sajátos módon, meglehetősen háttérben marad a vita során, épp csak bele-beleszól, jobbra hallgat, átengedve a terepet Ádámnak – ez is megér egy töprengő válaszkeresést. A múzeumban is csak apróbb megjegyzésekre szorítkozik Ádám Ördöge. Ellenben a 3395. sortól kezdve szenvedélyes, megrendültségtől s felháborodástól fűtött szavai mintegy „ádámivá” varázsolják – nem először látunk ilyen „szerepcserét” a *Tragédia* során (pl. *Párizs*, *Danton* alakjában).

TUDÓS

Most mulathatunk már. –

De mely szakmába tartoztok sajátlag?

ÁDÁM

Mi a tudvágyat szakhoz nem kötők,

Átpillantását vágyjuk az egésznek. –

TUDÓS

Ez helytelen. Kicsinyben rejlik a nagy,

Olyan sok a tárgy, s létünk oly rövid.

ÁDÁM

Igaz. – Tudom jól, hogy kell olyan is,

Ki homokot hord, vagy követ farag:

Nélküle nem emelkedik terem.

De ez csak a homályban tévelyeg,

S fogalma sincs arról, miben segít. –

Csak az építész látja az egészet,
 S bár megfaragni nem tud egy követ,
 A művet ő teremti, mint egy isten. –
 Ily építész nagy a tudásban is.
 LUCIFER
 S azért jövének tehozzád, óh, nagy ember.
 TUDÓS
 Azt jól tevétek, méltányolni tudlak.
 A tudománynak gazdag ágai
 Egy organizmus sok külön vonása,
 Együtt igéző csak.

Organikus és kreatív – isteni és emberi teremtés, készítés, csinálás, gyúrás, létrehozás. Mást is foglalkoztat mindez a magyar irodalom történetében:

„Az ember a műűűvészetben vagy bármely alkotó tevékenységben – a mű akár ötezer éves, akár öt – a Nagy Fazekas munkáját utánozta, amely mindig élő, organikus, ellentétben az ember munkájával, amely – mit tegyünk! – mindig csupán kreatív lehet. Az embert törekvései organikus műűű alkotására ösztökélik, azonban törekvései eredménye, éppen azáltal, hogy megvalósult az, ami számára a legfontosabb, a mű, szükségképp körülhatárolt lesz, és nem mozgó és változó, amelyet ábrázolásra kizáróólag méltónak ítélt.”²⁴

Csokonai még büszkén, varázslatos méltósággal mondta, mondhatta az emberről *A Magánosság*hoz című elégiko-ódájában, hogy a *Semmiből tud Világokat teremteni*. Csontvárynak pedig, 100 esztendővel később, *демиургос*za, a Pozitívum tanácsolja konzultációik során, hogy „Eredj, Fiam, csináld utánam!” Amott a megnyíló, felvilágosult horizont, emitt egy téboly álorcájában működő rendkívüli tehetség beszél a szerzőkből. Madách és Hajnóczy – jóval sötétebben látnak az emberi szellem korlátait illetően.

De miért Tacitus? – kérdezi újra, kitérők után az elemző; s miért az *Agricola*, illetve, hogy a homéroszi művek vad cselekményei közül miért éppen a Hádész birodalma említetik meg, s mitől neveződik meg e mély bánatban borongó hely ábrándosként?

Így térünk vissza dolgozatunk végén egyik álló csillagunkhoz, a *kontextuális (narratológia)* és mindenfajta elemző vizsgálódás centrumához. Itt nem elég invenciózusan, empatikusan és szabadon gondolkodni, vélekedni. Külső segítséget kell keresni, s ezt jelesül Szabó Árpád professzornál találok meg.

²⁴ HAJNÓCZY Péter, *Dinamit* = HAJNÓCZY Péter *Összegyűjtött írásai*, Budapest, Osiris, 2007, 386.

Néhány esztendővel ezelőtti Madách-dolgozatomból idézek előbb: Hogyan is lehetett akár egy percre is azt gondolni, hogy kizárható a kontextus? Éppen hogy azt látni: oly sok a kontextus, hogy (szinte) lehetetlen feltérképezni, áttekinteni őket. Annyi a kontextus, hogy olykor alig látni tőle a szöveget! Így végül mégis visszajut (visszamenekül) a vizsgálódó a *kontextusok középpontjába*, a *textushoz*.

A referenciamezők, a szöveg kulturális beágyazódása, a szövegen kívüli világgal való kapcsolata is újraértelmezésre szorul.

Tanulmánya²⁵ elején Szabó Árpád ugyanazt a kérdést teszi fel Tacitus (és senki más!) Homérosz melletti megemlékezésével kapcsolatban, mint mi magunk; válaszát pedig csakis az eredeti kontextusba ágyazottság révén érthetjük meg:

Bármennyire érték önmagában is minden igazi klasszikus alkotás, legtermészetesebb számunkra mégis az, hogy saját nagyjainkon keresztül közeledjünk hozzájuk. Mert így érezzük csak igazán, mennyire a magyar szellem kincsévé lettek ezek már a múltban is. – Mit jelentett Madáchnak Tacitus? Első tájékozódásul olvasmányunkhoz kíséreljük meg a választ erre a kérdésre. Lehetetlen, hogy a mai olvasó ne csodálkozzék Madáchnak fent idézett sorain. (...) De miért választotta (...) Madách Homeros mellé másodiknak Tacitust? Hiszen éppúgy, sőt talán még jobban megfelelt volna céljának a világirodalom bármely közismertebb remekműve. Egyáltalán Homeroshoz méltó remekmű-e Tacitus *Agricolája*? Nem volt-e túlságosan önkényes, meggondolatlan a választás, amely egymás mellé helyezte a kettőt?

A professzor lenyűgöző, de kételyeket, kétségeket is támasztó tanulmányát most elejétől végéig ide kellene idéznem, ami enyhén szólva stílustalan lenne.

A szerző megérteti olvasójával, hogy amikor az *Agricola*, e harminc oldalas kis életrajz utolsó fejezetét ajánlja elolvasásra, s keresztülkísér bennünket a kora ifjúságától ünnepelt szónoknak számító Tacitus műve gondolatmenetén – a Madách-választásra keresi (s találja meg) a választ. Tacitus, akinek mint latin rétornak kötelezően Cicero stílusát kellett utánoznia (s itt felemlítődik Tacitus homályosságig fokozott tömörsége, a szándékos következtelenségek és egyenetlenségek, melyek a tanulton s

²⁵ Cornelius TACITUS, *Agricola: Germánia*, ford. SZABÓ ÁRPÁD, Budapest, Parthenon – A Klasszikus Műveltség Barátai Egyesülete, 1943 (A Parthenon kétnyelvű klasszikusai 9), 55–81; *Emlékkötet Szabó Árpád születésének 100. évfordulójára*, szerk. GAZDA István, BODORNÉ SIPOS ÁGNES, Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2013 (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 100).

előírton belül egyéni beszédarculatát alkották), bevallja, hogy Agricola életrajzát s a nagy hódítások történetét írva idegen terepre, a történetírás tájaira kell lépnie. E tárgy klasszikusai Sallustius és Livius: az ő stílusuk elsajátítása lesz most a feladata. Szabó Árpád megállapítja, hogy ez a „megtanult” történetírói stílus lesz az, amelyben Tacitus végül mégis oly hasonlíthatatlanul egyénit tudott alkotni. Történelmet ír, de látnunk kell, hogy ismét Cicerót követi, ámde, ha jól értjük a professzort – az elmélkedő és filozofáló cicerói stílust. S a kitördelt, színes mintázatként szétszórt s egybeszótt tükörcserepeket (melyekben a gyakorlott kortárs, az eredeti kontextusban létező olvasó természetesen jól látta, érzékelte a Cicero-intertextust) a tanítvány oly eredeti *centókban* rakja össze, hogy messze meghaladja mesterét. Így jutunk el, e nyelvi rétegeken és váltásokon, áthallásokon és érzéki rétegeken át az *Agricola* utolsó bekezdésének filozófiájához, mely – végtére – Madách példa-választását is megérteti a *Falanszterben*.

Ami az *Agricola* filozófiáját illeti – nem a görög sztoicizmusra kell gondolnunk. A latin tanítványok a sztoikus elveket egyfajta „római filozófiává” alakították, azaz gyakorlattá, praxissá, cselekvéssé. Szabó Árpád felhívja a figyelmet, hogy különösen a lélek halhatatlanságáról tett valamást kell a Tacitus-szövegben figyelni, úgy, ahogy azt a halhatatlanságot egy római sztoikus hitte és értette.

A gyászolók az elhunynak ne testi, hanem lelki vonásaira emlékezzenek, mert a test, az anyag mulandó, a lélek pedig örök!

A *lélek formájára* kell a gyászolónak emlékeznie, és ezt kell újra megvalósítania önmagában, mert – ahogyan Tacitus mondja – „ezt nem önthet formába, nem utánozhatod idegen anyaggal, művészettel, hanem csakis saját erkölcséiddel”. *Agricola tehát eszménnyé magasztosul, amely időtlen időig, amíg ember van a földön, újra meg újra megvalósulhat.*

(...) a józan, sőt komor Tacitus hisz abban, hogy amíg ember él a földön, addig nem halhat ki az Agricola-eszmény sem. Nem csoda, ha az ember tragédiáján tépelődő Madách felismerte Tacitusban a rokon szellemet. Éppen úgy, ahogy a magyar költő komor, sötéten látó műve szinte váratlanul az „ember, küzdj és bízva bízzál” optimizmusban csendül ki, ugyanúgy vette észre az ő élesen látó szeme az Agricola utolsó fejezetének különös optimizmusát is. Ha van halhatatlanság, úgy, ahogy ebben a római stoikus, Tacitus hitt, akkor érdemes tovább küzdeni és bízva bízni.

S ekkor érthetővé válik a Homéroszból egyetlenül kiemelt Hádész is a maga *ábrándos* jelzőjével. Az Alvilág eme jelzőt Homérosznál s a görö-

göknél sem tűri, alkalmasint tehát itt is a hazug ábrándú, helytelenül fel-fogott halhatatlanságról lehet csak szó mint kárhoztatandó képzetéről... Madách e látszólag kidolgozatlan, épp csak odavetett sorokban értőjét, olvasóját, értelmezőjét keresi. Fenti feltárások, azaz a kezdeti kontextus megismerése nélkül – Madách példaválasztása rejtély maradna.

Ez lesz hát, Madách elgondolásában, s a mi hű egyetértésünk mellett a múzeum-létre kárhoztatottság s a *White Cube* Falanszterének meghaladása... Tacitus Agricolája él, akár Michelangelo, Cassius és Platón. Valamennyien a *Tragédia* „mellékszereplői”.

*

A *Tragédia* Vég (vagy épp: egy új Kezdet?) felé menetelő jeleneteit most már csak jelzésszerűen említjük választott szempontunkat követve. Az Űr „mellékszereplője” a Földszellem. Az Ő alakjáról s Teremtőhöz fűző viszonyáról külön tanulmány kell hogy készüljön – évek múlva. Ne feledjük: épp a *Tragédia* legrövidebb színe az, ahol Madách, mintegy „véletlenül”, kimondatja Ádámmal a legalábbis ellentmondásos, értelmet és érzékeket megzavaró összefoglalást a küzdés-gondolatról!

A 14. szín Eszkimójáról az elemző nem szeretne írni.

A 15. színnek pedig csak főszereplői vannak...

SZABÓ-REZNEK ESZTER

KETTŐS CENTENÁRIUM KOLOZSVÁRON:
KATONA JÓZSEF ÉS AZ ERDÉLYI HIVATÁSOS SZÍNJÁTSZÁS ÜNNEPE
1892-BEN

REZÜMÉ

1892-ben kettős ünnepet ültek Kolozsváron (később valótlán egybeesésnek bizonyult): Katona József és az erdélyi magyar hivatásos színjátszás születésének századik évfordulóját. A tanulmány a két esemény közös narratívába foglalását követi végig a kolozsvári színház önmeghatározásában és eredettörténetében, miközben az ünnepség forgatókönyvét is elemzi, amely – ahogy az országszerte megszervezett Katona-ünnepségek – a 19. században oly gyakori centenáriumi és jubileumi ünnepségek transznacionális, de ugyanakkor lokálisan adaptált mintáit követte.

KULCSSZAVAK: 19. századi színház; erdélyi színjátszás; Katona József; irodalmi kultusz; centenárium

ABSTRACT

*Double Centenary in Kolozsvár in 1892– Celebrating József Katona
and the Beginnings of Professional Acting in Transsylvania*

In 1892 the cultural center of Transylvania, Kolozsvár, held a double celebration: the centenary of the birth of the playwright József Katona and the „birth” of professional acting in Transsylvania – later it proved to be a false coincidence. The paper examines the fusion of two narratives and the construction of the self-definition of the theatre of Kolozsvár, while analyzing the structure of the festivities that followed the transnational, but at the same time locally adapted patterns of the extremely popular jubilees and centenaries in the 19th century.

KEYWORDS: 19th century theatre; acting in Transylvania; József Katona; literary cults; centenary

„1792. november 11-én kezdette meg Kolozsvártt működését az erdélyi első magyar színtársulat. (...) 1792. november 11-én született Katona József, akinek remekműve: »Bánkban«, a kolozsvári nemzeti színházban adatott először. Tehát a magyar állandó színművészet és a legnagyobb magyar drámaíró ugyanegy napon születtek.”¹ A kettős jubileumot száz évvel később, a kolozsvári hivatásos színjátszás centenáriumi ünnepségsorozatának szervezői előszeretettel hangsúlyozták. Hiszen az ünnepély „jelentőségét azon véletlen összetalálkozás emeli, hogy november 11-e egyszermind a Bánk-bán halhatatlan írója, a legnagyobb magyar drámaíró, Katona József születésének is száz éves fordulója, és így a hazai színművészet és a hazai irodalom egyetemes ünnepnapja.”² A látványos szimbolikus egybeesés remek alkalmat kínált a szervezőknek arra, hogy ezzel is kiegészítsék a kolozsvári színház olyan öndefiníciós formuláit, mint a legelső magyar kőszínház, a „magyar színészet ősi fészke.” Ugyanakkor megerősítette a kapcsolatot a *Bánk bán*hoz – mely a kolozsvári színház megnyitására kiírt pályázatra készült, ám akkor szóba se került.

Azonban, mint ahogy az később kiderült, ez valóban csak „véletlen összetalálkozás”, két, utólag tévesnek bizonyult dátum egybeesése volt. Enyedi Sándor 1982-ben, új források alapján, 1792. december 17-ére tette a kolozsvári társulat első előadásának időpontját.³ Katona pedig egy évvel korábban, 1791. november 11-én született.⁴ A centenárium után kiadott emlékkönyvben látható, hogy a centenáriumi szervezőbizottság tagjai is bizonytalankodtak az első előadás időpontját illetően. Előkészítő ülésükön, 1892. szeptember 16-án több lehetséges dátum merült fel.⁵ Így a később pontosnak bizonyuló december 17., de a december 11., 16., illetve a november 11. is szóba jött. Végül – Vahot Imre, Kőváry László, Vály Béla és Könyves Máté véleményét osztva, november 11-ében állapodtak

¹ Gyarmathy Miklós alispán, a centenáriumi szervező bizottság alelnöke által közzölt meghívó, Kolozsvár 6(1892), szept. 15.

² A királynak küldött meghívó, Kolozsvár 6(1892), okt. 20.

³ KERÉNYI Ferenc (szerk.), *Magyar színháztörténet 1790–1873*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990, és BARTHA Katalin Ágnes, *Szimbolikus reprezentáció és színház-avató ünnep* = BRUTOVSZKY Gabriella, DEMETER Júlia, N. TÓTH Anikó, PETRES CSIZMADIA Gabriella (szerk.), *Drámák határhelyzetben I.*, Nyitra, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, 2014, 380.

⁴ A pontosítás 1906-ban történt meg. N.n., *Katona József születése napja*, Irodalomtörténeti Közlemények 16(1906)/11, 101–102.

⁵ Az első rendes ülést egy nappal később, szeptember 17-én tartották.

meg.⁶ Később Ferenczi Zoltán is ezt rögzítette színháztörténeti munkájában, amelyet a centenárium okán, minisztériumi támogatással írt meg és adott ki.⁷

Pontosításra szorul az idézet azon kijelentése is, miszerint a *Bánk bánt* a kolozsvári nemzeti színházban játszották először. A centenárium idején valós adatnak tűnt az, hogy az ősbemutató 1834. augusztus 30-án volt a kolozsvári színházban, Egressy Gábor jutalomjátékként. De – ahogy Katona születési dátuma és a kolozsvári hivatásos társulat első előadásának időpontja is –, később ez is módosult. Rexa Dezső 1921-ben közölte a Vasárnapi Ujságban a darab első, kassai színlapját. Ezen 1833. február 16-i dátum látható, amit ceruzával február 15-re javítottak át.⁸ Egressy Gábor ebben az előadásban is szerepelt, ahogyan a pesti Nemzeti Színház-beli első *Bánk bán*-előadásban is 1839. március 23-án, amit szintén az ő jutalomjátékként játszottak.⁹ Színháztörténeti monográfiájában Ferenczi így írt róla:

E darabban Egressy, ki ekkor 26 éves ifjú volt (sz. 1808.), Ottót játszodta s így aligha épen a darab értéke, mint inkább újsága vonzotta, a mi nem is csoda. Azonban legyen bárhogyan, az 1830 óta sírjában fekvő Katona művére ez az előadás vetette az első fényt, mely csakhamar elárasztá.

Ferenczi azt is fontosnak tartotta kiemelni, hogy míg a Döbrentei-féle pályázatkor szóba se jött a *Bánk bán*, ezzel az első előadással mintegy jóvá tették a több mint egy évtizeddel korábban elkövetett figyelmetlenséget. „Róla [Egressy Gáborról, Sz.-R. E.] valamint az előadásról az akkori *Honművész* kolozsvári levelezője pár dicsérő sort írt, melyek fölébreszték a figyelmet s így méltóképen abban a városban nyerte az első elismerést,

⁶ *Emlékkönyv az erdélyi magyar színészet száz éves jubileuma alkalmából*, szerk. HE-GYESY Vilmos, Kolozsvár, Ajtai K. Albert nyomdája, 1892, 80.

⁷ FERENCZI Zoltán, *A kolozsvári színészet és színház története*, Kolozsvár, Ajtai K. Albert Magyar Polgár Könyvnyomdája, 1897, 81.

⁸ Lásd pl. KERÉNYI Ferenc, *Egy ősbemutató emléke. 175 éve mutatták be Katona József Bánk bánját*, Forrás 40(2008)/2, 85–89.

⁹ 1892. november 11-én délelőtt az Erdélyi Irodalmi Társaság díszülést tartott, ennek keretében dr. Csernátoni Gyula Katona Józsefről tartott előadást, amelynek összefoglalója megjelent a Kolozsvárban. A tudósítás egy 1840. március 23-i dátum emlegetésével zárul, amikor Egressy jutalomjátékként adták elő a *Bánk bánt*. Mivel korábban Csernátoni az 1839. március 23-i pesti bemutatóról beszélt, ez sajtóhiba lehet. Kolozsvár 6(1892), nov. 11.

melyben első érthetetlen mellőztetését szenvedte.”¹⁰ A jóvátétel hangsúlyozásához egyfajta „felfedezés” is társul, amely nem volt idegen sem a kolozsvári sajtó, sem a kolozsvári színház narratívájától: előszeretettel sajtóztattak ki neves színészeket, akik Kolozsváron kezdték pályafutásukat. Petőfi *Tigris és hiéna* című tragédiájának kolozsvári ősbemutatójához is társul ez a jellegű felfedezés, ami elválaszthatatlan a pesti Nemzeti Színházzal szembeni önmeghatározástól, a kulturális centrum-szerep hangsúlyozásától.¹¹ De a Magyar Szemle is kiemelte az „elégtétel” gesztusát:

Ez évfordulót a kolozsvári nemzeti színház a „Bánk-bán” díszelőadásával készül megülni, ilyképen mintegy elégtételt szolgáltatva a nagy költő szellemének. Katona ugyanis tudvalevőleg 1814-ben épen „Bánk-bán”-jával pályázott ama jutalomra, melyet az erdélyi főurak tűztek ki, egy a művészet kívánalmának megfelelő szomorujátékra melylyel az épülőfélben levő kolozsvári színház megnyitandó volt. A bölcs bírálók azonban, bár a pályázott 12 darab közül ötöt figyelemreméltónak ítélték, a „Bánk-bán”-t még csak föl sem említették.¹²

Egy évvel később pedig a kecskeméti Katona-centenárium egyik emlékbeszédében hangzott el, hogy a pályázat eredményhirdetésének határideje egyre kinnebb tolódott, végül pedig „a kolozsvári állandó színház ünnepélyes megnyitása is egy minden rétegében német ízű, Körner-féle magyar tárgyú drámával – hozzá esetlen és élvezhetetlen fordítmányban, tényleg meg is lett nyitva.”¹³

A kolozsvári kettős centenárium

A 19. században oly gyakori centenárium és jubileumi ünnepségek lokálisan, regionálisan ugyan adaptált, de mégis transznacionális mintákat követtek. A forgatókönyvek kialakulását, átöröklődését segít megérteni és követni Dávidházi Péter elemzése a Shakespeare-kultusz egyik mérézőkövét jelentő 1769-es első Shakespeare „Jubilee”-ről, nagyszabású és

¹⁰ FERENCZI, i. m., 332.

¹¹ SZABÓ-REZNEK Eszter, Meltzl Hugó és a kolozsvári Petőfi-ellenkánon. Kísérlet a „nemzeti költő” regionális újraértelmezésére, Irodalomtörténeti Közlemények 120(2016)/2, 215–224.

¹² Magyar Szemle 4(1892), máj. 15.

¹³ Emléklap Katona József születésének századik évfordulója alkalmából, Kecskemét, 1893, Tóth László, 26.

hagyományteremtő Shakespeare-bicentenáriumról, majd az ezt követő Shakespeare-megemlékezésekről.¹⁴ A nemzetközi szakirodalomban korábban Roland Quinault a centenáriumok 19. századi elterjedéséről, ahogy ő maga nevezte, a „centenárium kultuszáról” értekezett és ismertett számos példát a századból,¹⁵ újabban pedig Ann Rigney és Joep Leerssen szerkesztésében jelent meg egy esettanulmányokra fókuszáló kötet, amely az egyes ünnepek komparatív elemzését felkínálva láttatja az ünnepek mozzanatainak vándorlását. Az 1865-ös firenzei Dante-ünnepély szervezőinek mintája a Schiller születésének századik évfordulójára szervezett 1859-es ünnepség volt. 1871-ben, a Walter Scott-centenáriumon a szervezők a Dante-ünnepélyhez és az 1864-es Shakespeare tricentenáriumhoz nyúltak vissza, az 1879-es Thomas Moore-jubiläum pedig a húsz évvel korábbi Burns-ünnepség forgatókönyvéből ihletődött.¹⁶

A kolozsvári színházi centenárium a színház korábbi reprezentatív ünnepeinek (a Farkas utcai színház, az első magyar kőszínház 1821-es megnyitásának és 50. évfordulójának 1871-ben) egyes mozzanatait vette át, építette be forgatókönyvébe, de előképnek számított a magyar hivatásos színjátszás centenáriuma is: két évvel korábban, 1890-ben emlékeztek meg Budapesten Kelemen Lászlóról és társulatáról. Ugyanakkor ha megnézzük a Kazinczy- vagy a Kölcsey-centenárium programjának felépítését, számos hasonlóságot találunk: több helyszínen zajló ünnepelést, szobor- vagy emléktábla-leleplezést, emlékbeszédeket, lakomát, színházi díszelőadást.¹⁷ A háromnapos ünnepségsorozat első napján, november 10-én este a színházban, megemlékezve a Katona-centenáriumra, a *Bánk bánt* vitték színre. A második napon a 19. század számos centenáriumi/jubileumi ünnepségének forgatókönyvét követve emléktábla-avatást, felolvasást, díszebédet és díszelőadást terveztek, a harmadik napon ez

¹⁴ DÁVIDHÁZI Péter, *„Isten másodszületője”: a magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Budapest, Gondolat, 1989.

¹⁵ Roland QUINAULT, *The Cult of the Centenary, c.1784–1914*, *Historical Research* 71(1998)/176, 303–323

¹⁶ Ann RIGNEY, Joep LEERSSEN, *Fanning out of Shakespeare = Commemorating Writers in Nineteenth-Century Europe. Nation-Building and Centenary Fever*, A. R., J. L. (eds.), Palgrave Macmillan, 2014, 14.

¹⁷ A Kazinczy-centenáriumról lásd Vasárnapi Ujság 6(1859), okt. 30. A szegedi és tordai Kazinczy-ünnepségekről: KESZEG Anna: *Még egyszer az 1859-es Kazinczy-ünnepségekről*, Lk.k.t 4 (2003)/13, 35–41. A nagykarolyi Kölcsey-centenáriumról lásd Vasárnapi Ujság 37(1890), aug. 3. és Budapesti Hírlap 10(1890), aug. 9.

utóbbi ismételték meg a színházban. A díszelőadásról – illetve annak leglátványosabb mozzanatáról, az erdélyi arisztokrácia által bemutatott, Theodor Körner *Zrínyijéből* vett két élőképről – máshol írtam részletesebben.¹⁸ Ahogy látjuk, az ünnepség elsősorban az erdélyi hivatásos színházasról és – ennek következményeként – a kolozsvári színházról szólt, Katona József születésének centenáriuma pedig ennek csupán egyik – ámbar nagyon fontos – mozzanata volt. A színházi centenáriumon belül nem szerveztek külön Katona-centenáriumot, hanem lokálisan adaptálták, és annak helyi jelentőségét, azaz a kolozsvári színházhoz fűződő viszonyát emelték ki, a sikertelen pályázattal, és mindennek rehabilitációjaként, ahogy az előző fejezetben is láttuk, az akkor valósnak vélt kolozsvári ősbemutatóval. Önálló Katona-centenáriumot Kecskeméten szerveztek egy évvel később, erről részletesebben is lesz szó, előtte azonban a kolozsvári *Bánk bán*-előadást, annak előkészületeit és visszhangját szeretném felfejteni.

Németh Antal a *Bánk bán száz éve a színpadon* című könyvében a darab kultuszáról írva megjegyzi, hogy vidékről nincs ugyan sok adat, de „egyetlen város, ahol élő hagyománya Katona József drámájának élt egész a legújabb időkig, – Kolozsvár volt.”¹⁹ Ezután Janovics Jenő összefoglalóját közli, ebből is látszik, hogy a *Bánk bán* valóban jelen volt a kolozsvári színpadon. A centenáriumot megelőző évtizedben (és az azt követő években is) jellemzően minden évben egyszer, esetleg kétszer színpadra vitték.²⁰ Az 1892. november 10-i, emelt helyárú előadást hirdető színlap jelezte a különleges alkalmat. A *Bánk bán* és a következő napi díszelőadás színlapja is színes volt, ami csak különleges napokon fordult elő.²¹ Nemzeti színű szalaggal díszített babérkoszorú keretezte a plakátot, középen, a háttérben halvány zöld színnel látható volt a színház épülete. A fejlécre, a címer és a „Nemzeti színház” felirat alá került a következő: „Díszelőadás Katona József születésének századik évfordulóján”. A *Bánk bán* cím fölé írták, hogy a közönség az előadást „a színház összes személyzetének közreműködésével” láthatja majd, Bánk szerepében a rendezővel, E. Ko-

¹⁸ SZABÓ-REZNEK Eszter, *Az arisztokrácia önreprezentációja az erdélyi hivatásos színháztársas centenáriumi ünnepségén*, Korall 18(2017)/69, 46–67.

¹⁹ NÉMETH Antal, *Bánk bán száz éve a színpadon*, Budapest székesfőváros kiadása, 1935, 86. Kiemelés az eredetiben.

²⁰ Uo., 90–93.

²¹ Az 1892. november 10., 11. és 12-i színlaphoz a Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Tárának színlapgyűjteményében fértem hozzá.

vács Gyulával és Hunyady Margit Melindájával. A Kolozsvár napilap részletesen írt róla, érdemes hosszabban idézni a tudósítást:

Már hét óra előtt tolongott a közönség a színház előtt, hol az utcát gyönyörűen megvilágította egy villanyreflektor. A nézőtér is igen fényesen volt világítva s a páholyok fedesztve nemzeti színű lobogókkal s a színház alapító erdélyi családok czimereivel. Diszes, nagy közönség volt a színházban. A hölgyek estélyi toilettben jelentek meg, a férfi páholyközönség frakkban. Hét óra még nem mult, mikor már mindenki elfoglalta helyét. Komoly, ünnepies hangulat uralkodott a közönség között, mely kegyeletesen adózott néhány percet a legnagyobb magyar drámaíró emlékezetének. [...] Az előadás kitűnő volt. Minden szereplő legjobb igyezetét és ambícióját adta oda szerepének [...]. Minden nagyobb jelenet után felzugott az éljenzés és a taps. Felvonások végével nagy lelkesedéssel számtalanszor hívták a lámpák elé a főbb szereplőket. Az előadásnak kissé későn, háromnegyed tizenegy órakor volt vége.²²

A rövid tudósítás számos részletet elárul az ünnepség megszervezéséről – amit a levéltári források is alátámasztanak. A belső tér feldíszítése a színházalapító arisztokrata családok címereivel szimbolikusan is az ő szerepüket emelte ki. A színházi centenárium tulajdonképpen az arisztokrata reprezentáció remek fóruma volt. A másnapi díszelőadás élőképeiben azon családok leszármazottjai voltak láthatók, akik a század elején adományokkal vettek részt a kolozsvári színház fenntartásában és a színház felépítésében. A közönség ruháira vonatkozó megjegyzést visszafejtve kiderül, hogy a szervezők meghatározták az ünnepi viseletet. A férfiaknak díszmagyart és fekete szalonöltözetet, a nőknek „az alkalomhoz képes fényes toilett”-et írtak elő.²³ Az utolsó részlet, bár nem tűnik annyira figyelemre méltónak, mégis jelentős technikai váltásról árulkodik, az a reflektorok említése és a nézőtér fényes kivilágítására tett utalás. A centenáriumon ugyanis, a kolozsvári színházban először, Budapestről kölcsönkért villanyvilágítás volt. Ez, ahogy több tudósítás is utal rá, egészen újszerű látványt eredményezett, miközben éppen néhány héttel korábban – amikor már elkezdődött az ünnepség szervezése – egy színházlátogató olvasó (gyaníthatóan valamelyik szerkesztő, aki erre fel akarta hívni a figyelmet, erre azonban nincs bizonyíték) érdekes levelet írt a Kolozsvárba a kékes-zöldes színű világításról, amit a használatban lévő Siemens-lámpások árasztottak.²⁴ Ehhez képest, ahogy a fentebbi idézetben lát-

²² Kolozsvár 6(1892), nov. 11.

²³ Kolozsvár 6(1892), nov. 9.

²⁴ Kolozsvár 6(1892), szept. 27.

tuk, a villanyvilágítást kiemelte az előadás tudósítója, részletesebben azonban az élőképekhez fűződően írtak róla: „Villanyfény ragyog a fényes magyar ruhákon, a hölgyek szoborszerű fehér vállain, kifejezésteljes lelkes arcán, nagy tűzű sötét szemeinek sugarával összeolvadó villamos fény.”²⁵ A fővárosi tudósítások közül A Hét tett róla említést: „Kolozsvárt is villamos fény világította meg a *Bánk bán* hatalmas cselekményét, fényt vetve e költői remek minden kidomborodó nagyszerűségére.”²⁶ A villanyvilágítás szemmel láthatóan nagy hatást gyakorolt a tudósítókra, a fényben ragyogó ruhák és vállak mellett kitértek a szemek fényének és a villanyfénynek az összeolvadására, valamint az előadás és a költői „remek” megvilágításának analógiájára.

A *Bánk bán* kolozsvári előadásának látványáról ennél többet is megtudunk. A színlap is hirdette, hogy a teljes társulat részt vesz benne, „így különösen a csoportozatok sokkal tetszetősebbek voltak.” Hozzáfűzték – valószínűleg ironikusan, ugyanis az operett ellen, bár a közönség által kedvelt műfaj volt, a sajtó gyakran hadakozott –, hogy „az operett primadonnákat néma szereplőknek tették.” A díszletek többsége új volt, erre az alkalomra készítették, „a szereplők ruháit pedig az operaháztól vették s minden egyes szereplő egészen korhű kosztümben jelenhetett meg.”²⁷ A Kolozsvár lelkes tudósítását az Ellenzék ellenpontosította: „fényes volt az előadás, mert a mi szegénységünk az opera csillogó kosztümei alá volt takarva. [...] ezt csak azért említjük fel, hogy ne mondja senki, miszerint a százezreket megemésztő operától nem fordítanak semmit a legrégibb és legszücségesebb színházra.”²⁸ Bár ezt a kritikát megjelenésekor valószínűleg elnyomták a sajtót domináló, az ünnep fényét dicsérő hangok, mégis nagyon fontos problémára hívja fel a figyelmet. Az Operaház finanszírozása (vagy túlf finanszírozása) sokak nemtetszését váltotta ki, különösen, amikor a Nemzeti Színház és a kolozsvári színház segélyezése került szóba. A centenáriumi ünnep szervezői és az erről tudósító sajtó nemcsak a kolozsvári magyar hivatásos színészet születését – ezzel implicit az első magyar kőszínház felépülését – és a legnagyobb magyar drámaíró születését kapcsolták össze és építették be a színház narratívájába, hanem az ünnep arra is kiváló alkalom volt, hogy a színház pozícióját erősítse az állandósításért való küzdelmében. A gyakran használt „legrégibb magyar színház” szókapcsolat mellett szisztematikusan hasz-

²⁵ Kolozsvár 6(1892), nov. 12.

²⁶ A Hét 3(1892), nov. 13.

²⁷ Kolozsvár 6(1892), nov. 11.

²⁸ Ellenzék 13(1892), nov. 11.

nálni kezdték azt is, hogy az első hivatásos társulat megalakulása egyben a magyar állandó színművészet kezdeteit is jelentette. Ebben az értelemben az „állandó” az országos alapon való szervezést és fenntartást jelentette. Ez egy másik tanulmány témája, de itt is fontos megjegyezni, hogy a fényes centenáriumi ünnep alatt a háttérben a színház jövőjének kérdéséről és az államosításról egyeztettek – végül sikertelenül. Ahogy ugyancsak az Ellenzék jósolta meg még az ünnep előtt: „a közművelődést és a nemzeti kultúrát szolgáló intézet ismét kongani fog az ürességtől mert sem a szép szavak, sem a nagy célok nem vonják falai közé a közönséget. [...] Ismét küzdeni fog a színház a szegénységgel, a vállalkozó rendszer tehetetlenségeivel.”²⁹

A Katona-centenáriumra Kolozsváron, ahogy láttuk, a színházi centenáriumi részeként emlékeztek meg. A *Bánk bán* színrevitele után, másnap, az Erdélyi Irodalmi Társaság díszülésén Csernátoni Gyula tartott előadást Katonáról és a *Bánk bán*ról, illetve E. Kovács Gyula a kettős jubileumra írt ódáját szavalta el – utalva a „Mi magyar Shakespeare-ünk, Katona József”-re.³⁰ A következőkben a kecskeméti Katona-centenárium körül fókuszba, előtte azonban a kolozsvári után más városok megemlékezéseit is számba veszem.

Az elhalasztott centenáriumi

A kolozsvári Kereskedelmi Akadémia ifjúságának önképzőköre november 11-én (talán a helyi ünnep hatására) emlékünnepeket szervezett az évfordulóra. A Kolozsvár dicséretre méltónak találta a kezdeményezést: „Elismerés illetheti ezért a kereskedelmi akadémia ifjúságát, mely tudunk szerint városunkban iskoláink közül egyedül szentelt külön is ünnepet a legnagyobb magyar tragédia irónak.” A műsor teltház előtt zajlott, a bentlakás zenekara a *Bánk bán* operából egyveleget játszott, a daloskör elénekelte a bordalt, Nagy D. harmadéves hallgató olvasott fel egy ismertetőt Katona életéről és irodalmi működéséről. Az ünnepség szavak és zongorajátékkal, végül a *Szózat* eléneklésével végződött.³¹

Budapesten a Nemzeti Színházban emlékeztek meg az évfordulóról november 11-én. Az előzetes hírek arról tudósítottak, hogy a színház igazgatósága „teljesen új kiállításban adatja elő”, a díszletek és jelmezek

²⁹ Ellenzék 13(1892), okt. 29.

³⁰ Kolozsvár 6(1892), nov. 11.

³¹ Kolozsvár 6(1892), nov. 12.

6000 forintba kerültek.³² Az előadás előtt két nappal a Pesti Hírlap a nagy érdeklődésről tudósított,³³ majd a dicsérőleg számolt be az előadásról: „A legjobb magyar történelmi szomorujáték, meglelégedéssel konstatálhatjuk, ez idő szerint teljesen méltó előadásban kerül színre a nemzeti színházban. Katona emlékét a színház a legkedvezőbben tartotta fön­n a száz éves fordulói, mert épen a jubiláris esztendőben lobbant újólag magasra a »Bánk bán« népszerűsége.” Ugyanakkor nem írt részletesen az előadásról, hiszen „A darabot az utóbbi időben annyiszor adták, hogy már csak fölösleges ismétlésekbe esnénk, ha külön ismét fölemlegetnők Jászai Mari Gertrudjának, Márkus Emilia Melindájának, Ujházy Tiborcának vagy Nagy Imre Bánk bánjának és Szacsvey Peturjának akár fényes, akár homályosabb momentumait.”³⁴ A Budapest Hírlap ezzel szemben élesebb kritikát fogalmazott meg, nem annyira az ünnepi alkalmat emelte ki, mint inkább a dráma hatását. Feltűnő, hogy tudósítása nem követi az ünnepi retorikát, a kultikus beszédmódot:

Gyulai Pál szépen s érdekesen megírta, hogy miért nem volt hatása Bánk bán­nak annak idején, most azt lenne érdekes megírni, hogy miért nem volt s miért nincs meg a kellő hatása az eredeti drámairodalom fejlődésére. A nemzeti szellem eleget változott az ismeretes drámapályázat óta, de Bánk bán ma sem részesül elegendő méltánylásban a közönség részéről, sőt a színészek – a legjobb igyekezettel – sem igen tudják megfelelően interpretálni a karaktereket: sablonok ezek, de nem élő terem­tések. Valami általános s mély oka lehet ennek, mely beható kutatásra érdemes.³⁵

A centenáriumi levéltári iratai között számos válaszlevél található a meg­hívóra, így a miskolci színház igazgatójának, Halmay Imrének az 1892. október 13-án kelt levele is. Halmay jelezte, hogy amennyiben a miskolci színházi viszonyok engedik, részt vesznek a kolozsvári ünnepen, és hangsúlyozta, hogy november 11-én ők is a *Bánk bán* színrevitelével fog­nak megemlékezni a Katona-évfordulóra.³⁶

A fővárosi és kolozsvári hírlapok egy-egy rövid hírben tudósítottak az ország­szerte megtartandó Katona-megemlékezésekről. A soproni iro­dalmi és művészeti kör a helyi kaszinóban rendezett emlékünnepet, al-

³² Pesti Hírlap 14(1892), júl. 28., Magyar Szemle 4(1892), aug. 7.

³³ Pesti Hírlap 14(1892), nov. 9.

³⁴ Pesti Hírlap 14(1892), nov. 11.

³⁵ Budapesti Hírlap 12(1892), nov. 11.

³⁶ Kolozsvári Állami Levéltár (KÁL) Fond 313: Magyar színház, fasc. 195, ff. 129.

kalmi ódával, emlékbeszéddel, Bánk bán bordalával és lakomával.³⁷ Zomborban a *Bánk bánt* vitték színre díszelőadás keretei között, új díszletekkel és jelmezekkel. Az előadás előtt elhangzott egy alkalmi óda, a végén pedig Radoczky színtársulatának teljes személyzete élőképet mutatott be *Katona a mûzsák közt* címmel.³⁸

A centenárium (utó)hatásaként a magyar olvasók új Katona-kiadásokat forgathattak – sőt, a szerencsések nyerhettek is: a Magyar Szemle 1892/45-ös, november 6-i számában megjelent rejtvények megfejtői közül három kisorsolt szerencsés nyertes volt. Az egyik, Fehér Emma úrhölgy egy *Bánk bán*-kötettel gazdagodott. A kultusz nemcsak az emlékbeszédekben, a díszelőadásokon, a szoborállításokban vagy a sokfogásos ünnepi lakomákon nyilvánult meg, de a sajtó rejtvényeiben is.³⁹

A legtöbbet azonban – a kolozsvári centenáriumról való tudósítás mellett – a kecskeméti Katona-centenáriumról és annak előkészületeiről írtak. A Budapesti Hírlap már júliusban lehozta rövid hírként, hogy a kecskeméti Katona József-kör a városi törvényhatósággal közösen ünnepséget szervez, mely alkalomból „az ünnepen elszavalandó s Katona József emlékét dicsőítő ódára pályázatot hirdet”.⁴⁰ A kolerajárvány miatt, amely a kolozsvári centenáriumra is károsan hatott, ugyanis több fővárosi meghívott mondta le részvételét,⁴¹ a kecskemétiak is úgy döntöttek, hogy a kolera vendégek általi esetleges „behurcoltatását” elkerülendő, a következő tavaszra halasztják a nagyszabású ünnepséget, és csupán a *Bánk bán* színrevitelével emlékeznek meg városuk születéséről. A Pesti Hírlap nem minden iróniától mentes hírben arról tudósított, hogy „egyetlen egy szál budapesti vendéget mégis beeresztenek és pedig Pálffy Györ-

³⁷ Budapesti Hírlap 12(1892), okt. 27., nov. 8.

³⁸ Pesti Hírlap 12(1892), nov. 14.

³⁹ Magyar Szemle, 4(1892), nov. 6. A helyes megfejtést a november 20-i számban közölték: 18, 27, 36, 45, 54, 63, 72, 81.

⁴⁰ Budapesti Hírlap, 12(1892), júl. 23.

⁴¹ A centenáriumi *Emlékkönyv* a „gátló körülmények” között említette a kolerát és a kormányválságot (a szervezésre maradt idő – nagyjából másfél hónap – rövidsége mellett): „az előkészületek alatt az ország több részében, különösen pedig a fővárosban, fellépett a kolera. A járvány ártott is annyiban, hogy néhány érdekelt törvényhatóság és több fővárosi testület e miatt lemondott a részvételről.” *Emlékkönyv*, i. m., 91.

gyöt, a nemzeti színház tagját, a ki a tragédia címszerepét adja.”⁴² Az ódára hirdetett, 20 arannyal díjazandó pályázat eredményét azonban már ekkor nyilvánosságra hozták. Huszonkét pályázat érkezett be, ebből választották ki Sántha Károly, a Magyar Szemle munkatársa *Katona születésének századik évfordulóján* című ódáját, melyet a lap közölt is.⁴³

A kecskeméti centenáriumi ünnepet végül 1893. június 11-én tartották meg. A sajtó részletesen tudósított róla, az ünnepség után pedig a szervező, a Katona József kör kiadott egy *Emléklap*ot is – ami egyébként jellemző lezárása volt a centenáriumi ünnepségeknek. A sajtóban, illetve az *Emléklap*ban közölt program négy részre, ezzel együtt négy helyszínre oszlott, és a centenáriumok általános forgatókönyvét követte. A *Himnusz* elénkelésével megnyitott első tömböt a vasúti sétányon lévő Katona-szobor előtti köszöntők és emlékbeszédek alkották. Itt olvasták fel a nyertes pályamű bírálatát, ezután rögtön el is hangzott az óda dr. Kovács Pál jogakadémiai igazgató előadásában. Ezt a *Szózat* követte. Innen a vendégek a kaszinóba mentek át, a díszbédre. Délután 6 órakor következett „a jogakadémiai polgárság ünnepélye a műkerti Katona-szobor előtt”, majd este 7-kor hangversenyt és táncvigalmat tartottak ugyanitt, ahol a magyar népdalok mellett elhangzott Melinda dala és a bordal az Erkel-operából. Az estét tűzijáték és hajnalig tartó tánc koronázta.⁴⁴

Az ünnep kezdetét a budapesti vonat érkezéséhez igazították: „a vendégszerető derék város azt szerette volna, hogy mindenki eljöhessen Bánk bán költőjének szobra alá, a kit csak elhozhat a legutolsó vonat.” A vendégek többsége ekkorra már megérkezett, így a déli vonattal Bartók Lajoson kívül csak az eső érkezett meg. A kecskeméti ünnepet a kolera-járvány miatt halasztották el, fél évvel később ellenben az időjárás nem kedvezett neki. A vasúti sétányon lévő Katona-szobor köré gyülekezőket a polgármester köszöntötte, majd őt követte volna Gyulai Pál, aki a Kisfaludy Társaságot képviselte, de ezen túlmenően ő volt az, aki akadémiai székfoglalója által „Katonát föltámasztotta és Bánk bánját a dicsőségnek adta át”.⁴⁵ A Budapesti Hirlap érzéketlenül tudósít arról, ahogy Gyulai beszédét félbeszakította az eső és mennydörgés:

⁴² Pesti Hirlap 12(1892), nov. 10. További hírek a centenáriumi ünnepség elhalasztásáról: Pesti Hirlap 12(1892), okt. 31., Budapesti Hirlap 12(1892), nov. 10., Kolozsvár 6(1892), okt. 24.

⁴³ Magyar Szemle 4(1892), nov. 6.

⁴⁴ Fővárosi Lapok 30(1893), jún. 13., Vasárnapi Ujság 40(1893), jún. 18., *Emléklap*, i. m. [Lásd 13. jegyzet.]

⁴⁵ Budapesti Hirlap, 13(1893), jún. 12.

Mikor azonban Gyulai kezdett beszélni s javában méltatta Katonát, az ég újra elborult s a mérges kritikus beszédébe egy nálánál hatalmasabb kritikus morgott közbe. A beszéd ennélfogva ilyesféleképp ütött ki: Bánk bán hűsége (Bum, bum !)... Petur (Ripsz rapsz !)... Melinda... (Bum !)... Mikhál bán (Vilámlás és óriási csitt-csatt)... Egyszerre azután Gyulai Pál szőrin-szálán elveszett. A zápor újra megeredt és ötszáz parapli feszült ki a fejek fölött, ennek rengetegében Gyulai nyomtalanul eltűnt. Mire előkerült, az ünnep el volt mosva.⁴⁶

Gyulainak a díszebéd alatti pohárköszöntők során nyílt lehetőségre újra beszélni. Az ünnepség elejét elmosta ugyan az eső, de összességében sikeresnek ítélték meg, és beleíródott a magyar centenáriumok sorába.

⁴⁶ Budapesti Hirlap, 13(1893), jún. 12.

HANSÁGI ÁGNES

ANIMALITÁS ÉS HUMANITÁS A *LEGENDÁBAN*
TERSÁNSZKY JÓZSI JENŐ: *LEGENDA A NYÚLPAPRIKÁSRÓL*

REZÜMÉ

A *Legenda a nyúlpaprikásról* a meglehetősen terjedelmes Tersánszky-életmű egyik legidőtállóbb darabjának bizonyult: máig része tudott maradni az oktatási kánonnak, és számos olvasata ismert. A kisregényről megjelenése évében Schöpflin Aladár közölt a Nyugatban bírálatot, és a későbbi értelmezők rá hivatkozva a leggyakrabban a legenda műfajiságából kiindulva értelmezték a szöveget. Jelen dolgozat Schöpflinnek inkább ahhoz a megállapításához kíván csatlakozni, amely a kisregény sokhangúságát tekintette az egyik legfontosabb esztétikai hatáselemének. Abból kiindulva, hogy az epilógusban színre lépő implicit szerző a szöveg és a legenda műfajának távolságát, a különbözősézt hangsúlyozza, ezt mint olvasói utasítást követve, a nyelvjátékra koncentrálni kísértem meg vizsgálni a szöveget. Az elemzés egyfelől a szövegnek arra a szerkezeti sajátosságára mutat rá, amely a műfaji megkettőződésből fakad: a szöveg első felében elbeszél szociografikus, naturalista novellát a szöveg második fele meseként beszél el újra. Az elemzés másik törekvése, hogy bemutassa, az akciók és viselkedések felszíni struktúrája mellett az elbeszél történet elsősorban a nyelvben, a nyelvi játékban történik meg.

KULCSSZAVAK: Tersánszky Józsi Jenő, Schöpflin Aladár, Nyugat, regénytörténet, műfaj történet

ABSTRACT

Animalität und Humanität in einer Legende (Jenő J. Tersánszky: Die Hasengulasch-Legende)

Die Hasengulasch-Legende gilt im Lebenswerk von Jenő J. Tersánszky als eines der zeitbeständigeren Stücke: bis heute ist es ein von vielen unterschiedlichen Deutungsansätzen umgebener Bestandteil des Bildungskanons. Über den Roman hat Aladár Schöpflin in der Zeitschrift „Nyugat“ seine Rezension veröffentlicht und die nachfolgenden Interpreten des Romans legten den Text, mit Hinweisen auf diese Kritik, als eine Legende aus. Die vorliegende Arbeit

möchte sich eher an die Bemerkung von Schöpflin anschließen, die die Viestimmigkeit des Romans als den wichtigsten ästhetischen Wirkungsfaktor beschrieb. Ich versuchte in meinem Ansatz den Text zu analysieren, von dem Epilog auszugehen, wo der implizite Autor die Distanz, den Unterschied zwischen dem Text und der genannten Gattung betont und ihn als Anweisung für den Leser aufzufassen, auf das Spiel der Sprache zu fokussieren. Meine Auslegung konkludiert einerseits darauf, dass der Roman einer verdoppelten Gattungskommunikation folgt und dieser Umstand auch die Struktur des Romans prägt. Die naturalistische, halbwegs mit soziografischer Genauigkeit ausgearbeitete Erzählung des ersten Teils wird als ein Märchen in dem zweiten Teil nochmal wiedererzählt. Das andere Ziel meiner Interpretation ist darzustellen, wie die erzählte Geschichte über die oberflächliche Architektonik der Aktionen und das Verhalten der Charaktere hinaus in der Sprache, in dem Sprachspiel vollzogen wird.

SCHLÜSSELWÖRTER: Ungarische Literatur, 20. Jh., Jenő J. Tersánszky, Aladár Schöpflin, Nyugat, Literaturgeschichte des Romans, Gattungsgeschichte

A Legenda a nyúl-paprikásról a Kakuk Marci-regények mellett kétségtelenül az a Tersánszky-szöveg, amely a leginkább képes volt ellenállni a Tersánszky-korpuszt amúgy erősen sújtó, megrostáló felejtésnek. A kisregény első, 1936-os megjelenése óta tucatnál is több újrakiadást ért meg,¹ a harmincas években flamand és német fordításban is megjelent,² az egy-

¹ Az első kiadás: TERSÁNSZKY Józsi Jenő, *Legenda a nyúl-paprikásról*, Budapest, Dante, 1936. További kiadások: Budapest, Harmónia Kultúrbizottság, 1939. (Magyar írás – magyar lélek); Budapest, Dante, 1948. (Dante Új könyvtár); Budapest, Szépirodalmi, 1955. (Olcsó Könyvtár); Budapest, Magvető, 1961; Budapest, Helikon, Szépirodalmi, 1974; Uő, *Viszontlátásra, drága ...; Legenda a nyúl-paprikásról*, Budapest, Magvető, 1982⁴; Uő, *A margarétás dal; Legenda a nyúl-paprikásról*, Budapest, Móra, 1986. (Diákkönyvtár); Uő, *Paprikás, a buta nyúl*, rajz. RÉKASSY Eszter, Budapest, Móra, 1989. (Iciri-piciri könyvek); Uő, *Egy vezérbika emlékiratai; Legenda a nyúl-paprikásról*, Budapest, Holnap, 2013. (A továbbiakban erre a kiadásra hivatkozom.)

² J. Jenő TERSÁNSZKY, *Gaszi Hazepeper: een legende*, ford. F. WATTEYNE, J. MERTENS, Antwerpen, Die Poorte, 1937-1938. (A Limburger Koerier 1938. december 1-i, 281. száma adott hírt a könyv megjelenéséről:

<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010362950:mpeg21:pdf>) Eugen J. TERSÁNSZKY, *Die Hasengulasch-Legende*, ford. Ernst LORSY, Budapest, Biblos, [1937]; *Los Toros: Tiergeschichten aus aller Welt*, szerk. Hans MARQUARDT, Rudolstadt, Greifen, 1971; Jenő J. TERSÁNSZKY, *Legende vom Hasengulasch*, ford. Álmos CSONGÁR, Berlin, Ver-

kori NDK-ban pedig két kiadó is kiadta (a Greifen, amely 1965-ig magántulajdonban maradt, hat évvel az államosítás után), és a szocialista kultúracseré egyik utolsó tranzakciójaként oroszul is napvilágot látott egy moszkvai kiadónál. 1975-ben Kabay Barna nagyjátékfilmet készített belőle,³ ezzel a *Legenda* is a megfilmesített Tersánszky-elbeszélések sorába lépett. (Önmagában is érdekes téma lenne: mi ennek a fokozott, Tersánszky iránti filmes érdeklődésnek az indítéka a hetvenes és nyolcvanas években?) A *Legenda* újrakiadásai közül különösen a diákkönyvtári megjelenés és a Holnap Kiadó újraközlése tanulságos: ez utóbbi élénk olvasói visszhangot keltett,⁴ a diákkönyvtári megjelenés pedig nemcsak jelzi, hogy ez a szöveg a Nyugat legnagyobbjai mellett képes volt a közoktatásban is megkapaszkodni, de amolyan érzékenyítő irodalomként számos helyi tantervben máig megtalálható a nyolcadik osztályosok számára ajánlott olvasmányok között. Bár a gyermekeknek készülő átdolgozások, a filmadaptációk és az originális irodalmi művek viszonyának kérdésére ehelyütt most nincs módomban bővebben kitérni, hiszen nagyon messzire vezetne ennek alaposabb tárgyalása, megfontolásra érdemes, hogy több olvasói beszámoló tanúsága szerint mind a film, mind pedig a Móra gyermekeknek készített *Paprikás*-változata számos olvasót vezetett el végül magához a kisregényhez, vagyis jó „kalauzul”, reklámul szolgált magának az eredeti, szépirodalmi szövegnek.

Móricz Zsigmond 1922-es, *Tersánszky* címmel, a *Kakuk Marci ifjúságának* megjelenése kapcsán a Nyugat 23. számában közölt rövid, ám a Tersánszky-próza hatásának okát meglehetősen pontossággal leíró cikke (amelyben a *Kakuk Marci ifjúságát* „tökéletes könyvnek” nevezte) lényegében kijelölte azt az értelmezési keretet, amely később a *Legenda* recepcióját övező kritikai konszenzust meghatározta:

Az ember mint társadalmi lény, valami csodálatos elrendeződés folytán, szinte rekeszesen, rétegesen külön szinteken él. Sohasem volt magyar író, aki ezt a legmélyebb réteget, a koldusok, csavargók, hülyék, sár-lakók világát oly

lag der Nation, 1980. (Roman für alle); Enë Joži TERŠANSKIJ, *Legenda o zašč' em paprikaše: povesti i rasskazy*, ford. U. GUSEVA, Moskva, Raduga, 1989.

³ *Legenda a nyúl paprikásról*, játékfilm, 85 perc, 1975, rendező: Kabay Barna, forgatókönyv: Kabay Barna, Gyöngyössi Endre; operatőr: Illés György, Gazsi: Wojciech Siemion (Kállay Ferenc), grófnő: Halász Judit, kántor: Szirtes Ádám; továbbá: Garas Dezső, Helyei László, Monori Lili

⁴ A regényről folyó virtuális olvasói eszmecsere olvasható a moly.hu könyvismeretője alatt: <https://moly.hu/konyvek/tersanszky-jozsi-jeno-legenda-a-nyulpaprikasrol>

közelről s oly édes-otthonisággal ismerte volna, mint Tersánszky. Külföldi is igen kevés. A nyugati kultúrák arisztokratikus irodalmában csak rokokó-idill a szegény ember, a sansculotte. Hugó Viktor a pátoz izzásában, Dickens a humor borszeszében dezinficiálja a nyomort. Az oroszok vannak legközelebb hozzá. De náluk is a szociológiai, vagy legalább morális, értékelés komorrá és emberfölköttivé növeli a Sorsosokat. Tersánszkynál súlytalan a nyomor, mint a mindennapi élet. Ahogy a milliomos, aki beleszületett, nem érzi napról-napra a milliót, úgy a Tersánszky alakjainak egyetlen éltető eleme a legmélyebb fizikai nyomor, amelyben halak a vízben vidáman, vagy mérgesen, de mindig otthoniasan fickádoznak.⁵

Móricz cikkének talán az a legerősebb állítása, hogy Tersánszky nemcsak a magyar irodalomban, de világirodalmi összevetésben is kiemelkedő a legelesettebbek, a legkiszolgáltatottabbak színrevitelében. Móricz, aki naplójegyzetei tanúsága szerint a hiteles elbeszélés, az „epikai hitel” kulcsát a tárgyismeretben látta, vagyis a produkcióesztétika nézőpontjából, az alkotás poétikája felől közelített ehhez a kérdéshez, Tersánszky esetében egy lényegét tekintve narratológiai szempontot emelt ki akkor, amikor Victor Hugo és Dickens szegénységreprezentációival vetette össze a *Kakuk Marcit*. Az elbeszélő és az elbeszélrt történet, a színre vitt karakterek viszonyában határozta meg azt a döntő különbséget, amely a Tersánszky-prózárt ebből az európai hagyományból kiemeli, és amely egyúttal esztétikai hatásának a forrása. Míg ugyanis a 19. századi elődök jellemzően harmadik személyű elbeszélője a külső nézőpontú, extradiegetikus elbeszélésben az elitirodalom (legalábbis alsó középosztálybeli) olvasójának fókuszából, vagyis „felülről”, tehát *extremitásként*, a standardtól eltérő állapotként beszélt a szegénységről és a nyomorról, addig Tersánszky elbeszélő nézőpontja úgy valósítja meg a harmadik személyű elbeszélés külsődlegességét, hogy a fokalizáció időről-időre a főhős látószögéhez közeledik, vagy a főhős látószögét veszi át. Soha nem távolodik el ettől a látószögtől annyira, amennyire például az auktoriális elbeszélés ezt megengedné. Móricz ezzel arra a Tersánszky által kidolgozott és következetesen alkalmazott elbeszélő technikára hívta fel a figyelmet, amelynek révén el tudta kerülni, pontosabban ki tudta küszöbölni, hogy jellemzően középosztálybeli olvasójából kukkoló vagy katasztrófaturista válják az olvasás óhatatlanul is idegenségtapasztalattal szembesítő folyamatában.⁶

⁵ MÓRICZ Zsigmond, *Tersánszky*, Nyugat 1922/23, 1369–1370.

⁶ Ezért is lehetne vitába szállni Dérczy Péter különben megfontolásra érdemes javaslatával. Dérczy az elbeszélésmód, az elbeszélő nézőpontok alapján három, egymástól markánsan elkülönülő szövegcsoporthat ír le a Tersánszky-életműben.

A *Legenda a nyúlpatrikásról* a Nyugatban 1936-ban Schöpflin Aladár recenzeálta, és ez a kritika lényegében ki is „kövezte” a *Legenda* útját, annyiban legalábbis, hogy a későbbi tematikus olvasatok kulcsmotívumai (*legenda, természet, jóság*), még ha áttételesen is, de Schöpflin interpretációjára vezethetőek vissza. Schöpflin egyrészt Kakuk Marcihoz képest, a két kisregény főhősét összehasonlítva igyekszik pozicionálni a főszereplő Gazsi karakterét,⁷ olvasatának jelentésmátrixát pedig a *legenda, a humor, az amoralitás és a moralitás kettőssége, állat és ember viszonya a kultúrán belül*,⁸ a történet elsődlegessége, illetve a cselekmény fontossága határozzák meg. Rónay László kismonográfiája az állatelbeszélések sorában tárgyalta a *Legendát* – ahogyan a szöveg későbbi értelmezői közül Olasz

Az első csoportba a harmadik személyű, auktoriális, „szerzői elbeszélések” kerülnek, amelyek szerinte a legközelebb állnak a realizmus prózai örökségéhez. A külső nézőpont mellett az elbeszélői mindentudás, az omniszciens elbeszélő távlata jellemzi ezeket a szövegeket, az olyan perspektíva, amely „felülről” tekint rá az elbeszélte történetre. Dérczy szerint ebbe a csoportba tartozik a *Legenda a nyúlpatrikásról* is, és ez még abban az esetben is érdemes az újragondolásra, ha maga a szerző is megengedi, hogy az auktoriális elbeszélés ezekben a szövegekben csupán domináns szólam, amely azonban időnként átadja a helyét a fókuszáció más eseteinek. Dérczy szerint a második csoportba azok a harmadik személyű elbeszélések tartoznak, amelyek időnként átváltanak én-elbeszélésbe, vagy amelyekben a harmadik személyű elbeszélő a főhős látószögéből beszél. A harmadik a tisztán én-elbeszélések, az első személyű narrációból építkező szövegek halmaza. Vö. DÉRCZY Péter, *Az elbeszélő hagyomány átalakulása: Tersánszky Józsi Jenő regényeinek néhány szerkezeti vonásáról*, Hungarológiai Közlemények, 1990/1–2, 1–10, itt: 2–3. A tanulmányt Tarján Tamás felvette a Tersánszky életművének, emlékének szentelt gyűjteményes kötetbe, vö. *Virgonc szavak virgonc királya: In memoriam Tersánszky Józsi Jenő*, szerk. TARJÁN Tamás, [h.n.], Nap Kiadó, 1999, 255–271, itt: 263.

⁷ Schöpflin a Kakuk Marci-karakter közismertségére apellál a kritika felütésében, amikor a két szereplő összehasonlításakor az olvasók számára már ismert regényalak elképzelt reakcióját írja le az új figuráról. Kakuk Marci a recenzens szerint Gazsit „bizonyosan lenézné és valami kegyetlen tréfát csinálna vele. Nála is lejjebb van egy fokkal.” SCHÖPFLIN Aladár, *Legenda a nyúlpatrikásról: Tersánszky J. Jenő regénye*, Nyugat, 1936/6, 471–472, itt: 471.

⁸ Fontos, hogy nem kultúra és természet „egyszerű” szembeállításáról beszél, amelyben metonimikusan az ember a kultúra, míg az állat a természet helyett áll. Ember és állat viszonya szabályozott interakció és viselkedés, amelynek kereteit a kultúra hozza létre, határait a kultúra jelöli ki.

Sándor is⁹ –, magából a „legenda” szó két jelentéséből indulva ki.¹⁰ Rónay a címbe emelt műfaji önértelmezésből az *olvasmány* helyett a kisregény felütésének biblikus párhuzamaira¹¹ támaszkodva a szentek életrajzát választotta vezérjelentőként. Azt a műfajt tette tehát az irodalmi kommunikációban követendő *olvasói utasítássá*, amely mindenekelőtt gyakorlati célokat szolgált és csak másodlagos „hasznosításban”, az írott szövegek ökonómiájának köszönhetően „került” az idők folyamán (és nem is mindig) irodalmi újrahasznosításra. Vagyis tipikus irodalmi recycling-műfaj. Rónay olvasatát alapvetően is ez a *nem esztétikai*, a kisregény nyelvi-retorikai megalkotottságát figyelmen kívül hagyó olvasási stratégia határozza meg, amint erre már Kulcsár Szabó Ernő is utalt 1990-es tanulmányában.¹²

Ennek az értelmezői hagyománynak az alakulását a recepciótörténet példás dokumentációjával Gerold László fel is dolgozta, *Legenda*-értelmezésében pedig arra tett kísérletet, hogy a kisregény cselekményláncainak elemzésén keresztül bebizonyítsa: a szöveg „nemcsak kielégíti, hanem túl

⁹ OLASZ Sándor, *Regénypoétika – állattörténetben: Történetmondás és áttételesség Tersánszky regényeiben*, Forrás 1997/2, 75–81. Különösen: 75–76, 78. (Vö. *Virgonc szavak virgonc királya*, 145–157.)

¹⁰ RÓNAY László, *Tersánszky Józsi Jenő*, Budapest, Gondolat, 1983, 185–215. A kismonográfia „A regény forrásainál” című fejezete lényegében megegyezik az ItK-ban közölt tanulmány szövegével, vö. RÓNAY László, *Tersánszky állatregényeiről*, Irodalomtörténeti Közlemények 1982/2, 229–240.

¹¹ Tersánszky elbeszélője a következőképpen mutatja be Gazsit: „Mindenekelőtt azonban meg kell ismerkednünk Gazsival. Minden falunak van ilyen Gazsija. Egy olyan megrugdalt, utolsó, toprongyos nyomorult, akinek se rokona, se komája, se tanyája, se babája, mintha az égből pottyant volna. Miből tengődik? Hogyan is nem veszejt el a kegyetlen ínség? Honnan a türelme, jókedve, alázata? Honnan tudja, hogy a Világ Üdvözítője a magafajta egyszerű lelkeket nevezte meg a Mennyei Országa főnemeseinek? Miben bízik, mihez ragaszkodik az ilyen Gazsi, hogy a szakadatlan testi és lelki megpróbáltatások elől nem ugrik bele az első kútba, amit talál?” TERSÁNSZKY, *Legenda a nyúl-paprikáról*, 216.

¹² KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A literalizált eszköztelenség. Személyiség és jelhasználat Tersánszky regényírásában* = Uő, *Beszédmód és horizont. Formációk az irodalmi modernségben*, Budapest, Argumentum, 1996, 186–202. Eredetileg: Kortárs 1990/3, 133–144. „Rónay László monográfiája lehetne iskolapéldája annak, hogyan kerül át a hangsúly a Tersánszky-regények társadalomkritikai komponensére annak következtében, hogy a szerző kimondatlanul is a nyelv látható stilisztikai megformáltságát tekinti az esztétikai kód kritériumának, s az élőbeszédi narrációnak csak az életvalóságra vonatkoztatva tulajdonít »esztétikai« funkciót.” Uo., 190–191.

is teljesíti a legenda támasztotta műfaji követelményeket.”¹³ Gerold ugyanakkor reflektál arra a problémára is, hogy a *Legenda* „irodalmi értéke” nem a műfaji kritériumok teljesítésére, az elbeszélés „tisztá” műfajiságára vezethető vissza, még csak arra sem, hogy „Tersánszky egy meghatározható történetet talál ki”,¹⁴ hanem sokkal inkább arra a feszültségre, amely a főhős együgyűsége, ártatlan egyszerűsége és a körmönfont, „többszörösen is konstruált” történet, cselekményvezetés közötti disszonanciából, aránytalanságból származik. A *legendának*, amely az irodalmi hagyományban mindig valamifajta „valóságigényt szolgál ki”, a legfontosabb kritériuma Gerold értelmezésében a csoda.¹⁵ A kisregény narratív szekvenciáját lezáró, az eszkalációt feloldó csoda ellensúlyozza azt az elbeszélői törekvést, amely „nem túlozza el a legendába emelést, nem akar főszereplőjéből mindenáron szentet csinálni.”¹⁶ Amennyiben a cselekménylánc(ok) re- vagy inkább megkonstruálásra szolgáló viselkedéseket és akciókat állítjuk az értelmezés fókuszába, az elemzés argumentációja meggyőző is lehet. A *Legenda* elbeszélésének retorikai, nyelvi dinamizmusai azonban rendre aláássák ennek az olvasatnak az érvényességét. Ezért sem véletlen, hogy Gerold László azt a történet szekvenciát, amely Paprikás születésétől a megmeneküléséig beszéli el a nyulak történetét, egyfajta kitérőnek tartja. Tersánszky kisregényének talán az egyik legfeltűnőbb sajátossága, hogy az akciók és viselkedések „felszíni struktúrája”, valamint a nyelvi események retorikai szintje rendre szembemegy egymással, az elbeszélés nyelvi aktusában más történik, illetve, irodalmi szövegről lévén szó, ott történik meg az, amit az elbeszélés színre visz.¹⁷

¹³ GEROLD László, *Csoda és valóság*, Hungarológiai Közlemények 1990/1–2, 69–74, itt: 73.

¹⁴ *Uo.*

¹⁵ *Vö. Uo.*

¹⁶ *Uo.*, 71.

¹⁷ Innen nézve az a Tersánszky modernségét vitató kérdés, amelyre Gintli Tibor is utal, elsősorban a cselekményközpontú, a szövegek retorikai, nyelvi működésének vizsgálatától eltekintő olvasásmód eredménye. Gintli Tersánszky modernségét a poétikai teljesítmény mércéjeként érti, amikor arra a kérdésre keresi a választ, „mennyiben jogosult Tersánszky prózáját a magyar modernség fejleményei között számon tartani. Ez a probléma azért vetődik fel különös élességgel, mert a hagyomány továbbélő elemeinek regisztrálása, valamint az a közismert tény, hogy Tersánszky poétikájában alig van nyoma számos olyan jelenségnek, amely a modern magyar próza – s általában a modern epika – jellegzetességei közé sorolható, azt sugallhatja, hogy nem megalapozott álláspont a hagyományt átfarmáló poétikai teljesítményt tulajdonítani Tersánszky prózájának.” GINTLI Tibor, *Ter-*

Dérczy Péter a prologusok és epilógusok Tersánszky-nál betöltött szerepével kapcsolatosan hívta fel először a figyelmet arra, hogy a Tersánszky-irodalom, ha egyáltalán foglalkozik ezekkel a szövegelemekkel, funkciójukat nem vizsgálja, és valamifajta hagyománykövető prózai gesztusként értelmezve őket, a legritkábban tulajdonít a prologusoknak és az epilógusoknak jelentést és jelentőséget.¹⁸ Dérczy megjegyzésének helyütt azért is lehet különös relevanciája, mert az epilógus utolsó mondata, vagyis a kisregény zárata éppen azt állítja, hogy a kisregény *nem legenda*:

Tudom én, hogy egy ilyen Gázsit sosem tartanak méltónak arra, hogy ott szerepeljen a lélek nemességének, béketúrásnak, vértanúságnak, igazságnak, vídamságnak hivatalosan számon tartott nagyjai között!... Bárha én nyomaték-
kal kérdem, hogy: minek nem, ha egyszer minden érdeme megvan hozzá?...
Azért adtam, demonstrációképpen, a „Legenda” címet a Gazsi történeté-
nek...¹⁹

Az epilógusban színre lépő implicit szerző a címadás indoklásával a műfaji konvencióktól való távolságát hangsúlyozza: a címadás célja a hős és a műfaj közötti távolságból eredeztethető meglepetés, a figyelemfelkeltés, a demonstráció. Az epilógus auktoriális elbeszélője tudomással van és tudomásul is veszi azt a közmegegyezést, amelynek a nyomán valaki „szent” lehet; sőt, hogy a „szentet” valójában a köz megegyezése, a *sensus communis* hozza létre. Ezért is lehet jelentésszerű, hogy a „szent” szó az epilógusnak ebben a passzusában nem is szerepel, a helyettesítő körülírás ugyan a „vértanúk” emlegetésével még játékban tartja a „legenda” jelölőnek azt az utalását, amely a szentté avatási perekben készül és a szent életét, csodatételeit elbeszélő életrajzra vonatkozik, a „nagyjai” kifejezéssel azonban már a világi, közbeszédbeli jelentést aktiválja. A Gerold László által bemutatott és követett értelmezési tradícióban azonban alapvetően az a hipotézis határozta meg az olvasatokat, hogy a szöveg műfaji értelemben *legenda*, tehát egy „szent” élettörténetét, „szent” mivoltát bebizonyítani és dokumentálni hivatott írás. Ekként lesz a monográfus Rónay László értelmezésében Gazsi „a földi igénytelenség és szegénység szentje, aki lelkében birtokolja az evangéliumi nyolc boldogság némelyi-

sánszky és az anekdotikus elbeszélés hagyománya, Irodalomtörténet 2014/3, 357–377, itt: 358.

¹⁸ DÉRCZY Péter, i. m.

¹⁹ *Legenda a nyúl-paprikáról*, 300.

két.”²⁰ Gintli Tibor a Svejtk „anekdotizmusának magyar párhuzamairól” írott cikkében²¹ Gazsi és Svejtk párhuzamát szintén a profán, szekularizált legenda műfaji kiindulópontjára építi. Gintli szerint az elbeszélő „némi fölényvel, de elfogadó humorral” utal „Gazsi korlátozott szellemi képességeire, azonban igénytelenségét, társadalmon kívüli helyzetét, szabadságát a birtoklás és a szerzés vágyától, minden élőlény iránt megnyilvánuló eredendő jóindulatát követendő példává emeli. [...] Gazsi együgyűsége a középkori sancta simplicitas profán, groteszk mása, amely azonban nem a transzcendencián, hanem a csendes életörömmön, a test vitalitásán alapul,” és jut arra a következtetésre, hogy „a regény következetesen rájátssza Gazsi figuráját Szent Ferenc alakjára, de enyhén blaszfemikus éllel.”²²

Schöpflin kritikájának azok az észrevételei ugyanakkor, amelyek talán ma is útbaigazítást adhatnak a szöveg szerveződésére vonatkozóan, a későbbi értelmezőknél nem találtak visszhangra. Itt elsősorban Schöpflinnek arra a megfigyelésére gondolok, amely a kisregény sokhangúságára vonatkozik, és amelyet Schöpflin a váltások, az össze nem illő elemek egymás mellé kerülése kapcsán nem egyszerűen a humor forrásaként értelmez. A humor ebben az esetben nem annyira cél, sokkal inkább eszköz: ezeknek a szöveghelyeknek a funkciója ugyanis az olvasási folyamat kizökkentése, megakasztása, valójában lassítása:

Micsoda humorral teli pillanat: Paprikás, a tudós nyúl a grófkisasszony és a mezőőr jelenlétében, hosszas távollét után, mikor már Gazsi is elveszettnek hitte, visszatér gazdájához négy vagy öt pöttömnyi tapsifüles kíséretében! Furcsán hangzik, de úgy is lehet mondani, hogy Paprikás, a nyúl, miután eleget tett a természet parancsoló szavának, önként visszatér a kultúrába. Ilyesforma humoros pillanat minduntalan megállít olvasás közben. Legenda ez valóban, bár csak Gazsiról, az ágról szakadtról és Paprikásról, a nyúlról szól. Megvan benne a legenda naivitása, nemcsak a történetben magában, hanem abban a módban is, ahogy Tersánszky a mozzanatait keveri s a hangban, ahogyan elmondja. Humor és áhítat? Tersánszky stílusának, írói magatartásának varázsa éppen az összetettségben van. *Keserű és édes, moralizáló és amorális, naiv és tudatos, újszerű és ódivatú, kacskaringós és gyermeketegül egyszerű, modoros és közvetlen*, – és ebben az összetettségében – igazi jól sikerült műveiben – mégsem

²⁰ RÓNAY, i.m., 185.

²¹ GINTLI Tibor, *Svejtk és magyar társai. A Švejtk anekdotizmusának magyar párhuzamairól*, Jelenkor 2016/9, 931–942, itt: 941.

²² Uo., 942.

egyenetlen. Valahogy szerves mégis. Tersánszky ama kevés magyar írók egyike, akik teljesen kialakították a maguk testükhöz álló stílusát.”²³

Ha alaposabban megfigyeljük az egymást követő ellentétpárokat, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a regény első recenzense valami olyasmire figyelt fel, ami a modern próza szerveződésében a romantika örökségéből kulcsfontosságúnak bizonyult. Az egymással szembeállított minőségek, amelyeknek egyidejű jelenléte a szöveg sokhangúságának a forrása, nem engednek meg valamifajta fokozatosságot: kizárják egymást, párhuzamos játékokban tartásuk óhatatlanul is eldönthetlenségeket hoz létre. A legenda műfaja, amelynek szerkezetét, cselekményvezetését a meggyőződés, a bizonyítás célulva határozza meg, éppen a szemantikai sokféleség szűkítésében, lehetőség szerinti korlátozásában érdekelt. Schöpflin értelmezésében ez az *olvasmány*, amely címe szerint *nem* Gazsi, hanem a *nyúl-paprikás* legendája, ráadásul „a természet anarchiáját”, nem pedig természet és kultúra konfliktusát viszi színre.

A kisregény címe maga is ilyen „botlató”, az olvasást megakasztó szintagma, Schöpflin a kritika zárlatában nem véletlenül tért vissza a felütésében egyszer már nem kevés iróniával leírt elcsúszásra, amely a legenda tárgyát és a kisregény főhősét a címben világosan elválasztja egymástól, miközben mégis elősegíti felcserélésüket: „Gazsiról szól a nyúl-paprikás legendája.”²⁴ A szent élettörténete a humán értékek, sőt, sokszor a humanitás végletekig vitelét beszéli el. Ezért sem véletlen, hogy a cím egyértelmű birtokviszonyát a kritikai hagyomány rendre figyelmen kívül hagyta, de legalábbis felfüggesztette akkor, amikor behelyettesítette a „birtokost” (kinek a legendája?) a kisregény főhőisével. Ennek az önkéntelen felcserélésnek vagy behelyettesítésnek a paradoxona már csak azért is állíthat meg az olvasásban, mert a „valakinek a legendája” szintagmát a „valakiről szóló legenda” értelemben minden további nélkül ekvivalensnek érezzük: a legenda „birtokosa” és „tárgya” azonos egymással. A cím betű szerintiségében ez a *nyúl-paprikás*, nem pedig a kisregény főhőse, Gazsi. Az irónia, a humor, amelyre a cím kapcsán Schöpflin is felfigyelt, nyilvánvalóan abból a differenciából keletkezik, amely az olvasói elvárások, a várhatóság és valószínűség, valamint a cím grammatikai értelme között feszül. A *nyúl-paprikás* egy étel megnevezése, amelyben az alapanyag és az elkészítés módja kerül egy összetett szóba, pragmatikai értelemben ez válik az argumentumává, bővítményévé a *legendának*, és a

²³ SCHÖPFLIN, *i.m.*, 472. (Kiemelés tőlem: H.Á.)

²⁴ *Uo.*, 471.

szokatlan kapcsolás (lehet-e egy ételnek „legendája”?) élő és élettelen el-
lentétére irányítja az olvasó figyelmét. Miközben a legenda tárgya a cím
szószerintiségében az élettelen, ám szerves anyag, az étel, azonközben a
szóösszetétel megfordítása visszahelyezi a szintagmába az élő, amennyi-
nyiben tartalmazza a „tapsifüles” nevét. Az elbeszélő a nyulat ugyanis
Paprikásnak nevezi majd el, és ez az anagrammatikusan legkevésbé sem
elrejtett prolepszis a névadás atipikus, meglehetősen unortodox gyakor-
latát már a kisregény címében a fókuszba állítja. Az állatok elnevezése
nem egyszerűen individualizáló, megszemélyesítő aktus: a névadással az
ember magához is hasonlítja az állatot. A háziállatok elnevezésénél nem
ismeretlen az az eljárás, amikor valamely tulajdonság, karaktervonás lesz
az állat neve (pl. színe: „Kormos”, a csíkos macskának Tigris, vagy Cir-
mos). Névtani szempontból a *Paprikás* ún. „szónév”, hiszen van közszoí
jelentése és átlátható az etimológiája.²⁵ Paprikás azonban az egyetlen nyúl
a kisregény zárlatáig, akiből ténylegesen nem lesz paprikás. Vagyis a ne-
ve éppen arra a sorsra emlékezteti az olvasót, amelyet anyjával és testvé-
reivel ellentétben neki sikerült elkerülnie.

A tulajdonnév, ebben az esetben az állatnév, annak ellenére, hogy
szónév, vagyis rendelkezik közszoí jelentéssel, a névadás kommunikatív
és egyúttal társadalmi aktusában megfosztatik a „jelentésétől”, hiszen
névként, valamennyi jelölő közül a legközvetlenebbül mutat rá az általa
jelölt, egyetlen, egyedi és egyszeri dologra vagy létezőre; arra, aki ezt a
nevet viseli. A névnek éppen az a legfontosabb sajátossága, hogy nincsen
jelentése, hanem kijelöl valakit, rámutat valakire. A név identifikálja vise-
lőjét, hiszen kikülöníti a hasonszórúek közül. Akkor, amikor az elbeszélő
Paprikásnak nevezi el a tapsifülest, lényegében ugyanazt a műveletet
hajtja végre, mint amikor a címben és az epilógusban is „legendaként”
azonosítja az elbeszélést. A név, a jelölő deixise mindkét esetben egyszer-
re mutat rá arra, amivel azonosítható, és arra, amivel nem. A nyelv fel-
színi struktúrája, a mondatok grammatikalitása szintjén mindkét esetben
hasonló történik. Miközben a narrátor állítása eltörli az egyik lehetséges
jelentést, illetve egyáltalán a jelentést (a történet „demonstrációképpen”
nevezetik legendának, vagyis nem legenda; Paprikásból pedig a névadás
révén éppen nem lesz paprikás), az elbeszélés történettségében a törlés
alá helyezett szemantikai elemek mindvégig fontos szerepet játszanak,
éppen törlés alá helyezésük által. Amit az elbeszélés a nyelvben megtesz

²⁵ Vö. PÁSZTI Zsuzsanna, *Tulajdonnév és köznév, jelnév és szónév határterületeinek vizsgálata Fekete István állatnevei alapján*, Névtani Értesítő 28, 2006, 121–127, itt: 125–126.

(eltörli a *paprikás* ételnév közszói jelentését), az valóra válik a történet fabuláris szintjén is (hiszen Paprikás az egyetlen nyúl, akiből nem lesz paprikás).

A tapsifüles névhez jutásának az elbeszélése, a kisregénynek tehát az a szakasza, amelyben a narrátor elmeséli a későn született nyúltestvérek és közülük is a legkevésbé életrevaló történetét, nemcsak azért érdemelhet különös figyelmet, mert ez a születéstörténet Paprikás, a már névvel rendelkező állathős kvázi előtörténete. Azért is, mert a kisregény addig már-már naturalisztikus, olykor szociografikusba forduló elbeszélése ezen a ponton vált át egy merőben más hagyományrendet mozgósító narrációba. Az addig sem hiányzó élőbeszédbeli fordulatok ettől kezdődően a mesemondás hagyományát, performativitását viszik színre. Az élőbeszédszerűség funkciója megváltozik, az irodalmi kommunikáció lefolyásának mikéntjét meghatározó műfaji kód pedig átalakul: a mesemondás és a szöveg formálásában aktív részvételként értelmezhető mesehallgatás szabályrendje²⁶ válik a befogadás legfontosabb kódjává. A hangnem- és műfajváltás azért is lehet meglepő, mert az elbeszélt idő tengelyén eddig a pontig már egy egész esztendőt haladt előre a történet. Az eltelt egy évre a kivonatos elbeszélés implicit és explicit ellipszisei utalnak, az elbeszélés idejének tetemes részét egyetlen estének a részletező, párbeszédes jelenetekkel is lassított elbeszélése tölti ki. A lassú tempóban, részletezően elbeszélt este az „értelmileg akadályozott”²⁷ Gazsi szenvedéstörténete, a cselekménylánc pedig a kiszigerelt, elgyengült szerencsétlen és a mindenfajta empátia híján lévő mezőőr egyenlőtlen „szócsatájából” kiindulva,²⁸ a körvadászaton elrejtett nyulak megtalálásán ke-

²⁶ A mesemondás performatív eseményének aspektusairól a közelmúltban jelent meg Nagy Gabriella Ágnes kitűnő monográfiája: NAGY Gabriella Ágnes, *Magyar (nép)mese: Lélektan – kultúra – értelmezés*, Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2018. (Tempevölgy könyvek 26.)

²⁷ Gazsi az elbeszélés imaginárius világában olyan tulajdonságokkal rendelkezik, amelyek a középsúlyos szellemi fogyatékosokat jellemzik, akiknek az IQ-ja 35–49 közé eshet. Egyszerű munkaműveleteket képes megtanulni, nagyon jó a monotóniatűrése, ezért tud jól teljesíteni kanászként, vagyis a disznópásztorkodás megfelel az állapotának, és kielégítő munkatevékenységet kínál a számára. A nyúlal kötött barátság szintén ebbe a sorba illeszthető: szellemi életkora a hat-kilenc évesekével azonos. A Svejkkal való összehasonlítás már csak ezért sem állja meg a helyét: Svejki mentálisan retardált karakter, amolyan „határeset”, akinek az IQ-ja az átlagos intelligenciaszint alsó határán (70–84 között) mozog.

²⁸ A hosszúra nyúlt párbeszéd, amelyben az elbeszélt idő és az elbeszélés ideje megegyezik egymással, szintén lassítja az elbeszélés tempóját.

resztül jut el a csúcspontra azzal, hogy Gazsit a mezőőrök nem jutalmazták meg tisztességesen (nem kap a nyúl paprikásból), és ebből az elmaradt „arányos ellentételezésből” keletkezik Gazsi fixációja, mindent kitöltő vágya a nyúl paprikás után, ami egyúttal célt is ad az életének.

A műfaji kódváltás és az állattörténetbe való átfordulás az elbeszélő idő tengelyén akkor következik be, amikor az év természeti rendjének ciklikussága az első hó leesésével kijelöli a körvadászat idejét. Vagyis az elbeszélés ebben a ciklikus időrendben tulajdonképpen visszatér az elbeszélő idő kiinduló, nullpontjához, az elbeszélés pedig a ciklikus, mesei időrendben újakezdődik. Gazsi és a mezőőr is készül, és tervet is készít a „variációs ismételésre”. Mindketten tökéletesíteni akarják az egy évvel azelőtti este „lefolyását”. A mesei elbeszélést megelőző, kvázi átkötő szakasz annyiban már a modern állattelbeszélések világába vezet, hogy (amint arra Olasz Sándor is felhívta a figyelmet) a harmadik személyű elbeszélő nézőpontja közelít az állathoz, a nyulak nézőpontjából is beszélgeti az elbeszélőt:

Az öreg nyulak a nyúltaktika tetes-tetejének tartják azt a szokást, hogy a világot sem szabad rögtön föligrani minden gyanús közeledésre, zajra. Nem! Ellenkezőleg, mikor az ember, illetve a nyúl valami fenyegetőt észlel, legjobban akkor lapuljon oda éppen a bűvőhelyéhez. Mert a fekvő, környezet színével összemósódott nyulat nehezen venni észre, ámde a mozgó, futó nyulat biztosan észreveszik. – És a puska messze hord az emberek kezében, sőt még a kő, a bot is veszedelmes olyiknál. Eddig rendben lenne az öreg nyulak tanítása, ahogy az apáról fiúra száll, és a nyúlifjúság, mint az imádságot, úgy fújja. De már ennek a nyúl életbölcsségnek a szándéka nem egészen helytálló és érthető.²⁹

Jól látszik, hogy az elbeszélő egyes szám harmadik személyű elbeszélése miként veszi át a nyulak látószögét, majd egy ponton, éppen az elszólásnál („mikor az ember, illetve a nyúl”), mintha már a nyúl beszélne. A hasonlat azonban éppen az aránytalanság miatt, komikumba fordítja a „nyúlbölcsség” tárgyalását. Az elbeszélő az öreg nyulak *tanítását* hasonlítja az *imádsághoz*, a párhuzamosítás alapja, hogy a „nyúlifjúság” „fújja”: vagyis olyan tudás, amely nem merül ki az információ birtoklásában, hanem együtt jár a hordozó verbális szöveg szó szerinti visszaadásának, elismételésének helyzettől és körülményektől független képességével. A harmadik személyű elbeszélés fókuszának a megváltozása, amely a külső nézőpontból halad a nyúl „látószöge” felé, azért mehet

²⁹ *Legenda a nyúl paprikásról*, 248.

végbe észrevétlenül és váratlanul, mert az elbeszélői szólam már az idézett szövegrész elején sem az auktorialis narráció pozíciójából mozdul el. A citált szakaszt megelőző mondatban az elbeszélő először a „kocavadászok”, majd pedig a „köz”, „akárki” véleményének a közvetítőjeként lép fel, vagyis a mindenki által tudottnak, a közmegegyezés szerintinek ad hangot. („De már azt csak minden kocavadász, sőt akárki más is tudja, hogy milyen esztelen hagyományban rögződtek meg az öreg nyulak.”³⁰) Vagyis az „öreg nyulak esztelen hagyományának” ismerője nem a mindentudó elbeszélő, hanem mindenki, így az olvasó is, és a narrátor éppen erre a közös tudásra apellál. Vagyis olyasmit beszél el, amiről előre bejelenti, hogy olvasóként mi is tudjuk. Ebben a bekezdést megelőző egy mondatos bekezdésben tehát a nyúltaktika maga már mint téma, topik szerepel, az új információ, a predikátum (vagy réma, komment) viszont az elbeszélő hangjának a „kölcsonzése”. A citált szövegrész ismeretterjesztő szövegekre hajazó precizitása és tárgyilagossága azt jelzi, hogy amit olvasunk, maga a nyúltanítás, amit a nyulak „fújnak”, de amit mi is tudunk. A téma vagy topik visszatérése tehát egy paradoxonnal old fel egy másik paradoxont, azt, hogy a nyelvvel nem rendelkező állatnak az elbeszélő kölcsönzi a hangját.

A nyúlcsalád megszemélyesítése, embercsaládkénti színrevitele már a mesék világát idézi, a nyúlmama nézőpontjából a deviáns kisnyúl jelzői viszont felhívják az olvasó figyelmét a nyúl és Gazsi közötti rokonságra, annál is inkább, mert a perszifikált nyúlkölyök negatív jelzői (*nem valami sikerült gyerek, gyöngye, buta, vízfejű, hülye*) zömében azokra a mentális és intellektuális képességekre vonatkoznak, amelyeket általában humán sajátossággként, az embert az állattól elkülönbőztető képességként tart számon a közvélekedés:

Az idei nyúlszaporulatban a Nyulas dűlőn ugyanis egy nyúlmamának nagyon későn támadtak családi örömei. Különösen az egyik, ötödik fia, nem valami sikerült gyerek lett. Annyi baj volt vele, hogy netovább! Gyöngye volt, buta volt, álomszuszek volt. Testvérei réges-régen rendes, életrevaló nyulakká fejlődtek, ez az egy ötödik még folyton az édesanyja gyámolítására szorult. Egyáltalán, ez az ötödik le nem ragadt soha édesanyjáról a vízfejével, még anyányi kamaszkorában sem. És hát mit tegyen egy jó nyúl édesanyja? Túrte koloncának ezt a hülye ötödiket, és gyámolította, babusgatta, ahogy tudta. Noha tudta, hogy csak paprikás lesz belőle még ez idén. Túl szaporítani se kelljen a szót ezzel a mafla paprikásjelölttel. Ez ott lógott még azidőt is édes-

³⁰ Uo.

anyja nyakán, amikor leesett az első, vastagabb hólepel a mezőre, és kijöttek az urak körvadászni. A pontos szituáció akkor a következő lett.³¹

Az elbeszélő az anyanyúl nézőpontjából mondhatja, „hogya csak paprikás lesz belőle még ez idén”, sőt a mondat második fele éppen az élőbeszéd-szerűség miatt az anyanyúl beszédeként is olvasható, átélt beszéd (erlebte Rede), hiszen grammatikailag nem dönthető el, ki beszél, az elbeszélő vagy a jelöletlenül általa idézett anyanyúl. Ezt a lehetőséget nemcsak a műfaji váltás, a történet újramondásának mesei módusza erősíti meg vagy készíti elő, hanem az epizód első bekezdése is, amelynek predikátuma, új információja éppen az a tény, hogy az elbeszélő emberi nyelvet, hangot kölcsönöz annak vagy azoknak, akik ezzel nem rendelkeznek.

A történetnek ezen a pontján a tapsifüles még nem Paprikás, hanem *paprikásjelölt*, és az viszont már csak a szöveg újraolvasásában nyilvánvaló, hogy ebben az esetben ez a kétértelműség egyfelől az identifikáció, a névvel való felruházás már jósolható bekövetkezésére, másfelől a halálra, a lelövetésre hasad szét. A *paprikásjelöltből* akkor válik *Paprikás*, amikor az elbeszélő konstatálja, hogy a „borzalmas öldöklés” elől alig menekült meg a „legbölcsebb nyúl is”:

A paprikásjelölt ugyanazon kökénybokor alján húzódott meg édesanyjával, a Nyulas dülönék a faluhoz legközelebb eső fertályán. Ott, ahol az urak a gyilkos fegyverekkel az első nagy kört formálták meg és szűkítették egyre. Borzalmas volt az öldöklés. Bizony alig menekült meg a puskások köréből a legbölcsebb nyúl is. Már éppen odaért a vadászok szűkített köre ahhoz a kökénybokorhoz, amelyikben Paprikás kuksolt édesanyjával. Na, ez a lüke Paprikás nyugodtan szundított a bokor alatt. Hagyta édesanyjára azt a rettegést egészen, mit a vadászok közelgetése, a fegyverek durrogása okozott minden jóra való nyúlban. Nem kellett édesanyjának figyelmeztetnie ezt a bárgyú Paprikást, hogy betartsa a nyúl életszabvány első passzusát, és lapítson a veszedelem előtt. Paprikás, a báva, ügyet sem vetett a közeledő vadászokra. Aludt!³²

A név sajátos szemiotikája ezen a ponton kap a történet szempontjából is különös jelentőséget: az állatvilág szabályai, a természetes szelekció törvényszerűsége minimalizálja annak a valószínűségét, hogy Paprikásból ne váljon paprikás. A jelentéssel nem, csak a jelölés deixisével felruházó tulajdonnév éppen azáltal válhat Paprikás jelölőjévé, hogy viselője nem a

³¹ Uo., 249.

³² Uo., 250.

várhatóság szerint viselkedik, neve pedig eltörli annak közzói jelentését, megmenekülése lényegében perszonifikáció, vagyis egy retorikai aktus. Paprikás neve azonban arra is felhívja az olvasó figyelmét, hogy Gazsi sem válik a történet végén a mesei igazságszolgáltatás nyertesévé. Nem teljesül a vágya, hogy kapjon egy tál paprikást: Paprikásnak csak a neve hangzik ugyanúgy, mint az, amire a kisregény főhőse vágyott, ráadásul erről az „azonosalakúságról” csak az elbeszélő és az olvasó értesül, Gazsi nem tudja, hogy azt kapta a sorstól, amit szeretett volna. Az állatmese abszurdba fordulását másik két, a várhatóságnak ellentmondó mozzanat is jelzi: a grófkisasszony csodás gyógyulása egyfelől, a mezőőr altruizmusának váratlan kifejlődése másfelől. A humanitás és az animalitás kérdése már csak ezért sem közelíthető meg a kisregény kapcsán azon a leegyszerűsítő módon, ahogyan erre az állatbeszélések hagyománya egyébként csábítana vagy bátorítana. (Tehát hogy a természetközeli humánus, míg a kultúraközeli fogatkozik a humánus.) Paprikás és Gazsi hasonló helyzetben vannak a saját populációjukban: mindkettő akadályozott és ezért kiszolgáltatott, Paprikás a maga animális létének a totalitását, Gazsi az antropológiai teljességet nem tapasztalhatja meg. „Sikertörténetük” valószínűtlensége az élet győzelme a maga anarchisztikus értelemmentességében.

INTER DISCIPLINAE

VÍGH ÉVA

„A SZÉP PÁRDUC MINTHA FESTVE LENNE,
ÚGY MUTATJA FOLTJAIT KÜLÖNFÉLE SZÍNEN” –
A HATÁRTALANSÁG RENDJE ÉS AZ ÁLLATSZIMBOLIKA

REZÜMÉ

Az idő- és térbeli határtalanság rendjét az állatszimbolika kutatása pregnánsan dokumentálja. Az állatok szimbolikus megjelenítése és értelmezése, a valóság és a képzelet, a természet és a miszticizmus összekapcsolódásának több évezredes története egy sajátos, művészet-, eszme-, irodalom- és általában véve művelődéstörténeti folyamat. Ugyanis az embernek az állatvilággal való korrelációja a legrégibb idők óta jelen van a környező valósághoz fűződő viszonyában és a valóságot értelmező képzeletében, valamint ezek eredményeképpen létrejött irodalmi és képzőművészeti alkotásokban. Az irodalom-, művészet- és eszmetörténeti, mitológiai és vallási értelmezések egymásra hatásával, hermeneutikai sokszínűségével és polivalenciájával kell számolnunk, amikor egy-egy állat szimbolikájából kifejtett üzenet megfejtésére koncentrálnunk. A tudományterületek határai közötti átjárhatóság alapfeltétel, hiszen csak multikulturális és interdiszciplináris indítatással és felkészültséggel lehetséges a több ezer éves szimbólumok között eligazodni. A tanulmány a határtalan értelmezési lehetőségekre a párdúc alakjával mutat rá, akinek szépsége foltjaival együtt a századok során változatlan, de e tulajdonságának változtatható és képlékeny morális üzenete az állatszimbolika polivalenciáját igazolja. KULCSSZAVAK: állatszimbolika, párdúc, bestiárium, ikonológia, erkölcsiségek

ABSTRACT

„E delle macchie sue quasi dipinto / mostra il bel pardo variata pelle” – L’ordine della sconfinatezza e simbologia animale

L’ordine della sconfinatezza spaziotemporale può essere documentato specificamente dallo studio della simbologia animale. La rappresentazione simbolica e l’interpretazione degli animali, la storia plurimillenaria della connessione fra realtà e immaginario, natura e misticismo creano un particolare processo che comprende la storia dell’arte, della letteratura e delle idee e, in generale, riguarda la storia della civiltà. La correlazione dell’uomo con il mondo animale è presente sin dai tempi più remoti nei suoi rapporti con la realtà circostante e nell’immaginario con cui la interpreta nelle raffigurazioni artistiche e nella letteratura. In tal modo dobbiamo tenere conto dell’interazione di interpretazioni letterarie, artistiche, filosofiche, mitologiche e religiose, nonché della varietà e della polivalenza ermeneutica nell’individuare il messaggio simbolico trasmesso dagli animali. L’interoperabilità fra i confini dei campi di ricerca è una condizione determinante siccome è possibile orientarsi tra i simboli plurimillenni solo con un approccio multiculturale e con una preparazione interdisciplinare. Il saggio mira a dimostrare le sconfinite possibilità esegetiche attraverso la figura della pantera la cui bellezza con le macchie risulta essere inalterata attraverso i secoli, ma il messaggio morale variabile e duttile di questa caratteristica mostra la polivalenza della simbologia animale.

PAROLE CHIAVE: simbologia animale, pantera, bestiario, iconologia, moralità

Az állatok szimbolikus megjelenítése és értelmezése, a valóság és a képzelet, a természet és a miszticizmus összekapcsolódásának több évezredes története egy sajátos, művészet-, eszme-, irodalom- és általában véve művelődéstörténeti folyamat. Az embernek az állatvilággal való korrelációja ugyanis a legrégibb idők óta jelen van a környező valósághoz fűződő viszonyában és a valóságot értelmező képzeletében, valamint az ezek eredményeképpen létrejött irodalmi és képzőművészeti alkotásokban. Az irodalom-, művészet- és eszmetörténeti, mitológiai és vallási értelmezések egymásra hatásával, hermeneutikai sokszínűségével és polivalenciájával kell számolnunk, amikor egy-egy állat szimbolikájából kiolvasott üzenet megfejtésére koncentrálnunk. A tudományterületek határai közötti átjárhatóság tehát alapfeltétel, hiszen csak multikulturális és interdiszciplináris indíttatással és felkészültséggel lehetséges a több ezer éves szimbólumok között eligazodni és egyfajta rendet felvázolni.

A maga folytonosságában, egymásra épülve, korokat, kultúrákat, eszmei megfontolásokat átívelő és összefogó, kódolt és éppen változtathatóságának köszönhetően különféleképpen, a címben is idézett „különféle színben” dekódolható állatszimbolika határtalanságát jelzi, hogy a XVII. század közepétől-végétől bekövetkezett, foucault-i értelemben vett törésvonal – a tudományos, racionális felfogás térhódítása ellenére – nem törte meg az állatokhoz kötődő szimbolikus értelmezések létjogosultságát. Képzőművészeti és irodalmi ábrázolások sokasága jelzi és tovább örökíti a zoomorf és olykor szörnyszerű ábrázolásokban az emberi fantázia mindent felülmúló, a maga módján határtalan hatalmát, ami az embernek a természetről és benne saját magáról alkotott képéről ad szimbólumokban közvetített fogalmat. Az állat mindig is tükröt tartott az ember elé, és szépsége vagy csúfsága, a neki tulajdonított jóság vagy gonoszság, erő vagy gyengeség, s egy sor egyéb moralitás-pár alapján, szimbolikus és allegorikus formában az ember gondolkodását, szenvedélyeit és erkölceit, az ember és ember közötti viszonyokat ábrázolta.

Az irodalmi és művészi kifejezés folyamatos és mindent átható több évezredes története emlékeztet az állatokhoz kötődő erkölcsi, társadalmi és eszmei-spirituális kapcsolatok sokrétűségére. Hogy csak a XX. századi világirodalom néhány, immár klasszikusát idézzük fel példaként, nem véletlen, hogy a sztálini szovjet diktatúra allegóriáját George Orwell egy szatirikus regényben, az *Állatfarmban* alkotta meg; Jorge Luis Borges nagyhatású esszéit, regényeit és filozófiai munkáit a *Képzelt lények könyve* teszi teljessé; H. G. Wells *Dr. Moreau szigetében* a borzalmas szörnykreációkat az elszabadult ösztönök vezérlik; Anna Sewell *Fekete szépsége* egy ló önéletrajzán keresztül mond morális mesét az emberekről; Daniel Keyes a *Virágot Algernonnak* című regényében egy kisegér és főhőse, Charlie sorsán keresztül hirdeti a kitartás és a tudásvágy diadalát; Doris Lessing *Különleges macskáinak* nemcsak különleges kapcsolata volt a Nobel-díjas írónővel, de bizonyítják, hogy az állatok kommunikációja semmivel sem kevesebb, mint amire az emberi viselkedés képes. Yann Martel a *Pi életében* az igazság relativitását is példázza. És persze folytathatnánk a sort!

A XIX–XX. századi olasz irodalom legjelentősebb szerzői esetében is főszerepet kapnak az állatok. Több-kevesebb részletes, akár „antrozoológiai” elemzés tárgyát képezik Alessandro Manzoni *A jegyesek* című regénye esetében; Giovanni Verga zoomorf metaforái és kifejezésára kész zoológiai szótárt eredményeztek; Federico Tozzi, Luigi Pirandello, Aldo Palazzeschi, Goffredo Parise, Dino Buzzati, Italo Calvino és sok más

szerző műveiben, a legkülönbébb formában, módon és műfajokban vannak jelen az állatok; ki ne olvasta volna Eugenio Montale állatokról szóló verseit, különösen a macskához írt ódáit, vagy Tommaso Landolfi állatértelmezéseit. Az állatok szerepeltetése a korábbi évszázadok eszmei indíttatását nem feledve, az aesopusi hagyomány és a modern invenció határán, valós és szürreális, metaforikus és analóg képekben van jelen a XX. századi szerzők, mint például Gadda vagy Sciascia állatmeséiben is. Akárhogyan, az állatszimbolika, más szempontból és indíttatásból, továbbra is része az írói és művészi képzeteknek, s ezáltal az irodalmi szövegeknek.

Természetesen az irodalomban, a képzőművészetben és általában a művelődéstörténetben megjelenő állatalakok sokaságából lehetett volna válogatni a határtalanság rendjét, avagy rendszerezését illusztrálva, hiszen szinte valamennyi valós és képzeletbeli állat értelmezésének polivalenciája, multi- és interdiszciplináris megközelítésben, ezt igazolja. Mind a mai napig a mindennapi gondolkodásban előttünk van az ártatlan bárány, a hízelgő macska, a pöffeszkedő páva, a gyáva nyúl, a ravasz róka, a bölcs bagoly, a lassú csiga, az ostoba és bőgő szamár, az erős bika, a bús gerle, a mocskos disznó, a szorgalmas méh, a hű vagy irigy kutya, a károgó varjú, a felfuvalkodott béka, és az állandó jelzővel ellátott többi állat etológiai régen megcáfolt képe. Az állatokról alkotott, tudományosan, rendszertanilag mégoly megalapozott ismereteink ellenére (vagy azzal együtt) a több évezredes hagyományban gyökerező meggyőződésünk és hiedelmeink tovább élnek, és ezek – nélkülözzenek bár minden természettudományos alapot – a művészet-, az irodalom- és a művelődéstörténet szerves részét képezik, ami mindmáig táplálja az állatszimbolika létjogosultságát. E szimbolika határtalannak tűnő polivalenciáját jelzi, hogy pl. a macska sem mindig hízelgő, a szamár sem mindig ostoba, a bagoly sem feltétlenül csak a bölcsessége folytán kerül említésre, hiszen démoni hatalommal felruházott macskáról, Krisztust kísérő szamárról, a homály, a halál rossz előjeleként számon tartott bagolyról is fogalmat alkothatunk a térben és időben változó hermeneutikai diverzitás függvényében.

Az állatok szimbolizmusának vizsgálatakor látszólag a kronológiai határok jelentik a legkisebb problémát, így jobbára a konvencionálisan megállapított történelmi korszakhatárokat kell figyelembe venni. Ezek, a merev évszám-korlátok szabad kezelésével, az eszmei határvonalak – mint pl. ókori istenségek, kereszténység közötti átmeneti időszak – lehetséges felidézése mellett elsősorban a kontinuitás tudomásul vételével ke-

zelhetők. Az állatszimbolika történetének kutatásakor ugyanis nyilvánvalóan szembesülünk azzal a ténnyel, hogy nemcsak a humanista művelődésen alapuló reneszánsz kiváltsága volt az antik szerzők ismerete és felhasználása, még akkor sem, ha az ókori műveltség határainak és mélységének filológiai kutatása, eszmeiségének újraértelmezése és asszimilálása valóban a XV–XVI. század folyamán valósult meg. A zoo-értelmezések történelmi, eszmei és művészettörténeti korszakhatárokon átívelő története ezt (is) bizonyítja.

Amikor mindezt a párdúc szimbolikáján keresztül illusztráljuk, megjegyzendő, hogy az állat állandó külső jellegzetességének – szépségének és foltjainak – változatlansága mellett állandóan transzformált értelmezése a maga képlékenységeiben csak egy a lehetséges, igen széles választékból. Viszont éppen kevésbé közismert szimbolikájának definiálása prekonceptuális feltételezésektől mentesnek ígérkezik, és jelképrendszerének több ezer éves története pregnánsan jelzi az interpretációs módok egymásra épülését, ha úgy tetszik, határtalan rendjét. A nagymacska szimbolikájának hermeneutikai módozatait érdemes áttekintenünk, a párdúc valószínű vagy jelképekben értelmezett képét szem előtt tartva, az ókori értelmezésekből kiindulva a XVI–XVII. század fordulójáig, Torquato Tasso koráig, akinek utolsó művéből vettem a tanulmány címében szereplő idézetet. S ha kitekintünk még néhány rövid utalás erejéig a XVII. századi aspektusokra, amelyek nemcsak kronológiai határt húztak az állatszimbolika terén (is), éppen a rendszer határtalanul képlékeny lehetőségeire mutatnak rá.

Az ókorral indítva, a kronológiai határt a ránk maradt írásos szövegek húzzák meg, így a Homérosznál olvasható, később szimbólumokká váló sorok, amelyekben a költő a párdúc erejét az oroszlánéval és a vaddisznóéval együtt említi: „Így nagy gögös erőt sose hordoz párdúc, oroszlán, / sem gonoszindulatú vadkan”.¹ Ugyancsak az *Iliász*ban az Akhilleusszal szemben kiálló dicsőséges Agénor harcosságát hasonlítja a párdúcéhoz:

És valamint párdúc ha kiront a berek sűrűjéből,
és a vadással szembekerül, *sose fél a szívében*
s bár a kutyák csaholását hallja, *szaladni nem indul*;
s hogyha meg is szúrják, vagy megdobják kelevézzel,
még lándzsától átjártan sem hagy föl a harccal,
míg nem ront a vadászra, vagy az nem sujtja le végkép:

¹ HOMÉROSZ, *Iliász*, ford. DEVECSERI Gábor, Budapest, Európa, 1957, XVII, 20–21.

úgy a dicsőnevű Anténór fia, bajnok Agénór,
nem kívánt hátrálni, amíg ki nem állt Akhileusszal.²

Az állatra való vadászat Keleten ősidők óta ismert, ezért Homérosz leírása minden bizonnyal a valóságból táplálkozó költői hasonlat. A rómaiak számára a császárkorban lett ismert állat, mivel a cirkuszi állatviadatok gyakori résztvevője volt az Afrikából szállított – Homérosz költői sorai-
ban is idézett – vad, harcias, félelmet nem ismerő, büszke állat. A görög-római mitológiában Dionüszoszt/Bacchust ábrázolták hol párducháton, hol párducbőrt magára öltve, hol pedig párducok húzta fogaton ülve, jelezve ezzel, hogy a bor, az eksztázis istenének – az ital mámorító erejének köszönhetően – még az ilyen vad állatot is sikerül megszelídíteni.

A párduc (illetve másik elnevezéssel, a leopárd, ami kapcsán a szimbolikája is módosulhatott az idők folyamán, mint majd látni fogjuk) Arisztotelész állatokról szóló biológiai műveiben is szerepel, akinek komplex ismeretei a zoológia antik gyökereihez vezetnek vissza. Az ókori filozófus csábítóan szép vadállatként írta le a párducot, amely kellemes leheletével vonzza a zsákmányt. Arisztotelész e megjegyzése, mondhatni, határtalan visszhangra lelt, hiszen ókori szerzőktől a közép- és újkoron át ennek a megállapításnak a variánsai uralják a párducról kialakított zoológiai képet.³ Az Arisztotelésztől bőségesen merítő idősebb Plinius *Historia naturalis*a lett az állatokról alkotott, olykor anekdotákkal fűszerezett ókori leírások legfontosabb forrása a középkor számára. Plinius – a foltos bunda leírása mellett – csatlakozva a görög filozófushoz, továbbörökíti a préda csábítására szolgáló illat toposzát. Az *ipse dixit* tekintélyelvét a pliniusi szövegben is nyomon követhetjük, amikor a valós leírások kíséretében, olykor ugyan kételkedő tónussal vagy határozott tagadással, de mégis közvetíti a szerző a fantáziaszülte információkat is. Az állat foltjainak,

² Uo., XXI, 573–580.

³ ARISZTOTELÉSZ az állatok történetének szentelt művében írja le a párduccal kapcsolatos ismereteket (Arist. hist. an. 2, 1), de a *Problemátában* is megemlíti (XIII, 4, p. 907b 35skk.). Lásd továbbá THEOPHRASZOSZ, *De causis plantarum*, VI, 5, 2. Arisztotelész ismeretéről tanúskodik Id. PLINIUS természetrajza (*Naturalis historia*): Plin. N. H. VIII, 62. Ailianosznak az állatok természetéről írt műve szintén fontos forrásnak számít: Aelian. N. A. V, 40; VIII, 6. Plutarkhosznál ld. Plut. *De sollertia animalium* 24, 976d.; lásd még a bizánci Arisztophanesz Arisztotelészhez fűzött magyarázatát (*Hist. animalium epitome* II, 282). Továbbá lásd általában Arisztotelész állatokról szóló könyveinek középkori és reneszánsz recepciójáról szóló kötet adalékait: *Aristotle's Animals in the Middle Ages and Renaissance*, ed. Carlos STEEL, Guy GULDENTOPS, Pieter BEULLENS, Leuven, University Press, 1999.

szépségének leírása mellett külön népszerűségnek örvendett a későbbi értelmezésekben is a párduc illatára történő utalás, kiegészítve félelmet keltő fejének felemlegetésével. Pliniusnál az állatnak a tigrissel, az oroszlánnal való egybevetése után ugyanis ezt olvashatjuk:

Azt mondják, hogy a párduc szaga csodálatos módon valamennyi négylábút rendkívül vonzza, fejének vad tekintetétől azonban visszarettennek: ezért van az, hogy a fejét rejtve, teste többi részének vonzó szagával csalogatja magához az állatokat, amelyeket azután elkap.⁴

Plinius e rövid leírása köszön vissza ezeröttszáz év elteltével Joachim Camerarius emblémás könyvében, ahol az embléma egy bokor dús levelei mögé bújtatott fejjel ábrázolja a gyönyörű állatot, melyhez zsákmánygyanús kisebb állatok közelítenek.

Joachim Camerarius, *Symbolorum et emblematum*
(Centuria II/XXXVII)

A párduc foltjainak szépsége, leheletének illata, valamint elrettentő tekintete az a három, Plinius által továbbított fő tulajdonsága, amire tehát rendre hivatkoznak majd a későbbi korok szerzői.

A középkorban a valós vagy fantázia teremtette állatok szimbolikus vagy allegorikus értelmezése a teológia szolgálatában példabeszédekben, enciklopédiákban, bestiáriumban erkölcsi megfontolások tárgyát képezte, és ilyen indíttatásból a képzőművészetben is megjelent.⁵ A Bibliá-

⁴ Id. PLINIUS, *Természetrész VII–VIII*, ford., a jegyz., névmagy., utószó DARAB Ágnes, Budapest, Kalligram, 2014, 8, 62.

⁵ A bestiáriumban és a képzőművészetben az utóbbi évek legértelmesebb olasz kiadványai közül lásd: Francesco MEZZALANA, *Bestie e bestiari. La rappresen-*

ban valamilyen szempontból szereplő állatok gazdag és változatos szimbolikájára jellemző, hogy a keresztény állatszimbolika nem feltétlenül és szolgai módon követte az egyes bibliai helyek értelmezését. A párdúc esetében, melyet tarka bundájú, gyors fenevadként ír le a Biblia, az is kiderül, hogy „a párdúc a tarka szőrét” (vö. Jer 13,23) nem változtatja meg, hasonlóan a rossz szokásaitól megszabadulni képtelen néphez. A bibliai szövegben a párdúc hasonlatként szerepel, és az állat a több évezredes szimbolikájában a tarka szőrét valóban nem változtatta meg, de az állandó külső jegyek szimbólumokba rejtett értelmezése igencsak tarkának, azaz változtathatónak bizonyult. Az *Ótestamentumban* többször előfordul a kegyetlen vadállat: Jeremiás próféta fent idézett leírása mellett Ozeás könyvében (13,7) az út mentén leselkedő párdúcról (és oroszlánról) van szó, ami a fenyegető vadállatiság képét idézi fel.

A keresztény spiritualitás jegyében fogant állatszimbolika első és alapvető gyűjteménye, a Kr. u. II–IV. század körül Alexandriában, görögül megfogalmazott, több változatban és nyelven ránk maradt *Physiologus*⁶ egészen másfajta forrásanyagból kiindulva, teljesen új megközelítéssel él. Ebben a nőstény párdúc (*panthera*) a sárkány kivételével minden más állatot vonzó, illatos leheletének toposza, keresztény olvasatban, a harmadnapra feltámadt Krisztus szavainak illatát jelképezi, mely a távol lévő és közeli hívők közötti békét hirdeti (vö. még Eph 2,17). A párdúc szépségét, színpompás bundáját József öltözetéhez hasonlítja, „s módfelett csendes és szelíd” állatról szól.⁷ Egyetlen ellensége van, a sárkány. A kérdést azonban tovább bonyolítja, hogy a foltos bundájú, pazar szépségű állat a középkori enciklopédiákban rendre más elnevezést kap: Sevillai Isidorus (és nyomában majd egy sor enciklopédia és bestiárium) – valószínűleg Plinius nyomán – különbséget tesz már elnevezésében is a hím (*pardus*) és a nőstény (*panthera*) között, a Bibliára és a *Physiologus*ra is nyilvánvaló tekintettel. A hím esetében gyors, színes bundájú, vérszomjas állatról ír, mely buja természeténél fogva még az oroszlánnal is pározott: a paráznság bűne tehát hangsúlyt kap Isidorusnál is. E „frigyből”

tazione degli animali dalla preistoria al Rinascimento, Torino, Allemandi, 2002; Alberto COTTINO–Albertina D’AGLIANO, *Bestie. Animali reali e fantastici nell’arte europea dal Medioevo al primo Novecento*, Milano, Silvana Editoriale, 2011; Luca FRIGERIO, *Bestiario medievale. Animali simbolici nell’arte cristiana*, Milano, Ancora, 2014.

⁶ A *Physiologus* rövid bemutatását lásd a magyar kiadáshoz KÁDÁR Zoltán által írt utószóban: *Physiologus*, szerk. KÁDÁR Zoltán, ford. MOHAY András, Budapest, Helikon, 1986, 93–108.

⁷ Uo., 16.

születik a leopárd (*leopardus*), nyilván az oroszlán és a párduc (*leon* és *pardus*) szavak összetételének etimológiáját magyarázva. A nőstény viszont a keresztény exegézis része Isidorusnál: nevének etimológiáját a görög *panból* eredezteti: a párducot *minden* állat kedveli, a sárkány kivételével.⁸

A középkori enciklopédiák műfaja az addig felhalmozott ismeretek állatokkal foglalkozó fejezeteiben valóban a határok közé szorított enciklopédikus tudás diadalát jelentette. Isidorus nyomdokain a legtöbb szerző néhány fejezetbe tömörítette az állatokkal kapcsolatos leírásokat, és ezek – mint Thomas Cantimpratensis, Bartholomaeus Anglicus állatos információi – nagyban segítettek a megfigyelések vagy hiedelmek szimbólumokba való átalakítását a bestiáriumok lapjain. Ezek esetében olyan állatoskönyvekről van szó, amelyekben a valós és képzelt állatok tulajdonságai a keresztény hit és az erkölcs szimbólumaiként kapnak értelmezést. Ha tehát az enciklopédiák igyekeztek a korabeli 'természettudományos' leírásokban gazdag tudást továbbítani, a bestiáriumok nyújtotta ismeretek (és ábrázolások) alapvetők voltak az állatok szimbólumokba rejtett szerepkörét illetően. A főleg Franciaországban és Angliában elterjedt, változatos képi fantáziát tükröző illusztrált bestiáriumok fénykora a XII–XIII. században volt,⁹ és ezek erkölcsi-képi üzenetei a középkori művészettörténet kutatói számára is kiapadhatatlan forrásnak bizonyulnak. Az illuminációk valóban megvilágítják, megmagyarázzák a szöveget vizuálisan is, s a legszebb ábrázolások, stilizáltak, ám színekben gazdagon maguk is narratív elemként működnek. A bestiáriumok erkölcsi magyarázataikkal a prédikátorok számára fontos kézikönyvek voltak, hiszen a természetből vett állatos *exemplumok* a szónoklatok könnyebb megértését tették lehetővé. A párduc szimbolikája nem maradhatott ki egyetlen bestiáriumból sem, és az ezekben megrajzott párduc-kép nem feszeget határokat: ezek szerint szép, foltos bundája mellett olyan a lehelete, hogy

⁸ Vö. ISIDORO DI SIVIGLIA, *Etimologie o Origini*, a cura di Angelo VALESTRO CANALE, Torino, UTET, 2004, XII, 2,8–9.

⁹ A bestiáriumok idő- és térbeli osztályozása, története és recepciója kérdésében alapvető: Ron BAXTER, *Bestiaries and their Users in the Middle Ages*, Stroud, Sutton Publishing, 1998; Willene B. CLARK, *A Medieval Book of Beast. The second-family Bestiary: commentary, art, text and translation*, Woodbridge, The Boydell Press, 2006; *Bestiaires médiévaux. Nouvelles perspectives sur les manuscrits et les traditions textuelles*, éd. Baudouin VAN DEN ABEELE, Louvain-La-Neuve, Université Catholique de Louvain, 2005; Michel PASTOUREAU, *Bestiaires du Moyen Âge*, Paris, Éditions du Seuil, 2011.

minden állatot magához vonz a sárkány kivételével, akár Krisztus szavai a hívőket, kivéve az ördögöt. A *Physiologus*ban, Pliniusnál és Isidorusnál olvasható információk rendszerezett módon, olykor „faji”, nemi csoportosítással kiegészítve (*pardus, panthera, leopardus*) a fentiekben röviden vázolt morális értelmezéseket örökítik, hol a vérengző, hol a parázna, hol pedig az igét hirdető vadállatfajára utalva.

Amikor a műfajok közötti határok elmosódását figyelhetjük meg a minden szellemi megnyilvánulást átható keresztény szemléletben, fontos figyelembe venni a fent említett források mellett az egyházatyák műveiben az állatokkal kapcsolatos erkölcsi magyarázatokat is. Nagy Szent Vazul, Szt. Ambrus bibliamagyarázatai éppen mert értelmezések, egyértelműsítettek bizonyos homályos utalásokat is. Vazul esetében a *leopardus* gyorsasága, kecsessége, vehemenciája figyelemreméltó: „teste képes ügyességével és hajlékonyságával azonnal követni lelkének megmozdulásait”, Ambrus *Hexaémeronja* pedig a leopárd kinézetére vonatkozóan jelzi, hogy „a Szentírás sem hallgatta el, hogy változékony lelkialkatát felfedi tarka bundája”.¹⁰ Szt. Ágoston eszmeisége és még egy sor további forrás hitbéli leképezése is a zooszimbolika keresztény értelmezését segítette, és az erkölcsi megfontolásokra természetesen nemcsak a hitélet vonatkozásában hatottak. Mindenesetre az állatszimbolika felfogásával kapcsolatban Szt. Ágoston magyarázata örök érvényűnek tekintendő. Eszerint ugyanis az állatokról alkotott képek az ábécé betűihez hasonlíthatók, azaz jelentésük és értelmük nem eleve adott, hanem ahogy a betűk a szavakban elfoglalt helyük szerint kapnak értelmet, az állatok jelentése is a kontextus szerint változik.¹¹

Itt és minden más esetben is ezt az ágostoni megfontolást kell tudatosítanunk, amikor az állatok – jelen esetben a párduc – jelentését és olykor határtalannak tűnő jelentésmódosulásait tanulmányozzuk. A párduc így lehet krisztológiai jelkép, mint a *Physiologus*ban olvashattuk, de Hrabanus Maurus szerint a foltokkal teli nagymacska a bűnök foltjaival teli ör-

¹⁰ Az idézeteket vö. S. BASILIO DI CESAREA, *Sulla Genesi (Omèlie sull'Esamerone)*, a cura di Mario NALDINI, Fondazione Lorenzo Valla/Arnoldo Mondadori, Milano, 1990, IX 3,4; AMBROGIO, *Esamerone*, a cura di Gabriele BANTERLE, Roma, Città Nuova Editrice, 2002, VI 3, 15.

¹¹ Ágostonnak a szimbólumokra vonatkozó e zsolnármagyarázatát vö.: *Esposizione sui salmi*, 103 III, 22. (Online: https://www.augustinus.it/italiano/esposizioni_salmi/index2.htm)

dög, az Antikrisztus jelképe.¹² Míg ugyanennél a szerzőnél a bűnökkel telt ember jegye, máshol a párdúc bundáján a sokféle folt a jó pap szimbóluma, aki ugyancsak sokféle erénnyel rendelkezik.¹³ A XVII. században a párdúc és a leopárd foltjai világi szépségük toposza: a *maculis decor*. Ugyanezek a foltok a mártírok testén lévő sebhelyekhez hasonlatosak, amelyek nem csúfítják el a testüket, hanem megpróbáltatásaikat jelző dicsőségnek számítanak.¹⁴ Ha pedig illatával vonzza a többi állatot, hogy zsákmányul ejthesse őket (mint olvashatjuk pl. Plinius értelmezésében), Philippe de Thaün verses bestiáriumban „az illat alatt a szent imádságot értjük”, ami a hívők lelkének megragadását jelképezi.¹⁵ A XIII–XIV. sz. fordulóján alkotó Cecco d’Ascoli verses enciklopédiájában ez az illat a párdúc által tanúsított társas hajlam, a barátságosság előmozdítására szolgál.¹⁶ A baráti szellemnek viszont az arisztotelészi etika óta ellentmond a másik ember fondorlatos, tudatos becsapásának szándéka: a párdúcnak a többi állatot magához vonzó illata és az ezt követő zsákmányszerzés viszont a csalárdság, további értelemmódosításban a női csábítás és a lelki-anyagi kizsigerelés jelképévé is teszi ezt az állatot.¹⁷

A párdúc szépségére és vonzó illatára asszociálva, Dante a párdúc metaforájával él a *Nép nyelvén való ékesszólásról* I. könyvében (XVI. fejezet). Ebben a különböző dialektusok közül a legszebb kiválasztásának szándéka vezérli, amikor szeretné kézre keríteni azt a vadat, melynek illata mindenhol érződik, ám sehol nem mutatkozik. És ne feledjük, hogy a Dante által leírt „fürgő, könnyű párdúc [...] / szép, foltos bőrrel, csábosan megejtőn” ugrik elő mindjárt az *Isteni színjáték* legelején, hogy a másik két fenevad, az oroszlán és a farkas társaságában jelképezze a fő bűnöket. Dante kétségtelenül a fentiekben ismertetett klasszikus és középkori enciklopédikus és irodalmi, egyházi és világi forrásokra támaszkodhatott, amikor megalkotta a „tarka szörnyeteg” alakját. Az állat szépsége, foltos

¹² HRABANUS MAURUS, *De universo*, in *Patrologia latina*, éd. Jaques-Paul MIGNE, Parisiis, Garnier. 1844–1855, PL, vol. 111, col. 220A.

¹³ Vö. Filippo PICINELLI, *Mondo simbolico e sia Università d’Imprese scelte, spiegate, ed illustrate*, Milano, Stampatore Archiepiscopale, 1653, 186–187.

¹⁴ Vö. *uo.*, 193.

¹⁵ PHILIPPE DE THAÛN, *Le bestiaire* 555–556, = Luigia MORINI, *Bestiari medievali*, Torino, Einaudi, 1996, 140.

¹⁶ CECCO D’ASCOLI, *L’Acerba*, a cura di Achille CRESPI, Ascoli Piceno, Cesari, 1927, III/14.

¹⁷ PICINELLI, *i.m.*, 187.

bundája, csábos mozgása az, ami Dante költői invencióját segítette, és a párducot a paráznaság szimbólumává tette.

A középkor világi költészetében is gyakori „állati” retorikai alakzatok az ember és a természet elválaszthatatlan kapcsolatát hangsúlyozzák. Richard de Fournival szerelmi bestiáriumban az öt érzék közül a párduc a szaglás érzékéhez van társítva. A hajlékony testű, hatalmaskodó természetű hölgy és a kecses, agresszív párduc összehasonlításán túl az illat az, amely zsákmányként rabul ejti a szerelme: „úgy jártam, mint az állatok, akik egyszer megszimatozták a párduc szagát, képtelenek tőle megszabadulni, és halálukig azt követik, az általa kibocsátott kellemes lehelet vonzásában”.¹⁸ Chiaro Davanzati több költeményében is a párduc szépsége a hölgy kisugárzását jelenti:

büszke hölgyem varázsa
akár a párduc illata,
mint a többi vadat,
úgy megfogott engem szerelemmel,
hogy megszerelmesedtem.¹⁹

Még mindig a középkori költészetnél maradva, Francesco Petrarca számára az állat gyorsasága volt hasonlat tárgya a *Daloskönyvben* és a *Triumph* (*Diadalmenetek*) című allegorikus erkölcsi költeményében a Szűzeségnek szentelt diadalmenetben is. A költő a párduc gyorsaságához hasonló észjárással sem sejtette, milyen szerelmi gyötrelmek vár rá, továbbá a vadászó gyors leopárd képét a költőt megsebző Ámor gyorsaságával és hatalmával veti egybe.²⁰ Boccaccio költeményeiben tett utalást a leopárd veszélyességére és a vadászatára,²¹ és általában elmondható, hogy az állat retorikai alakzatként gyakran szerepel a középkori költészetben.

A test külső jegyei és a jellem közötti megfelelés tézisének hirdető fizio-nómia az a műfaj, amely a párduc külsejével magyarázható „jellembeli”

¹⁸ RICHARD DE FOURNIVAL, *Il bestiario d'amore*, a cura di Francesco ZAMBON, Milano, Oscar Mondadori, 2003, 56–59.

¹⁹ Chiaro DAVANZATI, *Rime*, edizione critica con commento e glossario a cura di Aldo MENICETTI, Bologna, Commissione per i testi della lingua, 1965, VI 7–11.

²⁰ Vö. Francesco PETRARCA, *Daloskönyv*, CCCXXX szonett, ill., UÓ., *Diadalmenetek / Triumph*, ford. HÁRS Ernő, Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2007, *A szűzesség diadalmenete*, 37–42.

²¹ Giovanni BOCCACCIO, *Rime*, a cura di Vittore BRANCA, Padova, Liviana, 1958, Parte 1, 88.2; G. BOCCACCIO, *Caccia di Diana*, a cura di Vittore BRANCA = *Tutte le opere*, I, Milano, Mondadori, 1967, 12.57.

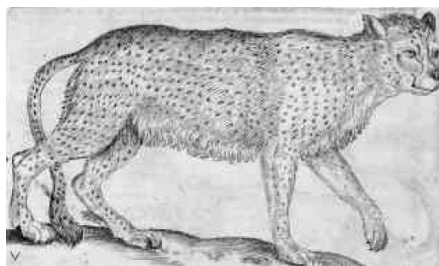
tulajdonságait is részletesen taglalja. Mivel a fiziognómia egyik legfontosabb módszere a zoomorf összevetés metódusa, így szinte minden egyes traktátus nagy figyelmet fordít az állatokra. A zoomorf hasonlat alapján olyan morális attitűd tárul föl, amely az állatszimbolika szempontjából is releváns. Pszeudo-Arisztotelész szerint a párduc, lelkületét illetően „kicsinyes, ravasz, egyszóval csalárd”.²² Az olyan ember tehát, „aki a párduchoz hasonló, az ravasz, könyörtelen, ádáz, vakmerő”²³ a Latin Anonymus idézve, míg Polemón olvasatában „a párduc szemérmetlen, hűtlen, rosszakaratú, rejtőzködő, szereti elpusztítani és legyőzni azt, aki vele szembeszáll, békés a békéssel, büszke, gőgös, nem kezes, és nem is megszéledíthető”.²⁴ Giovan Battista Della Porta, az antik és középkori bölcsek leírásait egybegyűjtve és szintetizálva, több évszázados véleményt közvetített az állatok jellemzésekor is. A Dante által megrajzolt parázna nagymacska képe Della Portánál a leopárd alakját ölti: „Dante Alighieri Leopárdként festi le a paráznaságot. Ez az állat ugyanis más fajhoz tartozó állatokkal is pázik, és a coitus pillanatában üvölt és magához hívja a saját fajához, és más fajokhoz tartozó állatokat is”. Érdemes a különféle korokból származó emlékképek, irodalmi emlékek tökéletes kontaminációjára felhívni a figyelmet. Ami pedig a leopárd tulajdonságait illeti, „kellemes és kifinomult, büszke, csalárdsággal és álnoksággal telt, s egyszerre félénk és merész”, máshol „kényes, nőies, haragos, alattomos, csalárd, egyszerre félénk és merész. E tulajdonságainak tökéletesen megfelel a testformája” Della Porta lakonikus megfogalmazásában.²⁵ A párduc (*pantera*) nála a félénkség szimbóluma, míg a Biblia és a bestiáriumok fenevad párduca (*pardo*) az alázat megtestesítője. Della Porta kontamináló definíciói jól érzékeltetik azt a zoonímiai, leíró és erkölcsi kavardást, amely e foltos bundájú állat szimbolikáját jellemezte. Mindazonáltal szépsége, csalárdsága és paráznasága mint morális szimbólum fiziognómiailag is kimutatható.

²² PSZEUDO-ARISZTOTELÉSZ, *Fiziognómia*, ford. BÉKÉS Enikő = VÍGH Éva «Természet az arcodon». A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig. Szöveggyűjtemény, Szeged, JATEPress, 2006, §42.

²³ LATIN ANONYMUS, *A fiziognómia könyve*, ford. LENGYEL Réka = VÍGH, i.m., §46.

²⁴ MARCUS ANTONIUS POLEMÓN, *A fiziognómiáról*, ford. MÁTÉ Ágnes = VÍGH, i.m., 37.

²⁵ Giovan Battista DELLA PORTA, *Della fisonomia dell'huomo*, a cura di Alfonso PAOLELLA, Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 2013, 521, 89, 46.

G. B. Della Porta, *La fisonomia dell'huomo* (1611) – A párduc képe

Leonardo da Vinci természet iránti érdeklődését a festészetbe is 'természetesen' emelte át. A mester hagyatékát képező, számos kódexben fellelhető jegyzetei, rajzai, emlékeztetői között található egy, az utókor által *Bestiárium*nak nevezett írás is, amely nem rendezetlen jegyzetekből, utólagos filológiai munkával, mások által lett összeállítva, hanem maga Leonardo szinte véglegesnek szánt verziójában olvasható. Az állatoskönyvet a művész saját megfigyeléseivel gazdagította, és nyelvileg és stílusban is egyéni formában jegyezte le saját maga számára 1494 körül. A 96 szócikk mindegyike a középkorban bevett moralizáló bestiáriumi és más, állatokhoz kötött moralizálásokat foglalkozó szövegek közvetlen hatását igazolja. A párducra vonatkozó jegyzetszerű, összefoglaló leírását érdemes teljes egészében idéznünk, hiszen mindazt tükrözi, amit e vadállatról Leonardo és a kortárs művészek ábrázolásra érdemesnek tartottak:

A párducnak a nőstényoroszlánhoz hasonló a formája, de magasabb a lábai miatt, karcsúbb és hosszabb. Teljesen fehér és rozettaszerűen fekete foltokkal borított a bundája. Látványában minden állat élvezetét leli, és mindig körülötte lennének, ha nem lenne az arca olyan félelmetes. Ennek tudatában eltakarja az arcát, s a körülötte lévő állatok biztonságban érzik magukat, közelebb mennek, hogy jobban csodálhassák szépségét, így aztán a párduc rögtön elkapja a legközelebb levőt és azonnal fel is falja.²⁶

Egy ezt követő feljegyzése pedig a homéroszi sorokban olvasható információ ismeretéről tanúskodik: „[...] még amikor a belei kilógnak, akkor is tovább harcol a kutyákkal és a vadászokkal”.²⁷ Leonardo bestiáriuma-

²⁶ Leonardo bestiáriumáról magyarul: „A festő a természettel küzd és verseng”. *Leonardo da Vinci bestiáriuma* = VIGH Éva, *Állatszimbolika a középkor és újkor Itáliai irodalmában*, Szeged, Lazi Könyvkiadó, 2018, 113–141. Leonardo DA VINCI *Bestiáriuma* teljes korpuszának fordítása *uo.*, 142–150.

²⁷ *Uo.*, §92.

val már világias állatrajzolatot kapunk, amely a megelőző korok és értelmezések egybeolvasztásával szimbólumerővel hat.

A reneszánsz és barokk kor emblémáskönyvei híven követik ezt a felfogást, ami a források, szerzők, ideológiák fúziójával éppen az ikonológia létjogosultságát is igazolja. Ismét a határtalanság érzetét kelti a XVI–XVII. században megjelent ikonológiai kézikönyvek sokasága, formai, tartalmi, nyelvi és képi megjelenésének változatossága. A XV. sz. elején felfedezett Hórapollon, nyomtatásban először 1504-ben megjelentetett *Hieroglyphicá*-jával az antik egyiptomi rejtett jelképek reneszánszkori divatjának egyik főműve és az emblémáskönyvek kedvelt forrása lett. A szerző a párduc esetében (melyet a rejtezkedés hol erénynek, hol véteknél feltüntetett tulajdonságával illet) vagy félreértette, vagy tudatosan fordítva alkalmazta az állat illatára vonatkozó hagyományt. Eszerint ugyanis „a saját gonoszságát mások előtt titkolni akaró embert [...] egy párduccal ábrázolják, mert ez alattomban vadászik az állatokra, megakadályozva, hogy szaga szétterjedjen, ami távol tartaná a többi állatot”.²⁸ Hórapollón téves olvasata, vagy újító szándékú megfogalmazása ellenére az emblémáskönyvek a szag/illat-toposz eredeti történetéhez ragaszkodtak még akkor is, ha morális töltetét tekintve továbbra is más és más tanulságot fogalmaztak meg.

A párduc szimbolikájának polivalenciáját Cesare Ripa először 1593-ban megjelent európai sikerű *Iconologia*-ja is kellőképpen illusztrálja. Ripa a *Bujaságnak* szentelt hosszabb szócikkben egy részletes ikonográfiai bevezetés után a párduc/leopárd szemantikájának és szimbolikatörténetének is rövid kivonatát adja. Az ikonográfia alapján egy szép, szangvinikus vérmérsékletű, ledéren öltözött, borostyánkoszorút viselő, fitos orrú hölgyet kell lefesteni, aki párducbőrt vet magára, mintegy dionüszoszi motívumként. Mellette is egy párducot láthatunk. Ripa számára itt Cristoforo Landino a bevallott forrás (ill. valószínűleg a Pliniust 1474-ben először olaszra fordító Landino): a párducbőr az állat buja természetét szimbolizálja, mely nemcsak a magafélével, de még az oroszlánnal is párosodik. E frigyből születik a régi szerzőknél olvasható felfogás szerint is a leopárd: „és ahogy a párduc bundája foltos, a buja ember ehhez hasonlóan rossz gondolatokkal és csakis tiltott vágyakkal ejt foltot a lelkén”.²⁹ Végtelen sok példa és sokféle információ állt Ripa előtt, amikor a párducot a bujaság egyik jelképévé tette. Ő viszont az állatnak Pliniusnál olvasható vadász szokását kapcsolja a bujasághoz: az ókori természettudós szerint

²⁸ Uo., 90.

²⁹ Cesare RIPA, *Iconologia*, Venezia, Pezzana, 1618, 313.

ugyanis bármilyen szép a párduc, és vágyik rá a többi állat, de félnek is tőle, mert pofája tükrözi vadságát. Ezért a vadállat elrejtí arcát, s csak a hátát mutatja, ám amint teheti, rögtön megragadja a közelébe kerülő zsákmányt. Ripa ezt a tulajdonságát a bujaságra érti: a buja szépség magához vonzza az embert, akinek azonban rövidesen megmutatja igazi arcát és felemészti idejét, pénzét, testét és lelkét. Ha a kora középkorban Isidorus a görög *panból* (minden) eredeztette a párduc (*panthera*) elnevezést, a reneszánszkori fantázia – Pierio Valeriano³⁰ személyében – a *mindent* akaró, telhetetlen ember, sőt asszony jelképévé tette e nagymacska, „aki mindent fog és felemészti”, és akinek kecses mozgása, szépsége mindig is a nőiességre vonatkozó képzettársítást váltotta ki.³¹

Az emblémáskönyv még egy fontos szimbolikát tulajdonít a párducnak különféle források (és gyakran a kellő határtalansággal megtámogatott asszociációs készség) alapján. Ez a kép, ami Dionüszosz hagyatékaként értelmezhető, a paráznaság mellett az ital előidézte mámor egyik attribútumaként a Venus és Dionüszosz/Bacchus kegyeit kereső párducot (azaz a zoomorf embert) ábrázolja. Ripa a *Mámor* szócikkben e vétek ábrázolására egy öregasszonyt javasol, kezében teli pohár borral és mellette párduccal, mivel „a párduc azt jelzi, hogy a részegesek tajtékzók, kegyetlenek és elvadultak, amilyenek a párducok, akik – mint Arisztotelész mondja *Az állatok történetében* – sohasem szelídíthetők meg”.³² Bacchus szent állataként a párducnak tulajdonított „iszákosság” más emblémamagyarázatokban is megjelenik, mint a már idézett Picinelli *Mundus symbolicus*ában vagy Pierio Valeriano hieroglifa-értelmezéseiben.

Nikolaus Reusner 1581-es emblémáskönyve Plutarkhoszt és a történetírókat részesítette előnyben. Az olvasót arra inti az *Abstinuit Venere et Baccho* (Venustól és Bacchustól tartózkodva) mottóval, hogy ne kövessék

³⁰ Az egyiptomi hieroglifáknak a reneszánsz szimbolizmusra tett hatását tekintve a legjelentősebb mű Pierio Valeriano *Hieroglyphica* címet viselő, monumentális szimbólumgyűjteménye volt, amely először 1556-ban jelent meg latinul, és mintegy 35 kiadást ért meg különböző nyelveken a XVII. század közepéig. Az emblémáskönyvek fő forrásává vált, mivel a humanisták kombinatív módszerét követve az egyiptomi hieroglifákhoz a Biblia tanítását, Arisztotelész, Plinius, Ailianosz, Solinus, és számos más ókori szerző, valamint a középkori enciklopédisták természetrajzi, történelmi és földrajzi ismereteit és a bestiáriumok morális magyarázatait kapcsolta.

³¹ Pierio VALERIANO, *I ieroglifici ouero Commentarii delle occulte significationi de gl'Egittij, & altre nationi*, Venetia, Gio. Antonio, e Giacomo de' Franceschi, 1602, 142.

³² RIPA, *i.m.*, 541.

azok rossz példáját, akik „fegyverrel legyőzhetetlenek voltak, de Bacchus és Venus láncai minden erőfeszítés nélkül legyőzte őket”: Sámson, Nagy Sándor, Hannibál esete is ezt bizonyítja. Az emblémához írt magyarázat tanulsága az arisztotelészi közép betartására int, mondván, „a szerelem és a bor gyakran több kárt okoz, mint az erőszak és a kard. Bölcs, ki ismeri a középutat”.³³

Nikolaus Reusner, *Emblemata* (1581)

A párduc szimbolikájában lévő mámor, elvadulás, őrzöngés már önmagában nem más, mint a határok fel nem ismerése, tudatos vagy ösztönök uralta áthágása. Ugyanakkor a barokk kor mindent szimbólumokba bújrató világképe a párduc és leopárd gyorsasága mellett vadászó módszereire is tekintve talált szimbólumalkotási lehetőséget. A leopárd ugyanis gyorsaságának tudatában ered a kiszemelt préda után, „de ha két-három ugrás után nem éri utol a kiszemelt zsákmányt, nem törődik vele többé; ezért ábrázolták egy vadcsapáson az *Aut cito, aut nunquam* (Vagy gyorsan, vagy soha) [mottóval], annak bizonyításaként, hogy céltudatos, türelmetlen lélek...”³⁴ Mondhatnánk persze, ha célratörő, és csak addig vadászik, míg érdemes, ez pozitív kategória is lehetne, hiszen ismeri saját határait, és feleslegesen nem törtet lehetetlen célok elérése érdekében. Azonban az állat hagyományosan negatív szimbolikája, azaz a *Mundus symbolicus* című könyv szerzője, Picinelli ebben az esetben a démonnal azonosította Petrus Bercorius, XIV. századi enciklopédista *Reductorium Morale* című művéből vett idézetre hivatkozva: a démon is csak

³³ „Plus venus, et vinum, quam vis, ferrumque nocere / saepe solet: medium qui tenet, ille sapit”. Vö. Nikolaus REUSNER, *Emblemata*, Francoforti, Feyerabend, 1581. (Letöltve: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/reusner1581/0173/image>).

³⁴ PICINELLI, *i.m.*, 186.

addig – kétszer-háromszor – próbálkozik az erős lelkű ember megkísértésével, amíg látja, hogy a lélek nem hajlik meg a kísértések előtt.

A párdúc a bujaság, a mámor és a démoni türelmetlenség mellett a félrevezetés, a becsapás szimbólumaként a színlelés, a *simulatio* vétségének és a rejtezkedés, a *dissimulatio* jobbra erényként való dicsőítésének korában, a XVI–XVII. századi udvari etikai irodalomban e moralitások zoomorf példajaként jelenik meg. Ripa is ilyen értelemben jelenítette meg a *Megtévesztés* címszóban, a *Bujaság* esetében is olvasható tulajdonságai okán. Más szóval láthatjuk, hogy egyazon állati tulajdonság több szimbólumnak is zoomorf hátterét képezheti.

Cesare Ripa, *Iconologia* (1618), *Megtévesztés*

Jacob Bruck politikai emblémái között, *Nec satis* (Nem elég) mottóval,³⁵ telhetetlen, vérszomjas vadállatként látható a párdúc. A magyarázat szerint is a telhetetlen és vérszomjas zsarnok szimbóluma az emblémán látható nagymacska, mely egy állatcsontváz mellett ül, egy éppen leterített szarvason, és továbbra is vérszomjas tekintettel, ugrásra készen lesi a következő zsákmányt.

³⁵ Jacobus BRUCK, *Emblemata politica*, Prostant Argentine Apud Jacobum ab Hyden, et Coloniae apud Abrahamum Hegenberg, 1618, nr. 43.

Jacob Bruck, *Emblemata politica* (1618), *Telhetetlen zsarnok*

A rejtezkedés, a *dissimulatio* pozitív etikai kategória, amikor az egyén a politikai, vallási elnyomás elől menti saját magát, saját szellemi szuverenitását, és a fizikai túlélést biztosítja. Ha viszont mások becsapására és kárára irányul, véteknek tekintendő. A párducot ez utóbbi minőségében jeleníti meg Torquato Tasso 1594 őszén, nem sokkal halála előtt befejezett utolsó művében, a *Teremtett világ* című, genezist magyarázó eposzában. A „vad természetét rejtve, / foltos bundáját mutató párduc”³⁶ sorokból is nyilvánvaló, hogy valós szándékait leplező, szépséges állatról szól a költő. Az állat ambivalens értelmezéséből Tasso most csak az óvatlan és gyengébb állatokat megtévesztő, látványos, vonzó bundájára, kecses mozgására és szépségére összpontosít, s ezzel az alattomos becsapás szimbólumát hangsúlyozza benne:

a szép párduc mintha festve lenne,
úgy mutatja foltjait különféle színben:
s ezzel elrejtve vérszomjas természetét
[...] az egyszerű állatokat,
és túl óvatlanokat így tépi szét.³⁷

Nincs olyan antik vagy középkori szöveg, amely ne írta volna le részletesen a párduc rendkívüli szépségét, kecses mozgását, olyan tulajdonságait, amelyekkel magához vonzza a zsákmányt. A *Physiologus* által neki tulajdonított illatos lehelete bár pozitív krisztológiai szimbólum is lehetne,

³⁶ Torquato TASSO, *Il mondo creato*, testo critico a cura di Paolo LUPARIA, Alessandria, Edizioni dell'Orso, 2006, VI 416–417.

³⁷ *Uo.*, VI 415–417; 419–420.

mindazonáltal Tasso a látszat mögött megbúvó csalárdságát hangsúlyozza:

[...] fondorlatos csalása többet
használ a zsákmány megszerzésében,
mint gyors futása és könnyed ugrása.³⁸

Tasso a párduc szimbolikájának változatos értelmezését ugyan ismerte, ő azonban az eposzában előnyben részesítette a hagyományos ókori és bibliai interpretációt: vérengző, család vadállat, melynek gyönyörű külseje nem szabad, hogy megtevéssze a hívót. Viszont a *Teremtett világgal* időben szinte párhuzamosan írta meg Tasso, az ikonológia és az emblémáskönyvek divatjához csatlakozva az *Il Conte overo delle imprese* (A Conte avagy az impresákról) című dialógusát. Ebben a művében a szép és hatásos *impresa* kigondolásának lehetőségeit tárgyalva a gyorsaság szimbólumának a párducot tette meg, felsorakoztatva mindazon költőóriásokat, akik a nemes vadról szóltak. Az elme gyors felfogóképességére vall ugyanis, ha egy párduc jelképezi, amit Petrarca egyik verséből idézett sorok már önmagukban alátámasztanak,³⁹ ám Tasso további forrásait sem hallgatja el Homérosztól Arisztotelészen és Pliniuson át Dantéig. Ez utóbbi esetében külön érdekesség a *Pokol* első énekében feltűnő három fenevad – egyébként konvencionálisan nekik tulajdonított – bűnének az emberi életkorral (és az azokra jellemző vétkekkel) való megfeleltetése. Eszerint a párduc, az oroszlán és a farkas az ember három életkorát jellemző véték szimbóluma: a párduc a fiatalkori paráznaság, az oroszlán a férfikort átható becsvágy, míg a farkas az öregkort jellemző kapzsiság jelképe.⁴⁰ Tasso e két művét figyelembe véve láthattuk tehát, hogy egyazon szerző esetében is mennyire meghatározó volt, hogy ugyanannak az állatnak mely szimbolikáját, tulajdonságát, és milyen költői-eszmei céllal hangsúlyozta.

A késő reneszánsz-kori-barokk elmésségek korában gyakori metaforizmus és metamorfizmus Tasso kortársát, Joachim Camerariust sem kerülte el. Ismét hozok egy példát emblémáskönyvéből, amelyben a *Haud mutabitur unquam* (Soha nem fog megváltozni) mottóval egyértelműsíti a párducnak az ókori szerzők által leírt természetét, és a Jeremiás könyvében (Jer 13,23) olvasottakra érvel: „ha a ravasz párduc megszabadulhat színes

³⁸ Uo., VI 420–422.

³⁹ „Te párducnál is gyorsabb, éles ész, te, / restül nem sejtetted, mily gyötrellem vár” (Francesco PETRARCA, *Daloskönyv*, CCCXXX, 5–6, ford. MAJTÉNYI Zoltán).

⁴⁰ Vö. TORQUATO TASSO, *Dialogo delle imprese*, Napoli, Venturini, [1594], 37–38.

holtjaitól, akkor fogja levetkőzni bűnre hajlamos természetét” – foglalja össze az embléma magyarázatát.⁴¹

Joachim Camerarius, *Symbolorum et emblematum*
(Centuria II/XXXVIII)

Fújjanak bár a szelek bármely irányból, legyen bár az égnek sokféle hatása, a szép, kecses bestia – az emblémán úgy tűnik, büszkén és méltósággal – viseli foltos bundáját, amely vétkes lelkének külső bizonyítéka.⁴²

Végezetül, még mindig a XVI–XVII. század fordulójának kronológiai határain belül maradva, ismét a szimbolika változtathatóságára találunk számos példát. A több ezer éves tanmese műfaja is mindenképpen említést érdemel, hiszen még az azonos szereplőket felvonultató, azonos történet esetén is egy mese morális olvasata koronként, szerzői üzenetét tekintve változott, s ez a dekódolási lehetőségek változtathatóságát jelzi. Kiváló példa erre a párduc és a róka aesopusi meséje, amelyben a párduc változatos bundájának szépsége a narráció központi eleme a róka változatos szellemi képességeivel való összevetésben:

A róka és a párduc a szépség fölött versengtek. Mikor a párduc egyre csak testének tarkaságával büszkélkedett, a róka mosolyogva szólt: „Mennyivel szebb vagyok nálad én, akinek nem a teste, hanem az esze tarka.” A mese bizonyítja, hogy a testi szépségnél több az észbeli kiválóság.⁴³

⁴¹ Joachim CAMERARIUS, *Symbolorum et emblematum centuriae quatuor*, Moguntiae, apud L. Bourgeat, 1668, cent. II. 38. A mű első megjelenése: 1593–1596.

⁴² Vö. *uo.*, cent. II. 38–39 (embl. XXXVIII).

⁴³ A mese a Sarkady J.-féle fordításban a 9. számot viseli (AESOPUS, *Állatmesék*, ford. SARKADY János, Szeged, Szukits Könyvkiadó, 2000).

A két állatnak tulajdonított szimbolika – tehát a párduc feltétlen szépsége, a róka köztudott okossága – olyan változatlan elem, amely nem veszti érvényét egyetlen mesefeldolgozásban sem. A tanulság, a mese morális olvasata azonban nem marad szükségszerűen állandó, és a mindenkori morális üzenet szerint változtatható. Aesopus meséinek XVI. századi magyar verziója, a Pannóniai Pesti Gábor-féle *Esopus fabulái* is tartalmazza e mesét. Pesti elbeszélésében a „párdus [...] még az oroszlánnál is fentebb tartja magát”, de a bölcs róka a maga módján magyarázatot ad:

Természet ő ajándékit sokképpen osztogatta,
és a párdusnak hátát tarkán hatta,
a rókának kegyig, hogy eszes legyen, azt adta.⁴⁴

A mese tanulsága ebben az esetben, mondhatni döntetlen a két félre nézve. Pesti Gábor itt a természet nagyságát és bölcsességét dicséri inkább, amikor a kegyből igyekezett mindenkinek egyformán juttatni. A XVI–XVII. század fordulóján élt Giulio Cesare Capaccio tanmeséjében viszont az ambíciózus róka így válaszol a foltjai szépségére büszke, dicsekvő párdusnak: „Én szebb vagyok nálad, és erre büszke is vagyok, mert szívemben legbelül dupla ennyi foltom van”. Ebben az esetben a foltok az erkölcsi vétkek egyértelmű jelei még akkor is, ha a róka szellemi képességeit nem kérdőjelezi meg senki. A mese magyarázatában nyilvánvaló az írói szándék: „Sokkal veszélyesebb a szem elől rejtve maradt gonoszság”,⁴⁵ a disszimulált, mások kárát előidéző ravaszság.

G. C. Capaccio, *Gli Apologi* (1602)

⁴⁴ *Esopus meséi Pesti Gábor szerint*, szerk. Ács Pál, Budapest, Magvető, 1980, 133.

⁴⁵ A fordítást a magyar kiadásból idézem: Giulio Cesare CAPACCIO, *Tanmesék – Apológusok*, ford. utószó, jegyz. VÍGH Éva, Szeged, Lazi Könyvkiadó, 40.

Vagyis ebben a feldolgozásban mindkét állat vétkes: a hiú szépség csak önmagáért van, az okosság pedig ravaszságot szülő, mások becsapását célzó erkölcsi vétkek. A róka népszerű és közismert alakjának bevonásával láthatjuk, Capaccio hogyan alakította át, vegyítette és variálta, sőt fordította ellenkezőjére a történet végkicsengését azonos állatalakokkal, azonos történet esetén is az általa preferált morális tanulság érdekében. Természetesen folytathatnánk a sort a többi korabeli meseszerzővel, emblemáskönyv-szerzővel, költővel és festővel, akiknek tollára vagy ecsetjére kíváncszott a szép, tarka foltos, mozgékony és változó lelkületű állat, amelynek állandóan módosítható mozgástere és jelképrendszere ismételtten igazolja az állatszimbolikának a maga folytonosságában is megkapó, határtalan képlékenységet.

HÓDOSY ANNAMÁRIA

AZ ÖKOKRITIKA INTERDISZCIPLINÁRIS RETORIKÁJA
ÉS A TISZA ÚJRAOLVASÁSA

REZÜMÉ

Az ökokritika a bölcsészettudományok legújabb trendjének jeles képviselője, amennyiben nem csak rokon területek között enged átjárást, hanem egyenesen a „kemény” természettudományok és a „puha” bölcsészettudományok közti dialógusra épít. Ennek a törekvésének érzékletes példája bizonyos, addig csak a természet- és társadalomtudományokban használt terminusok sora, mint például az „ökoszisztéma”, a „niche” vagy a „fenntarthatóság”, melyek első pillantásra divatszavaknak tűnhetnek, adott esetben azonban sajátos, eddig elhanyagolt nézőpontok érvényesülését segítik elő. A dolgozat ezt próbálja bemutatni a „billenőpont” (‘tipping point’) terminus segítségével *A Tisza* újraértelmezése során. Petőfi versében a billenőpont a vers láthatatlan strukturális középpontjaként értelmezhető, amelynek következtében nem pusztán a forradalom és az árvíz kerül felszínes párhuzamba, hanem a szabadságharc és a folyószabályozás társadalmi-gazdasági előzményeinek és (vélt) hozadékainak az összefüggése is feltárul. A vers így egyszerre szolgáltató ürügyet bizonyos olyan korabeli politikai-gazdasági folyamatok tudatos végiggondolására, amelyek a mai (billenőpont felé közelítő) ökológiai helyzetet eredményezték és értelmezhető az említett, látszólag radikálisan különböző folyamatok közötti ok-okozati összefüggések retorikailag átformált kifejezéseiként és esztétikai élményt nyújtó érzékeltetéseként.

KULCSSZAVAK: interdiszciplinaritás, irodalomtudomány, ökokritika, kulturális fordulat, *A Tisza*, Petőfi Sándor, billenőpont, folyószabályozás, forradalom

ABSTRACT

*The Interdisciplinary Rhetoric of Ecocriticism and the Reinterpretation
of The Tisza by Sándor Petőfi*

Ecocriticism is a new trend in the humanities which allows the interdisciplinary approach of literature involving not only sibling areas of study but those of the „hard” sciences as well. A good example of this dialogue is the utiliza-

tion of certain terms that used to be applied by natural or social scientists, like „ecosystem”, „niche”, „sustainability”, which seem to be at first sight only the symptoms of current fashion, but may also invite special, unusual viewpoints in the approach of literary (or other cultural) products. The present paper attempts to demonstrate this via the interpretation of a very well known and appraised Hungarian poem *The Tisza* written by Sándor Petőfi in which the newly fashionable term „tipping point” is used to highlight new angles of the work of art. In this approach the „tipping point” is seen as an invisible focal point of the poem that connects not only the flood of the eponymous river and the coming revolution of 1848 augured by the poet, but also the social-economical antecedents of the revolution and the plans for the regulation of the river bed that began at the time when the poem was written. When analysing these connections, the celebrated rhetoric of the poem is demonstrated to involve not only formal and superficial similarities between the land and the social situation of its politically oppressed inhabitants, but is shown to reflect on the economical and power relations they are equally embedded in and determined by.

KEYWORDS: interdisciplinarity, literary criticism, ecocriticism, cultural turn, Sándor Petőfi, *The Tisza*, tipping point, revolution

Az ökokritika felemelkedése

Az ökokritika az irodalomtudomány „kulturális” fordulátának és interdiszciplináris tájékozódásának egyik leglátványosabb képviselője. A kritikai irányzat az irodalom és a környezet közti kapcsolat tanulmányozásaként indult az 1970-es évek természetvédelmi mozgalmainak akadémiai „kinövéséeként”.¹ Michael P. Branch az „ökokritika” szót William Rueckert 1978-as esszéjére vezeti vissza, amely az *Irodalom és ökológia: egy ökokritikai kísérlet* címet viseli. A kifejezés egészen 1989-ig látenciában maradt, amikor is Cheryl Glotfelty, a mára megkerülhetetlenné vált *Ökokritikai szöveggyűjtemény* későbbi szerkesztője, újraélesztette a terminust, és arra biztatott, hogy ezentúl ekként utaljanak arra a tárgysterületre, amelyet korábban „a természetábrázolás vizsgálatának” (‘the study of nature writing’) neveztek.² Jellemző, hogy már ezt az „ódsi” terminust sem lehet

¹ Michelle Scalise SUGIYAMA, Book Review: *Practical Ecocriticism* by Glen A. Love = *Human Nature Review* 2004/4, 95.

² Peter BARRY, *Beginning Theory: An introduction to literary and cultural theory*, Manchester University Press, 2009, 240.

lefordítani, mert magyarul egyáltalán nincs nevesítve ez a tudományterület.

A korai ökokritikai munkák túlnyomó többsége a romantikus irodalomra és (valóban) a tájleíró költészetre koncentrált. Az elmúlt években azonban az ökokritikai érdeklődés általánosabb jellegűvé vált, és a diszciplína mára a tudományos ismeretterjesztő irodalomtól kezdve a filmen, a TV-n, a művészeteken és az építészetben át olyan kulturális jelenségek vizsgálatát is felöleli, mint a vidámpark, az állatkert vagy a bevásárlóközpont – feltéve, ha a szóban forgó vizsgálat a természetábrázolás és a természethez való viszony esztétikai, filozófiai, ideológiai és/vagy retorikai kérdései köré szerveződik. A mai ökokritikus a környezettel kapcsolatos koncepciókra és azok reprezentációira kíváncsi, akárhol jelenjenek is meg, hogy világosan átlássa azt a vitát, amely számos kulturális területen folyik arról, hogy mit kellene tennünk az ökológiai krízis elkerülése érdekében és hogy ez miért is alakult ki egyáltalán.³

A társadalmi megalkotottság vagy a nyelvi meghatározottság helyett (ami a 90-es évek kritikai irányzataira olyan jellemző volt) a szóban forgó művekben és kulturális termékekben fellelhető ökocentrikus értékeket, a kollektív erkölcsi felelősséget és a rajtunk túlmutató jelenségeket emelik ki. Többek között úgy, hogy számos természettudományos, biológiai és ökológiai fogalom (mint például a növekedés, az energia, az egyensúly és a káosz, a szimbiózis, a kölcsönösség vagy a fenntarthatóság) alkalmazását a kultúra területére is kiterjesztik. Mint ebből is látszik, az ökokritika a bölcsészettudományok legújabb trendjének jeles képviselője, amennyiben nem csak rokon területek között enged átjárást, hanem a „kemény” természettudományok és a „puha” bölcsészettudományok közti dialógusra épít; eladdig kifejezetten egymástól távol eső és számtalan szempontból önmagukat egymás ellentétéként meghatározó tudományterületeket próbál közös nevezőre hozni. A fentiekből az is kivehető, hogy mindez először még csak nem is az irodalomtudomány, hanem az irodalomtörténet berkein belül kezdődött, és a téma sajátosságának volt köszönhető. Elvégre is logikusnak tűnik, hogy a tájleíró irodalom reprezentációs jellemzőinek feltárása nem fejeződhet ki úgy, ha az erről szóló diskurzus belső szabályrendszere szerint külön kell választani a természet és a táj természettudományos és társadalomtudományos szemléletét és egy olyan kulturális imázst ugyanerről, amely teljesen másféle szempontokat érvényesít, és sokáig összeférhetetlennek vélték az előzővel.

³ Greg GARRARD, *Ecocriticism*, London and New York, Routledge, 2004, 4.

Hogy egy sokat elemzett példával éljek, efféle különbséggel szembesítenek például az angol romantikus költészetben sokszor témává, sőt olykor szimbolikus jelentőségűvé váló hatalmas fák, amelyek egyrészt kitűnő esztétikai/filozófiai példái a fenséges esztétikai minőségének vagy épp allegóriái az emberi magánynak, függetlenségnek és a sorssal való dacolásnak. Mindez igen jól ismert a klasszikus eszmetörténeti vizsgálódásokból. Újabb fejlemény a bölcsészdiszciplínákban (ezúttal elsősorban az irodalom- és művészettörténetben) annak a hangoztatása, hogy ugyan-ezek a fák gazdasági és ökológiai folyamatokat is képviselnek – és talán épp ezért válhattak az említett esztétikai minőségek és filozófiai fogalmak megtestesítőivé. A gyakran parkká alakított környezetben való árválkodásuk ugyanis annak köszönhető, hogy a 18. században (a gőzgép feltalálásának és a népességgrobbanásnak köszönhetően) hirtelen fokozódó tüzelőigény és a háborús hajóépítés faszükségletének kielégítésére az erdők nagy részét kiirtották, és a birtokosok közt csak a legnagyobbak és leggazdagabbak tudták megtartani a nagy fáikat. Ami viszont egyszerre tudható be annak és járt azzal a következménnyel, hogy a fa konkrét gazdasági tőke mellett szimbolikus tőkeként is működött: egyrészt az adott család ősi családfájának a fizikai szimbólumaként szolgált, másrészt pedig a család aktuális gazdagságát is jelölte azzal, hogy nem szorult rá a szóban forgó fa pénzzé tételére.⁴

A „kulturális fordulat” mint az ökokritika dobbantója

A bölcsészettudományokban efféle képzeteknek korábban csak a marxista kritika adott hangot, amely Magyarországon reduktív ideológiaként működött, és szempontjait a 20. század vége felé már akkor sem fontolták meg komolyan, ha adott esetben érdemes lett volna. A formalizmus és a strukturalizmus a kezdeteket tekintve ugyan természettudományos aspirációkkal bírt, tárgyát viszont éppen annak vélt jelölési sajátosságai alapján állította szembe a természettudományok tárgyainak fakticitásával.

⁴ Stephen DANIELS, *The political iconography of woodland in later Georgian England = The Iconography of Landscape*, szerk. Denis COSGROVE, Stephen DANIELS, Cambridge University Press, 1988, 43–82. Az interdiszciplinaritás előretörését illetően érdemes megjegyezni, hogy a tanulmánynak helyet adó, elsősorban művészettörténet-szek és irodalmárok érdeklődésére számot tartó kötetet két geográfia-történész szerkesztette, akik különböző egyetemek Földrajz Tanszékén dolgoznak, a kötet pedig akkora siker volt, hogy 1997-ig már négy utánnyomást megért.

Elég Jakobsonra gondolni, aki az irodalom sajátosságát a „poétikai funkcióban” látta, amelyet mint az irodalmi diskurzus „saját magára való vonatkoztatottságát” állított szembe a tudományos diskurzusra legfőként jellemző „referenciális funkcióval”, vagyis az irodalmon kívüli valóságról való beszéddel. Az irodalomtörténet éppúgy, mint az irodalomtudomány, az irodalomra és az egyéb kulturális produktumokra a szubjektivitást, a természettudományos megközelítésre az objektivitást, az előbbire a metaforikus nyelvezetet, az utóbbira a referenciális jelölést találja jellemzőnek. A hagyomány is azt diktálta, hogy az előzőt az érdek nélküli tetszéshez kössék és a magasabb lelki minőségek kifejezésekként fogják fel, szemben a világ azon földhözragadt és üzleties felfogásával, amely a „tényszerűség” jellemzője vagy (logikus) következménye.

Jó példa erre az irodalom evolúciós megközelítése, amely elvileg már a 20. század elején bekövetkezhett volna, de nemhogy váratott magára, hanem még az ökokritikánál is nehezebben talál elismerésre. Az evolúciós irodalomkritikával szembeni ellenérzések, mint a Jonathan Gottschall és David Sloan Wilson által szerkesztett *Az irodalmár állat* (*The Literary Animal*) című kötet *Bevezetése* bemutatja, annak az elutasítását racionalizálják, hogy a fennkölt és az emberi felsőbbrendűség *sine qua non*-jának gondolt „érdektelen” esztétikát összemossák a túlélést elősegítő praktikus funkcionalitással.⁵ Az evolúciós szempont érvényesítésével felmerül például az a lehetőség, hogy az irodalom élvezete és művelése valójában egy agyi funkció megnyilvánulása, segítségével virtuálisan szimulálhatunk olyan cselekvési és kapcsolatteremtési szekvenciákat, rutinokat és sémákat, amelyeknek az elsajátítása segíthet (vagy legalábbis a kőkorszakban még segített) a túlélésben.⁶ Ezzel viszont egyszeriben megszűnik a „teremtő” képzetnek a fizikai túlélésen túlmutató volta, és egy sorba kerül mindazokkal a közönséges mindennapi tevékenységekkel, amelyek az önfenntartást szolgálják.

Micsoda bukást és szégyent jelent a művészet *l'art pour l'art* voltát tudományosan igazoló „poétikai funkcióra” nézve, ha ezt valami olyasféléhez hasonlítjuk, mint a páva farka! Legalábbis amennyiben ez kihívó és

⁵ *The Literary Animal: Evolution and the Nature of Narrative*, szerk. Jonathan GOTTSCHALL és David Sloan WILSON, Evanston, Northwestern University Press, 2005.

⁶ HORVÁTH Márta, Új interdiszciplinaritás: A biológiai irodalom- és kultúraelmélet német változatai, BUKSZ 22(2010)/3, 257; John TOOBY–Leda COSMIDES, *Does Beauty Build Adapted Minds? Toward an Evolutionary Theory of Aesthetics, Fiction and the Arts*, SubStance 94/95(2001), 21.

látványos funkciótlanásával valójában szaporodási előnyt jelent a hímek számára – azt bizonyítja, hogy az adott hím erős, mert akkor is el tud menekülni a ragadozók elől, ha maga után kell vonszolnia a hátsóján növesztett tollakat.⁷ Antropológiai és archeológiai írásokban egyre gyakrabban hallani például arról is, hogy az őskori ruhák díszítésének nem csak a szimbolikája a fontos, hanem egyszersmind jelzik, hogy tulajdonosuknak volt felesleges ideje ezzel foglalkozni, és a ruhákat díszítő – többnyire ritka, drága – gyöngyök, csontok és kövek megszerzésére volt elegendő erőforrásuk, ergo jobb „partnernek” számítanak, mint mások.⁸ Ez a „funkció” ugyan nem alkalmazható egyértelműen az irodalmi trópusokra, az összefüggés mindazonáltal elgondolkodtató – például a mecenatúra intézményében világos analógiákat találhatunk rá.

A 80-as években a humán diskurzusok (vagy Derrida szavaival az „embertudományok”) egyre inkább magukévá tették azt a konstruktivistá elgondolást, miszerint a korábban „valóságként” vagy „tényként” érzékelt jelenségek valójában saját elménk, hagyományaink, előítéleteink alkotásai. Mint *A tudomány határainak* írói írják, „a relativisták vagy posztmodernek szerint a tudomány nem kitüntetett megismerési forma, nem objektív és racionális, társadalmi meghatározottságokkal bír, a kulturális környezet függvényében alakul és a többi társadalmi tevékenységhez hasonló cselekvési rendszerként kell rá tekinteni”.⁹ Az ökokritika ennek a Gadamer, Derrida, Paul de Man iránymutatása által dominált „posztstrukturalista” korszaknak az árnyékából emelkedett ki. Akár azt is mondhatnánk, hogy az ökokritika kialakulásának története annak a fordulatnak az esettanulmányaként is értelmezhető, melynek során az irodalmat (legalábbis részben) referenciális alkotásként is élvezni kívánó kritikusok szembefordultak a valóság szöveggént való elgondolásával és ekként való megközelítésével.¹⁰ Ez esetben azzal, hogy „nincs fa a szöve-

⁷ Elizabeth GROSZ, *Chaos, Territory, Art. Deleuze and the Framing of the Earth*, New York, Columbia University Press, 2008, 30; Ellen DISSANAYAKE, *Art and Intimacy: How the Arts Began*, Seattle and London, University of Washington Press, 2000, 135; Brian BOYD, *On the Origin of Stories: Evolution, Cognition and Fiction*, Cambridge, Massachusetts and London, The Belknap Press of Harvard University Press, 2009, 74.

⁸ Brian HAYDEN, *Shamans, Sorcerers, and Saints*, Washington, Smithsonian Books, 2003, 76.

⁹ KUTROVÁTZ Gábor, LÁNG Benedek, ZEMPLÉN Gábor, *A tudomány határai*, Budapest, Typotex, 2008, 297.

¹⁰ BARRY, *i.m.*, 255.

gen kívül”. Az evolúciós megközelítést preferáló Joseph Carroll szerint például „a jelentést nem a saját belső törvényszerűségeiknek engedelmeskedő nyelvi és kulturális kódok határozzák meg, hanem olyan pszichológiai struktúrák, mint „az érzékszervek és a központi idegrendszer”, amelyek „lehetővé teszik, hogy az élőlények fontos információt szerezzenek a világról és ezt túlélésük érdekében használják fel”.¹¹ Az ökológiai antropológia azt veti fel, hogy a szépség talán

nem esetleges, kívülről ráaggatott jellemzője a biómoknak, hanem mély, esszenciális sajátosságok kifejeződése. (...) mely tájakat látunk szépnek? (...) Az ép, egészséges, jól működő biómokat. És miért? Azért, mert ebben az ember ősi, tudatalatti tapasztalata munkál, amit még a természettel való harmónia korából hozott magával. Úgy is mondhatnánk, hogy archetipikus élményeink vannak az ép-egész természetről, és ezek a régi emlékminták határozzák meg, hogy mit látunk szépnek és mit csúnyának a természetben.¹²

Amiből megint csak az következik, hogy az esztétikai érzékenység eleve magában hordozza a környezetvédelmi affinitás lehetőségét – tehát hasznos. Persze, valójában a posztstrukturalista elmélet nem is állhatna távolabb a „tét nélküli fikció” elgondolásától, hiszen azt feltételezi, hogy a „szövegekről” való kulturális elképzeléseink befolyásolják és teszik olyanná a világunkat, amilyen. Ennek ellenére a 90-es második feléig a tájköltészetéről vagy a természetleírásokról publikált irodalomtudományos írások az irodalmi fák kontextusát *valóban* nem a flórában és a faunában vagy a korabeli (mező)gazdasági folyamatokban, hanem az irodalomban keresték, sőt, hangsúlyozták, hogy a fák természeti világról nem tehetnek felelős kijelentéseket. „A táj már a megpillantása pillanatában is művi jellegű, még mielőtt a képi ábrázolás tárgya lehetne” – írja W. J. T. Mitchell 1994-ben (pedig ő egyike azoknak, akik az ábrázolási konvenciók áttekintésekor a korstílusokon túl az ideológiai megfontolásokat és ezek társadalmi gazdasági feltételeit is bevonták a vizsgálatba).¹³ Sokaknak tűnt úgy, hogy ezúttal nem maga a művészet, hanem az azt megközelíteni hivatott diszciplína zárja el magát a világtól egy elefántcsontto-

¹¹ Joseph CARROLL, *Literary Darwinism: Evolution, Human Nature, and Literature*, London and New York, Routledge, 2004, 18. Joseph Carroll Konrad LORENZET idézi.

¹² *Humánökológia*, szerk. NÁNÁSI Irén, Budapest, Medicina, 1999, 106.

¹³ MITCHELL, W. J. T., *Landscape and Power*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1994, 14.

ronyba. Mint Kulcsár-Szabó Zoltán írja a *Történelem, kultúra, medialitás* című kötetben:

Nyilvánvaló (s ez lehetne a válság belső komponense), hogy az értelmezés tudományaként (...) felfogott irodalomtudomány a dekonstrukció gyakran ön-felszámolóinak minősített módszertanával eljutott egy olyan pontra, amely... lényegében üresbe futtatta a szövegértelmezés applikatív komponensét...¹⁴

Némelyek úgy vélték, hogy ahhoz, hogy ez utóbbi az irodalom felől mégis újra lehetségessé váljon és az irodalmárok valóban aktív és fontos részesei lehessenek a környezetvédelemi mozgalomnak (amire nyilvánvalóan igényük volt), ahhoz alapjában kellene megváltoznia az irodalomtudományos intézményrendszer belső szerkezetének. Ezt tette lehetővé az ún. tudományháború:

Ebben a konfliktusban egyes természettudósok azért indítottak támadást bizonyos bölcsészek és társadalomtudósok ellen, mert úgy vélték, itt a tudomány presztízse a tét: humán kollégáik tudatosan és hatékonyan rombolják a tudomány társadalmi hitelét azáltal, hogy hamis és rosszindulatú képet festenek róla. (...) Ezek a tudósok kifejezésre kívánták juttatni afelett érzett aggodalmukat, hogy az 1990-es évekre tudományos körökben elterjedté vált egyfajta posztmodern és relativista atmoszféra a tudomány értékelését illetően, és ez az atmoszféra – szerintük – káros hatással fenyeget a tudomány szélesebb társadalmi megítélésére és támogatottságára nézve.¹⁵

A tudományháború utóhatásait valószínűleg sokan érezték Magyarországon az ezredforduló tájékán. Takáts József különös alaposággal kommentálta ennek a fordulatnak a folyamatát és nehézkes tudatosulását. Többek között Hárs Endrét idézi, aki egy tanulmányában megállapította, hogy „a kilencvenes évek irodalomtudományában az inter- és transzdiszciplináris kitekintés háttérbe szorította a korábbi módszertani vitákat. Míg ez utóbbiak a diszciplína belső egységére irányultak..., a cultural turn jegyében álló elméleti tájékozódásnak eleve a sokféleséggel van dolga” – Takáts hozzáteszi, hogy ez alatt interdiszciplináris sokféleség érthető. Jelzi azt is, hogy minderre Szegedy-Maszák Mihály már 1996-ban próbálta felhívni a szakma figyelmét, és „a nemzetközi irodalomtudományi légkör megváltozását elsősorban tudományközi és kultúraközi érdek-

¹⁴ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A közvetlenség visszatérése = Történelem, kultúra, medialitás*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZIRÁK Péter, Budapest, Balassi, 2003, 272.

¹⁵ KUTROVÁTZ Gábor et al, *i.m.*, 295–296.

lődéssel jellemezte”.¹⁶ A Takáts által vizsgált, idézett kötetben pedig Mesterházy Balázs írja a következőt: „újra kell gondolni az irodalomelmélet alapfeltevéseit az új tudományközi térben, amelyben ezentúl a kutató az irodalmat nem tekintheti »a nyelvi viszonyulás kitüntetett jelentőségű formájának«, és nem vizsgálhatja azt »más, nem-irodalmi rendszerek figyelembevétele nélkül«”.¹⁷

Az a gondolat is gyakorta felmerül, hogy a bölcsészet „konstruktivista paradigmájára” jellemző „befelé fordulás” nem csak a tudományos normák megváltozásának, hanem a késő kapitalizmus logikájának is köszönhető. Ez nem hagy teret semmi olyan szellemi erőfeszítésnek, amely nem hoz konkrét gazdasági hasznot – amint azt az egyetemi politikai szintéren, a pályázati támogatások megfogalmazásában, a különböző számonkérések és megszorítások formájában nap mint nap tapasztalhatjuk. Ami, mint Rosi Braidotti fogalmaz,

különösen rosszul érinti a bölcsészettudományokat, mivel büntetőleg viszonyul az olyan kutatásokhoz, amelyek nincsenek tekintettel a „józan észre” (...) és a gazdasági profitra. Ebben a kontextusban az „elmélet” veszít a státuszából és gyakran a fantáziálás vagy a nárcisztikus vágykergetés formájaként utasítják el. Ennek következeképp a neo-empirizmus egy sekélyes formája – ami gyakran alig több, mint adatbányászat – vált a bölcsészettudományos kutatások metodológiai normájává.¹⁸

Az ezredforduló utáni tudományos életben mindez nemcsak a trendi tudományterületek és a tudományközi kutatások divatossá válásában, de a stilisztikai és formai követelményekben is érzékelhető volt a bölcsészek számára: a publikációk referenciáinak kritériumait kezdték sokkal komolyabban venni, mindennek megfelelő formátumúnak és visszakereshetőnek kellett lennie – hogy „tudományosnak” számítson, mely kifejezés maga is sokkal nagyobb presztízzsel bírt, mint a 90-es években. Az esszéista stílust többé nem tűrték, a bölcsészpublikációktól hasonló szerkezeti jellemzőket és „objektív”, minimalista beszédmódot vártak, mint a társadalom- vagy természettudományos közleményektől. A kultúrkritika szinte minden ágában divatossá vált a szociológiai megközelítés, amikor is a különböző kritikai irányzatok korábbi, „igazolatlan” hipotéziseit

¹⁶ TAKÁTS József, *A Kulcsár Szabó-iskola és a „kulturális fordulat”*. A Történelem, kultúra, medialitás című kötet kapcsán, Jelenkor 2004/11, 1165.

¹⁷ MESTERHÁZY Balázs, *Irodalom, kultúra, tudomány = Történelem, kultúra, medialitás*, i. m., 147, 146.

¹⁸ ROSI BRAIDOTTI, *The Posthuman*, Cambridge, Polity Press, 2013, 4.

adatgyűjtéssel és kérdőívekkel tesztelték. A „kulturális” vagy „interdiszciplináris” fordulat ennek ellenére az irodalomtudomány horizontjának kitágulását és kreatív, heurisztikus aspektusait is segítheti, mint a következőkben megpróbálom érzékeltetni.

Egy terminológiai példa: a 'billenőpont' karrierje

Az ökokritika létrejöttének a feltétele és az efféle elemzéseknek a meghatározó jellemzője tehát az interdiszciplináris megközelítések megjelenése, ezen belül pedig a kemény tudományok felhasználása a bölcsész tudományokban. Mindennek az egyik kevésbé látványos manifesztációja pedig a természettudományos terminológia befurakodása a kritikai nyelvzetbe, amit első pillantásra akár a trendhez való felszínes alkalmazkodásnak is tekinthetnénk – például ha most adaptációt írtam volna, és emellett olyan kifejezéseket használnék, mint a fenntartható, az ökológia, a diverzitás vagy a niche, akkor öntudatlanul is egy efféle elváráshoz igazodnék, még akkor is, ha a megközelítésem nem tudatosan és kimondottan ökokritikai jellegű. A következőben egy olyan, 2018-ban publikált kutatást ismertetek, amely a szociológiában alapvetővé vált kvantitatív és kvalitatív elemzéssel vizsgálja a 'billenőpont' ('tipping point') fogalmának térhódítását és arra keresi a választ, hogy vajon ez a természettudományokból származó terminus hasznos-e a megismerés szempontjából, vagy pusztán stilisztikai szerepet játszik, vagy éppen károsnak tekinthető? Mint megpróbálom bemutatni, a kutatók nem adnak határozott választ erre a kérdésre. Látni fogjuk azonban, hogy az interdiszciplináris és tudományos igényű kutatás nem csak akkor lehet érdekes, amikor igazol vagy megcáfol egy pontosan definiált hipotézist. Az interdiszciplinaritás egyik következménye éppen az, hogy a kérdés megválaszolásához tudományos megközelítéssel kinyert adatok „puha” irodalmi módszertannal is megközelíthetők, azaz olyan – tudományosan nem megfogalmazott és főleg nem igazolt – konnotációkkal bírnak és olyan összefüggéseket sugallnak, amelyek távol állnak az eredeti céltól, ugyanakkor heurisztikusan megerősíthetik az interdiszciplinaritás működőképességébe vetett hitet és megújíthatják a szokványos bölcsész-megközelítéseket.

A 'billenőpont' koncepciója még a 19. század végéről ered: a kémiában és a matematikában használták arra, hogy egy adott rendszerben a hirtelen minőségi váltást jelöljék vele. A terminus a 20. század közepén a szociológiai dinamikák vizsgálatában jelent meg, majd 1970-ben bukkan

fel, aztán több évtizedes látenciát követve, 2005-től egyszerre csak berobant a társadalom- és természettudományokban.¹⁹ Az utóbbi területen belül elsősorban a klímatudósok kapták fel, akik a klímarendszerek egyes részeiben bekövetkező hirtelen, nonlinearis változásra, például a sarkvidéki jégtáblák dinamikájának jellemzésére használták a kifejezést.²⁰ Sokak szerint ez a hirtelen népszerűség Malcolm Gladwell 2000-ben megjelent, *The Tipping Point* című, magyarra is lefordított sikerkönyvének volt köszönhető.²¹ A jelenséget figyelő politológusokból, szociológusokból és ökológusokból álló – interdiszciplináris – kutatóbrigád jelzi, hogy a terminológia átalakulásának ez a mintája nem újdonság a tudománytörténetben; ez történt például az „ökoszisztéma”, a „határtárgy” és a „reziliencia” fogalmával is.²² Ugyanakkor aggodalmukat fejezik ki azzal kapcsolatban, hogy „a szociológiai és politikai billenőpont nagyon másféle jelenség lehet, mint a klíma-billenőpont, még ha mindkettő gyors minőségi változást ír is le”, és amellet kardoskodnak, hogy „a tudományos nyelvnek tisztázni és nem elmosni kellene a billenőpontnak a különböző területeken tulajdonított jelentései között.”²³

Ehhez képest a részletes és alapos kutatómunkája azt tárja fel, hogy a 'billenőpont' retorikája minden esetben ugyanazt a mechanizmust írja le, azaz a pozitív visszacsatolásoknak egy olyan öngerjesztő sorozatát, amely egy rendszert kibillent a korábbi állapotából, és egy másféle állapotba fordít át. Az is jellemző, hogy a rendszer nem fordítható vissza a korábbi állapotába, és a rendszerre vonatkozó előrejelzések bizonytalanok, vagy éppen lehetetlenek. A természeti jelenségek esetén a billenőpont fogalmát ökoszisztémákkal, például a tavak savasodásával, vagy a sarki jégsapka változásával összefüggésben használták. A billenőponttal jellemzett társadalmi jelenségek közt jellemző a csőd, a gazdasági válság, a politikai forradalom, a szervezeti változások, a normák változása, a hiedelmek terjedése vagy a szociális hálóba vetett hit megszűnése. Néhány esetben a tanulmányok a társadalom környezeti változásokra adott reakcióját jellemezték az adott kifejezéssel: a humánökológiai billenőpont fogalmát például az ökológiai összeomlást követő társadalmi-gazdasági

¹⁹ Manjana MILKOREIT et al, *Defining tipping points for social-ecological systems scholarship: an interdisciplinary literature review*, Environmental Research Letters 13:03306, 2018, 6.

²⁰ I. m., 2.

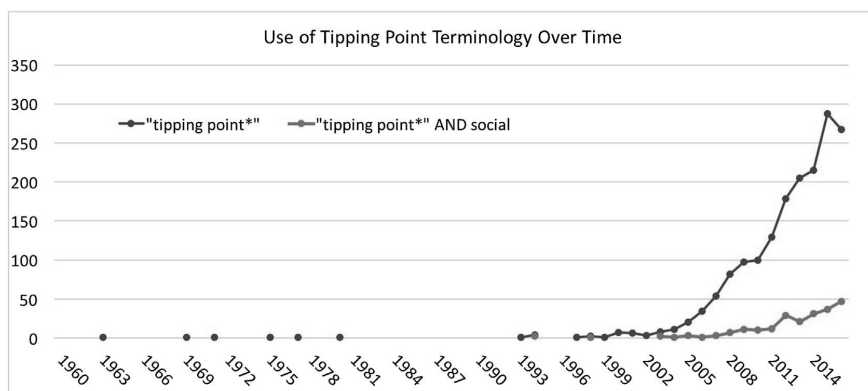
²¹ Michael GLADWELL, *Fordulópont*, Budapest, HVG Könyvek, 2007.

²² MILKOREIT et al, i.m., 9.

²³ I. m., 3.

összeomlásra használják, vagy olyan tudatos és radikális változásokra, melyekkel a változó környezeti viszonyokhoz lehetne alkalmazkodni.

Mindent összevéve tehát a tanulmány, bár elvileg azt vizsgálja, hogy milyen különbözők azok a területek és jelenségek, melyeket a 'billenő-pont' koncepciójának a segítségével írnak le, voltaképpen azt mutatja be, milyen alkalmas rá ez a fogalom, hogy bizonyítsa addig különbözőnek látott jelenségek hasonló dinamikáját a világ holisztikus elgondolásának keretében. Sőt, a 'billenőpont' fogalma révén értelmezett jelenségek konkrét bemutatásából az a következtetés is levonható, hogy ezek a jelenségek nem egyszerűen csak hasonlóak vagy annak tűnnek, hanem azért hasonlóak, mert ugyanaz a folyamat hat rájuk, ugyanannak az oknak a különböző, ám összefüggő okozataként lehet őket felfogni – mint például az ökológiai katasztrófát követő társadalmi-gazdasági összeomlást. Hogy a tanulmány nem ezt próbálja tudományosan bizonyítani, az teljesen érthető, hiszen ehhez elégtelenek az adatok. Bölcsészolvasatban viszont ugyanez éppen elég ahhoz, hogy megerősítse az olvasó hitét az interdiszciplinaritásban, amit többek közt azért is tarthatunk hatékonynak, mert feltételezzük, hogy a világ jelenségei nem oszthatók fel egymástól elválasztott területekre, hanem összefüggnek egymással és ennek megfelelően vizsgálандók. Ez viszont az ökológia alaptézise is. Hasonlóképpen nem ejt szót a tanulmány a vizsgálatnak arról a szinte „poétikai” aspektusáról, hogy a vizsgált folyamat, azaz a 'billenőpont' fogalmának terjedése a leírás alapján maga is olyan jelenség, amely a 'billenőpont' megnyilvánulásaként értelmezhető, nézzük csak meg a tanulmányt illusztráló ábrát:

Végül (bár ez elsősorban annak érdekes, aki eleve ökokritikai szempontból olvassa a szöveget), az elemzés arra is rámutat, hogy az 'ökokritika' azon fogalmak közé tartozik, amelynek a története egyszerre hasonlít a 'billenőpont' fogalmának történetéhez és írható le a 'billenőpont' retorikájával. Legalábbis ezt sugallja, amikor azt olvassuk róla, hogy a kifejezés 1978-ban bukkant fel, egészen 1989-ig látenciában maradt, majd újraeledt és kiterjedt egy olyan tárgyterületre, amelyet korábban másképp neveztek, végül pedig számos más területre is áttért. Hogy ez a fogalom hogyan használható fel egy irodalmi mű értelmezési horizontjának kitágítására – annak köszönhetően, hogy a természettudományok területéről a bölcsészet hatáskörébe kerülve új kritikai intertextusok bevonására képes – ezt fogom a következőkben bemutatni.

Egy kritikai példa: A Tisza ökokritikai újraolvasása

A természetkultusz a romantika mozgalmának egyik legsajátabb jellemzője. A természetes és az ösztönös iránti preferenciát a korábbi korszakok klasszicizmusának racionalizmusára és normatív törekvéseire való ellenreakcióként is meg lehet határozni, ahogyan azt számos irodalomtörténész tette. Northrop Frye a romantikát az európai kultúrát eladdig meghatározó Apa-központú mítosszal szemben az ősi „Anyaközpontú” mítosz újra fölbukkanásaként értékeli; szerinte ennek köszönhető a romantikának a Természet iránti elfogultsága is, hiszen az Anyaközpontú mítosz a reprodukív természet ciklikus és ösztönös folyamatainak elsőbbségét hangsúlyozza a civilizációs folyamatok ezt háttérbe szorítani vagy elfojtani kívánó racionalitásához képest.²⁴ Ami a vizsgált Petőfi-verset illeti, a Tiszának a kis Túr „anyjaként” a természeti reprodukciót, bő(vizű)-séget (a vízhold „menyecske” alakjában is) megszemélyesítő feminizáció²⁵ a Természet fenségességének romantikus toposzával²⁶ összekapcsolva pontosan egy effajta „anyaközpontú” mítoszt vázol fel. A természet haragja, kiszámíthatatlanul szeszélyes viselkedése e „neopanteista”

²⁴ Northrop FRYE, *A Study of English Romanticism*, Brighton, The Harvester Press, 1983, 93–96.

²⁵ A toposz „választhatóságát” és kontextusfüggőségét jól jelzi, hogy *A táblabíróban* a folyó hímnemű: „a legszilajabb betyár a mi Tiszánk”, „rakoncátlan legény”.

²⁶ MARGÓCSY István, *Petőfi-kísérletek – Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*, Pozsony, Kalligram, 2011, 186.

vízióban²⁷ anyaistennői előjogaként tűnik fel (a népmesék tündérei is hozzájárulnak ehhez a mitologizáló tendenciához), ami amúgy megfelel a szeszélyes, irracionális nőiségről alkotott tradicionális képnek is. Fried István pedig éppen *A Tiszát* hozza fel annak legkifinomultabb példajaként, hogy Petőfinél „a természet hallgatása” a *Füstbe ment terv*hez hasonlóan „az Anya és a Fiú egységének” kifejeződéseként, „a megfogalmazás nyilvánossága előtti (ős) állapot megjelenítéseként” értelmezhető.²⁸ Az ökokritika azt is hangsúlyozza, hogy a romantika irodalmának az ipusztériális társadalom kialakulása adja a hátterét és a kontrasztját is. Meglehetősen logikusnak tűnik egy olyan okozatiság feltételezése, amely a természetkultusz mögött az erdőirtásokat, a bekerítéseket és a kolonizációt, ergo az autonóm természet hatáskörének radikális lecsökkenését és a megcsappant zöld utáni nosztalgikus vágyódást tételezi a romantikus írók/költők meghatározó tapasztalataként.²⁹

A természet istenítésének, amiről a vers tanúságot tesz, amikor a narrátor imaszerű mondatokba kezd, miközben „beleolvad (belegyökerezik) a természetbe, racionális énjét kioltja”,³⁰ szintén lehet köze a természet visszaszorulásához – ami adott esetben éppen a Tisza 1846-ban megkezdett szabályozásában nyilvánult meg. Vajon nem lehetséges, hogy Petőfinél az áradó folyó a természet (és a természetes) elnyomása ellen „lázzad” – a maga módján? A szakirodalom szerint (és a megszokott irodalomértelmezési stratégiáink szerint) az 1847 februárjában írt *A Tisza* utolsó versszaka – legalábbis Petőfi egyéb írásainak és biográfiájának a kontextusában – a forradalommal kerül asszociatív kapcsolatba.³¹ Ez az asszociáció első pillantásra annak köszönhető, hogy a gát áttörésének a képében felületes hasonlóság fedezhető fel az árvíz és a forradalom között – ami *A király és a hóhér*ban pár hónappal később már sokkal egyértelműbben tér vissza: „Mint a folyóvíz a gátot, / Eltépte a nép a láncot, / S békójának töredéke / Fegyver mostan a kezébe!” *A Föltámadott a tengerben* is hasonló képpel találkozunk. Mint ezek a későbbi példák is jelzik, a hasonlathoz való ragaszkodás korántsem indokolatlan, más is alátá-

²⁷ KERÉNYI Ferenc, *Petőfi élete és költészete*, Budapest, Osiris, 2008, 287.

²⁸ FRIED István, *A (poszt)modern Petőfi*, Budapest, Ister Kiadó, 2001, 17.

²⁹ James C. MCKUSICK, *Green Writing: Romanticism and Ecology*. New York, St. Martin's Press, 2000, 1–2; Kevin HUTCHINGS, *Ecocriticism in British Romantic Studies*, *Literature Compass* 4(2007)/1, 174–176.

³⁰ MARGÓCSY, i. h.

³¹ SÓTÉR István, *Petőfi Sándor*, *Magyar Tudomány – A MTA Értesítője* 80/18 (1973)/1, 5–6; KERESKÉNYI Sándor, *Zöld ág. Desmoulins és Petőfi*, *Korunk* 1989/7, 200.

masztja: például a „nép” romlatlan, természetközeli jellegének magától értetődő tételezése a romantikus szemléletben, és különösen a nép azon – a versekben szintén gyakran visszatérő – megláncolt, „megbéklyózott” helyzete, ami Petőfi más Tisza-leírásaiban, más kontextusban szintén visszaköszön.

A táblabírónak a folyóról adott, *A Tiszánál* jóval játékosabb hangvétellű, ha nem egyenesen groteszk leírásában a folyó mint „rakoncátlan” legény jelenik meg, akinek „nincsen semmi módja, / Merre kedve tartja, arra van az útja”. A folyó szabadságát a fosztóképzős – metaforikusan a korlát hiányára utaló – „rakoncátlan” kifejezés hangsúlyos összefüggésbe hozza a víz útját szabályozó, fegyelmező és korlátozó eszközök hiányával, amit a narrátor először joviális jóváhagyással, vagy legalábbis türelemmel szemlél. Annak ellenére is, hogy ez a szabadság eredményezi az áradást is, amikor is a víz „ha eszébe jut, neki-nekilódul, / És a szegény falun olyanokat ölel, / Hogy a dereka is csak úgy ropog bele”. A folyó „szabályozása” ekként egy eredendően jóindulatú – vagy legalábbis nem szándékosan ártó – entitás szabadságának korlátozásaként jelenik meg, ahogyan a III. *Úti levél*ben (1847. május 14.) megfogalmazódik:

A gyorsszekérnél egy óranegyeddel előbb értem a Tisza hídjához, s ez alatt gyönyörködve néztem jobbra-balra a tájat, mely a kiöntés által hasonlíthat Amerika őserdeihez regényességében. És az az átkozott szabályozás majd mind e regényességnek véget fog vetni; lesz rend és prózaiság. Bizony nem szeretnék mostanában a Tiszának lenni. Szegény Tisza! eddig kénye-kedve szerint kalandozta be a világot, mint valami féktelen szilaj csikó; most pedig zablát vernek szájába, hámba fogják, s ballaghat majd szépen a kerékvágásban. Így teszi az élet a lángészt filiszterré!

Bár Petőfi ezúttal hangsúlyosan sajnálja a „megzabolázandó” Tiszát, azért nincs egyértelműen a szabályozás ellen, ahogyan *A táblabíró*ban sem, amikor a nép és a víz már említett analógiájának megfelelően a folyószabályozás egyszer csak a nép iskolázásával kerül kapcsolatba. A folyó „szilaj”, „neveletlen” viselkedése ezúttal már a gyilkosság lehetőségét veti fel, amivel a vers hangvétele is megfosztódik a korábbi jovialitástól. Ez is olyan eset, amikor, mint Kerényi Ferenc írja, „a szöveg rávilágít arra az ellentmondásos viszonyra, amely Petőfit mint romantikus költőt az ipari társadalom egyes jelenségeihez kötötte, és amelyet szokás volt korábban csak a kultúrát terjesztő, társadalmi mobilitást gerjesztő vasút

iránti rajongással leírni”.³² Hasonló motiváció hajtja Jókait is, amikor a *Kárpáthy Zoltán*-ban olyan optimista képet fest a Szentirmai gróf alföldi birtokán foganatosított átalakításokról:

A beláthatlan nádrengeteg sehol sincs. Egyenes csatornák, mik mérnöki kiszámítással szeldelik át a tért, vezetnek le minden fölösleges árt a folyamokba, néhol zsilipekkel ellátva, mikről okszerűen öntözik a réteket. Az úttalan berkek helyét szabályos táblákban fedi a legszebbik vetés, s sivatag szé kifüves pusztán, hol a keresztülutazó átkozta majd a hínári döglevegőt, majd a tüdő-emésztő port, mit a szél szemébe és szájába hordott, most messziről megüti a kedves illat a közeledő szaglóműszereit, mit a szellő a távol aranyló repceföldek virágporairól széthord. Az egész táj képe megváltozott. Egész erdők kanadai jegenyéből fedik a folyamok kanyargó medreit, mik most egyenes átvágásokba vannak szorítva, s midőn a tiszai apró gőzösök a kies sziget mellett ott a vízközépen kikötnek...³³

Mindehhez Jókai lábjegyzetben hozzáteszi: „Remélem, hogy e kis anakronizmust azokkal a gőzösökkel és sok más egyebekkel nem veszi tőlem rossz néven az ítéset. Egyáltalában be kell vallanom, hogy az általam leírt tárgyak s alakok közül sok van olyan, aminek létezése csak a kegyes óhajások közé tartozik.”

A *Tisza* fent idézett részletében retorikailag ehhez hasonló mozzanat, hogy a folyóparti mezőn „a levágott sarju-rendek, / Mint a könyvben a sorok, heverték”, mely megfogalmazás a föld művelésbe vonását a szellemi művelődéshez hasonlítja – ahogyan ezt a kifejezés etimológiája is ígéri a hagyomány által hitelesítve, a mezőgazdaság és a kultúra fejlődésének ősi összefüggésére hívja fel a figyelmet. Miért is történe ez most másképp? – sugallja a hasonlat. Nem magától értetődő-e, hogy a mezőgazdaság belterjesebb tétele többek közt az alföldi „tanyák” és „falucsákák” népének az életét is jobbá teszi, lehetővé téve a gazdagodást, a tanulást és a felemelkedést?

A *Tisza* 1846-ban megkezdett szabályozásáról kialakított tudományos álláspont jó ideig a szabályozás azon pozitív következményeit hangsúlyozta, amely miatt Jókai és Petőfi is hajlamos volt eltekinteni a folyó „szabadságjogaitól”:

A kereken 2 millió ha-ra rúgó ősi árterületek rendszeres, szinte évenként megismétlődő elárasztásának megszüntetése nemcsak a mezőgazdaság és a köz-

³² KERÉNYI Ferenc, *Petőfi élete és költészete*, i. m., 307.

³³ JÓKAI Mór, *Kárpáthy Zoltán*, Budapest, Szépirodalmi, 1966, 115–116.

lekedés fejlődésének útját nyitotta meg. Jelentősége ennél is nagyobb: megteremtette a kulturális felemelkedés lehetőségét.³⁴

Bár a szabályozás nem hozta meg a kívánt hatást, és mára „nyilvánvaló, hogy ez a »vízkezelés« zsákutcába jutott”,³⁵ sokáig a kivitelezést okolták a problémákért: „A fennmaradt iratokból és a műszaki irodalomból egyaránt kiviláglik azonban, hogy a hibák forrása nem a tervek helyes műszaki és szervezési elveiben, hanem éppen az attól való eltérésben keresendő.”³⁶ Jónéhány ökológus azonban ma alapvetően elhibázottnak látja Jókai „kegyes óhajtasnak” a megvalósulását. Az árterek lecsapolása után óriási területeket vontak művelés alá. Az ezután kialakuló monokultúras növénytermesztés a megmaradt biodiverzitást is csökkentette. „Az akkor végzett természetrombolás következményei a mai napig érezhetők, mert ekkor kezdődött az Alföld sivatagosodása. A jelenlegi helyzet pedig hosszú távon nem fenntartható.”³⁷

Árvíz és forradalom: A Tisza billenőpontja

A forradalom jelenségét a társadalomtudományokban gyakran hozzák fel a 'billenőpont' példázására, amennyiben ezt a társadalmi folyamatok egy olyan stádiumaként értik, amelyet a hirtelen változások, a rövid távon megjósolhatatlan események és a radikálisan másféle állapotba való visszafordíthatatlan átmenet jellemeznek. Bár a billenőpont kifejezést természetesen nem használja, a forradalmat Petőfi is hasonlóképpen képzelte el. Úgy vélte, hogy az eszményi világ létrejöttét „démonikus mozgásnak kell megelőznie”,³⁸ legalábbis a *Levél Várady Antalhoz* tanúsága szerint: „Már vizözön volt, most egy vérözön kell, / Hogy megtisztuljon a

³⁴ LÁSZLÓFFY Woldemár, *A Tisza: Vízi munkálatok és vízgazdálkodás a tiszai vízrendszemben*, Budapest, Akadémiai, 1982, 245.

³⁵ ANDRÁSFALVY Bertalan, *Ártéri gazdálkodás Tolna és Baranya megyében az ártéri munkák befejezése előtt*, Szekszárd, Ekvilibrium Kiadó, 2007, 11.

³⁶ DÉGEN Imre, *A szegedi árvíz – fordulópont a Tisza-völgy ármentesítésének történetében = A szegedi árvíz 1879. Adalékok a Tisza-szabályozás történetéhez*, Budapest, Vízügyi Dokumentációs és Tájékoztató Iroda, 1969, 13.

³⁷ HETESI Zsolt, *A Fenntarthatósági csúcson =*

http://www.piecesprofit.hu/klimablog/fenntarthato_fejlodes/viz-es-termofold-a-karpat-medence-sorskerdesei/,

Letöltés ideje: 2018. 10. 30.

³⁸ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Világkép és stílus*, Budapest, Magvető, 1980, 235.

világ a szennytól, / Amely fölötté meggyülekezik; / Egy vérözön kell! és ha az lefolyt majd, / A megmosdott föld tiszta szép leend.” A forradalom („vérözön”) és az árvíz („vizözön”) párhuzama viszont nem csak azt demonstrálhatja, hogy a folyó milyen alkalmas a nép indulatainak metaforikus ábrázolására. A párhuzam a különböző diszciplínák által vizsgált problémák irodalmi találkozásának retorikai lehetőségeit is érzékeltetheti, hiszen az árvíz maga is felfogható az ezúttal természettudományos értelemben vett ’billenőpont’ megnyilvánulásaként. A Tisza ökológiájának ily módon való bevonása az értelmezésbe ugyanakkor a kritikától eddig meglehetősen idegen társadalmi-gazdasági konnotációk feltárásához vezethet.

Ha az árvizet – mint egy gát ezúttal nem csak metaforikus, hanem szó szerinti áttörését – az ökológiai billenőpont megnyilvánulásának látjuk, akkor elkerülhetetlen azoknak a faktoroknak az összegyűjtése, amelyek a jelenséget kiváltják. Ez pedig az adott kontextusban nem redukálódik a természet „nőies” kiszámíthatatlanságára. Mint Molnár Géza írja *Az ártéri gazdálkodás* című írásában, „a Tisza-völgy népe egészen a XVIII. századig az ártéri viszonyokhoz alkalmazkodva azoknak az emberre és a természetre egyaránt káros hatásait igyekezett kiküszöbölni. Gazdája volt a vidéknek, és nem tulajdonosa”. A gazdálkodási formák változásával azonban a helyzet lényegesen megváltozott.

A XVII. sz. végére az Alföld nagy kiterjedésű erdőségei eltűntek, az utánuk maradót pusztaság teljes egészében ki volt szolgáltatva a szél és a víz pusztító erejének. A XVIII. századtól az erdőirtás egyre jobban kiterjed a Tisza vízgyűjtőinek hegyvidéki területeire is. A vízgyűjtő lefolyási viszonyai megváltoztak. Vízvisszatartó képessége csökkent. A folyók által szállított hordalék és víz mennyisége nőtt. Az ártér egyre gyorsabban töltődött fel. A fokozott eltömődése miatt az árvíz nem tudott visszahúzódni a mederbe, egyre kisebb lett az ártér tározókapacitása, az árvízszint emelkedett. Az övzátónyom kívül rekedt vizeket belepte a növényzet. Az ártéri szigetek fokozatosan elvesztették az ártér mélyéhez mért relatív magasságukat, így a víz a korábban biztonságos helyeket is fenyegette. Jól példázza ezt az 1689. és az 1712. évi szegedi árvizek története. 1689-ben a tavaszi ár még lefolyást talált a várost körülvevő laposokon, 23 évvel később, 1712-ben azonban már átbukott a szigeten, és teljes egészében elpusztította Szegedet.³⁹

A településeket is veszélyeztető árvizek kialakulásában nagy szerepe volt a vízkörnyéki területek egyre fokozottabb beépítésének (malommal, hi-

³⁹ MOLNÁR Géza, *Hogyan tovább?*, Beszélő Online 17/2.

dakkal, töltésekkel) és az ártéri területek szántófölddé alakításának, vagy legalábbis művelésbe fogásának. Ezek Petőfi versében még legelőként szolgálnak: „Ahol álltam, sárga fövény-szőnyeg / Volt terítve, s tartott a mezőnek”. Ezek a földek – melyek a földbirtokosokból lassan kialakuló tőkésosztály gazdasági aspirációiban központi szerepet játszottak – azután persze különösen ki voltak téve a pusztításnak. Ezért is merült fel a folyószabályozás terve már jóval a vers megírása előtt, ami egyszersmind a vízi áruforgalom felvirágzásával – azaz meglehetősen gazdasági előnyökkel – kecsegtetett. Másképp fogalmazva, a Tisza áradása a XIX. században olyasvalami, amit ebben a formájában a fokozatos gazdasági átalakulás mozdított elő, az egyre erősebb árvizek és egyéb zavarok pedig olyan pozitív visszacsatolások voltak, amelyek fokozódó és felgyorsuló negatív hatásai miatt tették az árvizet „billenőponttá” a szóban forgó gazdasági átalakulásban.

Ebből a szempontból tehát a tiszai árvíz ügye nem pusztán metaforikus összefüggésben áll a forradalom „ügyével”. Az utóbbi Petőfi és számos kortársa számára a szabadság és az ész uralmának eljövételét ígérte, és az irodalom kontextusában hajlamosak vagyunk elsősorban erre koncentrálni. Az Ausztriától való elszakadás és a forradalom megfontolásában ugyanakkor nyilvánvalóan gazdasági igények is szerepet játszottak, és az átalakulás a modern kapitalista rendszer számára volt hivatva megteremteni a feltételeket. Éppen, ahogyan a Tisza szabályozása is! Hiszen, mint Molnár Géza és Andrásfalvy Bertalan hangsúlyozza, annak ellenére, hogy a folyórendezésnek voltak Magyarországon hagyományai, a folyószabályozást nem ezeknek megfelelően végezték el,⁴⁰ hanem olyan új szempontokhoz igazodva, amelyeknek a folyó profitorientált, modern gazdasági kihasználása volt a célja: „az építendő töltés egyben gabonatermelésre alkalmas szántóföldek árvíztől való védelmét is szolgálja, így a part menti birtokosok gabonatermelőkké és az óriási gabonakereskedelem részeseivé is válhatnak”.⁴¹ Ma már látható, hogy mindez az ökoszisztéma hosszú távú „egészséges” működésének és a folyóparti közösségek önfenntartó gazdálkodásának a rovására történt, a „haladás” híveinek a szemében azonban ekkor még egyértelműen az emberi jólét kiterjesztéseként tűnt fel. Ami talán nem is olyan egyértelmű – amikor irodalmi formában fogalmazódik meg.

⁴⁰ MOLNÁR Géza, *Ember és természet: Természet és ember*, Budapest, Kairosz Kiadó, 2009, 80; ANDRÁSFALVY Bertalan, *i. m.*, 20.

⁴¹ *Uo.*

Ahogy a folyó nem feltétlenül az „érintetlen” természetet képviseli, a forradalom küszöbén álló társadalom sem függetleníthető a természet által kínált erőforrásoktól – adott esetben a folyó gazdaságilag kihasználható jellemvonásaitól és a kihasználást lehetővé tévő technológia történetiségétől. Ahogy a jobbágyok terhei és a velük, illetve a termőfölddel szemben támasztott birtokosi igények növekedtek a 17–18. század során, úgy növekedtek a Tisza ökológiai „terhei” is, hogy azután a 19. századra mindez elérje a billenőpontot. A korábban elmondottak fényében mind az árvíz, mind a forradalom azt a társadalomökológiai stádiumot jellemzi különböző perspektívából, amely a feudális gazdasági keretéből már visszatartozhatatlanul kibillent, a kapitalista keretek közé viszont még nem illeszkedett be. Mindkettő egy olyan fordulópontot szimbolizál, amelynek az ábrázolása nem csupán figyelmeztetésként funkcionál, de megoldást is kínál: jelzi ugyanis, hogy az „új” állapotba való „átbillenés” nem feltétlenül a káoszban ér véget, sem a forradalom, sem a Tisza nem „nyeli el a világot” és a változás pozitív társadalmi hatásai felülmúlhatják a negatívokat – bizonyos feltételek teljesülése esetén.

Az árvíz és a forradalom közti „rejtett” hasonlóság *A Tiszában* ezeknek a feltételeknek a konnotatív körvonalazását is magában foglalja: például, ahogyan a Tiszának nem „normális” állapota az árvíz, hanem átmeneti jelenség, amely egy idő után szükségképp visszavonul, úgy a nép „dűhe”, a forradalmi anarchia elvileg szintén megszűnik és „egy jobb kor” váltja fel. Legalábbis akkor, ha teljesül a tömeg akarata, azaz nem felülről próbálják szabályozni és korlátok közé szorítani a lehetőségeiket: „Felejtjük az ezeréves / Kínokat, / Ha az úr most testvérenek / Befogad; / Ha elveti kevélységét, / Címerit, / S teljes egyenlőségünk el- / Ismeri.” (*Dicsőséges nagyurak*) A forradalmi analógia akarva vagy akaratlanul a folyószabályozás kortárs trendje ellen hat; a *Kárpáthy Zoltán*ban megnyilvánuló, az *Az arany emberben* viszont hasonló erővel megkérdőjelezett (!)⁴² agrártechnológiai üdvtörténet implikációitól eltérően Petőfi azt sugallja, hogy az „üdv” letéteményese nem a Tisza (még erőteljesebb) gátak közé szorítása, szabályozása, hanem „egyenlőségünk elismerése”.

A Tisza áradása és a forradalom nem csak formailag vagy a szimbolikus konnotációikat tekintve hasonló, hanem logikailag is összefüggnek, amennyiben ugyanannak az oknak két okozataként tekinthetők – éppen, ahogyan a ’billenőpont’ fogalmának alkalmazási területei esetében láthat-

⁴² HÓDOSY Annamária, *A posztstrukturalizmustól az ökokritikáig = Hogy jó s szép tetekben leld gyönyörűséged: a 80 éves Fried István köszöntése*, szerk. KELEMEN Zoltán, TÓTH ÁKOS, Szeged, Tiszatáj Alapítvány, 2015, 98–104.

tuk. Bár a humánökológiai megfontolások látszólag csak abban segítenek, hogy egy jelenleg aktuális probléma – nevezetesen a környezeti válság – eredetére való tekintettel vizsgáljuk a vers keletkezése mögött megbújó gazdasági folyamatokat, mindez a vers szemantikájában és struktúrájában is megjelenik. Esztétikai szempontból is figyelemreméltó, hogy a vers szerkezete még feszebbnek tűnik, és központi koncepciója – a forradalom és az árvíz verbálisan szinte megfoghatatlan összehasonlítása – még indokoltabbá válik a fenti megfontolások után. Mint már volt róla szó, a vers *A király és a hóhért*, illetve a *Feltámadott a tengert* is előkészíti képileg, hiszen „tengert láttam, ahogy kitekinték”. A Szélben a tanítóként antropomorfizált címszereplő elem szintén a vizet „uszítja” a tengert uralni próbáló hajókra. De voltaképpen gondolhatunk a *Dicsőséges nagyurakra* is, ahol a forradalmi tombolást a nép és az uralni való természet közti társadalmi analógia is indokolja: „Állatoknak tartottátok / A népet; Hát ha most mint állat fizet / Tinéktek?”

A(z egykor „jámbor”) folyó és a nép közti párhuzam (amely a megismerésben is tetten érhető) implicit módon nemcsak politikai víziót kínál, hanem egyszersmind egy olyan agrárgazdasági szemléletet is propagál, amelynek érvényesítésével a természeti rendszerbe való beavatkozásnak éppoly „demokratikusan” kellene történnie, ahogyan ez a társadalmi rendet tekintve politikailag kívánatos. Amelynek értelmében az emberi tevékenységnek éppúgy tekintettel kellene lennie a Tisza igényeire, ahogyan a kormánynak elvileg tekintettel kellene lennie ugyanerre a „nép” esetében. A természet romantikus „fenségessége” itt a szokásosnál közelebb kerül a népfenség elvéhez – ami a romantikával foglalkozó ökokritikusok számos meglátásával összecseng. A billenőpont retorikája igencsak alkalmas annak kiemelésére, hogy az antropomorfizálás – azaz a Tiszának a „néphez” való hasonlítása – nem feltétlenül az emberi látásmódnak a természetre való kivetítése és ezen keresztül az antropocentrikus értékek érvényesítése. Hanem talán épp ellenkezőleg, a természettel mint hasonlóval való „együttműködés” lehetőségét rejtí magában.

Mivel az emberiség jövője azon múlik, hogy képes-e az emberek közti egyenlőség elvét a természetre is kiterjeszteni (ahelyett, hogy az emberek egy részétől is megvonná), a vers ebben az ökokritikai megközelítésben olyasmivel foglalkozik, ami talán a „kemény tudományok” céljait tekintve sem teljesen érdektelen. Bár az ökokritikusoknak – más bölcsész tudorokhoz és társadalomtudósokhoz hasonlóan – többnyire nincs képesítésük ahhoz, hogy az ökológiai vitákba beleszóljanak, ettől még segíthetnek meghatározni és feltérképezni a tágabb értelemben vett humánökológiai

problémákat, sőt, talán hozzájárulhatnak azok megoldásához is.⁴³ Hogy miért? Sok természettudománnyal foglalkozó szakember is egyetértene abban – talán még néhány bölcsésznel is hamarabb – hogy a látásmód, az érték, a kultúra és a képzelet legalább olyan alapvető szerepet játszik a mai környezeti problémákban, mint a tudományos kutatás módszertana, a technológia fejlődése vagy a törvényi szabályozás.⁴⁴ Ennélfogva pedig nyilvánvalóan a megoldásban is hasonlóan fontos lehet a szerepük. Ez a belátás pedig különösen megfontolandó lehet egy olyan alkotás megközelítésében, amely már általános iskolában kötelező olvasmány és elemzéstéma...

⁴³ Greg GARRARD, *Ecocriticism*, London and New York, Routledge, 2004, 5.

⁴⁴ Lawrence BUELL, *The Future of Environmental Criticism: Environmental Crisis and Literary Imagination*, Oxford, Blackwell Publishing, 2005, 5.

SZABÓ GÁBOR

GAZDASÁG, MEDIALITÁS, MŰKRITIKA
(A KRITIKAI DISKURZUS SZERKEZETVÁLTÁSÁNAK KERETEI)

REZÜMÉ

A kultúra, ezen belül az irodalom felfogható olyan ellentétes erőket magában foglaló praxisként, amely egyrészt valamely veszteséget vagy áldozatot feltételező társadalmi szertartás, ugyanakkor viszont piaci jellegű, haszonelvű termelőtevékenység is egyben. Az alkotás mint szimbolikus cselekvés és mint piacra termelő kalkuláció logikája az ajándékozás gazdasági logikájának inverze: az előbbi eszmeire konvertálható piaci érdekeket, az utóbbi pedig piacra konvertálható eszmei értékeket követ. A(z Új) gazdasági kritika problémafelvetései nem csupán azt teszik láthatóvá, hogy Művészet és Gazdaság, Eszme és Pénz nem feltétlen oppozicionális alá-fölrendeltségben, hanem valamiféle szimbiózisban funkcionálnak, de alkalmasnak tűnnek bizonyos irodalmi folyamatok újrakontextualizálására is. A tanulmány azt vizsgálja, hogy a kritika műfaja, nyelve, kulturális pozíciója és funkciója miképpen változott meg a másodlagos szóbeliség korában az online kritika megjelenésével és térhódításával. Miféle gazdasági tényezők befolyásolhatták a változásokat, milyen piaci folyamatok játszottak-játszanak közre a kritikai diskurzusformák módosulásaiban, a nyomtatott megjelenésről lassan az internetes felületekre áthelyeződő szövegek nyelvi és funkcionális létmódjának tekintetében?

KULCSSZAVAK: gazdasági kritikaelmélet, másodlagos szóbeliség, medialitás, társadalmi rituálé, művészet és gazdaság

ABSTRACT

Economy, Mediality, Criticism

Culture, including literature, can be perceived as a practice of opposing forces, which is, on the one hand, a social ritual that is a loss or sacrifice and at the same time a market-driven, utilitarian production activity. The logic of creation as symbolic action and market-based calculation is the inverse of the economic logic of gifting: the former ideas can be converted to market interests and the latter are marketable convertible ideals. The problem-solving of the

(new) economic criticism not only reveals that Art and Economy, Mind and Money are not necessarily opposed in subordination to each other, but function in some kind of symbiosis, and also appear to be suitable for the re-contextualization of certain literary processes. The study examines how the genre, language, cultural position and function of criticism have changed in the age of secondary orality with the appearance and spread of online criticism. What kind of economic factors could influence the changes, what kind of market processes play a role in the changes of critical discourse forms, from the printed appearance to the linguistic and functional habits of texts transposing onto the web?

KEYWORDS: economic criticism, secondary orality, mediality, social ritual, art and economy

Gazdaság, technikai fejlődés és kultúra összefüggéseinek vizsgálata korántsem a kortárs elméleti gondolkodásban újonnan felbukkanó, előzmények nélküli vizsgálati módszer. Tulajdonképpen a „kortárs” kifejezés is félrevezető lehet, hiszen az 1990-es évektől kibontakozó *New Economic Criticism*, amely gazdasági-pénzügyi fogalmakat, modelleket vagy metaforákat igyekszik alkalmazni irodalmi események értelmezésekor, maga is két korábbi közgazdasági fejleménnyel hozható szorosabb kapcsolatba. Az egyik az 1970-es évekre datálható Cultural Economics, amely a kulturális iparágak és piacok működésével foglalkozik, illetőleg a közgazdaságtan 1980-as évektől kibontakozó önreflexiója saját retorikus, narratív jellegéről. A közgazdaságtan eme „nyelvi fordulata” nyilvánvalóan sokat köszönhet a Hayden White révén a történettudományban lejátszódó hasonló változásoknak. A hasonlóság érzékeltetésére idéznék egy rövidke megállapítást az irányzat egyik megalapítójának, Deirdre N. McCloskey-nak provokatív könyvéből, a *The Rhetoric of Economics*-ből: „Economics is a collection of literary forms, some of them expressed in mathematics, not a Science. Indeed, science is a collection of literary forms, not a Science. And literary forms are scientific.”¹

A kötet fejezetcímei sem hagynak kétséget szerzőjének retorikai elkötelezettsége felől, amelyeken keresztül a közgazdaságtan elvileg „képmény” tudományát formák, metaforák, narrációs eljárások figuratív játékvá igyekszik oldani: a *The Literary Character of Economic Science* (20–31), vagy akár a *Figures of Economic Speech* (35–52) önmagukban is jól illusztrálhatják ezt a szándékot.

¹ The University of Wisconsin Press, 1998, 21.

A kérdés napjainkra már nem is feltétlenül az, hogy mennyiben retorikus a közgazdaságtanok beszédmódja, argumentációs apparátusa, hanem hogy az így létrehozott metaforák és (meta)narratívák miféle hatalmi térbe ágyazódva válnak a valóság öntőformáivá, mennyiben befolyásolják a társadalmi tér és a személyes létviszonyok mintázatát. Hogyan alkotnak meg tehát egy olyan tudásrendet, ami aztán a világ „hiteles” működéséről vallott elképzeléseink szabályozója lesz. Ez a következtetés már annak az Új Gazdasági Kritikának egyik felismerése, amely Kuhn helyett Foucault felől közelítve, elsősorban a francia posztstrukturalista gondolkodók hagyományába ágyazódva annak nem-produkcionista vágygazdaságtanát ütköztette a kapitalista gazdaságelméletek olyan alapfogalmaival, mint a „hasznosság”, „gazdaságosság”, vagy a „célelvűség”.

Nem lehet említés nélkül hagyni e tekintetben Bataille hatását, aki *La critique sociale* címen már 1933-ban publikált egy értekezést a pazarlás fogalmáról. Ebben – jóllehet kommunistaként maga is a marxi elmélet filozófiai keretei közt mozgott – megcáfolja a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* feltételezését, mely szerint az „élet”, aminek kedvéért a termelés folyik, magában a munkában lakozna benne, mint racionális télosz. A maga részéről kiindulópontnak tekintett emberi tevékenység expresszív modelljét olyan irányba fordítja, ami egyben a praxisfilozófiai alapvetés tagadását jelenti. Úgy véli ugyanis, hogy már magában a fogyasztásban mély ellentét van a munkaerő közvetlenül létszükségleti jellegű reprodukciója és a luxusfogyasztás közt, amely pazarló módon elvonja a munkaerőt a létszükségleti termelés szférájából, tehát a cserefolyamatok gazdaságától is.

Bataille azt hangsúlyozza, hogy egyedül a felhasználásnak ez az improduktív formája tudja lehetővé tenni és egyúttal igazolni az ember szuverenitását, autentikus létmódját. Ennek kapcsán kerül közel Bataille gondolkodása az improduktivitás olyan formáihoz, mint a szétesettség, önfeladás, őrzöngés, vagy a toxikus állapotok okozta élmények.

Önmaga határainak ez a felszabadítása otthagyja gazdaságtani nyomait a luxusfogyasztáson is: „Az emberi tevékenységet nem lehet teljesen a termelés és újratermelés kettősére redukálni, s a fogyasztást két különböző területre kell felosztani. Az első, a redukálható, magában foglalja a társadalmi individuumok minimális fogyasztását, amire az élet fenntartása és a termelőtevékenység folytatása miatt van szükség. (...) A másik terület átfogja az úgynevezett improduktív kiadásokat: luxus, gyászszer-tartások, háborúk, kultuszok, díszépületek emelése, játékok, színház, művészetek, a perverz (vagyis a genitálistól elszakadt) szexualitás, meg-

annyi tevékenység, melynek célja, legalábbis eredetileg, önmagában van.”²

A költekezés e fogalma lesz a vezérfonala Bataille *A megvetett rész* (*La Part maudite*) című főművének, melynek egyik fejezete a már említett szuverenitás-fogalom körüljárása. A szuverenitás ellentétben áll az eldologiasító, instrumentális ész elvével, amely a társadalmi munka szférájából származik s a modern világban kerül uralomra. Szuverénnek lenni annyit jelent, mint nem redukálódni a dolgok világába, ahogyan az a munkában történik, hanem megszabadítani épp eme béklyóitól a szubjektumot: a munkából kivont, a pillanat hatása alatt álló „én” feloldódik önmaga elfogyasztásában. A szuverenitás lényege a hasznot nélkülöző fogyasztás. Világos, hogy a modern társadalmakban a szuverén lény ki van zárva abból az univerzumból, amely mindent az értékesíthetőség és a fogyasztás, a haszonelvűség tárgyi formái alá szubszumál: „Amikor kezd kialakulni az ipari társadalom, amely az áru – a dolog – autonómiájának és primátusának elvére épül, az ellentétes akarat, a lényeg – ami rémülettel és rajongással remegtet meg bennünket – kívül áll az aktivitás világán, a dolgok világán.”³

Amennyiben a kultúra paradigmaticus alapeseteként tételezzük Bataille ez irányú gondolatait, úgy a kultúra lényege épp nem a szükséglet, hanem a többlet, a fölösleg, a pazarló bőség gépezete. E nem-produkcionista gazdaságtan egyik fontos elemeként Bataille – már antropológiai tanulmányainak kezdete óta – finomította a *potlacs* fogalmát és értelmezhetőségét, mely probléma egyébként Mauss 1925-ös, *Tanulmány az ajándékról* című írása óta a szociológiai-antropológiai diskurzusok része.⁴

Az észak-amerikai indiánok rituáléja, melynek során riválisaikat elhalmozzák ajándékokkal, saját gazdagságuk kihívó tékozlásával akarván őket provokálni és megalázni, nem csupán a törzsi társadalmak improduktív fogyasztásának példája, hanem a kulturális javak társadalmi-gazdasági működésének modelljeként is érthető. Világos ugyanis, hogy az ajándékozó semmiképpen sem önzetlenül pazarolja el a gazdagságát, hiszen riválisai túllicitálása során presztízst, hatalmat, tekintélyt szerez, valamiféle társadalmi rangot vív ki a kollektívumon belül. A személyes értékek megvetése tehát kikerülhetetlenül együtt jár a kikalkulált hatalomszerzés igényével, a *potlacs* praxisa ily módon magában hordozza a

² Georges BATAILLE, *Das Theoretische Werk*, I., München, Rogner & Bernhard, 1975, 12.

³ Uo., 64.

⁴ Marcel MAUSS, *Szociológia és antropológia*, Budapest, Osiris, 2004, 195–341.

szuverenitás és a célracionalitás egymásba fonódó ellentmondásait: „az élet presztízst, értékét és igazságát a javak célirányos felhasználásának tagadásába helyezi, ugyanakkor azonban épp ennek a negációnak célirányosan hasznát is veszi”.⁵ A tékozlással elszenvedett veszteség csak látzólagos, és az „ajándékozás” maga is célracionális gazdasági logikát követ.

A kultúra, ezen belül az irodalom hasonlóképpen felfogható olyan elmentéses erőket magában foglaló praxisként, amely egyrészt valamely veszteséget vagy áldozatot feltételező társadalmi szertartás, ugyanakkor viszont piaci jellegű, haszonelvű termelőtevékenység is egyben. Az alkotás mint szimbolikus cselekvés és mint piacra termelő kalkuláció logikája az ajándékozás gazdasági logikájának inverze: az előbbi eszmeire konvertálható piaci érdekeket, az utóbbi pedig piacra konvertálható eszmei értékeket követ.

A (z Új) gazdasági kritika problémafelvetései nem csupán azt teszik láthatóvá, hogy Művészet és Gazdaság, Eszme és Pénz nem feltétlen opozicionális alá-fölérendeltségben, hanem valamiféle szimbiózisban funkcionálnak, de alkalmasnak tűnnek bizonyos irodalmi folyamatok újrakontextualizálására, nem feltétlen irodalmi irányultságú újragondolására is.

A továbbiakban azt próbálom elemezni – részint a fentebb jelzett, részint a későbbiekben ide kapcsolódó elméleti szempontok figyelembevételével –, hogy a kritika műfaja, nyelve, kulturális pozíciója és funkciója miképpen változott meg az online kritika megjelenésével és térhódításával. Miféle gazdasági tényezők befolyásolhatták a változásokat, milyen piaci folyamatok játszottak-játszanak közre a kritikai diskurzusformák módosulásaiban, a nyomtatott megjelenésről lassan az internetes felületekre áthelyeződő szövegek nyelvi és funkcionális létmódjának tekintetében?

Nyilván elkerülhetetlen e médiumváltással olyasféle kommunikáció-technológiai megfontolások érvényesítése is, amelyek aligha függetleníthetők a gazdasági változásoktól. Hajnal István – akinek tanulmányaira McLuhantól Walter J. Ongon át Havelockig, Elizabeth Eisensteinig és H. A. Innisig hivatkoznak a posztliterális teoretikusai – egyenesen az archiválási rendszerek változásaiból származtatja a gazdasági-ipari fejlődés eredményeit, melyek aztán újabb módosulásokat idézhetnek elő a médiumok tekintetében. Már Fejérpataki professzor tanítványaként, a

⁵ BATAILLE, *i. m.*, 105.

pesti egyetemen azt vizsgálta, mi lehet a magyarázata a XIII. század nagy fellendülésében a technika, a kereskedelem, a joggyakorlat és az írásbeliség egyidejű megélénkülésének. A század második felének médiumtörténetéseit mindmáig inspiráló módon dolgozta ki koncepcióját, amely szerint a középkorból az újkorba történő átmenet az írásbeliség elterjedésének társadalmiasító szerepével magyarázható. A kommunikáció technológiájának kitüntetett vizsgálata egy többelemű, de nem célulvű fejlődés kimunkálását jelentette, Dilthey és Spengler szellemtörténeti eredményeinek társadalomtörténeti-szociológiai aspektusba helyezésével, és radikális revideálásával. Elégtelennek vélte ugyanis a szellemtörténeti megközelítés módszertanát, esetlegesnek és magyarázhatatlannak érezte a „szellem” kultúraközvetítő szerepét. Megpróbálta tehát materializálni a „szellem” kifejezést, és olyan kultúratörténeti ívet felrajzolni, amelyben a mindennapi „aprómunka” (Hajnal terminusa) megújuló újrahasznosításával, *belülről* lehet magyarázni a fejlődést.

A szellem tradícióján nyugvó változásfolyamata helyett – ismét Hajnal egyik alapterminusaival élve – a „szokásszerűség”-ben keres magyarázó elvet. A „szellem” így nem kezdet, indukátor lesz, hanem végeredmény, amely alatt a kiszámíthatatlan tömegmunka folyik, s amelynek eredményei és iránya nem láthatók, sőt gyakran épp ellentétesek azzal, ami a gondolatokból, a szellemből tartalmilag következne.

A receptív készségeken alapuló, nem eseményszerű változás pedig nem az egyes embereket változtatja meg, hanem a *közeget*, az emberek egymáshoz való lehetséges *viszonyait*, az érintkezésüket lehetővé tevő *módokat és eszközöket*, amelyek együttese aztán kijelöli természetesen az egyes ember szerepét is. A technikai újításokat a társadalomszervezés, a „kulturális felvevőképesség” megfelelő szintje teszi lehetővé, ám ez utóbbi háttérben a technika egy régebbi fázisú társadalmiasító hatása is ott áll.

A tömegek aktivitására épülő elgondolása több tekintetben érintkezik Max Weber elképzelésével, akinél a hatékony európai fejlődés magyarázata a társadalmi struktúrába épült hajtóerőből, a racionalizmusból ered. Hajnalnál azonban e fogalom mint a történelem tudatosan tervezett eleme negatív kategória lesz, hiszen erre épül a „nyerészkedő”, az „üzleties”, a technikában a „késztermékre összpontosító”. Mindezzel állítja szembe a „szokásszerű”, a „szerves”, a technikában pedig az „anyagmegmunkálásra összpontosító”, és a „szakszerű aprómunka” tevékenységformáit.

„Igazi, alapvető munkáját a reális életben végzi az írás: mobilizál földtulajdont, vagyont, jogot, társadalmat, nem irodalmi úton, hanem köznapi apró tömegmunkával. Az anyagi-szellemi aprómunka eredményeit objektiválja, kifejezi, s ezzel mind mélyebb és kiterjedtebb szociológiai viszonyodás tárgyává teszi azokat. Az élet minden területén folytonosságot, állandó dinamikus szerveződést hoz a kultúrára: modern fejlődést.”⁶

Úgy mutatta be az írásbeliségre való „második” történeti áttérést a XII–XIII. században, mint egy speciális adatrögzítő, feldolgozó és kommunikációs technika térhódítását, amely alapvetően változtatta meg a társadalmi szerveződés formáit.

Az írás konzerválja az addig elért kultúrártékeket. Az élő nyelv korának kultúrájából hiányzik a szerves folyamatosság, az írás – és ez az írásbeliség kezdő fokának legfőbb szerepe – megőrizz, átment veszélyeken is át, generációk változásán át, addigi eredményeket: nem kell már szinte minden generációnak újrakezdenie a munkát. (...) Az írás szerepe alkalmat ad arra, hogy a múlt, jelen s jövő emberisége egy szervezett életfolytonossággént fogja fel magát.⁷

Az írás technicizálja és komplikálja a gondolkodást: objektívvá teszi, okszerűsíti és lehetővé teszi a reflektálást.

Ami addig emberi értékek termelésében múltó volt, az most strukturálisan szerveződik egymásba, értékekből értékek születnek, komplikálódnak, finomulnak. Végül, az igazi entellektüel, szinte csak mellékesen él már közvetlen emberközi viszonyban, hanem inkább a kultúrlecsapódásokkal való állandó elektromos összeköttetésben.⁸

Hajnal szerint tehát a középkor második felében, a folyóírás elterjedésével kap lábra az anyagi és a szellemi élet, vagyis a racionalizálódás, intellektualizálódás, a hivatalnokság szakszerű differencializálódása, a városiasodás, a joggyakorlat és az irodalom. A betűírás elterjedése a társadalom felvevőképességével áll összefüggésben.

Hajnal vizsgálódásai írástörténet és technikátörténet kapcsolatáról megvilágító erejűek lehetnek az irodalmiság, annak intézményrendszerei, műfaji, nyelvi változásainak vizsgálata kapcsán is. Különösen, ha figyelembe vesszük *Az újkor története* egyik publikálásra nem került bevezető

⁶ HAJNAL István, *Racionális fejlődés és írásbeliség* = Uő., *Technika, művelődés, História*, Budapest, 1993, 43.

⁷ Uo., 17.

⁸ Uo., 33–34.

passzusát, amelyben tulajdonképpen a W. J. Ong által majd csak jó pár évtizeddel később publikált, *Orality and Literacy*⁹ című óriási hatású könyvének fontos észrevételeit előlegezi meg az írásbeliség korszakának lezárulásával kapcsolatban:

Az írás-érintkezőeszköz a telítettség korában jár: felvett már mindent magába, ami azelőtt a hangnyelv birtoka volt... Önmaga szerepét kezdi bevégeztté tenni ezzel: különösen amikor a művészetek és a mozgó kép az érzékelhető élet elénk varázslásával kielégíti. A telítettség ez állapotában az írásbeliség egyoldalú szerepének meg kell szűnnie. Ismét a szóbeliség a vágyunk, az írás lehető kiküszöbölése: az ösztönszerűség az érték a művészetben és életben egyaránt.¹⁰

Ong a kommunikációtechnológiai változások alapján ennek szellemében különböztet meg három korszakot: a szóbeliség, az írásbeliség (ezen belül a kézírásosság és a nyomtatás) korát, illetőleg a másodlagos szóbeliség, vagyis a posztliterális korszakait. Érdeemes röviden és igen nagy vonalakban áttekinteni, hogy miféle társadalmi, pszichológiai, kulturális változások eredőinek tekinti az amerikai tudós a közvetítő médiumok módosulásait.

A hangzó szóval szemben – fogalmaz Ong – az írás olyan „objektív” igazságok képét és létét sugallja, melyek állandósággal és inherens létmóddal rendelkeznek. A változékony nyelvi alakzatok, formulák, és minták felhasználásából szövődő hangzó beszéddel szemben a leírt szavak önálló, megkövült jelentésekre látszanak vonatkozni, elvezetve a „szó szerinti értelem” rögzítésének lehetőségéhez. Az olvasás – a néma olvasás kora középkori kialakulásával – egyúttal megteremti a szellem magánszféráját, s ezzel az elkülönült megismerő szubjektum filozófiai eszméjét.

A nyomtatás a későbbiekben még inkább módosítja a kifejezés és a gondolkodás szerkezetét, a vizuális tér használatában jelentkező következményei végleg megszilárdítják a gondolati struktúrákat, hiszen a nyomtatás sokkal erősebben emeli ki a szó tárgy-jellegét, mint a kézírás. Térbelivé, optikaivá teszi a tudást, rendezettséget, kiszámíthatóságot sugall, s így új viszonyt teremt az „én” és az „értelem” közt. Arra készítette fel az individuumot, hogy belső erőforrásait egyre inkább dologszerűnek,

⁹ Walter J. ONG, *Orality and Literacy, The Technologizing of the Word*, London, Methuen, 1982.

¹⁰ Idézi NYÍRI Kristóf, *Hajnal István időszerűsége = Uő., A hagyomány filozófiája*, Budapest, T-Twins–Lukács Archívum, 1996, 136.

személytelennek fogja fel: természetessé tette, hogy a tudat egyfajta élet-telen térben rögzíthetővé válik.

A tipográfiai térben reprezentálódó tudat természetesen a legszélesebb értelemben vett ismeretelméleti következményeket vonta maga után a világ értelmezhetőségét, szemlélését, megformálását illetően is, szorosabb értelemben pedig az irodalom, az irodalmi tudat kialakítását segítette elő. Megteremtette pl. a plágium és a szerző jogi kategóriákkal is keregetett fogalmait, az egyediség, a személyes inspiráció képzetét. (Mindez a korai írásosság korában értelmezhetetlen lett volna.) Emellett életre hívta a „lezárás” eszméjét is, nem csupán az irodalmi művek esetében, de gondolkodásunk általános jellegét illetően is. Azt a képzetet kelti, hogy ami a szövegben van, az befejezett, eljutott a véglegesség stádiumába. A rendezett oldalak egyenes irányú olvasása, a lapozások kimért és pontos rendje a teleológia, az okozatiság, a logikus és kiszámítható előrehaladás illúzióját csempészte az (irodalmi) gondolkodásba, melynek végcélja természetesen csakis az objektíválódó jelentés problémamentes megragadása lehet.

A nyomtatásnak köszönhető a szövegátvétel, az intertextus fogalma is, hiszen a vendégszövegek alkalmazása a kora középkori írásosságban még teljesen természetesnek volt tekinthető, és nem utolsósorban ekkor válik a szó árucikké.

A „posztliterális” korszak beköszöntét azok a kommunikációtechnológiai változások hozták el, amelyek – mint a TV, a PC, az internet – fokozatosan szorítják háttérbe az írásos, nyomtatott kommunikációs médiumokat, s amelyek egyre érezhetőbben formálják át észlelési sémáinkat, az érzékeink közti munkamegosztást, gondolkodásunk szerkezetét és tartalmát. Az írásosság által felépített rögzített nézőpont, az egységes térbeli perspektíva paradigmája lassan eltűnni látszódik, maga alá temetve számos ismeretelméleti bizonyosságot is.

Számos sajátossága alapján a posztliterális szoros rokonságot mutat a szóbeliség preliterális korának feltételezhető nyelv- és világképével, így a másodlagos szóbeliség ismét egy olyan kulturális-társadalmi teret formál meg, ahol a tudat visszatér az egyidejűséghez, a szimultaneitáshoz, az ok és okozat keveredéséhez, a teleológia elbizonytalanodásához, a non-linearitáshoz. Az interaktív felületeknek köszönhetően a szubjektum egyre kevésbé lehet elkülönült, tiszta elme, hanem kommunikatív interakciók részese. A tipográfiai tér átlátható biztonsága helyett a fix középpontok, a jelentésobjektívációk és a tényyszerűség illúziója is szertefoszlatni látszik, amiképpen bizonytalanokká válnak a nyomtatás praxisa által

mege erősített szerzői hadállások, a copy right fétise is, az intertextualitás pedig egyre inkább a nyelvhasználat alapvető létmódjaként értelmeződik.

Látható, hogy a kommunikációtechnológiai meghatározottságok logikájából nem csupán kognitív változások következnek, hanem gazdasági és politikai feltételek is létrejönnek. Intézményrendek alakulnak, gazdasági erővonalak rendeződnek újra, hatalmi monopóliumok formálódnak, piaci mozgások indulnak be vagy épp halnak el, amelyek nem csupán a társadalmi-kulturális erőter mintázatát, de az egyes szereplők, személyek életét is újrastrukturálják.

Ebben a meglehetősen tág – Bataille-től Ongig ívelő – vonatkozósi rendszerben vessünk tehát egy pillantást a műkritika kortárs helyzetére, azokra a sajátosságaira, amelyek részint a gazdasági, részint a kommunikációtechnológiai változások egymástól természetesen nem függetleníthető konfliktusterében pozicionálják működését. Alapvetően persze maga a „kritika” – fogalma sem tűnik teljesen problémamentesnek, és nem csupán a történeti fejlődés okozta változások miatt, hanem mert a kritikai megnyilvánulások erős szóródást mutatnak nyelvi, retorikai megformáltságukban, alapvető intencióik eltéréseiben is.

A modern kritika elméleti alapjait Addison fogalmazta meg 1712-ben a *Spectator* hasábjain, az *Irodalomkritika* című írásában. Ebben olyan komplex civilizációs programot hirdetett, amely a „kultur-gentleman” megteremtésére irányul, aki egyaránt képes reflektálni politikai, gazdasági kérdésekre éppúgy, mint esztétikai-morális problémákra. Első megjelenésekor tehát a kritikus nem csak irodalom-, de kultúrakritikus is volt.

Anélkül, hogy akár csak hozzávetőlegesen is át lehetne tekinteni ehelyütt a kritikai diskurzusok és a kritikusi pozíció történetiségét, bizony állítható, hogy napjainkban a kritikai tevékenység meghatározása korántsem ennyire magától értetődő. Ennek oka egyrészt a kritikai beszédek már említett eltérő szerepértelmezései, másrészt – ezzel szoros összefüggésben, de újabb problémákat is felvetve – a médiumváltás, azaz a nyomtatott kritika lassú háttérbe szorulása az internetes felületeken virágzó kritikák mellett.

A kritikai diskurzusok közti megkülönböztetéssel kapcsolatban kézenfekvőnek tűnik annak vizsgálata, kinek, milyen közönségnek szól az írás. Tudósok, szakértők közösségének, vagy pedig általában az irodalmat olvasók táborának, azaz mindenkinek, aki elvileg olvashatta a bírálat tárgyát?

A műhöz-kötöttség mellett fontos tehát a közönséghez-kötöttség is, ami a szöveg retorikai szervezőerejeként határozza meg annak megformáltságát. Alapvető intenciója szerint ugyanis a bírálat szolgálat, amennyiben közönséget, olvasókat, igyekszik toborozni a méltatott alkotásnak, vagy ellenkezőleg, annak hibáit kiemelve próbálja meg denuncianálni a kultúrafogyasztók körében.

Nem véletlen, hogy a per, a peres eljárások szereplőinek metaforái végigkísérik a kritika történetét: a méltató-bíráló ugyanis lehet bíró, ügyész, ügyvéd vagy akár tanú is, attól függően, milyen viszonyt alakított ki a bírálatra szánt művel, illetve miképp szeretné azt megismertetni a közönséggel. A nyomtatásban megjelenő kritikák kommunikációja nyilvánvalóan egyirányú abban az értelemben, hogy az olvasó részéről nem érkezhetsz (a nyílt levél, vagy netán a kritikus fizikai bántalmazásának esetein túl) visszacsatolás az olvasottakra, s ez nem kevés autoritást, tekintélyt biztosít szerzőjének, ráadásul a leírt szavakban rejlő megkérdőjelezhetetlen igazságérték fedezetével ruházza fel a szöveget.

A kritikus tekintély természetesen nem pusztán erkölcsi aura, hiszen a nyomtatott lapok egy olyan kulturális intézményrendszerbe tagozódnak, amelyen keresztül bizonyos hatalmi monopóliumokat birtokolnak, vagy hozzásegíthetnek ezek megszerzéséhez. A publikáció tehát csupán részben tekinthető olyan eszmei szolgáltatásnak, amelyben a kritikus ízlés- és kultúraformáló vágya, és önkifejezésre irányuló késztetése nyernek formát. A nyomtatott formában felbukkanó név, előfordulásai gyakoriságának függvényében, értékke kezd válni, abban az értelemben, ahogy Victor Hugo vagy Valéry fogalmazott a szerzői névvel kapcsolatban:

„A költők olyanok, mint az uralkodók. Pénzt kell verniük. Forgalomba bocsátott eszméiknek magukon kell viselniük saját képmásukat. (...) Az elme hatalma, akárcsak a politikáé, saját pénzt képes verni; saját titkos birodalmában pedig csak az ő jelét viselő érmék forgalmazását engedélyezi. Nem érheti be pusztán az arany birtoklásával, annak a jelét is viselnie kell. Vagyona tehát a saját képmásában rejlik. Alapvetően eszmékből álló tőkéje a saját képmását viseli magán, amely megalkotja, és újra meg újra kibocsátja őket, olyan egyedi formával látva el őket, s olyan kemény aranyból alkotva meg őket, hogy bárhova is vetődjenek a világban, tulajdonságaik és lenyomatuk nem értékelődnek le.”¹¹

¹¹ Idézi Jean-Joseph GOUX, *Eszmeiség, szimbolikusság és valóság a posztmodern kapitalizmusban*, Helikon 2011/4, 506.

A szerző képmását viselő arany-nyelv, melynek fedezete a Név figurális alakzata, ilyen módon sajátos gazdasági cserefolyamat részévé válik. A nyomtatásban megjelenő kritikák sorának ugyanis nem az értük kapott igencsak szerény pénzbeli juttatás lesz a valódi csereértéke, hanem a szerzői képmással ellátott, aranyfedezettel bíró nyelvjáték gazdasági tőkévé történő konvertálhatósága, vagy annak ígérete. Ennek logikája emlékeztet a Bataille által elemzett ajándékozás logikájára, hiszen az önkifejezés közvetlen értelemben finánciálisan cseppet sem hatékony, lemondásként is felfogható gesztusa hosszabb távon presztízst termel, amely hatalmi tőkévé (kuratóriumok, bizottsági tagságok, akadémiai előmenettel, szereplések stb.) és gazdasági tőkévé konvertálódik.

Némiképp ugyan más értelemben idézi a *Filozófiai vizsgálódások* Wittgensteinjét egy másik tanulmányában Goux, de a citátum talán itt is megállja a helyét: „Here is the word, there the meaning. The money, and the cow that you can buy with it.”¹²

Kétségtelen, hogy a saját nyelvjáték és a szerzői név fedezetként történő hasznosíthatósága nem választható el a valódi pénzpiaci gazdaság csereforgalmának és értékviszonyainak mechanizmusaitól, azaz a kapitalizmus azon cserestruktúráinak és jelölőformáinak homológiájától, amikor is a nyomtatás kommunikációs technológiája által életre hívott kognitív és piaci viszonyok mind a személyes, mind pedig a társadalmi praxis terén gyakoroltak erős befolyást.

A XIX. század végéig a monetáris szubsztancia érzékelhető jelenléte nagyjából garantálta a forgalomban lévő jel értékét. Ugyanebben az időszakban – hívja fel a figyelmet Goux¹³ – a regényírók szintén hittek a nyelv referenciális valósággá történő beválthatóságában. Azt feltételezték, hogy a nyelvet teljes és egész egyenértékűségben dolgokra lehet cserélni, s hogy épp ebben áll az ábrázolás hatalma. Nem kérdőjelezték meg az általuk használt nyelvi médiumot, hanem olyan áttetsző felületként kezelték, amelyen át a valóság megmutatkozik, vagyis az egyenértékűség és a csere összefüggését feltételezték, ahol a szó a dolog helyett áll.

A nyomtatott szöveg által generálódó pszichológiai térben a kritikai diskurzusok hasonlóképpen eme cserelogika alapján működnek: a rendezett tipográfiai tér, a tárgyiasult szó dologias mivolta, a referencialitás szinte kézzelfogható jelenléte mind az ítékezés igazságtartalmát, de leg-

¹² Jean-Joseph GOUX, *Cash, Check or Charge?* = Uő., *The New Economic Criticism*, London and New York, Routledge, 1999, 119.

¹³ GOUX, *Eszmeiség, szimbolikusság...*, i. m., 506.

alábbis tényszerűségét erősíti. Az esztétikai ítélkezés a világ szerkezetébe szövődik bele, és maga is annak mintázatává lesz.

Természetesen a műbírálat egy másik cserelogikába is beleágyazódik, hiszen a kritikai méltatás, különösen ha a már említett aranyfedezettel bíró autoritástól származik, szavatolja a bírálat tárgyának értékét. Az esztétikai legitimálás nyilvánvalóan azt is jelenti, hogy a méltatott alkotás beléphet a gazdasági cserefolyamatok rendjébe, olyan értéket képvisel, ami tőkévé konvertálható, szerzője pedig a későbbiekben maga is alkalmas lehet saját képmással vert aranypénzként forgalmazni a nevét. A bírálat e tekintetben hitelügylet, amennyiben a kritikus garanciát vállal a bírált alkotás értékét illetően, és méltatásával meghitelezzi a szerző számára az annak későbbi gazdasági prosperitásához szükséges kezdő tőkét. Az ebbe vetett bizalom, tehát a befektetés megtérülése a kritikus presztízsének, informális hatalmi tőkéjének további növekedéséhez vezet, ami tulajdonképpen a kritika-mint-hitelezés aktusának kamatos visszaforgatását jelenti. És természetesen nem csupán a kritikus számára, hiszen a hitelt többnyire egy kiadó vagy egy folyóirat kérvényezi, legtöbbször recenziós példányok küldésén keresztül.

A kritikus a hitel megadásával,¹⁴ azzal, hogy értékelésében fedezettel rendelkező csereforgalmi értékke nyilvánítja a művet/szerzőt, közvetett módon profithoz juttatja a szerzői nevet forgalmazó intézményeket is. Ebben az értelemben a műkritika egy sokirányú gazdasági folyamat indukátoraként úgy transzformál esztétikai viszonyokat gazdasági viszonyokká, hogy annak eredményeként több piaci szereplő is különböző típusú tőkefajtákhoz juthat.

A XX. századtól kezdődően – mint erre Goux szinte minden írásában rámutat – mind a jelelmélet, mind a monetáris gondolkodás történetében hasonló irányú, a jelölő és a jelölt, illetve a nemesfém érme és annak szubsztanciális értéke közti megfeleltetést szétziláló folyamatok indultak be. Kezdetét vette a pénz dematerializációja az aranyra történő beválthatatlanságán át napjaink virtuális, elektronikus közegben végbemenő pénzforgalmáig, ami a nyelvi szignifikáció teljes elbizonytalanodásával párhuzamosan jelentkezett.

„A pénz beválthatatlansága a »szimbolikus gazdaság« legkirívóbb és legzavarbaejtőbb megnyilvánulása. A globalizáció következtében a teljes gazdasági

¹⁴ A kritikus hallgatás a hitel kedvezőtlen elbírálását jelenti, hiszen – mint Radnóti Sándor megjegyzi – a jelentős kritikus hallgatása is jelentéssel bír. (RADNÓTI Sándor, *A piknik*, Budapest, Magvető, 2000, 104.)

rendszer egyetlen gigantikus méretű adósságpiramissá vált, amelynek a kifizetésre tett ígéretek elképesztő egyensúlyi állapotát kell fenntartania. (...) Ezáltal megkérdőjeleződik a jelenlét és a tulajdon fogalma is, s a fizetésre tett ígéretek felhalmozódása a jövőre való utalást, a halasztást és az érték státuszának megfoghatatlanná válását eredményezi.”¹⁵

Ez a virtuális gazdaság a jel szimbolikus uralmát alapozza meg: a nyelv válsága és a pénzügyi nominalizmus egyaránt a referencialitás felbomlására vonatkozó jelenség.

Mindezzel párhuzamos az a változás, amely a másodlagos szóbeliség archiválási rendszerének, médiumváltásának következtében befolyásolja a szubjektum és a társadalom kognitív struktúráit, érzékelési sémáit, nyelvhasználatát és ismeretelméleti preconcepcióit.

Jelen esetben azért van e ténynek óriási jelentősége, mert a papíralapú kritikai tevékenység, úgy tűnik, egyre inkább veszít jelentőségéből és a kritikai diskurzusok lassan áttevődnek a netes felületekre, a különböző honlapok terébe, ami jelentősen módosítja azt a szerepet, amelyet a kritika a XX. század végéig betöltött.

Az új mediális felületek megjelenésével megváltozott a kritika egyíránysága, a bírálat dialóguspozícióba került. A kommentek, vélemények, hozzászólások folyamatosan minősíthetik a szöveget, érvelhetnek igaza mellett, avagy heves ellenvéleményeket fogalmazhatnak meg.

A kritikus tekintélyelvű autoritása eltűnik, és egyfajta moderátori szerepet ölt magára, aki vitára ingerlő állításokat tesz, és figyelemmel követi az így kialakuló diskurzust. Ez a pozíció természetesen gyakran a retorika provokatív radikalizálásával jár együtt, hiszen a honlap látogatottsága, a kommentek száma gyakran épp a megfogalmazás eme radikalizmusának függvényében növekszik.

A szöveg – a klasszikus kritika zártságával szemben – nyitottá válik, minek következtében igazsága, jelentése, referencialitása relativizálódik. E relativizálódás fontos eleme a halasztódás, hiszen a bejegyzések, vélemények, korrekciók időbelisége a bírálat végső jelentését a távoli jövőbe helyezi – és megkockáztatható, hogy az érdeklődés elmúltával, az utolsó bejegyzés után sem teremti meg. A halasztódás és folyamatos formálódás terében pozicionálódó kritika mögül így eltűnik, láthatatlanná lesz az a stabil értékalap, ami biztos hitelgaranciát jelenthet a bírálat tárgya számára. A webes kritikában a gazdaság elektronikusan működtetett monetáris nominalizmusához hasonlóan különféle információk, rendszerek és mű-

¹⁵ Jean-Joseph GOUX, *Eszmeiség, szimbolikusság...*, i. m., 509.

veletek kapcsolódnak össze, végrehajtandó jel-műveletek cseréje folyik. A szóródás eme praxisa a kritika zárt formaiságát is széttörölte – nem csupán a már említett nyelvi fellazulás tekintetében –, hiszen az új médium új reprezentációs modellek megjelenését tette lehetővé. Ezek inkább a popularitás irányába tolják az ítékezés szakmai szempontjait, mint például a közelmúltban népszerűvé vált videós könyvkritika, vagy a könyv-trailer. Ez utóbbiak lehetnek némák, amikor csak háttérzene szól az olvasható szövegrészek mellett, de van, hogy felolvasnak bizonyos passzusokat, és arcot adnak egy-egy szereplőnek. Az értékelés szorosabb értelemben vett szakmai szempontjai – amelyek a nyomtatott formában napvilágot látó kritikáknál alapvető feltételként szervezték az argumentációt – a szubjektív, impresszionisztikus, a tágabb kontextusokat nélkülöző személyes benyomások hatásos nyelvi megformáltságának mintázatát követik.

A jel nem ábrázol többé közvetlen értéket, a pénz, amiképp a nyelvi jel, pusztán nyom az adósság, a halasztódás, a közvetlen beválthatatlanság bizonytalan gyakorlatában.

Ez a beválthatatlanság válik a jelek normális rendszerévé.

A posztliteralitás korának új kritikai praxisa ezért elsősorban már nem azzal a fogyasztórétteggel számol, mint a nyomtatási technológiák fejlődésével párhuzamosan erősödő sajtópiac, folyóirat-kultúra. A részben megszűnő, részben folyamatos gazdasági nehézségekkel küzdő nyomtatott lapok fogyatkozó olvasótábora mellett egy, már az internetes kultúrán felnőtt, érzékelési sémáit javarészt a másodlagos szóbeliség terében kialakított generáció lépett a kulturális piac termelői és fogyasztói pozícióiba is. És ez az alulról szerveződő, online kritikai tevékenység meglehetősen más szabályok szerint működik, mint a kritikai kánonban történő elhelyezést (onnan történő kibillentést) ambicionáló szakkritika.

SERMANN ESZTER

TERMINOLÓGIAI ADATBÁZISOK
MINT A NYELVI KORLÁTOK ÁTHIDALÁSÁNAK ESZKÖZEI.
MAGYAR NYELVEN (IS) ELÉRHETŐ NÉHÁNY
TERMINOLÓGIAI ADATBÁZIS
TARTALMI ÉS SZERKEZETI VIZSGÁLATA

REZÜMÉ

A fordítói piac az utóbbi évtizedben rendkívüli módon kiszélesedett, a megrendelői oldal alapos, precíz munkát vár el a nyelvi közvetítőktől, a lehető legrövidebb határidő teljesítése mellett. A magas követelményeknek megfelelő fordítói munka során alapvető fontosságú a fordítások megfelelő terminológiai előkészítése, amelyet jelentősen megkönnyít és meggyorsít az online elérhető terminológiai adatbázisok használata. A terminológiai adatbázis olyan elektronikusan tárolt terminológiai adatok összessége, amely fogalomalapú szemléletet követve készült, megalkotásának előfeltétele az adott szakterület fogalmi rendszerének felvázolása. Egy vagy több szakterület terminusait és a hozzájuk tartozó definíciókat tartalmazza egy vagy több nyelven. A központilag létrehozott, nyelvészek és az egyes tárgykörök szakemberei által, együttműködés során készült adatbázisokban közzétett terminográfiai adatok (terminusok, definíciók, a fogalmi viszonyok jelölése stb.) a fordítók és a szakemberek számára elsődleges referenciaként szolgálnak. Előnyük, hogy interneten keresztül könnyen, szabadon hozzáférhetők, egyszerűen frissíthetők.

Egyes nyelvek területén számos terminológiai adatbázis készül állami támogatás mellett, sajnos magyar nyelven is elérhető adatbázis kevés található, pedig nemcsak a fordítók munkájához nyújtának elengedhetetlen segítséget, hanem az egyes tárgykörök szakembereinek is nagy hasznára válnának. Az előadásban néhány magyar nyelven is elérhető terminológiai adatbázis releváns tartalmi elemeinek és szerkezetének vizsgálata történik, az alábbi szempontok alapján: 1. általános jellemzők (a célcsoport meghatározása, az adatbázis nyelvei), 2. tartalmi jellemzők (terminusok/adatlapok/fogalmak száma, tárgykörök), 3. formai jellemzők (adatlapok felépítése, keresési módok).

A vizsgált adatbázisok a következők: 1. DictionELI, lézerfizikai adatbázis; 2. az IATE, az Európai Unió intézményeinek adatbázisa; 3. A Microsoft Terminology Collection, informatikai terminológiai adatbázis; 4. TERMIN, az Igazságügyi Minisztérium adatbázisa.

KULCSSZAVAK: nyelvi közvetítés, fordítói segédeszközök, terminológiai adatbázis, online szótár, nyelvi korlátok

ABSTRACT

*Bases de datos terminológicas como medios para abatir las barreras lingüísticas –
Análisis estructural y formal de algunas bases de datos disponibles en húngaro
(también)*

El mercado laboral de la intermediación lingüística (traducción e interpretación) se ha alargado de manera considerable en las últimas décadas. Los clientes y las agencias de traducción exigen un trabajo muy preciso por parte de los traductores en cumplimiento con términos cada vez más estrictos. Durante el proceso de la traducción la preparación terminológica de los textos es imprescindible y para ello las herramientas más útiles y adecuadas son las bases de datos terminológicas disponibles en línea. La base de datos terminológica por definición es un conjunto de datos almacenados electrónicamente, elaborada siguiendo un enfoque onomasiológico. Contiene los términos de uno o más dominios acompañados por sus definiciones en una o más lenguas. Los datos publicados en las bases de datos preparados por lingüistas en colaboración con los expertos de algún dominio pueden servir como obras de referencia no sólo para mediadores lingüísticos sino también para profesionales e investigadores.

En el presente ensayo se realiza el análisis de algunas bases de datos terminológicas disponibles en húngaro también desde el punto de vista de la estructura y del contenido. El análisis se enfoca en los siguientes aspectos: 1. características generales (grupo de usuarios, número de lenguas), 2. características del contenido (número de términos/fichas/conceptos, dominios), 3. características formales (estructura de las fichas, tipos de búsquedas). Se analizan las bases de datos siguientes: 1. DictionELI, un diccionario de terminología láser, 2. IATE, la base de datos terminológica de la UE, 3. Microsoft Terminology Collection, un diccionario de informática con definiciones, 4. Termin, la base de datos del Ministerio Húngaro de la Justicia.

PALABRAS CLAVE: traducción, herramientas de traducción, bases de datos terminológicas, diccionarios en línea, barreras lingüísticas

1. Bevezetés

A fordítói piac az utóbbi évtizedben rendkívüli módon kiszélesedett, a megrendelői oldal alapos, precíz munkát vár el a nyelvi közvetítőktől, a lehető legrövidebb határidő teljesítése mellett. A magas követelményeknek megfelelő fordítói munka során alapvető fontosságú a fordítások megfelelő terminológiai előkészítése, amelyet jelentősen megkönnyít és meggyorsít az online elérhető szótárak és terminológiai adatbázisok használata. A fordítóknak számos nyílt hozzáférésű, ingyenes és térítéses online és offline elektronikus segédeszköz áll a rendelkezésére, ide tartoznak a szótárak, terminológiai adatbázisok, felhő alapú szolgáltatások, szövegszerkesztő és táblázatkezelő programok, valamint az ún. CAT-eszközök (*Computer Aided Translation*), azaz fordítástámogató eszközök.

A fordítás gyakorlata szempontjából a fordítókat és a tolmácsokat összefoglaló néven nyelvi közvetítőnek tekintik. A fordítás és a tolmácsolás, bár az egyetemi képzések szintjén közös keretben jelenik meg, mégis egymástól merőben eltérő két tevékenység, amely különböző készségeket és ismereteket követel meg a szakma művelőitől. Igen jelentős különbségek mutatkoznak térben és időben a nyelvi közvetítők segédeszközhasználatának lehetőségeiben is. Míg a fordítói segédeszközöknek a tolmács munkájában elsősorban az adott feladatra való felkészülés szakaszában jut elengedhetetlenül fontos szerep, a fordító esetében a munka során az eszközhasználatra gyakorlatilag korlátlanok a lehetőségei. A továbbiakban a *fordítói segédeszközök* fogalomkörébe a nyelvi közvetítők, vagyis a fordítók és a tolmácsok segédeszközeit sorolom.

A jelen tanulmány célja néhány magyar nyelven is elérhető terminológiai adatbázis releváns tartalmi elemeinek és szerkezetének vizsgálata általános, formai és tartalmi jellemzőik alapján. A vizsgált adatbázisok a következők: 1. DictionELI, lézerfizikai adatbázis; 2. az IATE, az Európai Unió intézményeinek adatbázisa; 3. A Microsoft Terminology Collection, informatikai terminológiai adatbázis; 4. TERMIN, az Igazságügyi Minisztérium adatbázisa.

2. A terminológiai adatbázisok mint fordítói segédeszközök¹

2.1. A fordítói segédeszközök típusai

A fordítói segédeszközöknek számos szempontból sokféle osztályozása ismert, megkülönböztetjük a nyomtatott szótárak fajtáit, beszélünk elektronikus (online és offline) segédeszközökről, valamint a fordítástámogató eszközöket is ebbe a kategóriába soroljuk. Tamás² az alábbi módon csoportosítja a fordítói segédeszközöket: I. nyomtatott szótárak (a nyelvek száma szerint egynyelvű, kétnyelvű, többnyelvű, a szerkesztés módja szerint szójegyzék jellegű, hagyományos szerkezetű és részletes meghatározást adó kiadványok); II. elektronikus segédeszközök (elektronikus szótárak, online és offline szótárak, valamint elektronikus terminológiai segédeszközök). Fóris és Rihmer³ egy lehetséges szempontrendszerrel dolgozott ki a szótárak vizsgálatához, melynek fő elemei a következők: a szótárral kapcsolatos háttérinformációk (szűkebb és tágabb háttér), a szótár tartalmáról szóló információk (a szótár fizikai leírása, mega-, makro-, mikro- és mezostrukturális jellemzői), a szótár tartalma (lexikológiai alapok, fonológiai/grafémikus, grammatikai, szemantikai és egyéb releváns nyelvészeti információk) és a szótár használatáról szóló információk vizsgálata. Fóris⁴ a szótárnak mint lexikográfiai referenciaműnek

¹ A jelen fejezetben felhasználtam az alábbi munkákban lejegyzett adatokat: SERMANN Eszter, *A terminológiai szabványosítás és a terminológiai harmonizáció fordítási vonatkozásai* (Doktori értekezés), Budapest, ELTE, 2013; SERMANN Eszter–TAMÁS Dóra, *Hogyan definiálhatjuk a fordítói adatbázist? Egy olasz és egy spanyol fordítói terminológiai adatbázis vizsgálata = Nyelvek találkozása a fordításban, Doktori kutatások Klaudy Kinga tiszteletére*, szerk. KÁROLY Krisztina, FÓRIS Ágota, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 101–116; SERMANN Eszter–TAMÁS Dóra, *Elektronikus szótár vagy terminológiai adatbázis? = Társadalmi változások – nyelvi változások, Alkalmazott nyelvészeti kutatások a Kárpát-medencében*, A XXII. MANYE Kongresszus előadásai, Szeged, 2012. április 12–14., szerk. TÓTH Szergej, Budapest–Szeged, MANYE–Szegedi Egyetemi Kiadó Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2013, 450–454 (A MANYE Kongresszusok előadásai 9).

² TAMÁS Dóra, *Gazdasági szakszövegek fordításának terminológiai kérdéseiről*, Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar Fordító- és Tolmácsképző Tanszék, 2014, 85–87.

³ FÓRIS Ágota–RIHMER Zoltán, *A szótárak minősítési kritériumairól*, *Fordítástudomány* 2007/1, 109–113.

⁴ FÓRIS Ágota, *Lexikológiai és lexikográfiai ismeretek magyar (mint idegen nyelv) tanárok számára*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, 2018, 39–41.

az alábbi típusait említi: I. alfabetikus szótár (nyelvi és enciklopédikus szótár); II. tematikus szótár (tematikus nyelv szótár és enciklopédia). Gaál⁵ az elektronikus szótárak kategóriáján belül az online szótárakra vonatkozó minősítési kritériumokat dolgozza ki: I. a szótárral kapcsolatos háttér-információk (szűkebb, tágabb háttér); II. a szótár általános tartalmáról szóló információk (fizikai leírás, szerkezet). Szintén az elektronikus fordítói segédeszközök kategóriájába soroljuk a CAT-eszközöket, a fordítási memóriakezelő eszközöket, helyesírás-, konzisztenciaellenőrző eszközöket, konkordancia kereső programokat és a fordítási projektmenedzsment-szoftvereket is. A tanulmány további részében csak a jelen kutatás szempontjából releváns kategóriákkal, a terminológiai adatbázisokkal foglalkozom részletesen, valamint az online szótárak néhány jellegzetességére térek ki.

2.2. A terminológiai adatbázisok meghatározása

Szerzőtársammal⁶ néhány olasz és spanyol adatbázist tanulmányoztunk, és a terminológiai adatbázis fogalmát az alábbi módon definiáltuk: a terminológiai adatbázis olyan elektronikusan tárolt terminológiai adatok összessége, amely fogalomalapú szemléletet követve készült, megalkotásának előfeltétele az adott szakterület fogalmi rendszerének felvázolása. Egy vagy több szakterület terminusait és a hozzájuk tartozó definíciókat tartalmazza egy vagy több nyelven. A központilag létrehozott, nyelvészek és az egyes tárgykörök szakemberei által, együttműködés során készült adatbázisokban közzétett terminográfiai adatok (terminusok, definíciók, a fogalmi viszonyok jelölése stb.) a fordítók és a szakemberek számára elsődleges referenciaként szolgálnak. Előnyük, hogy interneten keresztül könnyen, szabadon hozzáférhetők, egyszerűen frissíthetők. A fordítói terminológiai adatbázisok olyan terminológiai elvek alapján elkészített elektronikus adatbázisok, amelyek szakfordítók és más szakterminológiát használó csoportok szükségleteihez igazodnak. Tehát meg kell különböztetnünk ezeket az elektronikus lexikográfiai adatbázisoktól (lásd elektronikus szótárprogramok) és a fordítómemóriáktól, vagyis olyan fordítástámogató szoftverektől, amelyek az adott szövegek/szövegrészek korábban tárolt változatait kínálják fel szövegszegmensek formájában a fordítónak.

⁵ GAÁL Péter, *Online szótárak és használói: onlineszótár-használati kutatások, online szótárak értékelési és minősítési szempontjai* (Doktori értekezés), Pécs, PTE, 2016, 50–76.

⁶ SERMANN–TAMÁS, *Hogyan definiálhatjuk..., i.m.*, 113.

Az ISO a legnagyobb múltú szabványosító szervezet, amely a terminológiai munkafolyamatokra vonatkozóan is bocsát ki szabványokat.⁷ Az adatbázisok szerkesztési elveit ISO szabványok is rögzítik, amelyek leírják az adatbázisok típusait, és ajánlásokat fogalmaznak meg a minimálisan szükséges adatkategóriákra vonatkozóan. Az elveknek való megfelelés azonban nem kötelező érvényű, és a szabványokban foglalt elvek követése nélkül is készülnek adatbázisok.

Az első terminológiai adatbázisokat az 1970-es évek elején dolgozták ki a nyomtatott műszaki szótárak alapján abból a célból, hogy a fordítók kezébe a hagyományos nyomtatott szótáraknál hatékonyabb segédeszközök kerülhessenek. Nkwenti-Azeh⁸ leírja, hogy az első adatbázisok különböző szervezetekhez kötődő fordítói szolgálatok munkája nyomán születtek, segítségükkel megvalósulhatott a könnyen frissíthető, naprakész terminológia nyilvántartása, megbízható, elfogadott, egységes terminológia feltételeinek megteremtése, a terminológiai konzisztencia biztosítása a fordításban, és a fordítás folyamatának felgyorsítása hatékony segédeszközzel (például TEAM – Siemens, München, EURODICAUTOM – Luxemburg, TERMIUM – Kanada). A terminológiai adatbázisoknak sokféle fajtája létezik, az utóbbi években számos, speciálisan a fordítók számára összeállított adatbázis készült (pl. az EURODICAUTOM adatbázis és utódja az IATE, az Európai Unió intézményközi adatbázisa, a brüsszeli Institut Supérieur de Traducteurs et Interprètes adatbázisa vagy a Trieszti Tudományegyetem TERMit adatbázisa). Kifejezetten a fordítók számára készülő terminológiai adatbázisokról szóló írások csak az utóbbi években jelentek meg a magyar szakirodalomban, bár a fordítói segédeszközök egyes fajtáival több szerző is behatóan foglalkozik.⁹

Fóris kiemeli, hogy a nagy nyelvek területén számos terminológiai adatbázis készül, valamint sok kis nyelv esetében (pl. litván, észt, dán, holland) szintén találunk adatbázisokat, amelyeket állami támogatás mellett készítenek el. Sajnos magyar nyelvű terminológiai adatbázis kevés ta-

⁷ A terminológiai szabványosításról lásd részletesebben FÓRIS Ágota–SERMANN Eszter, *A terminológiai szabványosítás és a terminológiai harmonizáció*, Magyar Terminológia 3/1, 41–54.

⁸ Blaise NKWENTI-AZEH, *Term Banks = Routledge Encyclopedia of Translation Studies*, ed. Mona BAKER, London/New York, Routledge, 1998/2001, 249–251.

⁹ Például KIS Balázs–MOHÁCSI-GOROVE Anna, *A fordító számítógépe*, Bicske, SZAK Kiadó, 2008; FÓRIS Ágota, *Terminológiai szótárak és adatbázisok tipológiai kérdései = Társadalmi változások... i.m.*; SERMANN, *A terminológiai szabványosítás... i. m.*; TAMÁS, *Gazdasági szakszövegek... i. m.*

lálható, pedig szükség volna néhány kiemelten fontos tárgykörben (pl. az informatika, a gazdaság, turizmus, az oktatás) magyar nyelvű terminológiai adatbázisok szerkesztésére.¹⁰

2.3. A terminológiai adatbázisok jellemzői

Prószéky és Kis¹¹ a terminológiai adatbázisokat a szakfordítás-támogatás alapvető eszközének tartja. Az ilyen adatbázisok legfőbb jellemzőit a szerzők abban látják, hogy jól definiált felhasználói felülettel rendelkeznek, a fordító számára alapvetően szótárként jelennek meg és a fordítás során szótárként használhatóak, a kezelőprogramjuk pedig általában lehetővé teszi új terminológiai elemek bevitelét is. Ezen kívül az adatbázisok olyan szócikk-elemeket is tartalmaznak, mint a létrehozás időpontja, valamint a bejegyzés létrehozója, az utolsó módosítás időpontja. A terminológiai adatbázisok szerkezetét és kezelőprogramját Demeczky¹² különbözőképpen írja le. Álláspontja szerint a terminológiai adatbázisokban alapvető követelmény a szinonímia, a poliszémia és a homonímia kezelésének lehetősége, ezért a terminológiai adatbázis-kezelő programok akkor működnek jól, ha több szempont szerint kereshető, fogalomközpontú adatszerkezetek rögzítésére és visszakeresésére is szolgálnak. „Az utóbbi tíz évben általában is megfigyelhető, hogy a nagy, nemzetközi terminológiai adatbázisokat kezelő programokat relációs adatbázis-kezelő szoftverekre fejlesztik, mert csak ezek képesek a „sok a sokhoz” (N:N) típusú viszonyok támogatására”.¹³ Demeczky a TransLexis, az IBM terminológiai adatbázis-kezelő programját ismerteti, és leírja a szóközpontú és a fogalomközpontú megjelenítés közötti különbségeket. A szóközpontú megjelenítés egy nyelvi jelölő összes adatát megmutatja, azaz alakváltozatait (betűszókat, rövidítéseket), grammatikai jellemzőit, kontextusát, valamint megadja annak a fogalomnak a definícióját is, amelyet a szóval jelölnek. Poliszém szavak esetében több fogalom definícióját is megtaláljuk a szó különféle jelentéseiként tárolva, valamint az egyes jelentések egyéb nyelvű ekvivalensei is megjelennek. A fogalomközpontú megjelenítés ezzel szemben egyetlen fogalmat mutat, megadja a definícióját, a fogalmat

¹⁰ FÓRIS Ágota, *A terminológiai szemlélet szerepe a szakmai kommunikációban*, Tudás-menedzsment 7/3, 90–99.

¹¹ PRÓSZÉKY Gábor–KIS Balázs, *A számítógéppel emberi nyelven, Intelligens szövegkezelés számítógéppel*, Bicske, SZAK Kiadó, 1999.

¹² DEMECZKY Jenő, *Terminológia a szoftveriparban*, Magyar Terminológia 1/2, 189–204.

¹³ Uo., 200.

jelölő terminusokat, ezek szinonimáit, ekvivalenseit, valamint a fogalom tárgykörének megjelölését és a kapcsolódó fogalmakat. Demeczky¹⁴ rámutat arra, hogy a kétféle megjelenítés közötti váltás lehetősége a fordítók és más felhasználók, valamint a terminológusok (szerkesztők) elvárásainak tesz eleget. A hagyományos, nyomtatott szótárakhoz szokott felhasználók, szerkesztők ugyanis gyakran másképpen gondolkodnak, és elsősorban egy-egy jelölő jelentéseit szeretnék megtudni, míg a terminológus munkájában másfajta elrendezést igényel.

Magris és Musacchio¹⁵ leírja, hogy a terminológiai adatbázisok nagy része fogalomalapú szemléletet követve készült: a terminológiai adatok nem szavakra, hanem fogalmakra vonatkoznak, amelyek a központi kategóriát képezik. Mivel azonban a szaknyelvekre az a törekvés jellemző, hogy pontos megfelelés jöjjön létre fogalmak és terminusok között, ezért minden fogalomhoz egy pontos, többé-kevésbé elfogadott terminust lehet hozzárendelni. Ha több jelölő forma is létezik (szinonimák, rövidítések, akronimák és egyéb változatok), akkor azokat ugyanazon terminográfiai bejegyzésnél tüntetik fel, vagy az adatokat részekre bontják, és egy-egy kulcsmező segítségével kapcsolják össze őket. Egyes adatbázisok a szinonimákra vonatkozó összes információt ugyanazon az adatlapon tüntetik fel, míg más adatbázisok esetében ezeket hiperhivatkozás útján találhatjuk meg. A célnyelvi formák feltüntetése is, a szinonimákhoz hasonlóan, kétféle módon történhet. Az adatbázisok nagy része ugyanazon a bejegyzésen belül tünteti fel a célnyelvi ekvivalenseket, viszont az újabb adatbázisok egy részén csak a forrásnyelvi terminusra vonatkozó adatokat találjuk meg az adatlapon, a bejegyzés alján pedig feltüntetik a megfelelő hiperhivatkozásokat a célnyelvi ekvivalensek megtalálásához. Az egyes fogalmakra és terminusokra vonatkozó információk az adatlapon belül címkékkel ellátott mezőkben találhatók meg. Az adatbázisokban az alábbi mezők láthatók: terminus, szinonima, alakváltozatok, domén, aldomén(ek), morfoszintaktikai kategória, a terminus státusza (például törölt, nem ellenőrzött, jóváhagyott), definíció, a terminusok közötti viszony (például hiperonima-hiponima, rész-egész viszony, antonima), megjegyzések (nyelvészeti vagy pragmatikai jellegű), célnyelvi megfelelők, megbízhatóság (mennyire megbízható az adatlapon feltüntetett információ, különösen a célnyelvi ekvivalensekre vonatkozóan).

¹⁴ Uo., 202.

¹⁵ *Manuale di terminologia*, ed. Marella MAGRIS–Maria Teresa MUSACCHIO, Lorenza REGA–Federica SCARPA, Milano, Hoepli, 2002.

2.4. A terminológiai adatbázisok fajtái

Tebé Soriano¹⁶ a terminológiai adatbázisok alábbi fajtáit különbözteti meg: hierarchikus adatbázisok, adatbázis-hálózatok, egyszerű adatbázisok, illetve relációs adatbázisok. A hierarchikus adatbázisok esetében az adatokat különböző szinteken találjuk: minden elem alá van rendelve egy másik felette állónak. Az adatbázis-hálózatokban pedig az adatok egymással kölcsönös függésben állnak (mint a csomók a hálón), minden egyes adat kapcsolódhat bármelyik másikhöz, és az adatok láncolatokban kapcsolódnak össze. A fenti két típusú adatbázis nem kifejezetten alkalmas lexicográfiai adatok megjelenítésére olyan korpuszon, amelyből szekvenciális vagy lineáris módon akarunk adatokat kivonatolni, és nem alkalmazható az összegyűjtött adatokon statisztikai számítások elvégzésére sem. Az adatbázis-hálózatok viszont kiválóan alkalmasak nagy olyan adatok nagy mennyiségű terjesztésére, amelyek különböző helyekről érhetők el. A hierarchikus adatbázisok pedig lehetővé teszik olyan automatikus lekérdező rendszerek létrehozását, amelyek végigfutnak az adatbázis vertikális struktúráján. Az egyszerű adatbázisok egyetlen adatlapra rendezik az adatokat. Az adatlap sorokból és oszlopokból áll, az oszlopok alkotják a mezőket (az adatok különböző kategóriáit), a sorok a különböző jegyzékeknek felelnek meg (az egy adatra vonatkozó jegyzékek összessége). Előnyük, hogy könnyű őket megépíteni, kezelni, és rendkívül nagy mennyiségű adatot képesek kezelni. A relációs adatbázisok az elemek közötti kapcsolatok szerint rendezik az adatokat, különböző adatlapokon, nem pedig egy adatlapon. A különböző adatlapok ugyanazon adatbázis különböző elemeit jelenítik meg, és a lapokat egy közös mező kapcsolja össze. Az adatlapok között különböző kapcsolat lehetséges (egy az egyhez, egy a többhöz, több a többhöz).

Nkwenti-Azeh¹⁷ többféle szempont alapján csoportosítja a terminológiai adatbázisokat. Nyelvi orientáció szerint egy-, két- és többnyelvű adatbázisokról beszél, melyek tartozhatnak egy vagy több szakterülethez, lehetnek terminus- vagy fogalomközpontúak, lexikai orientáció szempontjából pedig tartalmazhatnak csak terminusokat, vagy terminusokat és köznyelvi szavakat is. Az adatbázisok funkciója szempontjából a szerző két csoportot különböztet meg: (1) műszaki, tudományos szövegek

¹⁶ Carles TEBÉ SORIANO, *La representació conceptual en terminologia: l'atribució temàtica en els bancs de dades terminològiques*, Tesi doctoral, Barcelona, Institut Universitari de lingüística aplicada, Universitat Pompeu Fabra, 2005, <https://www.tdx.cat/handle/10803/7499> [a letöltés ideje: 2018. szeptember 15.]

¹⁷ NKWENTI-AZEH, i. m., 250.

fordítói számára készült adatbázisok, ezek minden esetben többnyelvűek (2) a terminusok és a fogalmak rögzítésére szolgáló adatbázisok, amelyeknek fő célja a fogalom-terminus kapcsolat rögzítése definíciók segítségével. Ezek az adatbázisok általában egynyelvűek, de tartalmazhatnak egyéb nyelvű ekvivalenseket is. Ebben a felosztásban az első típusra jó példa az IATE adatbázis, míg a másodikra az ISO Online Browsing Platformja.

Tamás¹⁸ a terminológiai adatbázisok típusainak olyan hármass felosztását alkalmazza, amelyet saját kutatásom szempontjából is iránymutatónak tartok: (1) egyszerű (pl. TERMIN, TERMIUM PLUS), (2) hagyományos (IATE, Termit) és (3) összetett (EOHS Term) terminológiai adatbázisok. Az egyszerű adatbázisok esetében az adatmezők száma nem éri el a minimális mennyiséget, vagy a fogalomközpontúság elve mellett nem érvényesül a terminusautonómia. Az ilyen adatbázisok megjelenítési felülete gyakran megőrzi a szólista jelleget, így inkább elektronikus szótárakra emlékeztetnek. A Tamás¹⁹ által hagyományosnak vagy klasszikusnak nevezett adatbázisok szigorúan onomasziológiai felépítésűek, azaz fogalomközpontú megjelenítés alapján rendezik az adatokat, az adatbázis központi eleme az azonosító kódszámmal ellátott fogalom, amely definíció formájában jelenik meg, egy fogalomhoz pedig egy terminus, egy terminográfiai adatlap rendelhető hozzá. A fogalomközpontúság mellett a terminológiai adatbázisok másik alapelve a terminusautonómia, azaz a terminus önálló szerepeltetése, vagyis az egy fő terminus használatára törekvés, tehát egy fogalomhoz egy fő terminus (main term) hozzárendelése és a szinonimák külön bevitelként való kezelése. Az összetett adatbázisok alapvető jegyei megegyeznek a hagyományos adatbázisokéival, ezeken kívül azonban további ismeretelemeket vagy kiegészítő eszközöket is tartalmaznak (pl. jogszabályok gyűjteménye, terminológiai rendszerek grafikai ábrázolása, terminuskivonatoló és terminuskinyerő segédeszközök).

2.5. A terminológiai adatbázisok az ISO szabványokban

A terminológiai munkafolyamatokra vonatkozó ISO szabványok is tartalmaznak adatbázisokat tartalmazó előírásokat. A terminológiai szabványosítás alapelveit tartalmazó ISO 704:2009-es számú, *Terminology work – principles and methods* (Terminológiai munka – elvek és módszerek)²⁰ című

¹⁸ TAMÁS, i. m., 109–137.

¹⁹ Uo.

²⁰ A szabványok címét a szerző fordította.

szabvány tartalmának ismerete elengedhetetlen az adatbázisok szerkesztéséhez, mivel tartalmazza a fogalmak, fogalmi viszonyok azonosítására, a fogalmi rendszerek felvázolására és a definíciók megfogalmazása, elnevezésekre vonatkozó alapelveket. Az ISO 22128:2008 számú, *Terminology products and services – overview and guidance (Terminológiai termékek és szolgáltatások – összefoglalás és útmutató)* szabvány tartalmazza a terminológiai adatbázisok meghatározását, különböző fajtáira, tartalmi jellemzőire vonatkozó ajánlásokat. A szabványban foglalt leírás szerint a terminológiai adatbázisok terminológiai adatokat és a hozzájuk kapcsolódó nyelvi és adminisztratív információkat tartalmazó adatbázisok, amelyekben az adatok folyamatosan kiegészíthetők, frissíthetők valamely terminológiaekezelő rendszer segítségével. A terminológiai adatbázisoknak az elnevezéseken kívül olyan adatkategóriákat is tartalmazniuk kell kötelező elemként, mint a nyelvi azonosító(k), adminisztratív kategóriák, valamint a létrehozás időpontja. Az egyéb adatkategóriákat a felhasználók szükségletei szerint kell megválasztani. A több tárgykörhöz kapcsolódó adatbázisok esetében legalább egy olyan adatkategóriát is fel kell tüntetni, amely megnevezi a szakterületet, többnyelvű adatbázisok esetében pedig nyelvi azonosítókra is szükség van. Az egynyelvű adatbázisokban a definíciót vagy a fogalom leírását tartalmazó adatkategóriának kötelezően kell szerepelnie. A két- és többnyelvű adatbázisokban fel kell tüntetni az elnevezéseket minden nyelven, a nyelvi azonosítókkal együtt.

Kifejezetten az adatbázisok készítésére vonatkozó ajánlásokat találunk az ISO 12620:2009-es számú, *Terminology and other language and content resources – Specification of data categories and management of a Data Category Registry for language resources (Terminológia és egyéb nyelvi és tartalmi források – az adatkategóriák leírása és a nyelvi forrásokhoz tartozó adatkategóriák jegyzékének kezelése)* című szabványban. A szabvány 10 fő adatkategóriát határoz meg: terminus, terminushoz kapcsolódó információk, ekvivalencia, tárgykör, a fogalomhoz kapcsolódó leíró adatkategóriák, fogalmi viszonyok, fogalmi struktúrák, megjegyzések, dokumentációs információ (*documentary information*), adminisztratív információk, ezek közül alapvető fontosságú a fő terminus (*main term*) megléte, a felvétel időpontjának (*input date*) feltüntetése és a forrás (*source*) megjelölése.

Terminológiai adatbázisok készítéséhez nem kötelező az ISO szabvány követése, annak érdekében viszont, hogy optimálisan kezelhető adatbázisok készüljenek, amelyeket később adatbázis-rendszerekbe lehet integrálni, ajánlott a szabványokban foglaltak betartása.

2.6. Terminológiai adatbázis vagy online szótár?

A gyakorlat azt mutatja, hogy a terminológiai adatbázisok számos jellemzőjükben hasonlítanak az online szótárakhoz. Egy terminológiai adatbázis és egy kétnyelvű köznyelvi online szótár között a szerkesztési elvek szintjén ugyan jól leírható különbségek vannak, a két kategória elkülönítése a gyakorlatban azonban sok esetben nem egyszerű feladat. Az *Elektronikus szótár vagy terminológiai adatbázis?* című tanulmányban²¹ szerzőtársammal a szakirodalom és konkrét példák elemzésével megkíséreltünk kidolgozni egy szempontrendszert a két kategória elkülönítésére. Megállapítottuk, hogy az online szótárak és a terminológiai adatbázisok egyaránt a fordítók hatékony segédeszközei, rendelkeznek azonos és eltérő jegyekkel. Az általános jellemzők közé sorolható közös vonásként, hogy az online elektronikus szótárak és a terminológiai szótárak elektronikusan tárolt egy-, két- vagy többnyelvű elektronikus segédeszközök. Az elektronikus tárolás előnyei közé tartozik az adatok egyszerű frissítésének lehetősége, az online, számos esetben ingyenes elérhetőség, a gyorsabb keresési lehetőség. Az eltérések között tarthatjuk számon, hogy míg az online elektronikus szótár központi eleme a szó, és általában az ilyen szótárakat szemasziológiai módszerek alapján dolgozzák ki, addig a terminológiai adatbázis készítésének alapja az onomasziológiai módszer és központi eleme a terminus által jelölt fogalom. A két kategória elkülönítése azért nem egyszerű, mert az online elektronikus szótár nyelvi adataihoz is alkalmazhatók ugyanúgy a terminológiai módszerek, és a terminológiai adatbázis megjelenítési felülete is hasonlíthat az elektronikus szótáréra.

Az online szótárak és a terminológiai adatbázisok szerkesztési elvei között alapvető szemléletbeli különbség van, amely a lexikográfiai és a terminológiai munkamódszerek közötti eltérésekből fakad. Fóris²² szerint a lexikográfia és a terminológia területe között nagymértékű átfedés van, a különbséget a szemléletmód és az eltérő munkamódszerek adják. Ezt a különbséget találjuk az online szótárak és a terminológiai adatbázisok szerkesztésénél is. Brekke²³ leírja, hogy a szaknyelvi lexikográfus megközelítése szemasziológiai, azaz a nyelvi jeltől indul ki, a terminológusé

²¹ SERMANN–TAMÁS, *Elektronikus szótár... i.m.*, 453.

²² FÓRIS Ágota, *Szótár és oktatás*, Pécs, Iskolakultúra-könyvek 14, 2002.

²³ MAGNAR BREKKE, *LSP Lexicography and Terminography: A Complementary View = Language for Special Purposes, Perspectives for the New Millennium*, Vol. 1., *Linguistics and Cognitive Aspects, Knowledge Representation and Computational Linguistics, Terminology, Lexicography and Didactics*, Tübingen, Gunter Narr, 2001, 179–187.

pedig onomasziológiai, azaz a fogalomból indul ki. A szaknyelvi lexikográfus elsősorban a terminussal foglalkozik, betűrendes szótárat szerkeszt elsősorban szakfordítók számára, a terminográfus ezzel szemben fogalmakkal dolgozik, és a fogalmi rendszerek alapján adatbázist szerkeszt nemcsak szakfordítók, hanem szakemberek számára is. A két tevékenység, szemlélet közötti választást a létrehozandó termék célja, típusa határozza meg, bár léteznek „hibrid alternatívák” is, vagyis terminológiai és lexikográfiai elemeket ötvöző adatbázisok is.

Vizsgálatunk eredményeképpen megállapítottuk, hogy az elektronikus szótár és a terminológiai adatbázis között a határvonalak nem húzhatók meg minden esetben egyértelműen. Ugyan az idézett szakirodalom alapján világos útmutatást kapunk arra vonatkozóan, hogy a szerkesztési elvek szintjén miben különböznek a terminológiai adatbázisok az online szótáraktól (a két legfontosabb szempont a terminológiai adatbázisok esetében a *fogalomközpontúság* és a *terminusautonómia* elve), ha azonban a megjelenítési felületet vizsgáljuk, sokszor nem tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy online szótárt, vagy terminológiai adatbázist látunk, mivel a megjelenítési felület alapján a szerkesztési elvek nem minden esetben válnak nyilvánvalóvá. Például míg az egyszerű adatbázisok esetében ugyan érvényesül a fogalomközpontúság, ugyanez nem mondható el a terminusautonómia elvéről. Az egyszerű adatbázisok gyakran megőrzik az elektronikus szótárakra emlékeztető szólista jelleget, az egyes bevitelnek nem különülnek el élesen egymástól, azaz nem szerepelnek külön terminográfiai adatlapon. Szintén a terminusautonómia elvének mond el, ha a hagyományos terminológiai adatbázisoknak nemcsak fogalomközpontú, hanem szóközpontú megjelenítési felülete is létezik. Az elektronikus szótárak a nyelvi adatok kidolgozásakor nemcsak lexikográfiai, de terminológiai módszerek szerint is készülhetnek, ahogyan a terminológiai adatok kidolgozásakor is előfordulhat, hogy elsődlegesen a nyelvi jel jelenti a kiindulási alapot, és utána érvényesül a fogalomközpontú megközelítés.

3. Magyar nyelven (is) elérhető néhány terminológiai adatbázis tartalmi és szerkezeti vizsgálata

A jelen fejezetben négy magyar nyelven is elérhető terminológiai adatbázis elemzését végzem el az alábbi szempontok vizsgálatával. 1. Általános jellemzők: a célcsoport meghatározása (Kiknek készült az adatbázis?),

az adatbázis nyelvei (Mi a fő nyelve? Milyen nyelvű ekvivalensek találhatók?); 2. Tartalmi jellemzők: a terminusok/adatlapok/fogalmak száma, tárgykörök, az adatok forrása; 3. Formai jellemzők: a terminográfiai adatlap felépítése, a keresés módjai (például egyszerű, összetett). A jellemzők leírását egy-egy keresési példa követi, és a szerkezeti és tartalmi vizsgálaton kívül az elemzés arra is kiterjed, hogy tartalmazza-e az ISO szabványok által előírt három alapvető fontosságú adatkategóriát: a fő terminust, az adatok rögzítésének időpontját, valamint az adatok forrásának feltüntetését. Az elemzés a rendelkezésre álló szakirodalom és az adatbázisok felhasználói felülete alapján valósult meg, nem terjedt ki azonban az adatbázisok szerkesztési felületének tanulmányozására.

3.1. DictionELI, lézerágazati terminológiai adatbázis/szótár (<http://dictioneli.stepp.hu/>)

Napjainkra az angol nyelv mint *lingua franca* vált a tudomány, az ipar és a gazdaság legfőbb közvetítő nyelvén a világban, általános gyakorlat, hogy az egyes területek szakemberei angolul kommunikálnak egymással. Számos kutatóközpontban nemzetközi kutatógárda működik, ahol közös nyelvként az angolt használják, valamint nagy mennyiségű angol nyelvű dokumentáció keletkezik, melynek általában egyéb nyelvű fordításai is megszületnek. Fóris²⁴ leírja, hogy gyakori tévhit a kutatók, számos esetben a természettudományos területeken dolgozó kutatók körében, hogy nincs szükség fordításra, mert a kutatók jól ismerik szakterületük terminológiáját mind angolul, mind pedig az anyanyelvükön. Gyakran megfigyelkednek arról, hogy a dokumentáció fordítását sok esetben olyan fordítók végzik, akik nem az adott terület szakemberei, és valóban szükségük van hatékony fordítói segédeszközökre, megbízható adatokat tartalmazó terminológiai adatbázisokra.

A 2013 óta Szegeden működő ELI-ALPS Kutatóintézete is nemzetközi központként működik, ahol a lézerfizikával foglalkozó szakemberek felismerték, hogy a lézerfizika magyar nyelvű terminológiájának egységesítése és rögzítése érdekében hatékony segédeszközre, terminológiai adatbázisra van szükségük, így kezdeményezték az adatbázis létrehozását. A DictionELI a lézerek, elsősorban a nagy energiájú, atto- és femtoszekundumos, impulzusüzemű lézerek témakörében készült angol-magyar nyelvű szakszótár, összesen 5 200 terminológiai egységet tartalmaz. A szótár szerkesztésének folyamata a szakirodalomból megismerhe-

²⁴ FÓRIS Ágota, *A terminológiai személet... i. m.*

tő,²⁵ az ELI (*Extreme Light Infrastructure*) nemzetközi „szuperlézer” projekt részeként készült el nyelvészek, terminológusok, lézerfizikus szakemberek és informatikusok együttműködésének eredményeképpen. Az adatbázis alapjául szolgáló kétnyelvű (angol és magyar) szövegkorpuszt a projekt során keletkezett dokumentáció alkotta, ennek párhuzamosított (angol és magyar) elemeiből fordítási memória készült. A fordítási memóriából kézi terminuskivonatolás történt az alábbi lépésekkel: a terminológusok kiemelték a terminusjelölteket a forrás megjelölésével, kigyűjtötték a definíciókat, amennyiben rendelkezésre álltak, több célnyelvi alternatíva esetén ellenőrzést végeztek referenciamunkákban, ellenőrizték és egységesítették a terminusok helyesírását, megalkották a hiányzó magyar terminusokat, elvégezték a szakmai ellenőrzést lézerfizikus szakértők bevonásával, majd átvezették a változtatásokat a dokumentációba. A munkafolyamat számos pontján lézerfizikus szakértőkkel működtek együtt.

Az adatokat a munka következő fázisában Excel-táblázatban rögzítették, amelynek nagy előnye, hogy tartalma később adatbázis-kezelő rendszerekbe is importálható. A táblázatba az alábbi adatmezők kerültek: az angol nyelvű terminus (EN term) / ennek szófaja (szófaj) / az esetleges rövidítés feloldása (rövidítés feloldása) / az angol terminus kontextusa (EN kontextus) / a magyar nyelvű terminus (HU terminus) / a magyar nyelvű szinonimák (HU szinonima) / a magyar nyelvű terminus minősítése (HU minősítés) / a magyar nyelvű terminus forrása (HU forrás) / a magyar nyelvű terminus kontextusa (HU kontextus) / egyéb információk (egyéb). Ezen adatkategóriák közül a szótár felhasználói felületén nem jelenik meg mindegyik, csak a felhasználó számára releváns adatkategóriák láthatók.

Általános jellemzőit vizsgálva a szótár lézerfizikusok és fordítók számára készült. Felhasználói felülete angol és magyar nyelvű, felhasználóként regisztrálhatunk a weboldalra, de a szótár regisztráció nélkül is használható. A szótárhoz felhasználói feltételek, impresszum és előszó is kapcsolódik, amelyből megismerhetjük a szótár szerkesztésének folyamatát, illetve a szótár-projekt eredményeit. Tartalmi jellemzőiről az előszóban olvashatunk: a szótár 5000 terminológiai egységet tartalmaz angol és

²⁵ FÓRIS Ágota–B. PAPP Eszter, *Lézerágazati terminológiai szótár létrehozása = Távolatok a mai magyar alkalmazott nyelvészetben*, szerk. REMÉNYI Andrea Ágnes, SÁRDI Csilla, TÓTH Zsuzsa, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2016, 343–352.; FÓRIS Ágota–B. PAPP Eszter, *Creating an English-Hungarian termbase for laser physics*, *The DictionELI*, Terminologija 22, 2015, 26–38.

magyar nyelven egyetlen tárgykörben, a nagy energiájú, atto- és femtoszekundumos, impulzusüzemmódú lézerek tárgykörében. Formai jellemzőit tekintve a keresőfelület csak egyszerű keresést tesz lehetővé. Ha a keresőmezőbe begépeljük a *lézernyaláb* terminust, a keresés eredményeképpen az összes szókapcsolatot láthatjuk angol és magyar nyelven glosszáriumszerű elrendezésben, amelyben a keresett terminus szerepel (pl. *kimeneti lézernyaláb* – *extraction beam*, *intenzív lézernyaláb* – *intense laser beam*, *áthaladó lézernyaláb* – *traversing laser beam* stb.) Ha az oszlopos elrendezésű oldalon a *lézernyaláb* terminusra kattintunk, akkor kétnyelvű oldalra jutunk, ahol a fő terminus angol és magyar változata mellett információt kapunk a terminus szófajáról, illetve egy-egy kontextusmondatot is találunk. A regisztrált felhasználók megjegyzést is küldhetnek a szótár szerkesztőinek.

A DictionELI szótár nem tekinthető a szabvány és a szakirodalom értelmében vett terminológiai adatbázisnak, mivel esetében nem valósul meg a fogalomközpontúság, és hiányzik a fogalmak definiálása is, ugyanis a szótár felhasználói felülete nem tartalmaz *definíció* elnevezésű adatkategóriát, a bejegyzésekben nem szerepel az adatok forrása sem. A szótár tanulmányozásának alapján megállapítható, hogy a DictionELI inkább online szótár jellegű szógyűjtemény.

3.2. Az IATE, az Európai Unió intézményeinek egyesített adatbázisa (<http://iate.europa.eu>)

Az IATE (*InterActive Terminology for Europe*) az Európai Unió intézményeinek egyesített adatbázisa, amely az EU 24 hivatalos nyelvén összesen 8 millió terminust tartalmaz, ezzel jelenleg a világ legnagyobb terminológiai adatbázisa. 1999-ben kezdték kidolgozni, 2007 óta adatainak egy része nyilvánosan is elérhető. Interaktív jellegű, az uniós intézmények bármely fordítója kiegészítheti új információval, a bejegyzéseket terminológusok ellenőrzik, validálják.

Az IATE elméletileg megalapozott, többnyelvű adatbázis, amely nagy szerepet játszik az Unió működéséhez szükséges többnyelvű dokumentumokban szereplő terminusok közti ekvivalencia megteremtésében. A szócikkek felépítése hierarchikus, a fogalomhoz kapcsolódó információk három szinten jelennek meg: nyelvfüggetlen szint, nyelvi szint, a terminus szintje. A nyelvfüggetlen szint valójában a fogalom szintje, itt jelöli meg a tárgykört, a fogalom eredetét, vagyis, hogy melyik országhoz, kultúrához kötődik a fogalom. A nyelvi szint köztes szintet képez a fogalom nyelvfüggetlen és a terminus nyelvspecifikus szintje között, itt van

lehetőség a fogalommal kapcsolatos további irodalom, forrás megjelölésére, valamint ábrák csatolására. A terminus szintjén található az egyes nyelvek terminusai a hozzájuk kapcsolódó egyéb információkkal együtt (kontextus, grammatikai adatok, megjegyzés, megbízhatósági kód), melyek hitelességét a terminológusoknak megbízható források megadásával kell biztosítaniuk.²⁶

Az adatbázis keresőfelületén kiválaszthatjuk az adatbázis nyelvét, magyar domainről bejelentkezve a keresőfelület automatikusan magyar nyelven áll a rendelkezésünkre. A keresési kritériumok közül az alábbiak kötelezőek: kifejezés keresése, forrásnyelv, célnyelvek. A forrásnyelvet legördülő menüből választthatjuk ki, míg a célnyelveket, melyek közül többet is megjelölhetünk, a nyelvi azonosítókkal jelölt mezőbe való kattintással lehet kiválasztani. A kötelező kritériumokon túl további választható keresési szempontokat is találunk: választhatunk kódszámokkal jelzett témaköröket, ha egy adott tárgykörön belül kívánjuk elvégezni a keresést, de választhatjuk a *bármely témakör* kategóriát is. Végül kijelölhetjük a keresés típusát: kifejezés, rövidítés, mind. Ha a keresőmezőbe begépeljük a *környezeti hatás* terminust, forrásnyelvként kiválasztjuk a magyar, célnyelvként pedig az angol nyelvet, és elvégezzük a keresést, akkor az alábbi három témakörből kapunk találatot: 1. Mezőgazdaság, erdészet és halászat, környezet; 2. Egészségügy, környezetromlás; 3. Környezetvédelmi politika. A témakör megadása mellett zárójelben szerepel a neve vagy a rövidítése annak az uniós intézménynek, amelyhez az adott bejegyzés tartozik. Az első fogalom esetében a témakör megjelölése mellett a *Council* szerepel, vagyis az adott bejegyzés az Európai Tanácshoz tartozik. Két magyar és két angol terminus szerepel a bejegyzésben nyelvi azonosítókkal együtt (HU, EN), és a magyar nyelvű környezeti hatás terminus mellett zárójelben értékelő címke is szerepel (*preferred*, azaz javasolt terminusról van szó). A másik, értékelő címke nélküli terminus pedig a *környezetre gyakorolt hatás*. Ezen az oldalon a fogalmakra és a terminusokra vonatkozó információkat még nem találjuk meg, hogy ezekhez hozzáférjünk, rá kell kattintanunk a kiválasztott terminusra, így jutunk el a hozzá tartozó bejegyzéshez. Ha a két angol nyelvű terminus közül (*environmental effect* és *environmental impact*) az előbbire rákattintunk, megkapjuk az angol terminushoz kapcsolódó adatlapot. Az IATE esetében fogalomalapú adatbázisról van szó, a bejegyzésben a témakör meg-

²⁶ LESZNYÁK Ágnes, *Az európai uniós intézmények terminológiai adatbázisa: a IATE*, Magyar Terminológia 3/2, 2010, 161–181.

adását követően a fogalom meghatározása következik definíció formájában, és a definíció forrását is megtaláljuk. Ezt követően mindkét angol terminus esetében az alábbi kategóriák jelennek meg: megbízhatósági kód, kifejezés referenciája, dátum. Az adatlap forrásaként szintén az Európai Tanács szerepel, akárcsak a témakör mellett, valamint a bejegyzéshez kapcsolódóan fogalmi azonosítószámot is találunk. Mivel a két angol terminust az adatbázis egy adatlapon, egy fogalomhoz tartozóként tünteti fel, ezért az IATE adatbázison belül a két terminus azonos fogalmat jelölő, szinonim terminusként jelenik meg.

Az IATE esetében megvalósul a fogalomközpontúság, mivel a bejegyzések központi eleme a definíció által jelölt fogalom, az adatlapok tartalmazzák a források megjelölését, valamint az adatok rögzítésének időpontját is. Összességében az IATE hagyományos terminológiai adatbázisnak tekinthető.

3.3. *Microsoft Terminology Collection*

(<https://www.microsoft.com/en-us/language>)

Számos vállalat végez terminológiai munkát, adataikat azonban üzletpolitikai okokból általában nem teszik nyilvánossá. A Microsoft cég termékeit számos nyelvre lokalizálják, így üzleti érdeke is fűződik ahhoz, hogy az általa alkotott terminológia széles körben ismertté váljon, és minél többen használják. A lokalizáció nem csupán fordítást jelent, hanem soklépcsős, összetett folyamat, amely nyelvi és műszaki lépéseket egyaránt magában foglal, és a forrásnyelvi szöveges erőforrások (például szoftver) egyes elemeinek a célkultúrához való adaptálását is biztosítja. A folyamatban kulcsfontosságú szerepet tölt be a fordítás, amely nagyobb projektek esetében fordítói csoportok munkája nyomán valósul meg fordítás-támogató szoftver(ek) segítségével.²⁷

A *Microsoft Language Portal* című honlapon található a *Microsoft Terminology Collection* terminológiai adatbázis, amely 7500 szabványosított terminust tartalmaz közel 100 nyelven, azok angol nyelvű definícióit, a célnyelvi ekvivalensekkel kiegészítve szabványos, .tbx formátumban, amely lehetővé teszi az adatbázis importálását nagyobb, például nemzeti adatbázisokba. A .tbx fájl tartalmazza a fogalmi azonosítót, a definíciót, a forrásnyelvi terminust, a forrásnyelv azonosítóját, a célnyelvi terminust és a célnyelv azonosítóját.

²⁷ A lokalizációról lásd részletesebben SERMANN Eszter, *A terminológiai szabványosítás szerepe a lokalizáció folyamatában*, Fordítástudomány XIII/2, 2011, 72–87.

Ha az adatbázis felületét vizsgáljuk, láthatjuk, hogy egyszerű keresési mód áll a rendelkezésünkre. A keresési mezőbe begépelhetjük a keresett terminust, hasonló módon kiválaszthatjuk a forrásnyelvet és a célnyelvet. Ha forrásnyelvként az angoltól eltérő nyelvet adunk meg, csak angol célnyelvi formát kaphatunk, angolról viszont 100 különböző nyelven érhetünk el ekvivalenseket. Ha a keresőmezőbe beírjuk a *user interface* terminust, és a legördülő menüből kiválasztjuk az angol-magyar nyelvpárt, a nyelvpár kiválasztása után újabb legördülő menü áll a rendelkezésünkre, hogy megjelöljük, melyik Microsoft termék kapcsán keressük az adott terminus magyar nyelvű ekvivalensét. Ha nem jelölünk ki egy specifikus terméket, akkor az *All products* menüpont marad aktív, és a keresést a szótár az összes terméken belül végrehajtja. A keresés eredményeképpen tizenkilenc találatot kapunk oszlopos elrendezésben: angol nyelvű terminus, magyar nyelvű terminus és definíció. A keresés nem pontos terminustalálatot ad, az adatbázisban fellelhető minden angol nyelvű terminus megtalálható a listában. Például az első találat a pontos terminus, a *user interface*, melynek a magyar nyelvű ekvivalense a *felhasználói felület*, a definíció pedig a következőképpen hangzik: *the portion of a program with which a user interacts* (valamely programnak azon része, amellyel a felhasználó érintkezik). A listában további tizennyolc kifejezés áll a rendelkezésünkre, amely tartalmazza a *user interface* terminust magyar nyelvű ekvivalensekkel együtt, a hozzá tartozó definíciókkal.

Az adatbázis felhasználói felületének elemzése alapján elmondható, hogy a *Microsoft Terminology Collection* esetében a megjelenítés alapján nem érvényesül a fogalomközpontúság elve, egy bejegyzésben nemcsak egy, hanem több fogalmat jelölő terminus is szerepel. A Microsoft cég termékeinek megjelölése viszont a terminológiai adatok forrásaként is értelmezhető. Összességében a szójegyzékben túlnyomó részben az online szótár jelleg érvényesül.

3.4. A Termin, az Igazságügyi Minisztérium terminológiai adatbázisa (<https://eu-terminologia.im.gov.hu/>)

A Termin terminológiai adatbázist Magyarország uniós csatlakozásakor az igazságügyért felelős tárca hozta létre azzal a céllal, hogy az uniós joganyag fordításához egységes adatbázis álljon rendelkezésre a terminusok következetes fordítása érdekében. Négy nyelvű, magyar, angol, francia és német nyelvű bejegyzései a Magyarország csatlakozása idején hatályos uniós joganyag jellemző terminusait tartalmazzák. 2004. május 1-jétől

kezdvé a joganyagok fordításának feladata az uniós intézményekhez került, így az újabb terminusok már az IATE adatbázisba kerültek.

A Terminben a négy nyelv bármelyikén végezhetünk keresést, ennek többféle módja lehetséges: kereshetünk teljes kifejezésre (*egyenlő*), a kifejezés egy részének megadásával (*tartalmazza*), valamint rövidítésre. Kiválaszthatjuk a számos szakterület egyikét (például egészségügy, energia, hírközlés, ipar stb.), valamint tematikus kötetek közül is kijelölhetünk egyet, vagy akár az összeset. Három kötet áll a kereső rendelkezésére: magyar állami kifejezéstár, a Szellemi tulajdoni kifejezéstár és az Uniós Jog. Ha a keresési mezőbe begépeljük a *környezetvédelem* terminust, akkor egyszerű, oszlopos elrendezést kapunk, ahol a négy terminus szerepel az adatbázis négy nyelvén (*környezetvédelem*, *protection of the environment*, *Umweltschutz*, *protection du milieu*), szakterületként a környezetvédelem, kötetként pedig az Uniós Jog van megjelölve. A terminusok számára vonatkozóan az adatbázis honlapján pontos adatokat nem találunk, a honlap szerint az utolsó feltöltés 2011-ben történt.

Az adatbázis felhasználói felülete inkább online szótár jellegű tükröz, a fogalmakra vonatkozó semmilyen információ nem áll az adatbázist böngésző rendelkezésére, valamint az alapvető grammatikai adatok feltüntetése is hiányzik.

4. Összegzés

A terminológiai adatbázisok a nyelvi közvetítők hatékony segédeszközei, mivel nemcsak a terminusokra vonatkozó alapvető nyelvi információkat tartalmazzák, hanem segítségükkel a terminusok fordításához feltétlenül szükséges fogalmi vizsgálat is elvégezhető. A jelen tanulmányban terminológiai adatbázisokra vonatkozó szakirodalmi adatok összegzését követően négy, magyar nyelven is elérhető terminológiai adatbázis felhasználói felületének szerkezeti és tartalmi vizsgálatát végeztem el. A DictionE-LI a lézerek, elsősorban a nagy energiájú, atto- és femtoszekundumos, impulzusüzemű lézerek témakörében készült angol–magyar nyelvű szakszótár, amelynek szerkesztési folyamata nyelvészek és lézerfizikusok együttműködése nyomán valósult meg. Az IATE az Európai Unió intézményeinek 24 nyelvű adatbázisa, amelyet az EU fordítói és terminológusai építenek és bővítenek folyamatosan, és adatainak egy része nyilvánosan is elérhető. A *Microsoft Terminology Collection* terminológiai adatbázis a Microsoft cég által közzétett informatikai terminológiai adatbázis, a Ter-

min pedig az Igazságügyi Minisztérium adatbázisa, amely létrehozásakor az uniós joganyag magyarra fordításában nyújtott segítséget.

Az adatbázisok közül három esetében nem valósul meg a fogalomközpontúság (DictionELI, Microsoft és Termin), a lézerfizikai és az Igazságügyi Minisztérium adatbázisa a fogalmakhoz kapcsolódó definíciókat sem tartalmazza. Hagyományos terminológiai adatbázisnak csak az IATE tekinthető, mivel esetében megvalósul a fogalomközpontúság. A bejegyzések központi eleme a definíció által jelölt fogalom, az adatlapok tartalmazzák a források megjelölését, valamint az adatok rögzítésének időpontját is. A DictionELI, a Termin és Microsoft adatbázisában a felhasználói felület inkább online szótár jelleget tükröz.

INTER CULTURAE

SZÁSZ GÉZA

HATÁRTALAN UTAZÁS, AVAGY KÖVET-E NORMÁT AZ ÚTLEÍRÓ?

REZÜMÉ

Az utazás társadalmi gyakorlatával, illetve az útleírással foglalkozók számára a határ és annak átlépése, megsértése számos kontextusban elemezhető fogalomnak tűnik. A diszciplína szerint rendeződő alapállásokból levezethető megközelítések közül tanulmányunk az útleíró által magára nézve kötelezőnek vagy akár csak mérvadónak tekintett szövegalkotási és rendezési elvekre, szabályokra, műfaji korlátokra („határookra”) kíván rákérdezni, 18–19. századi francia nyelvű útleírások alkotta korpusz alapján. Mindezt motiválja az, hogy – az ismétlődő erőfeszítések ellenére – az útleírás meghatározása a francia kutatásban mindmáig nem kanonizált, sőt, egyes kutatók szerint – éppen a vizsgált korszakra vonatkozóan – az útleírás legfőbb ismerve a változatosságban, a normák közé szoríthatatlanságban rejlik. Az utazás, a megfigyelés és a leírás rendszerbe foglalását célzó módszertani kísérletek felvázolását követően saját elemzési módszerünkre támaszkodva arra mutatunk rá, hogy az útleírás műfajába besorolható szövegek státusza olvasói döntés eredménye, s hogy a kutatás fő feladata nem a szabályok előkeresése, hanem a szöveg megközelíthetőségét lehetővé tévő olvasásmódszertan(ok) kidolgozása.

KULCSSZAVAK: útleírás, 18–19. század, Franciaország, irodalmiság, utazásmódszertanok

RÉSUMÉ

Voyage sans frontières, ou les „normes” du récit de voyage

Pour les spécialistes de la pratique des voyages et des récits de voyage, les notions de limite et de transgression sont susceptibles d’être analysées sous divers angles. Parmi les approches spécifiques, notre étude tente d’examiner, à la base d’un corpus constitué de textes du 18e et du 19e siècle, les « règles » (« limites ») ou principes organisationnels que l’auteur d’un récit de voyage reconnaît comme obligatoires ou faisant autorité. Cette enquête est aussi motivée par le fait que le récit de voyage, malgré sa popularité indéniable, se fait remarquer par un manque apparent de limites génériques. Après avoir dressé

un tableau des tentatives méthodologiques de l'époque, nous concluons que le statut des récits de voyage relève uniquement de la décision du lecteur. La recherche doit donc, au lieu d'énumérer les soi-disant règles, aboutir à l'élaboration des méthodes de lecture pour faciliter l'approche des textes.

MOTS-CLÉS: récits de voyage, 18e-19e siècles, France, statut littéraire, méthodes du voyage

1. Bevezető

Az útleírás kutatásának egyik alapvető paradoxona, hogy miközben az újkori Európában (legalábbis annak nyugati felében) igen elterjedt, rendkívül népszerű és magas olvasottságú műfajjal állunk szemben, az idetartozó szövegek megformálásával, tematizálásával kapcsolatos, általános, netán kötelező, exkluzív érvényű kritériumrendszerrel tulajdonképpen nem számolhatunk. Igazából még egyértelmű, vagy az elvárásokat hosszabb időre rögzítő műfajleírással sem találkozunk. Nagyfokú bizonytalanságot, illetve „engedékenységet” láthatunk a fogalomtárak, lexikonok, illetve a könyvtárak definíciós, osztályozási, besorolási tendenciáit vizsgálva is. Előbbiek esetében – már ha egyáltalán felmerül az útleírás irodalmi műfajként történő említése – nem sikerül egyértelműen meghatározni a rokonnak vagy közelinek érzett műfajoktól elválasztó vonalat.¹ Itt szeretnénk jelezni, hogy ez a bizonytalanság nem magyar sajátosság: no-

¹ A magyar nyelvű definíciós kísérletek eklatáns példáját adja a *Világirodalmi Lexikon*, amely az utazáshoz köthető műfajoknak nyolc önálló szócikket szentel. Vö. SZERDAHELYI István–VOIGT Vilmos, *Utazási irodalom = Világirodalmi Lexikon*, szerk. SZERDAHELYI István, KIRÁLY István, XVI, Budapest, Akadémiai, 1986, 216; LONTAY László–MARTINKÓ András, *Utazási regény, Uo.*, 216–217; KOVÁCS Endre, *Úti jegyzet, Uo.*, 240; BALASSA Péter–LÁZÁR György, *Útikönyv, Uo.*, 240; BALASSA Péter–MARTINKÓ András, *Útilevél, Uo.*, 240–241; BALASSA Péter–MARTINKÓ András, *Útinapló, Uo.*, 241–252; BALASSA Péter–HEGEDŰS Géza, *Útirajz, Uo.*, 242–243; KOVÁCS Endre–LÁZÁR György (–BALASSA Péter–HERCZEG Gyula–MARTINKÓ András–LONTAY László–SZERDAHELYI István), *Útleírás, Uo.*, 249–250. Megjegyzendő, hogy az útilevél vagy az útinapló a francia szakirodalomban egyazon műfaj eltérő formája csupán. A francia nyelvű bemutatáshoz lásd Marie-Noëlle BOURGUET, *Voyages et voyageurs = Dictionnaire européen des Lumières*, dir. Michel DELON, Paris, PUF, 1997, 1092–1095; Jean RONDAUT [Roudaut], *Récit de voyage = Dictionnaire des genres et notions littéraires*, dir. François NOURISSIER–Pierre-Marc BIASI, Paris, A. Michel, 1997, 587–598.

ha az általunk közelebből vizsgált francia kutatásban történtek kísérletek az egyes utazási tematikájú szövegtípusok besorolására, az érvelések itt is némileg ad hoc jellegűnek, és szélesebb forrásbázis bevonása esetén kétségbe vonhatónak tűnnek.² A könyvtárak rendezési szempontjait vizsgálva itthon és külföldön is sajátos kettősség tanúi lehetünk: miközben az útleírások tanulmányozásával kapcsolatos munkák az irodalomtudomány polcaira kerülnek, maguk a szövegek döntő részben a földrajzhoz sorolódnak, és a felfedezésekkel közös témát alkotnak. (Ez utóbbi szempont talán a leginkább vitatható, hiszen az útleírásoknak csupán egy része köthető a földrajzi felfedezésekhez, s a bennük található ismeretanyag alapján legtöbbjük a történelem vagy a szociológia környekére is kerülhetne.) Ugyanakkor általában a jelesebb – más műfajban is alkotó – írók által készített útleírások a szépirodalmi művek közé kerülnek, az illető egyéb munkái mellé. (Ez esetben legalább tetten érhető az osztályozási szempont: nem a szöveg, hanem a szerző autoritása dönt – ami szintén megkérdőjelezhető, s francia földön például ezzel nyíltan szembehelezkedő állásfoglalás is napvilágot látott.)³

A fentiek alapján az útleírással foglalkozó kutató szinte légüres térbe kerül: nem csupán az egyértelmű műfaji kritériumok hiányoznak, hanem még az is felmerülhet, hogy az általa kutatott műfaj irodalmi létjogosultsága megvonatik.

Szerencsére a helyzet a valóságban ennél kedvezőbb, ám ehhez egy újabb paradoxonon keresztül vezet az út. Itt ismét a francia kutatást hívjuk segítségül. Az útleírás aranykorának tekinthető 18–19. századra fókuszáló (de többször még a kérdést tágabb kontextusban vizsgáló) kutatók

² Francine-Dominique Liechtentan például a Franciaországból vallási okok miatt elmenekülő hugenotta Maximilien de Misson itáliai utazásában (Maximilien DE MISSION, *Nouveau voyage en Italie*, La Haye, 1691) foglaltak alapján igyekszik különbséget tenni a művészi szándék nélkül készülő *récit de voyage* és az utazás által inspirált, irodalmi értékű *relation de voyage* között. Az egyébként rendkívül nagy alapossággal megírt, méltatlanul keveset idézett tanulmány törekvését a későbbi szakirodalom nem erősíti meg. Vö. Francine-Dominique LIECHTENTAN, *Le voyageur ou pérégrinationum scriptor: un homme de métier à la fin du Grand Siècle = Écrire le voyage*, dir. TVERDOTA György, Paris, Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1994, 149.

³ 2018-ban megjelent tanulmányában a francia irodalomtörténeti társaság elnöke, Sylvain Menant – éppen saját korábbi kutatásainak tapasztalataival érvelve – arra figyelmeztet, hogy a kánon részét képező szerzők esetében is óvatosan kell bánni az ún. *egyéb szövegekkel*, hiszen az értékítélet nem történhet meg pusztán a szerző hírneve alapján. Vö. Sylvain MENANT, *Qu'est-ce que la littérature française?*, Littera 2018/3, 5–14.

ugyanis a 20. század utolsó éveiben egyre inkább úgy foglaltak állást, hogy az útleírás egyik legfőbb sajátossága a definiálhatatlanság (eufemisztikusabban: a rendkívüli változatosság), a szabályok hiánya.⁴ Jean Roudaut egészen addig ment, hogy az útleírást „kollázműfajnak” nevezte, amely máshonnan emeli be azt, amire éppen szüksége van.⁵

A fentiekből logikusan következik, hogy az utazás társadalmi gyakorlatával, illetve az útleírással foglalkozók számára a műfaji határ, a konvenció és annak átlépése, megsértése számos kontextusban elemezhető fogalomnak tűnik, s az interpretációk akár a határok tagadásáig is eljuthatnak. Ugyanakkor a par excellence ideologikus műfajnak is tekinthető útleírás – és erre éppen a hihetetlen termékenység a bizonyíték – valamilyen módon mégiscsak fennmaradt, olvasottságát a 20. század második feléig is megőrizte. Ez viszont arra ösztönzött bennünket, hogy utánajárjunk, létezett, létezik-e mégis valamilyen norma vagy igazodási pont, melynek révén a szövegek egybetartozása indokolható.

Úgy véltük, hogy a kérdés megválaszolásához elsőként számba kell venni azokat a tényezőket, amelyek szerepet játszhatnak az utazásból született szövegek együvé tartozásában. Ezt követte a rendszerezési, rendszeralkotási kísérletek tanulmányozása, s végül a másik oldalról, az olvasás felől történő közelítéshez jutottunk el. Hangsúlyozzuk, hogy a szorosabb vizsgálódás alapjául szolgáló korpuszt döntően 18–19. századi francia nyelvű útleírások, illetve utazásmódszertani munkák alkotják, s következtetéseink is leginkább ezen a területen érvényesíthetők.

2. Egység a különbözőségben

A számba vehető integráló tényezők közül – az útleírás tárgyán (*objet*), vagyis az utazáson túlmenően – hármat azonosítottunk, s vizsgáltunk meg bővebben: a témát (*sujet*), a fabulát vagy történetet (*fable*) és a formát (*forme*).

Ami a témát vagy tartalmat illeti, ez adottnak és könnyen meghatározhatónak tekinthető: az az ország, kontinens vagy vidék (egyes utak esetében maga a Föld), amely az utazás színteréül szolgál, s amelynek reprezentációja megtalálható az útleírásban. A különböző útleírás-gyűjtemények, e 17–19. századi kiadványtípus szerkesztői általában ezen elv

⁴ Vö. pl. BOURGUET, *i. m.*; ROUDAUT, *i. m.*

⁵ ROUDAUT, *i. m.*

szerint rendszerezik az útleírásokat, s azonos témához tartozónak tekintik az egyazon földrajzi egységgel kapcsolatos szövegeket (számos esetben a szöveg születésének időpontjától függetlenül). Ugyanakkor könnyen megállapítható, hogy nem lehet igazi tematikai egységről beszélni még azonos földrajzi egységek esetében sem, hiszen a reprezentáció az utazó-útleíró intenciója (az utazás jellege), illetve az utazás során bekövetkezett események folytán rendkívül heterogén; mondhatni, mindenki másról beszél: ki ásványkincsekről, ki történelmi eseményekről, ki az út során megismert emberekről.⁶

A fabula, vagyis az utazás elmondása (*relation*) sem köthető szabályokhoz; nincs arra vonatkozó előírás, hogy az utazás milyen eseményeinek, az utazó vagy a helyi lakosok mely cselekedeteinek kell szerepelniük – és milyen részletességgel – a szövegben. A tanulmányozott szöveganyag arra enged következtetni, hogy még a bejárt útvonal közlésének részletességét illetően sincs egység, s akár az utazás fontos elemei, meghatározó állomásai vagy szereplői is elhallgathatók.⁷

Talán még a forma terén a legszűkebb a választék: a kutatók egybehangzó véleménye alapján a modern útleírás három formában jelenhet meg: valós vagy fiktív útilevelek, valós vagy fiktív útinapló, illetve – a legtöbbször fejezetekre osztott – emlékirat (értekezés) alakjában.⁸ A döntés ebben az esetben az utazó kezében van, s a forma nem implikálja a belső tematizálást. Így például a francia emigráns Salaberry grófnak a 18. század végén megjelent, útilevelek formájában közölt útleírása esetében a levelek csak kisebb részben foglalkoznak az utazás eseményeivel, jórészt politikai-történelmi kérdéseket tárgyalnak, s a keltezés tulajdonképpen

⁶ François Sulpice Beudant például kifejezetten Magyarország geológiai leírását helyezi a középpontba, míg Marmont marsall nagy hangsúlyt fektet az illusztris személyekkel lezajlott találkozók részletes bemutatására. Vö. François Sulpice BEUDANT, *Voyage minéralogique et géologique en Hongrie pendant l'année 1818*, 1–4. k., Paris, Verdière, 1822.; Auguste-Frédéric-Louis Wiese de MARMONT, *Voyage du maréchal duc de Raguse en Hongrie, en Transylvanie, dans la Russie méridionale, en Crimée, et sur les bords de la mer d'Azoff, à Constantinople, dans quelques parties de l'Asie-Mineure, en Syrie, en Palestine et en Egypte*, 1–4. k., Paris, Ladvocat, 1837.

⁷ Így például Xavier Marmier az útleírásában egyébként felmagasztalt Széchenyi Istvánnal lezajlott találkozáson még csak a tervét sem említi, s az eseményről Széchenyi naplójából szerzünk csak tudomást. Vö. SZÉCHENYI István, *Napló*, Budapest, Gondolat, 1978, 1075; Xavier MARMIER, *Du Rhin au Nil*, 1–2. k., Paris, A. Bertrand, 1846.

⁸ BOURGUET, *i. m.*; ROUDAUT, *i. m.*

csak ürügy egyes témák bemutatásához.⁹ Csaknem fél évszázaddal később Xavier Marmier, a tudós könyvtáros hasonló témákról ír, csaknem ugyanekkorra terjedelemben, ám értekezés keretében.¹⁰

Ekkora mértékű heterogeneitás láttán szinte természetesen vetődik fel a kérdés, hogy a vizsgált korszakban történtek-e kísérletek az utazás és az útleírás rendszerbe foglalására, normák megalkotására. Erre a kérdésre igenlő választ kell adnunk; ám egyúttal azt is jeleznünk kell, hogy a normaszabás igen sajátos módon és tartalommal történt. Ennek megvilágításához röviden szólnunk kell az utazásmódszertanok vagy utazási segédletek (*méthodes du voyage*) keletkezéstörténetéről és sajátosságairól.

3. Kísérlet az utazás szabályozására: az utazási segédletek

Az útleírás újkori történetében a 16–17. század fordulóján érkezett el az a pillanat, amikor a szövegek száma és heterogenitása olyan „kritikus tömeget” alkotott, amely a rendszeralkotás felé irányuló gondolkodást indított el. Ennek első eredménye az általunk már említett utazás-gyűjtemények vagy utazási gyűjtemények megjelentetése volt. Ezek már földrajzi tematizálás alapján gyűjtötték egybe a szövegeket, ami lehetővé tette ez utóbbiak egybevetését. Mindez segítette az addigi eredmények (felfedezések, ismeretek) számbavételét, összegzését, a hiányok feltárását, s új, a közösség (az ország, az állam) számára hasznos desztinációk kijelölését. Ezzel együtt a siker mércéjévé is az vált, mennyiben tudott használható információkat szolgáltatni a bejárt vidékről (pl. a gyarmati expanzió vagy a megtelepedés céljára). Talán nem meglepő, hogy a hasznos utazás és információközlés első rendszerezési kísérletei angol földön születtek meg, s már a Royal Society *Philosophical Transactions* című folyóiratának első évfolyamában (1665) is megtalálhatók voltak.¹¹ (Itt szeretnénk megje-

⁹ SALABERRY, *Voyage à Constantinople, en Italie et aux Iles de l'Archipel par l'Allemagne et la Hongrie*, Paris, Maradan, An VII [1799] (a Magyarországra vonatkozó rész: 62–94).; MARMIER, i. m. Salaberry munkájának értékeléséhez lásd KÖVÉR Lajos, *Charles-Marie d'Yrumberry de Salaberry: Hat levél a 18. század végének Magyarországról*, Aetas, 2013, 3. sz., 154–178.

¹⁰ Vö. MARMIER, i. m.

¹¹ Az első útmutató Rook geometriaprofesszor munkája, s távoli tájakra induló tengerészeknek szól. Vö. ROOK, *Directions for sea-men bound for far voyages*, Phil. Trans., 30 May 1665, vol. 1, no. 8, 140–143.

gyezni, hogy noha az általunk ismert és tanulmányozott szakirodalom ezeket a cikkeket gyakran utazási programként definiálja, s ezt az álláspontot korábban mi is magunkévá tettük,¹² az utazás módszertani háttérét illetően az utóbbi másfél évtizedben végzett feltáró és elemző munkánk arról győzött meg bennünket, hogy ezen rövid textusok inkább tekinthetők a mérések egységesítése és megbízhatósága érdekében megfogalmazott gyakorlati tanácsoknak, mint programadó szövegeknek.) Ami a francia nyelvterületen fellelhető „elméleti” műveket illeti, Charles-César Baudelot de Dairval nem sokkal később (az 1680-as évek közepén) jelentette meg a hasznos utazás mikéntjét tárgyaló nagylegzetű munkáját, amely viszont évtizedekig követők nélkül maradt.¹³

Mielőtt a hiátus, illetve a 18. század közepén meginduló fellendülés értékelésébe kezdenénk, érdemes néhány gondolat erejéig elidőzni az ügyvédi munka mellett régészeti-numizmatikai tevékenységgel is foglalkozó Baudelot de Dairval megállapításainál. Miként a könyv címének első fele (*De l'Utilité des Voyages*) is mutatja, a reflexió központi eleme az utazás haszna, használhatósága. Az utazással kapcsolatos meglátásokat a kétkötetes munka első kötetének elején találjuk, mintegy a tárgyalandó fejezetek elméleti bevezetőjeként. A csaknem hetven oldal terjedelmű értekezés tulajdonképpen két részből áll. Az első, szűk kilenc oldalra rúgó szöveg egy, a szerző utazásra készülő barátjához írt levél (*Lettre à un ami sur les Voyages*).¹⁴ Arra hivatkozva, hogy ő maga még nem vett részt távoli utazásokban, emelkedett stílusú, ókori referenciákkal jócskán megtűzdelt episztolájában Baudelot de Dairval – igaz, némi álszerénységgel és következtetlenséggel – megvallja, hogy könyvekből szerzett műveltsége ellenére sem tud tanácsot adni azt illetően, mire figyeljen az utazó útja során.¹⁵ Ehelyett egy nemrégiben Angliában járt közös barátjuk útleírását ajánlja figyelmébe:

<http://rstl.royalsocietypublishing.org/content/1/8/140.full.pdf+html> (Utolsó letöltés: 2018. 10. 30.)

¹² Ehhez lásd SZÁSZ Géza, *Les méthodes de voyager du XVIIIe siècle et les transformations du discours du voyageur*, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: Acta Romanica, 2000, XX, 33–46.

¹³ Charles-César BAUDELLOT DE DAIRVAL, *De l'Utilité des voyages, et de l'avantage que la recherche des antiquitez procure aux sçavans*, 1–2. k., Paris, chez Pierre Aubouin et Pierre Emery, 1686.

¹⁴ BAUDELLOT DE DAIRVAL, *i. m.*, 1. k., 1–9.

¹⁵ *Uo.*, 2.

Noha ez az ország [Anglia] általában nem tarthat számat a tudósok megkülönböztetett érdeklődésére, az ő megállapításai és az érdekességekről való beszámolója kellemes olvasmányt jelentenek, s nála még a legfurcsább részletek is szinte többe árulnak el az utazó intelligenciájáról, mint magáról a megfigyelt dologról. Így még a legnagyobb pusztaság is termékeny lehet az okos utazó számára. Az egyes országok éghajlata, erkölcsi és sajátosságai alkotják vizsgálatának tárgyát, amennyiben ismereteit gazdagítani, elméjét pedig megvilágosítani kívánja.¹⁶

Ezt követi egy hosszabb (hatvan oldal terjedelmű) történeti-filozófiai eszmefuttatás az utazás hasznáról. Az ezúttal is antik szerzőktől vett gondolatoktól burjánzó szöveg egyik alaptétele az, hogy az utazás a megismerés és a tanulás legfontosabb eszköze, ami szinte kötelező minden komolyabb pályára lépni kívánó ifjú számára.¹⁷ Az értekezés végéhez közeledve kapjuk meg igazából Baudelot de Dairval tanácsait: az utazónak tájékozódnia kell a beutazni kívánt területen járt korábbi szerzők munkáiból, egyrészt azért, hogy biztos alapismeretekkel rendelkezzen, másrészt azért, hogy tudja, mi az, amit már nem kell megfigyelnie (és leírnia); majd pedig az utazás minden pillanatában a megfigyeléssel kell foglalkoznia, hiszen nem tudhatja, később mi lesz fontos. Még indulás előtt el kell döntenie, mi lesz az utazás célja (itt nem a célországról van szó, hanem az utazás típusáról), s ehhez kell tartania magát.¹⁸ Amennyiben ezt kiterjesztőleg értelmezzük, ezzel egyúttal eldöntetik az útleírás jellege is.

Baudelot de Dairval értekezésének nem csupán címe, hanem tartalma is egyetlen kérdés köré összpontosul, s ez az utazás hasznossága az egyén és a nemzet (*nation*) számára, az ismeretek gyarapítása, a látókör szélesítése. Minden elméleti felvetésnek és az utazás gyakorlati megvalósításának is ezt kell szolgálnia. Ebből fakadóan az útleírás, mint az utazásból születő mű is, instrukciós céllal készül, s anyagát a következetes megfigyelés szolgáltatja.

Ahogy már fentebb is jeleztük, Baudelot de Dairval kezdeményezése sokáig „követők” nélkül maradt, s igazi elméleti-módszertani gondolkodás csak a 18. század utolsó harmadában tapasztalható francia nyelvterületen. Ezek után szinte természetesen adódik a következtetés, miszerint a francia felvilágosodás és az egyetemes művelődéstörténet talán legnagyobb lélegzetű és elvitathatatlan vállalkozása, az *Enciklopédia* indította el

¹⁶ Uo., 8. (Saját fordításunk.)

¹⁷ Uo., 9–69.

¹⁸ Uo., 68.

az utazással kapcsolatos gondolkodás fellendülését. Noha a kétségtelen időbeli egybeesés (az *Enciklopédia* kötetei az 1750–1770-es évek során jelentek meg) erre utal, s az *Enciklopédia* általános gondolkodásformáló hatása vitán felül áll, az utazással kapcsolatos szócikkek megújító szerepét kétségbe kell vonnunk. S nem csupán azért, mert az 1765-ben megjelent XVII. kötetben öt tematikus szócikk anyagát is képező *Voyage* nem valamelyik nagy filozófus, hanem a „vízhordónak” tekinthető Jaucourt lovag munkája (az *Enciklopédia* szócikkeinek döntő többségét hozzá hasonló hangyaszorgalmú, de a század nagy gondolkodói közé nem sorolható közreműködők írták), hanem azért, mert a szócikkek szövege addigi ismeretek és vélemények összefoglalása, semmi újat nem mond Baudelot de Dairval nyolc évtizeddel korábbi gondolataihoz képest, és nem szabja meg az utazással kapcsolatos jövőbeli gondolkodás kereteit.¹⁹ Akkor viszont mi lehet az elméleti gondolkodás megújulását (tulajdonképpen megszületését) kiváltó ok? Véleményünk szerint ezt nem a filozófiai traktátusokban, hanem a korabeli könyvpiac és információszerzés sajátosságaiban kell keresnünk. Egyrészt a század középső harmadának végére egyértelművé és mérhetővé válik az útleírások hatalmas népszerűsége, amit a kiadói adatok is alátámasztanak. A szakirodalom által egységesen hivatkozott Boucher de la Richarderie kimutatása szerint a 18. század folyamán csak Angliában és Franciaországban mintegy 3450 útleírás jelent meg,²⁰ ami a korabeli – néhány tízezres – fizetőképes olvasóközönség

¹⁹ „Az utazás szélesíti a szellem látókörét, nevel, ismeretekkel gazdagít, és kigyógyít saját nemzetünk előítéleteiből. A tanulás ezen módját nem helyettesíthetik a könyvek vagy mások elbeszélései; mindenkinek önállóan kell véleményt alkotnia az emberekről, a tájakról és a tárgyakról. Ebből következően az utazás fő célja vitathatatlanul más nemzetek erkölcsének, szokásainak, szellemének, uralkodó ízlésének, művészetének, tudományos életének, iparának és kereskedelmének vizsgálata. Az ilyenfajta, az értelem által vezérelt generációról generációra elvégzett megfigyelések mutatják meg leginkább a népek jó és rossz tulajdonságait, mindazon pozitív vagy negatív változásokat, amelyek egy nemzedék élete alatt beállnak az egyes országokban törvények, háború, béke, gazdagodás, elszegényedés vagy új kormányzati tényezők révén.” JAUCOURT, *Voyage (Éducation) = Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, XVII, Neuchâtel, 1765 (reprint: New York, Pergamon Press, 1969), 477. (Az idézett részt saját fordításunkban közöljük.) A kérdéshez lásd még: SZÁSZ Géza, «Voyage» et «Voyageur» dans l'*Encyclopédie*: résumé des connaissances ou programme? = *Cultivateur de son jardin: Mélanges offerts à Monsieur le Professeur Imre Vörös*, szerk. CSEPPENTŐ István, Budapest, ELTE, 2006, 215–221.

²⁰ Vö. pl. BOURGUET, i. m.

nagyságához viszonyítva óriási szám. Emellett jelentősen lerövidült az utazás befejezése és az útleírás megjelentetése között eltelt idő, ami jelzi, hogy a szerzők igyekeztek eleget tenni a távoli tájakról szóló beszámolókat izgatottan váró olvasók igényeinek, jóllehet – legalábbis Franciaországban – az általános cenzúra miatt néha hónapok vagy éppen évek kellettek, mire nyomtatási engedélyhez jutott a mű.²¹ Ez a sietség nyilvánvalóan kihatott az alkotói munka elmélyültségére: sokszor felszínes, elnagyolt, másoktól minden kritika nélkül átvett elemekkel „feldúsított”, több esetben már a kor embere számára is nyilvánvalóan téves információkat vagy megállapításokat tartalmazó szövegek jelentek meg. Ez a jelenség viszont komolyan megkérdőjelezte az útleírások hitelességét és az utazói-útleírói attitűd komolyságát. Az információszerzés 18–19. századi struktúráinak sajátosságai miatt (a sokszor a sajtóban is közreadott magánlevelek mellett egészen a 19. század közepéig az útleírások jelentik a külföldről alkotott kép fő forrását) ráadásul jelentős mértékben érintette az egyre inkább egy rendszer irányába elmozduló tudásösszegzés munkálatait, és nyilvánvalóan zavarta a friss és helytálló ismereteket birtokolni kívánókat. A folyamat eredménye már rövid távon is az utazó és az útleírás hitelvesztése („minden utazó hazudik”), illetve az idegen tájakkal és népekkel kapcsolatos, minden további reflexió nélkül ismételtetett megállapítások előítéletes rögzülése lett. Ezzel az utazás és az útleírás elvesztette azt a sokat hangoztatott – Baudelot de Dairval művében, illetve az *Enciklopédia* szócikkében is alapvetőnek tartott – funkcióját, hogy a személyes tapasztalás és a tapasztalatok közreadása révén kijavítsa vagy pótolja az előző generációk ismeretanyagának hibáit, illetve hiányosságait.

Meglátásunk szerint e helyzet tarthatatlanságának felismerése eredményezte azokat az elméleti próbálkozásokat, melyek a 18. század utolsó harmadában-negyedében az utazás, a megfigyelés és az útleírás szabály- és eljárásrendjének megalkotását célozták. A kutatás általában négy fontos szöveget azonosít ezen a területen; ezek mindegyike gyakorlatilag tel-

²¹ Egy konkrét francia példával élve: a világ körüli útjáról 1768-ban hazatérő, expedícióját királyi támogatással végrehajtó (tehát a cenzúra által vélhetően engedékenyen kezelt) Louis-Antoine Bougainville útleírásának 1771-es (tehát az utazás lezárultát három évvel követő) megjelenését Marie-Noëlle Bourguet a közvélemény (és Versailles) felfokozott várakozásából fakadó sietséggel indokolja. Vö. BOURGUET, *i. m.* Ez arra utal, hogy a hazaérkezés után általában jóval több idő telt el, mire az útleírás megjelenhetett. A cenzúra szigora és lassúsága alól kibúvót jelentett a holland földön – elsősorban Amszterdamban – név nélkül vagy álnéven történő szövegkiadás.

jesen ismeretlen volt a magyar közönség számára az ezredfordulóig, s tanulmányozásuk máig töredékes.²²

E munkák közös jellegzetessége, hogy valamilyen módon kapcsolódnak a direkt tapasztalathoz; akár úgy, hogy egy vagy több utazás tapasztalata szűrődik le bennük, akár úgy, hogy konkrét utazás vagy utazások segítése (útmutatás) céljából születtek.

Az első, a legismertebb és talán a legnagyobb jelentőségűnek tartott utazási és leírási módszert az utazásról és az útleírásról egyébként is kiterjedt, változatos és néha váratlan gondolatokat megfogalmazó Diderot „Hollandiai utazás” (*Voyage en Hollande*) című művében találjuk.²³ Az egyébként több részletben és verzióban elkészült munka előszavában a szerző elénk tárja annak módszerét, miként kell hasznos és helyes megfigyeléseket végezni utazás közben; majd kísérletet tesz e módszer alkalmazására saját 1773-as, illetve 1774-es hollandiai útjáról szóló beszámolója esetében. Ennek következtében a leírás addig megszokott ritmusa megtörik, és a végeredmény a hagyományos útleírásokkal való teljes szakítás. A mű nem követi sem a bejárt útvonalnak, sem az utazás kronológiájának rendjét. (Sőt, nem is közli közvetlenül, hogy milyen útvonalat követett, és mikor járt egyik vagy másik helyen.) A leírás ritmusát normális körülmények között szabályozó „megállók” (városok, fogadók, postaállomások), melyekről minden „hagyományos” útleírás említést tesz, teljes mértékben hiányoznak, aminek következtében az utazás dinamikája szinte teljesen eltűnik. Az általában a látottak leírásának szentelt fejezeteket pedig olyanok váltják fel, ahol szinte kizárólag politikai, vallási vagy közigazgatási kérdésekről olvashatunk. Az utazónak, amennyiben a szerző tanácsait követi, immár nem is annyira a szemével kell megfigyelnie a bejárt vidéket, hanem a helybélieknek kell specifikus kérdéseket feltennie, s

²² A téma kutatásával kapcsolatos eredményeinket összegző, 2000-ben megjelent francia nyelvű tanulmányunkat követően a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének XVIII. századi Osztálya vitaülésén, 2004. január 14-én tartott magyar nyelvű előadásunk tekinthető a kérdés első magyarországi felvetésének. Jelen tanulmányunkban – a főbb gondolati elemek megtartása mellett – az azóta eltelt mintegy másfél évtized során felgyűlt adatokat, illetve reflexiókat osztjuk meg az olvasóval. Mindezek publikálása az elmúlt időszakban csak részlegesen, nagyobb lélegzetű vagy eltérő tematikájú munkáinkban elszórtan történt meg. Vö. SZÁSZ, *Les méthodes de voyager...*, i. m.; Uő, *Ki fog itt segíteni? A reformkori Magyarország képe a francia útleírásokban*, Szeged, JATEPress, 2016, 33–47.

²³ Az utazás tematikájának a diderot-i életműben való megjelenésével kapcsolatosan lásd KOVÁCS Eszter, *Az utazás szerepe és kritikája Diderot fiktív, filozófiai és politikai műveiben*, Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, 2009.

a kapott válaszokat feljegyeznie, majd a hallottak alapján – ideális esetben – pártatlan véleményt alkotnia. Diderot a következőképpen határozza meg az utazó feladatát:

Óvakodjon az elhamarkodott véleményalkotástól, és gondoljon arra, hogy mindenütt vannak elégedetlen emberek, akik alábecsülik az eredményeket, illetve túlzottan lelkesek, akik mindent felértékelnek!

Ritka a jó megfigyelő; és még ha valaki természeténél fogva az, akkor is könnyen tévedhet, amennyiben elkapkodja a dolgokat. Az utazó számára éppolyan fontos a hidegvér és a pártatlanság, mint a történetírónak. [...] Nem kell sokáig egy helyben tartózkodnia, és sok tévedéstől is megkíméli magát, amennyiben a helyben lakó művelt és tapasztalt embereket kérdezi a megismerési kívánt dolgokról.

A beszélgetés a különböző társadalmi helyzetű emberekkel néhány óra alatt több ismeretet nyújt, mintha tíz évig ugyanott tartózkodna, és megfigyeléseket végezne. [...] És mindenekelőtt: legyen óvatos a saját képzelőerejét és emlékezetét illetően! A képzelet megváltoztatja a dolgok valódi természetét, legyen szó azok megszépítéséről vagy elcsúfításáról; a hálátlan emlékezet semmit sem tart meg, a hűtlen emlékezet pedig mindent megcsorbít. Amit nem írunk le, azt elfelejtjük; s hiába is próbálnánk felhasználni mindazt, amit csak hanyagul vetettünk papírra.²⁴

Adott tehát a módszer: a kérdéseket és a kapott válaszokat le kell jegyezni, s ez alkotja az útleírás fő szövegét. Ez a szisztematizálás egyúttal lehetővé teszi, hogy az új típusú útleírás dokumentumértékűvé váljon, s az útleíró elbeszélésmódjába beemelje a politikai-filozófiai diskurzust és szókincset.

A módszer megfogalmazása mellett az *Utazás Hollandiában* azt is meghatározza, milyen ismeretekkel kell rendelkeznie az utazónak, s mi-
ben is áll a „hasznos utazás” (*voyage utile*) fogalma. Az ismételt fő cél-
nak tekintett hasznos, vagyis instruktív és nevelő szándékú utazás két

²⁴ Denis DIDEROT, *Hollandiai utazás – Elöljáró beszéd* = Denis Diderot: *Esztétika, politika, filozófia*, szerk. KOVÁCS Eszter–PENKE Olga–SZÁSZ Géza, Budapest, L’Harmattan, 2013, 100–103. (Saját fordításunk.) A szöveg forrása: Denis DIDEROT, *Voyage de Hollande* = DIDEROT, *Œuvres complètes*, XXIV, éd. Didier KAHN, Paris, Hermann, 2004, 46–48. Hollandiát az író-filozófus Szentpétervárra tett útja során látogatta meg.

Lásd még Friedrich WOLFZETTEL, *Le discours du voyageur: Le récit de voyage en France, du Moyen Age au XVIIIe siècle*, Paris, PUF, 1996, 266–276.; Daniel MORNET–René POMEAU, *Les lettres de 1750 à 1789 = Littérature française*, dir. Joseph BÉDIER–Paul HAZARD–Pierre MARTINO, II, Paris, Larousse, 1949, 94–95.

fontos elemből áll. Az utazónak először saját hazáját kell felfedeznie, s csak ezután indulhat külföldi utakra. Ez az egymásra építkezés segíti egyrészt a kritikai szellemet, másrészt alapot nyújt az összehasonlító vizsgálatokhoz.

Az eddigiekből kitűnik, hogy Diderot – szinte Baudelot de Dairval nyomában járva – új alapokra kívánta és tudta helyezni az utazást és az útleírást, hogy azok a kor követelményeinek megfelelő és hasznos ismereteket nyújtsanak. Mindamellet e szöveg önmagában kevés lenne annak bemutatásához, milyen kiterjedt volt a 18. század második felében francia nyelvterületen az utazásról való gondolkodás. Éppen ezért további három, a szakirodalom által is fontosnak elismert, ám – főleg együtt – kévéssé feltárt szöveget vettünk górcső alá.

Közülük az elsőnek szerzője Horace-Bénédict de Saussure (1740–1799), francia-svájci geológus. Saussure voltaképpen a felvilágosodás kori tudós ideáltípusának tekinthető. Dél- és Nyugat-Európát beutazva szisztematikus gyűjtőmunkát is folytatott, s a kritikai szellem által áthatott műveiben a természettudományos megfigyelések mellett történelmi és filozófiai eszmefuttatások is olvashatók. A hegyekben tett útjainak leírását főművében, az 1779 és 1796 között négy kötetben, „Utazások az Alpokban” (*Voyages dans les Alpes*) címen megjelent könyvben tette közzé.²⁵

Diderot példáját követi abban, hogy az első kötet elejére ő is módszertani jellegű bevezetőt ír.²⁶ Ebben új megfigyelési és leírási módszereket javasol. Szintén Diderot-hoz hasonlóan ő is legelőször a korábbi természettudósok és utazók hibáit kárhoztatja (ez egyébként a század végéhez közeledve egyre terjedőbb szokás volt). Szerinte az újkori természettudósok legnagyobb hibája az, hogy csak a „különlegességeket keresik”, vagyis egy-egy adott tényezőre fókuszálnak, miközben a tágabb összefüggéseket figyelmen kívül hagyják: „Mintha valaki Rómában a Pantheon vagy a Colosseum talaját túrná holmi színes üvegcserepek után kutatva, s közben egy pillantásra sem méltatná e csodálatos épületek építészeti megoldásait.”²⁷

Hol kapcsolódnak egy természettudós megfigyelései a felvilágosodás útleírással, illetve az útleírók feladataival kapcsolatos vélekedéséhez? A válasz szintén a bevezetőben rejlik. Az utazás során tett megfigyelések egyrészt segítik a földtörténeti kutatásokat, másrészt az emberi léthez

²⁵ Horace Bénédict de SAUSSURE, *Voyages dans les Alpes, précédés d'un essai sur l'histoire naturelle des environs de Genève*, 1–4. k., Neuchâtel, Fauche, 1779–1796.

²⁶ Uő., *Voyages dans les Alpes: Discours préliminaire*, Genève, Minizoé, 1998.

²⁷ SAUSSURE, *Voyages dans les Alpes: Discours...*, i. m., 23. (Saját fordításunk.)

képest örökkévalóság óta fennálló (vagy működő) természeti képződmények látványa új megvilágításba helyezheti az emberi társadalmak törekvéseit is.²⁸

Az utazás hasznosságáról szóló elmélkedések mellett Saussure könyvének bevezetője is tartalmaz módszertani útmutatót. Szinte Baudelot de Dairval és Diderot „tanácsát” követve, ő is az utazó saját tapasztalatait helyezi a legelső sorba, s ezt személyes példájával is megerősíti. Elődeihez hasonlóan Saussure is a *mindent feljegyezni* elvét követi, és szigorú menetrendet határoz meg:

Azt a szigorú szabályt kényszerítettem magamra, hogy az általam tett megfigyeléseket mindig az adott helyen feljegyeztem, és a lehetőségek függvényében 24 órán belül le is tisztáztam.

Elővigyázatosságból [...] minden utazás esetében elkészítettem az utazás céljául szolgáló kutatások rendszeres és részletes menetrendjét. Mivel a geológus általában utazás közben végzi megfigyeléseit és vizsgálódásait, a legkisebb figyelmetlenség örökre megfoszthatja egy-egy érdekes dologtól. Ám még ha figyel is, oly sok és változatos dologgal kell foglalkoznia, hogy abból egy-egy könnyen elmaradhat. Így például egy fontosnak tűnő megfigyelés leköti teljes figyelmét, s elfeledteti vele a többit. Máskor a rossz idő elkedvetleníti, a fáradtság miatt gondolatai máshol kalandoznak, s a mindebből következő hanyagság később megbánást szül, s gyakran arra kényszerülünk, hogy visszaforduljunk. Ehelyett elég időnként egy-egy pillantást vetni a tennivalók listájára, s egyből eszünkbe jut az összes elvégzendő kutatás. Tennivalóimnak eleinte szűkkörű listája gondolkodásom fejlődésével párhuzamosan kitágult és tökéletesebbé is vált.²⁹

Ezek szerint az igazi természettudósnak sokat kell utaznia; utazásai álmóhelyein pedig jegyzeteket kell készítenie, hogy ezzel is csökkentse a tévedés lehetőségét. Ennek eredménye viszont az, hogy a „látottak” szintén rendszert alkotnak. A feljegyzések fontossága és a rendszerezésre való törekvés erősen rokonítja Diderot és Saussure elképzeléseit, noha előbbi természettudományos, utóbbi politikai indíttatású „utazást” hajtott végre.

1795-ben, tehát már a francia forradalom éveiben, a Direktórium korában született meg Constantin François de Volney (1757–1820) *Questions de statistique à l'usage des voyageurs* („Statisztikai kérdések utazók számára”) címet viselő értekezése, melynek értelmében az utazóknak egy előre

²⁸ Uo., 26–27.

²⁹ Uo., 31–32. (Saját fordításunk.)

összeállított kérdőív pontjai alapján kellett az adott ország viszonyait leírniuk.³⁰

Az említett kérdőív elkészítésére Volney-t maga a francia külügyminiszter (véltetően a posztot 1795. november 3-ig betöltő Jean-Victor Colchen) kérte fel, s a munka még 1795-ben megjelent, hivatalos kiadványszerző által jegyzett előszó alapján a külügyminisztérium célja Franciaország külhoni képviselőinek minél hatékonyabb támogatása volt. Utóbbiak ugyanis szabadidejükben (és ebből Volney szerint igen sok volt) kötelesek voltak statisztikai szempontok alapján feltérképezni az állomáshelyükül szolgáló országokat, miután bejárták azokat. A felfedezés lázában (*fièvre exploratrice*) égő köztársasági nemzetállam pedig arra is ügyelt, hogy a külföldön tartózkodók ne a saját elképzeléseik szerint feltett kérdések, hanem egy központilag összeállított és egységesített kérdéssorra kapott válaszok segítségével írják le az adott országot.

Mindez arra utal, hogy a 18. század utolsó éveire új szerephez is jutott az útleírás: didaktikus műfajból egyre inkább országdokumentummá vált, az új elvárások is ezt tükrözik. A lehetséges felhasználás módját egyébként éppen Volney fogalmazta meg egyetemi előadásainak sajtó alá rendezett változatában. A francia forradalmat megelőző időszakban útleíróként hírnevet szerzett tudós, aki emellett a romok érzelmi indíttatású leírásának úttörőjeként is ismert,³¹ reflexióba bocsátkozik az utazások (és az útleírások) hasznosságát illetően.³² E gondolatok szerint az útleírás elvileg kiemelten autentikus forrásnak számít a történelemtudós számára, ám még az elméletileg teljes objektivitásra törekvő történész szerző-utazó sem tudja kivonni magát egyéni érdekeinek és érdeklődésének hatása

³⁰ Constantin-François VOLNEY, *Questions de statistique à l'usage des voyageurs* = Volney: *Œuvres*, éd. Anne DENEYS-TUNNEY–Henry DENEYS, I, Paris, 1989, 663–679.

³¹ Vö. Constantin François VOLNEY, *Voyage en Syrie et en Égypte, Pendant les années 1783, 1784 et 1785, Avec deux Cartes Géographiques et deux Planches gravées, représentant les ruines du Temple du Soleil à Balbek, et celles de la ville de Palmyre, dans le Désert de Syrie*, 1–2. k., Paris, Volland, 1787; Uő., *Les Ruines ou méditation sur les révolutions des empires*, Paris, Desenne–Volland–Plassan, 1791. A kérdéshez magyarul lásd pl. SZABOLCS Enikő, *A romok poétikája a francia neoklasszicizmus és a preromantika időszakában: Diderot-tól Chateaubriand-ig* = *Programok és tanulmányok*, szerk. BARTHA-KOVÁCS Katalin–PENKE Olga–SZÁSZ Géza, JATEPress, Szeged, 2017, 113–115.

³² Lásd Constantin François VOLNEY, *Leçons d'histoire prononcées à l'Ecole Normale, augmentées d'une leçon inédite* = Volney: *Œuvres*, éd. Anne DENEYS-TUNNEY – Henry DENEYS, I, Paris, 1989, 584–588.

alól. Azt hangsúlyozza, hogy az utazások éppen a meggyökeresedett hagyományok és tévhitek lerombolása terén lehetnek hasznosak, hiszen gyakran kifejezetten azok ellentétét állítják. Az általuk közvetített tiszta kép pedig segíthetné a tudósokat és a politikusokat is a pozitív eredmények átvételében és kormányzati hasznosításában. Az addig nevelő feladatot ellátó útleírás a korábban már megfogalmazott követelmények átdimenzionálásával a mindenkori politikai vezetés információforrásai közé is bekerül:

A létező és pontosan megfogalmazott tények ábrázolása először is egy-egy nemzet szellemi és politikai állapotának jobb megismerését eredményezné. Ezzel pedig az egyes részek kölcsönhatása a kormányzás és a törvényalkotás komoly művészete számára igen hasznos elmélkedések és tervek immár minden kétértelműségtől mentes tárgyává válna.³³

Nem sokkal Volney után Talleyrand, a Direktórium és Napóleon későbbi külügyminisztere egy akadémiai előadásában már egyértelműen úgy foglalt állást, hogy a politikusoknak az útleírók műveit *kell* tanulmányozniuk, mielőtt külpolitikai (például gyarmati terjeszkedéssel összefüggő) jellegű döntéseiket meghoznák.³⁴

Az egyes országok leíró statisztikai felmérésével kapcsolatos kérdőív-re visszatérve érdemes megjegyezni, hogy Volney az utazókat már alapvetően „kérdéseket feltevő embercsoportként” definiálja (*une classe essentiellement questionneuse*). Az utazási segédletek addigi történetére visszatekintve a kérdőívet akár a Diderot által elindított folyamat betetőzéseként is értékelhetjük, hiszen ebben már nem csupán elismerik a kérdezés fontosságát, hanem meg is határozzák, milyen kérdéseket kell feltenni (s az útleírást a válaszok alapján megszerkeszteni).

³³ VOLNEY: *Leçons d'histoire...*, i. m., 588. (Saját fordításunk.)

³⁴ Vö. Charles-Maurice de TALLEYRAND-PÉRIGORD, *Értekezés annak előnyeiről, hogy a jelen körülmények között új gyarmatokat szerezzünk*, ford., jegyzetek SZÁSZ Géza, Szeged, 1992. (Az értekezés Talleyrand 1797 júliusában tartott akadémiai előadásának szövegét tartalmazza.) Eredeti szövegkiadás: Charles-Maurice de TALLEYRAND-PÉRIGORD, *Essai sur les avantages à retirer de colonies nouvelles dans les circonstances présentes* = *Mémoires de morale et de politique*, Paris, Badouin, 1797, 288–301. Talleyrand művéről, illetve a történeti-politikai kontextusról lásd SZÁSZ Géza, *Francia gyarmatosítási elképzelések a 18. század végén: Choiseul és Talleyrand* = *A modern politikai gondolkodás kezdetei*, szerk. KUKOVECZ György, Szeged, JATEPress, 1999, 113–120.

Milyen kérdésekről is van szó? Volney 135 kérdést sorol fel, melyeket két nagy csoportra oszt. Mai fogalmaink szerint az első csoport elsősorban a természetföldrajzi jellemzőkkel foglalkozik (pl. éghajlat, ásványkincsek), míg a másodikat a gazdaság- és társadalomföldrajzi tényezőknek szenteli a szerző. Az első csoportba tartozó kérdéseket olvasva óhatatlanul is Diderot Hollandiáról szóló „útleírásának” első sorai jutnak eszünkbe.³⁵

A kérdések döntő része az emberek társadalmon belüli helyzetével és magatartásával foglalkozik. E jelenség magyarázata egyrészt a felvilágosodás korának öröksége, vagyis egy új típusú politikai és társadalmi diskurzus, másrészt pedig Volney „ideológiai” elkötelezettsége. A szerző ugyanis az Ideológusok századvégi irányzatának egyik jeles képviselője volt.

Volney kérdőívének tanulmányozása egyértelműen azt a megállapítást eredményezi, miszerint az útleírás műfaja jelentős átalakuláson ment keresztül: érdekességek gyűjteménye helyett – saját belső lényegét is megváltoztatva – a külhoni népek tanulmányozásának hivatalosan is megerősített eszköze lesz, miközben elősegíti a szociológia és a statisztika önálló tudománnyá fejlődését. A hivatalos elismertség és felhasználás ugyanakkor kényszerít is jelent: az útleírások készítése immár államilag kirótt feladat, és az egységesítő politikai hatalom az útleírói módszereket is uniformizálni kívánja. A kérdőív e törekvés egyik döntő állomását jelenti.³⁶

³⁵ „Az Egyesült Tartományok és az uralmuk alá tartozó vidékek a [keleti] hosszúság 24 és 29 foka, illetve az északi szélesség 51 és 54 foka között találhatók. A tartományok egymással szomszédosak; kiterjedésüket hosszában 48, széltében 40 mérföldre becsülik. E szűk és terméketlen területen az emberek már hosszú ideje együtt élnek a tengerrel. Hollandiába érkezve a tengerről csak a templomtornyokat és a fák tetejét lehet látni, és még egészen közelről is úgy tűnik, mintha minden tárgyak egy elárasztott területről emelkednének ki. A levegő itt nedves és egészségtelen. A tél tovább tart, mint nálunk [Franciaországban], ám nem elviselhetetlenül hideg. A tavasz csupán a tél végét jelzi; az északi szél a tavaszi napjegyegyenlőség előtt röviddel elkezd fújni, s csak kevéssel a nyári napforduló után marad abba.” Denis DIDEROT, *Voyage en Hollande*, Paris, Maspero, 1982, 27. (Saját fordításunk.)

³⁶ Munkájának bevezetőjében egyébként Volney saját maga is elismerte, hogy kérdőíve nem önálló munka, hanem Leopold Berchtold német „filantróp” művének rövidített és egyszerűsített változata – vagyis hasonló törekvések Franciaország mellett Európa más országaiban is voltak. Vö. VOLNEY, *Questions de statistique...*, i. m., 663.

Az eddig az utazóval és az útleírással kapcsolatban megfogalmazott – és általunk röviden ismertetett – elvárások sajátos kiterjesztését láthatjuk a 18. század utolsó jelentős francia nyelvű módszertani alkotásában, Joseph Marie de Gérando (1772–1842) 1800-ban közreadott, *Considérations sur les diverses méthodes à suivre dans l'observation des peuples sauvages* („Értekezés a természeti népek megfigyelésében követendő módszerekről”) című memorandumában.³⁷ Az eredetileg a távoli (Európán kívüli) vidékek felderítésére induló személyeknek szánt anyag az írásbeliséggel nem rendelkező népekkel való kapcsolatfelvétel, illetve az információszerezés participatív eljárását és az eredmények rögzítésének módját határozza meg, s ezzel beemeli a mai fogalmakkal tárgyi és szellemi néprajznak, illetve kulturális antropológiának nevezett diszciplínákat is az útleírást befolyásoló tényezők közé. Ugyanakkor De Gérando a tartalmi elvárásokon-tanácsokon túl nem fogalmaz meg útmutatást az utazó-útleíró számára arra vonatkozólag, hogyan is kellene megírni a szöveget. Ezt a hiányt már Volney esetében is felfedezhetjük (hacsak nem feleltetjük meg a struktúrát az írásmódnak). Diderot és Saussure – tekintve, hogy módszertani bevezetőjüket mindkét esetben a saját útleírásuk követte – mintegy személyes példáján keresztül mutatja meg, miként is kellene útleírást készíteni, ám az útmutatás mindkettőjükénél implicit marad; ráadásul feladatszabásuk, szabályrendszerük az információszerezésre (az utazás, a megfigyelés „végrehajtására”) fókuszál. Mindketten jelzik, hogy egy-egy sajátos irányt követnek, és nem tiltanak ki – legalábbis explicit módon – más diszkurzusokat, további tartalmakat, megközelítéseket, mindketten tartózkodnak az esztétikai tárgyú megnyilvánulásoktól.

³⁷ Joseph-Marie de Gérando (aki egyébként a magyar olvasók számára ismertebb Auguste de Gérando nagybátyja volt) a párizsi székhelyű *Société des Observateurs de l'Homme* tagjaként készítette el memorandumát. A teljes szövegét francia nyelven lásd pl.: Jean COPANS–Jean JANIN, *Aux origines de l'anthropologie française. Les Mémoires de la Société des Observateurs de l'homme en l'an VIII*, Paris, Sycomore, é.n., 127–169. (De Gérando írásának kiadói engedélye 1800. szeptember 14-ről kelt.) Joseph-Marie de de Gérando (1772–1842) életéhez, eszmevilágához és műveihez lásd Paul BOWMAN, *Les Idéologues = De la littérature française*, dir. Denis HOLLIER, Paris, Bordas, 1993, 567–568.; COPANS–JANIN, i. m., 24–67., 169. A *Société des Observateurs de l'Homme* működésével kapcsolatban lásd uo., 23–67; Michèle DUCHET, *Le partage des savoirs: Discours historique et discours ethnologique*, Paris, La Découverte, 1984, 192–218.; Jean-Luc CHAPPEY, *La Société des Observateurs de l'homme (1799–1804): Des anthropologues au temps de Bonaparte*, Paris, Société des Études Robespierriennes, 2002.

Ezen jegyek számbavétele óhatatlanul felveti a kérdést: az ily módon lecsupaszított, dokumentummá minősített útleírás kilépett-e az irodalmi műfajok közül? Véleményünk szerint nem váltáshoz, csupán elágazáshoz érkeztünk. A megbízhatatlan, konfúz, más szerzőktől kölcsönvett megállapításokat tartalmazó, néhol kifejezetten a valósággal ellentétes képet közvetítő útleírás – a kor információszerzési és közvetítési struktúráiban betölteni hivatott szerepe miatt – átalakulásra kényszerült, s az elvárások éppen a megbízhatóság, a dokumentum-érték irányába mozdították el, akár az esztétikum teljes figyelmen kívül hagyása mellett is. Ezzel viszont lehetővé vált, hogy gyakorlatilag bármely utazó útleíróvá váljon, amennyiben képes, vagy hajlandó volt megfigyeléseit a módszertanok szerzői által megkívánt módon végezni, valamint a tartalmi elvárásoknak megfelelő szöveget produkálni, s nem kellett a hitelességet a vélt vagy valós szépség kedvéért feláldozni.

Ennek eredménye lesz egyrészt a 19. század – mai szóval élve – természettudományos útleírásainak hatalmas tömege, másrészt az, hogy megfelelő műveltséggel rendelkező – de irodalmi babérokra nem feltétlenül törő – személyek a szöveg esztétikai értékét érintő kritika veszélye nélkül írhatták meg és adhatták közre műveiket. Az általunk közelebbről is vizsgált 18–19. századi magyarországi útleírások gyakorlatilag kivétel nélkül az imént említett körbe tartoznak, s amennyiben kritikai visszhangjukat (egyes esetekben a szerzők egymásra történő reflektálását) nézzük, azt látjuk, hogy kizárólag tartalmi jegyek kerülnek említésre vagy kifogásolásra, a kritikus nem foglalkozik a stílári elemekkel, nem foglal állást az írás lebilincselő vagy unalmas mivoltát illetően, s nem kér számon például személyes impressziókat, eredetibb hangot vagy változatosabb tájleírásokat, cselekménybonyolítást stb.³⁸

Mindez óhatatlanul együtt jár a *Voyage* fogalom mint utazásból származó mű jelentésének kiterjesztésével, s olyan szövegek címében is meg-

³⁸ Marmont marsall korábban Napóleon, majd 1814–1830 között a Bourbonok híveként játszott szerepe miatt széleskörű érdeklődésre számot tartó útleírásának ismertetése kapcsán Eugène Lerminier, a *Revue des Deux Mondes* kritikus példálul elsősorban a szerző különös életútja felett medítál. Vö. Eugène LERMINIER, *Voyage du duc de Raguse*, *Revue des Deux Mondes*, 1837/11, 729–761. (A marsall élete: 729–731.) Szintén Marmont marsall útleírásáról közölt kritikát a *Journal des Débats* című politikai napilapban a hozzá hasonlóan közép-európai utazást tett irodalmár, Saint-Marc Girardin (1801–1873). Marmont kalandjainak ismertetését a saját emlékeivel egészítette ki. Vö. *Journal des Débats*, 17 avril 1837, 2 août 1837, 8 août 1837, 18 décembre 1837.

jelenik, melyek esetében az utazás mint az információszerzés módja ugyan felvetődik, ám a munka konzekvensen tartózkodik az utazás fizikai megvalósításának végigkövetésétől, vagy egyes elemeinek említésétől is. Erre jó példa a kutatásaink során látóköriünkbe került „premodern” természettudós, Marcel de Serres (1782–1862) 1809–1810-ben készített, de csak 1814-ben megjelent *Voyage en Autriche* („Utazás Ausztriában”) című munkája, melynek részletes elemzése után arra a következtetésre kellett jutnunk, hogy nem csupán alcímében, hanem teljes egészében leíró statisztikai szöveggel van dolgunk. Ugyanakkor a korábban bemutatott módszertani munkák hatása is tetten érhető ebben az esetben: Marcel de Serres leírása felépítésében és tartalmában is egyértelműen Volney előírásait követi.³⁹

4. Az „irodalmi” útleírás

Nem szabad elfelednünk, hogy az általunk említett, a 18–19. fordulójára datálható „elágazásból” kiinduló másik út pedig az útleírás teljes körű irodalmi legitimációjához vezetett francia földön. A 18. század utolsó harmadában – szinte teljesen párhuzamosan a „dokumentarista” vonal kibontakozásával – egyrészt nívós szerzők építik be a valós vagy fiktív utazás tematikáját irodalmi szövegeikbe, másrészt megindul az irodalmi szövegnek tekintett-tekinthető útleírások készítése és kiadása. Ennek első csúcspontját René Chateaubriand két munkája jelenti: az *Itinéraire de Paris à Jérusalem* („Utazás Párizsból Jeruzsálembe”), illetve – főként – a még a francia forradalom idején, 1791–1792-ben tett észak-amerikai utazása (önkéntes száműzetése) élményanyagát feldolgozó, de csak jelentős késéssel, Chateaubriand összes műveinek részeként, 1827-ben kiadott *Voyage en Amérique*, amely egyúttal az át- és újraírás elemzésének remek alapanyagát nyújtja. Ezt a 19. század közepéig még számos munka követi, melyek közül itt most csak Stendhal *Mémoires d'un touriste* (Egy turista feljegyzései) című művét, illetve Gérard de Nerval keleti utazását (*Voyage en Orient*) megörökítő útleírását említjük.⁴⁰ Ezek a szövegek látványosan figyel-

³⁹ A munka Ausztria részeként foglalkozik a Magyar Királysággal is. Vö. Marcel de SERRES, *Voyage en Autriche ou essai statistique et géographique sur cette empire*, 1–4. k., Paris, A. Bertrand, 1814. (Magyarország leírása: III, 240–264.)

⁴⁰ Vö. François-René de CHATEAUBRIAND, *Itinéraire de Paris à Jérusalem et de Jérusalem à Paris, en allant par la Grèce et en revenant par l'Égypte, la Barbarie et l'Espagne*, 1–3. k., Paris, Le Normant, 1811; Uő., *Voyage en Amérique* = F-R. Cha-

men kívül hagyják a 18. század módszertani munkáinak javaslatait, kifejezetten személyes hangvételűek, az utazási cselekmény bonyolításában, a leírásokban, az utazáshoz kötődő témákban (pl. Nerval esetében ez a szerelem) mindvégig tetten érhető az eredetiségre, a tetszésre törekvés, még ha ez esetleg a pontosság vagy a „hitelesség” rovására megy is. Ezt Chateaubriand olvasásakor a pusztá történelmi tények ismeretében akár az egyszerű olvasó is megállapíthatja, hiszen a George Washingtonnál tett látogatásról szóló beszámoló csak úgy hemzseg a Napóleonnal való (ez utóbbit negatívan érintő) egybevetésektől. A franciák 1804–1815 között uralkodó császáranak ilyesféle jelenléte természetesen kétségbe vonja a vizit leírásának autentikusságát; ám a szöveg élvezeti értékét kifejezetten emeli.⁴¹ (Ezt állapíthatjuk meg a Niagaránál tett kirándulás leírásáról is: miközben a kutatás azt bizonygatta, hogy Chateaubriand technikai és időkorlátok miatt nem juthatott el a vízeséshez, a leírás olvasók generációit bűvölte el.)⁴²

Megfigyelhető az önreflexió, az „irodalmi” útleírás helyének kijelölése is. A megfigyelést és a közlendő ismeretanyagot a végletekig szabályozni kívánó 18. századi módszertani munkákhoz hasonlóan az ezzel kapcsolatos megállapítások az egyes útleírások előszavában találhatók. A 19. századi útleírások szerzői előszavait tanulmányozó Jean-Claude Berchet egy 1994-ben megjelent tanulmányában arra következtetésre jut, hogy a műfaj irodalmi létjogosultságát megőrizni kívánó alkotók három nagy kér-

teaubriand: *Ceuvres complètes*, VI, Paris, Ladvocat, 1827; STENDHAL, *Mémoires d'un touriste, par l'auteur de Rouge et Noir*, 1–2. k., Paris, A. Dupont, 1838; Gérard DE NERVAL, *Voyage en Orient*, 1–2. k., Paris, Charpentier, 1851. (Nerval közel-keleti útjára még 1843-ban került sor.)

⁴¹ A látogatás leírása magyar nyelven megjelent: François-René DE CHATEAUBRIAND, *Utazás Amerikában: részlet*, Aetas, 2008/2, 108–111.

⁴² A „Chateaubriand-probléma” történeti áttekintését és az *Utazás Amerikában* keletkezéstörténetének feltárását adja: Raymond LEBÈGUE, *Le Problème du voyage de Chateaubriand en Amérique*, Journal des Savants, 1965, n° 1, 456–465. Az amerikai utazás egyes részleteit egy Londonban 1815-ben megjelent kiadványban már megtalálhatjuk. François-René CHATEAUBRIAND, *Souvenirs d'Italie, d'Angleterre et d'Amérique, suivis de morceaux divers de morale et de littérature*, 1–2. k., Londres [London], H. Colburn, 1815. A Bibliothèque Nationale de France adatai alapján az 1827-es, Chateaubriand-összkiadásban (*Ceuvres complètes*) történő első franciaországi megjelenést követően az *Utazás Amerikában* csak a 19. század során 41 különböző kiadást ért meg (Franciaországban). Vö.:

http://data.bnf.fr/en/11896324/francois-rene_de_chateaubriand/ (Utolsó letöltés: 2018. 11. 21.)

déssel szembesültek. Ezek közül az első az a dilemma, hogy miként tart-
sák meg az irodalmi jelleget anélkül, hogy csökkenne a mű hitelessége.
A második szinte az előző fordítottja: hogyan lehet úgy instruktív mun-
kát létrehozni, hogy közben az tetszetős is maradjon? És végül: hogyan
legyünk egyszerre művészek és realisták?⁴³

A keleti utazások leírásait kiadóként is gondozó kutató szerint a 18.
század utolsó évtizedeiben az általuk alkotott szöveg státuszának megha-
tározásakor több szerző (így például Volney) nagy szerepet tulajdonít
annak, hogy szövege ne csak szép, hanem hihető, „autentikus” legyen, s
még saját érzékenységet is azzal indokolja, hogy ez még alaposabb vizs-
gálatot tesz lehetővé.⁴⁴ Chateaubriand 1811-ben megjelent „Utazás Pá-
rizsból Jeruzsálembe” (*Itinéraire de Paris à Jérusalem*) címet viselő, a szerző
1806-ban Görögországban, Kis-Ázsiában, Palesztinában és Egyiptomban
tett utazásának élményanyagából is táplálkozó útleírása előszavában jel-
zi, hogy – noha beszámol élményekről és a látott dolgokról is – az utazás
fő célja képek (*images*) keresése volt, s az élményanyagot fel is használta a
„Vértanúk” című költeményéhez.⁴⁵ Egyértelművé teszi, hogy a műfaj jel-
legéből fakadóan keveri az elbeszélést és a leírást, s hogy tisztában van
azzal, nem minden olvasó ugyanazt várja tőle. Mindamellet a reflexió
fontos eleme a hazugság, a hiteltelenség vádjának hárítása is, még akkor
is, ha az igazmondás, a hitelesség immár nem a tudományos tartalmat,
hanem a szerző őszinteségét jelenti:

Az *Utazásom* műfajához tartozó művekhez igazodva a legkomolyabb gondo-
latokat sokszor nálam is meghitt hangulatú elbeszélés követi. Néha – Görög-
ország romjait látva – álmodozom, majd pedig visszatérek az utazókat általá-
ban foglalkoztató dolgokhoz. Stílusom is alkalmazkodik gondolataim folyá-
sához és a bekövetkező eseményekhez. Nem minden olvasó fogja ugyanab-
ban megtalálni tetszése tárgyát; egyesek csak az érzéseimre kíváncsiak, mások
a kalandjaimat kedvelik. Van, aki örülni fog annak, hogy sok dologról részle-
tesen írok, míg másokat untat a műkritika, a műemlékek tanulmányozása
vagy a történeti értekezés. Egyébként is, inkább az ember, mint az irodalmár
jelenik itt meg. Állandóan magamról beszélek, minden gátlás nélkül, hiszen
ezen emlékiratokat nem is akartam megjelentetni. Viszont mivel nincs takar-
gatnivalóm, semmit sem hagytam ki az eredetileg leírtakból. Végül is az utazó

⁴³ Jean-Claude BERCHET, *La Préface des récits de voyage au XIXe siècle = Écrire le voya-
ge*, dir. TVERDOTA György, Paris, Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1994, 3–4.

⁴⁴ BERCHET, *i. m.*, 4–9. A keleti utazások gyűjteménye: *Le voyage en Orient*, éd. Jean-
Claude BERCHET, Paris, Laffont, 1985.

⁴⁵ BERCHET, *La Préface des récits de voyage...*, *i. m.*, 9–11.

olyan, mint a történész, mindent le kell írnia, ami látott vagy hallott. Semmit sem tehet hozzá, de semmit sem vehet el belőle. S bármi is legyen személyes meggyőződése, ez sosem vakíthatja el annyira, hogy elhallgassa vagy megváltoztassa az igazságot.⁴⁶

Berchet-vel egyetértve kell mondanunk, hogy ezek a szavak szinte az 1730-as évek Franciaországában a regény műfaja és a regényíró feladatai körül folyó „legitimációs” vitában elhangzott érveket visszhangozzák.⁴⁷ Az is látható, hogy a romantikus útleírás nem hajlandó felfűzni magát egy szervező elvre, az írás nem túri a módszertani kötöttséget.

5. Melyik útleírás az „igazi”?

Az már vélhetően az eddigiek alapján is megállapítható, hogy nincs exkluzív műfaji korlát még a kortársak szemében sem. A hasznosság-használhatóság alapján közelítő Diderot, Saussure, Volney vagy éppen De Gérando nem zárja ki a műfajból azon szövegeket, amelyek nem felelnek meg a dokumentarista szándéknak; mindössze nem tekinti ezeket igazi információforrásnak, megközelítésük az igazság- vagy információ-tartalmat privilegizálja. A másik oldalon Chateaubriand sem tagadja a tudományos igényű-jellegű útleírás létjogosultságát, sőt, egyes elemeit át is veszi; saját szövegét viszont függetleníti annak általános szabályaitól (például a szisztematikus megfigyeléstől, dokumentarista reprezentációtól).

Nem tekinthetünk el ugyanakkor annak figyelembevételétől, hogy az „irodalmisság” fogalma erősen kor- és kontextusfüggő, s így az általunk felvázolt, nagyjából a 17. század utolsó harmadától a 19. század közepéig terjedő időszakot átfogó kép e tényező alapján tovább árnyalható, s egyes esetekben a kortársak megállapításai is újabb értelmet nyerhetnek.

⁴⁶ François-René de CHATEAUBRIAND, *Préface à la première édition de l'Itinéraire de Paris à Jérusalem* = François-René de Chateaubriand: Œuvres complètes, V, Paris, Garnier, 1861, 3. (Saját fordításunk.)

⁴⁷ Vö. BERCHET, *i. m.*, 4. A francia történetírás 18. századi történetét tanulmányozó Penke Olga a történetírói szövegekkel kapcsolatban azonosít hasonló „státuszvitatát”. Vö. PENKE Olga, *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák. A francia és magyar felvilágosodás*. Budapest, Balassi, 2000, 131–140.

6. Összegzés

Mindezek után értelemszerűen vetődik fel a kérdés: a későbbi időszak (a 19. század első fele) korpuszaiban észlelhető-e a megfigyelési-leírási javaslatokra való reflektálás? Nyilatkozik-e az útleíró, hogy melyik irányzatot követi? Explicit módon semmiképp, hiszen az általunk kiemelten vizsgált, az 1830–1840-es években készült, magyarországi utazásokról beszámoló francia nyelvű útleírásokban nem kerül elő Diderot, Saussure, Volney vagy Joseph-Marie de Gérando neve, se műveik címe (de Chateaubriand-é sem). Ugyanakkor a szövegek strukturális-formai és tartalmi elemei kétségtelenül tükrözik a segédletek hatását. Miközben az utazás lefolyásának leírása alapvetően lineárisan zajlik bennük, az egyes, Magyarország jellegzetességeihez kapcsolódó témák önálló fejezetek vagy – ami még gyakoribb – az utazás fizikai megvalósításának egyes elemeihez, állomásaihoz kötődő hosszás eszmefuttatások keretében, sokszor több oldalon keresztül kerülnek taglalásra. Így a koronázási szertartás, az országgyűlés működése Pozsony meglátogatásának apropóján (még akkor is, ha az utazás idején éppen egyik eseményhez sem asszisztálhatott az utazó), az egyházzal és vallással kapcsolatos kérdések Esztergom Duna felőli, az épülő bazilika által uralt képe láttán, a magyar történelem áttekintése Buda vagy Mohács érintésekor, míg az aktuális társadalmi-gazdasági kérdések, a modernizáció szükségessége és az ország elmaradottsága között feszülő ellentét a pesti tartózkodáshoz kötve olvasható.⁴⁸ Megfigyelhető a szisztematikus, korábban olvasott művekre, saját megfigyelésekre és helyi adatközlőkre építő kutatómunka is.⁴⁹

Visszatérve a határok, a norma kérdéséhez: úgy látjuk, hogy az útleírás az általunk vizsgált korszakban sajátos, önként vállalt, de nem minden esetben explicitált szabályrendszerrel (inkább bevett eljárásokkal) rendelkező, egymással nem versengő, egymást nem kizáró, az olvasóközönség heterogén mivoltával tisztában lévő, egyáltalán nem átjárhatatlan altípusokra oszlik, miközben több munka az általunk röviden ismertettett két altípus jellegzetességeinek is megfelel(het).

Éppen ezért – meglátásunk szerint – a kutató akkor jár el helyesen, ha minden útleírásnak tekinthető szöveget útleírásnak tekint. És mit tekinthetünk útleírásnak? Ismét csak Sylvain Menant gondolatmenetéhez té-

⁴⁸ Ennek részletes bemutatását és értékelését lásd: SZÁSZ, *Ki fog itt segíteni?, i. m.*, 179–192.

⁴⁹ Erre az általunk tanulmányozott korpuszból Xavier Marmier útleírása szolgáltat példát. Vö, MARMIER, *i. m.*

rünk vissza, s az általa az irodalmiságról mondottak analógiájára azt állítjuk, hogy útleírásként kell kezelnünk minden olyan szöveget, amit az olvasó annak tart.⁵⁰ Ebből fakadóan viszont már nem az a dolgunk, hogy megmondjuk vagy rögzítsük, hogy mitől lesz egy szöveg „igazi” útleírás, hanem az, hogy – egy kicsit a 18. századi módszertanok szerzőinek nyomába lépve, de egyúttal „oldalt is váltva” – folyamatosan fejleszthető olvasás-módszertan megalkotásával segítsük az olvasót az útleírás(ok) értő olvasásában.

⁵⁰ MENANT, *i.m.*, 8–11.

BIRÓ ANNAMÁRIA

ERDÉLYI JELENLÉT A NYUGAT-MAGYARORSZÁGI
SAJTÓTERMÉKEKBEN –
JOHANN SEIVERT ÉS BENKŐ JÓZSEF TUDÓSÍTÓI TEVÉKENYSÉGE*

REZÜMÉ

„Magyarország nem ismeri Erdélyt” – írta kissé talán túlozva Kazinczy Ferenc az *Erdélyi Levelekben* 1816-os utazása után. A 18. század végének kommunikációs eszközei egészen biztosan csak részleges megismerést tettek lehetővé, ami igen gyakran sztereotípiák kialakulásához vezetett. A Horea-féle felkelés sajtóbeli ábrázolása nyomán erősödhetett meg Erdély elmaradottságának képe. Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy a 18. század végének nyugat-magyarországi lapjai milyen képet közvetítenek Erdélyről. Elsősorban a *Magyar Hírmondót* vizsgálom, melynek Szacsuvay Sándor személyében egy ideig erdélyi szerkesztője is volt, és rendszeresen érkeztek tudósítások különböző levelezőktől. Karl Gottlieb Windisch lapjai, a *Pressburger Zeitung* és az *Ungri-sches Magazin* többnyire a szász Johann Seivert írásait közölte, dolgozatomban azt az Erdély-képet is vázolom, mely az ő szövegei nyomán rajzolódik ki. Igyekszem a tudósítói hálózat működési kérdéseire is reflektálni, amelyet elsősorban korabeli levelezésekből rekonstruálhatunk. Mind Benkő József, mind pedig Johann Seivert elsősorban tudós volt, a tudós újságíró prototípusát testesítik meg, akik az új mediális közegben egy ismeretátadásra alkalmas eszközt láttak, amely sajátos szabályrendszer alapján ugyan, de alkalmas te-rep lehet a felvilágosításra, tudásátadásra.

KULCSSZAVAK: sajtótörténet, tudós újságírás, Erdély, felvilágosodás, patriotiz-mus

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Előadás formájában elhangzott a *Sajtó és irodalom a többnyelvű Magyarországon (1770–1820)* című, 2018. április 25. és 27. között Győrben és Pannonhalmán rendezett konferencián.

ABSTRACT

Siebenbürgische Präsenz in der Presse Westungarns. Die Korrespondenten Johann Seivert und József Benkő

„Ungarn kennt Siebenbürgen nicht“ – schrieb Franz Kazinczy vielleicht etwas übertreibend nach seiner Reise durch Siebenbürgen im Jahre 1816. Tatsache ist, dass die Kommunikationsmittel gegen Ende des 18. Jahrhunderts das Kennenlernen eines Landesteiles nur eingeschränkt ermöglichten und das führte meistens zur Entstehung verschiedener Stereotypen. Das Bild der Rückständigkeit Siebenbürgens verstärkte sich immer mehr durch die Darstellung des Horea-Aufstandes in der Presse. Ich möchte in meinem Referat die Untersuchung der Darstellung Siebenbürgens gegen Ende des 18. Jahrhunderts in den Zeitungen und Zeitschriften Westungarns vorstellen. Ich analysiere vor allem die Zeitung *Magyar Hírmondó*, die in der Person von Sándor Szacsavay für kurze Zeit auch einen siebenbürgischen Redakteur hatte und auf deren Seiten die Berichte der siebenbürgischen Korrespondenten ständig veröffentlicht wurden. Die Zeitschriften von Karl Gottlieb Windisch (*Pressburger Zeitung* und *Ungrisches Magazin*) publizierten größtenteils die Abhandlungen des sächsischen Geistlichen Johann Seivert. Ich möchte in meinem Beitrag auch dieses sich aus seinen Beschreibungen entfaltende Siebenbürgen-Bild skizzieren und die aus den damaligen Korrespondenzen rekonstruierbaren Berichternetze und deren Bedeutung würdigen. Benkő József und Johann Seivert waren beide gelehrte Geistliche und stellten ihre Korrespondententätigkeit im Sinne und im Stil der „Gelehrten Zeitschriften“ vor, die vor der Aufklärung erschienen waren, d.h. sie waren bestrebt, das Land Siebenbürgen anhand seiner geschichtlichen Entwicklung vorzustellen und zu deuten. Sie reflektieren häufig auf ihre Vermittlerrolle, es kann daher auch ihr Selbstbild einigermaßen genau rekonstruiert werden.

SCHLÜSSELWÖRTER: Gelehrten Zeitschriften, Presse, Siebenbürgen, Patriotismus, Aufklärer

A jelen dolgozatot megelőző kutatás eredetileg arra irányult, hogy néhány reprezentatív nyugat-magyarországi sajtóterméket megvizsgálva választ adhassunk arra a kérdésre, hogy ezekben a lapokban milyen Erdély-kép konstituálódik, létrejön-e egy koherensnek tűnő régió, lehet-e egyáltalán arról beszélni, hogy a különálló erdélyi országrész saját lokális specifikumait kiemelve jelenik meg a lapokban. Ennek következtében a vizsgálatba a pozsonyi *Magyar Hírmondót*, a bécsi *Magyar Hírmondót*, valamint Karl Gottlieb Windisch *Ungrisches Magazin*-ját vontam be, és további lapok ilyen jellegű szemlézése is tervbe volt véve, amíg világossá

nem vált, hogy a korábban megfogalmazott cél biztosan nem teljesíthető a 18. század végi lapok jelenlegi feldolgozottságánál. Nem rendelkezünk repertóriumokkal, a teljes anyag is kevés helyen áll rendelkezésre és nehéz eldönteni, hogy mi választja el a régióspecifikus híreket a tudományos, vagy akár a későbbiekben bulvárhírek terminussal illetett szöveg kategóriájától. További problémát jelentett, hogy a tudósítói hálózatról mai napig nincs világos képünk, nagyon kevés esetben lehet tudni, hogy kik azok a levelezők, akik az egyes lokális jellegű híreket küldik, márpedig – ahogy a későbbiekben ezt látni fogjuk – nagyon jelentős befolyása van a hír, tudósítás közlőjének – nevezzük kulturális mediátornak¹ – arra, hogy egy országrész milyenné válik egy másik országrészben megjelenő lap hasábjain és a teljes birodalom mentális térképén. Ráadásul a lokális hírek, tudósítások nem minden esetben helyspecifikusak: az érdekes történeteket, anekdotákat tartalmazó híradások más elképzelés alapján jönnek létre, mint például a kulturális eseményekről, könyvekről szóló tudósítások és inkább a szenzációvadászat logikája alapján működnek, mint valamiféle reprezentációs igény mentén.

Vegyük például alapul az alábbi, a pozsonyi *Magyar Hirmondó* 1781. június 6-iki, 44. számában megjelent erdélyi híradást:

Minapában kihirdették egész Erdélyben kemény parancsolatul, hogy az aszszonyi nemből való személyek, kik korbács által való testbéli büntetést érdemlenek, ne veretessenek két-, hanem csak egyágú korbáccsal.

Egészen biztosan más-más hírértékkel rendelkezik egy korabeli és egy mai olvasó számára. Azért nehezen megítélhető, hogy levonhatunk-e bármilyen következtetést Erdély reprezentációjára vonatkozóan a fenti hírből, mert a korszakban nem volt egységes joggyakorlat a birodalom területén, a büntetőjogi kodifikáció még a 19. század közepére sem zárult le.² Ezért az egyes vármegyék saját joggyakorlat alapján büntettek, ezen még II. József 1787-es törvényköve sem tudott változtatni, mely a korbácsolást továbbra is megengedte (bár a botozáshoz hasonlóan korlátozta

¹ Lásd ehhez Jackie HARRISON, *Gatekeeping and News Selection as Symbolic Mediation = The Routledge Companion to News and Journalism*, szerk. Stuart ALLAN, New York–London, Routledge, 2010, 192–201.

² Lásd BATÓ Szilvia, *Büntetőjogi szankciórendszer a reformkorban*, Acta Juridica et Politica 62, Szeged, 2002, 3–4.

használatát).³ Nagyon kevés olyan forrásunk van, amely kitérne a korbács leírására, az tehát, hogy Erdélyben szabályoznák a használatát, csupán annyi hírértékkel bír, hogy ebben a régióban is elkezdődik a bűn és büntetés arányosságának figyelembe vétele a büntetés kiszabásakor, illetve a nők büntetéseinek enyhítése.⁴ Ezt azért fontos megállapítani, mert – különösen a Horea-féle felkelés hírlapbeli megjelenéseinek hatására – Erdély elmaradottságának képe elterjedtté válik a 18. század végi sajtóban (különösen a románok ábrázolása révén), és hajlamosak vagyunk akkor is ezt a fajta Erdély-reprezentációt érzékelni, amikor erről nincs szó (mint például a fentebb vázolt esetben).

Célravezetőbb lehet olyan átlátható anyagot vizsgálni, amelynek eredményei általánosíthatók, vagy legalábbis egy jól körülhatárolható újságírói tevékenységre korlátozódik, amiből egy korabeli tipikus kulturális gyakorlat írható le. Ezért végül a választásom két erdélyi tudósító ilyen jellegű tevékenységének vizsgálatára esett, Johann Seivert szász evangélikus lelkész és Benkő József székely protestáns prédikátor kultúrmediatori szerepét, valamint az e szerepről vallott felfogásukat vizsgálom. A két személy tevékenységét egyrészt a viszonylag jó forrásadottságok miatt lehetséges alaposabban kutatni: Johann Seivert Karl Gottlieb Windischhez írott levelei megjelentek az Andrea Seidler által sajtó alá rendezett Windisch-levelezésben,⁵ a Benkő-levelezés⁶ is rendelkezésünkre áll, emellett azok a lapok, amelyekben tudósítóként közreműködtek, viszonylag könnyen hozzáférhetők. Jelen esetben a pozsonyi *Magyar Hirmondóra*⁷ és a Karl Gottlieb Windisch által szerkesztett *Ungrisches Magazin*⁸ koncentrálok.

³ A korbácsolás a nők büntetése volt, a férfiakat botozták, a serdülőket pedig vesszőzték. *Közönséges törvény a' vétkekről és azoknak büntetésekről*, Buda, 1788, 19, 32. §.

⁴ Kicsit későbbi, de a nőkre vonatkozó szokásjogról is információkat nyújt Cserei Farkas munkája. CSEREI Farkas, *A' magyar és székely asszonyok törvénye*, Kolozsvár, Hochmeister, 1800.

⁵ *Briefwechsel des Karl Gottlieb Windisch*, s. a. r. Andrea SEIDLER, Budapest, Universitas, 2008 (Magyarországi tudósok levelezése 5.)

⁶ *Benkő József levelezése*, szerk. SZABÓ György és TARNAI Andor, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézete, 1988 (Magyarországi tudósok levelezése 1.)

⁷ A Magyar Hirmondó válogatott anyagát Kókay György rendezte sajtó alá. *Magyar Hirmondó. Az első magyar nyelvű újság*, s. a. r. KÓKAY György, Budapest, Gondolat, 1981.

⁸ Az Ungrisches Magazin digitális kiadása elérhető az alábbi linken:

A két tudós-lelkész tudósítói/hírlapírói tevékenysége korábbiól származik: mindketten már a *Pressburger Zeitung*nak is munkatársai voltak, Benkő pedig később Szacsvay Sándor *Magyar Kurír*jába is bedolgozik, bár jóval alacsonyabb intenzitással, amit egyelőre a más jellegű nyilvánossági fórumok felfedezésével magyarázok. Az ő esetükben minden bizonnyal tudatos szerepvállalásról van szó, a tudós újságíró prototípusát testesítik meg, akik az új mediális közegben egy ismeretátadásra alkalmas eszközt láttak, amely sajátos szabályrendszer alapján ugyan, de alkalmas terep lehet a felvilágosításra, tudásátadásra.⁹

Kókay György szövegkiadása előszavában arra a megállapításra jut, hogy a *Magyar Hírmondó*ban Benkő Józseftől származott a legtöbb erdélyi cikk, de a szerkesztő, Rát Mátyás kapott tudósítást Kolozsvárról Pataki Sámuelről, Nagyszebenből Hochmeister Mártontól is.¹⁰ Ha ezt a Benkő-levelezésből kinyerhető adatokkal próbáljuk alátámasztani (a szövegek ugyanis a tudósító nevének megjelölése nélkül láttak napvilágot), akkor azt tapasztaljuk, hogy 1780 augusztusa és 1786 januárja között Benkő 66 tudósítást küld a *Magyar Hírmondó*nak (majd később még 4 darabot a Szacsvay-féle *Magyar Kurír*nak). Keszeg Anna azt bizonyítja Gyöngyössi Jánosról írott monográfiájában, hogy a *Hírmondó* és *Kurír* hasábjain az erdélyi régiók közül kiugróan felülreprezentált Torda, amit ő Szacsvay és Gyöngyössi kapcsolatával magyaráz, a tordai hírek mögött Gyöngyössi János szerzőségét feltételezi, bár bizonyíték ebben az esetben nincs.¹¹ Ez azért fontos, mert – bár a városiasodás folyamata Erdélyben talán még hátramaradottabb, és a szász városok révén bonyolultabb, mint Nyugat-Magyarországon – mégis azt kell látnunk, hogy Erdély nem feltétlenül a

<https://www.univie.ac.at/hungdigi/foswiki/bin/view.cgi/DigiHung/UngrischesMagazin> (Letöltés: 2018. 09. 05.)

Lásd még: Andrea SEIDLER, *Aufbruchstimmung: Die Gründung des preßburgischen Ungrischen Magazins (1781–1787) = Ex oriente amicitia. Mélanges offerts à Frédéric Barbier à l'occasion de son 65e anniversaire*, szerk. Claire MADL, MONOK István, Budapest, MTA Könyvtár és Információs központ, 2017 (L'Europe en réseaux 7), 327–374.

⁹ A 18. század végén kialakuló újságírói szerepről mint értelmiségi magatartásról egy korábbi tanulmányomban írtam: BIRÓ Annamária, *Az értelmiségi szerep kritériumai a 18. század végi lapszerkesztési gyakorlatban = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások 3.*, szerk. BIRÓ Annamária, BOKA László, Budapest–Nagyvárad, reciti–Partium Kiadó, 2018, 133–150.

¹⁰ *Magyar Hírmondó...* s. a. r. KÓKAY György, i. m., 25.

¹¹ KESZEG Anna, *Gyöngyössi János. Szövegek és kontextusok*, Budapest, Ráció, 2011 (ligatura), 42–43.

városai révén volt jelen a lapokban, sem Szeben, sem Kolozsvár mint centrum nem tudott megjelenni. Nagyszeben, Nagyenyed, a székely vidékek nem tudták a folyamatos jelenlétet biztosítani, sőt a Kolozsvárról szóló tudósítások is a Tordáról címzett levelekbe foglaltattak. A bécsi *Magyar Hirmondónak* kiadása első évében (1792) még egyáltalán nem volt kolozsvári tudósítója, az onnan érkező hírek a tordai tudósításokban olvashatók, melyek gyakran kezdődnek így: „így halljuk Kolosvárról...”

A tudósítók személyén át szűrt hírek viszont nem feltétlenül alkalmasak a regionális identitás megképzésére, mivel az általuk reprezentatívnak tartott szövegek és a szövegek közlésének intenciója nem egy regionális, hanem csupán egy lokális identitás létrehozására alkalmas annak ellenére, hogy ezek a tudósítások gyakran *Erdélyi hírek*, *Erdélyországból* címmel jelennek meg, vagy *Siebenbürgische Briefe* cím alatt az *Ungrisches Magazin*ban.

Bár az egyik legérdekesebb figurának tartom, Szacs vay Sándort most azért hagytam ki a vizsgálódás köréből, mert ő teljesen más logika mentén építi újságírói karrierjét, mint Benkő és Seivert, akik mindketten elsősorban tudósok és Erdélyt annak történelme segítségével tartják bemutathatónak, tehát egy korábbi tudományos gondolkodásmódot igyekeznek átalakítani az új mediális közeg elvárásaihoz igazodva. Ezzel szemben Szacs vay félig-meddig vállaltan politikai jellegűvé alakítja az újságírást, és tevékenységét a jozefinista gondolkodásmód irányítja. Mindezek ellenére sem állítom, hogy Benkőnek és Seivertnek nem voltak politikai céljai tudósításaik közlésével, de az inkább a tudós hazafiság szimbolikus patriotizmusa felől magyarázható, míg Szacs vay tevékenysége az aktív politikai szerepvállalás eszközeinek figyelembevételével interpretálható. Két eltérő újságírói modellről van szó, amely a későbbiekben szét is fejlődik, a tudós magatartás inkább a folyóiratokban jelenik meg, politikai újságírásról pedig a reformkorig nem beszélhetünk. Szacs vay tevékenysége inkább ez utóbbi előzményeként konstituálódik.

A két tudós életpályája is hasonló, Benkő József 1740 és 1814 között élt, Johann Seivert 1735 és 1785 között, mindketten Erdély történetével foglalkoztak, történeti munkáik mellett tudóslexikonok létrehozásával kívántak a haza hasznára lenni.¹² Általános problémaként érzékelték Erdély elszigeteltségét, különösen a tudományos közegetől való távolságára hívták fel az újságolvasók figyelmét: tudósításaikban, leveleikben a

¹² Benkő historia litteraria-írói tevékenységéről lásd CSATA Adél, *Benkő József munkamódszere historia litterariájában*, Erdélyi Múzeum, 2018/3, 13–28.

könyvek hiányára, a források hozzáférhetetlenségére panaszkodnak. Benkő hírlapírói tevékenységével kevesen foglalkoztak, Seivert *Ungrisches Magazin*ba küldött tudósításait Bernád Ágoston vizsgálta több tanulmányában.¹³ Ezek adatai szerint Seivert 29 szöveget publikált az *Ungrisches Magazin*ban, ezenkívül valószínűleg ő a szerzője számos anekdotának is. Írásai középpontjában a szászok története és jogtörténete áll, Bernád Ágoston számításai szerint a lap mintegy 20 százalékát teszik ki szövegei, ami azt jelenti, hogy a pozsonyi lap minimum 1/5-ét Erdélyről szóló szövegek alkotják. Ez a Seivert-által közvetített Erdély-kép viszont szinte kizárólag a szász Erdély, hiszen gyakran értekezik a szászok eredetéről, latin nyelvű okmányok közreadásával szász privilégiumokat kíván megismertetni. Ha szövegei címét soroljuk, mindenki számára nyilvánvalóvá válhat a privilegizált náció szűrőjén közvetített Erdély-kép: pl. *Von der Siebenbürgisch-sächsischen Sprache; Beyträge zur Religionsgeschichte von Hermannstadt in Siebenbürgen, in den Jahren 1521–1546; Die Grafen der Sächsischen Nation und Hermannstädtischen Königsrichter im Großfürstenthume Siebenbürgen*. Seivert tehát azt a szász hagyományt folytatja, amely korabeli röpiratirodalmukban is megjelenik. Írásai II. József jogsértőnek érzékelt törvényeire adott válaszként is olvashatók, bár természetesen ezek viszonylag korai szövegeknek számítanak. A későbbi szövegek (főleg a szász röpiratok) jól körülhatárolható politikai céllal születtek: jogi dokumentumokkal bizonyítani a kirekesztő polgárjog létjogosultságát, a szászok tulajdonjogát a birtokukban levő földekhez és Erdély korábbi konsztitucionális állapotának társadalmilag kedvező mivoltát.

¹³ Ágoston Zénó BERNÁD, *Wissensvermittlung zur Ehre der Nation. Das Programm des „Ungrisches Magazins“ und die Informationsvermittlung über Siebenbürgen am Beispiel der Beiträge des Johann Seivert = Kommunikation und Information im 18. Jahrhunderts. Das Beispiel der Habsburgermonarchie*, szerk. Johannes FRIMMEL, Michael WÖGERBAUER, Wiesbaden, Harrasowitz, 2009 (Buchforschung. Beiträge zum Buchwesen in Österreich 5), 321–330; Ágoston Zénó BERNÁD, „Was muß dieser ehrliche Mann dabey wohl für Absichten gehabt haben?“ Zum Rumänenbild in Johann Seiverts Gedicht „Der Wallach“ = *Deutsche Sprache und Kultur in Siebenbürgen*, szerk. Wynfried KRIEGLER, Andrea SEIDLER, Jozef TANCER, Bremen, lumière, 2009 (Presse und Geschichte – Neue Beiträge 41), 187–212; Ágoston Zénó BERNÁD, *Ein Eremit wider die Schooßsünde der Geschichtschreiber. Forschungsbedingungen und wissenschaftliche Arbeitsweise des Johann Seivert anhand seiner Schriften im „Ungrisches Magazin“ = Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation in Österreich und Ungarn. Studien zur Presse im 18. und 19. Jahrhundert*, szerk. Norbert BACHLEITNER, Andrea SEIDLER, Wien, Lit Verlag, 2007 (Finno-Ugrian Studies in Austria 4), 97–118.

A különböző Erdély-képek megvalósulására jó példa II. József konciliumot eltörölő rendeletének különböző interpretációja. A szászok különösen veszélyeztetve érezték magukat az 1781-ben kihirdetett törvény miatt, amely eltörölte a szászok kizárólagos polgárjogát a Királyföldön, szabad birtok- és ingatlanvásárlási jogot biztosítva mind az akkor még létező másik két erdélyi nációnak, mind pedig a megtűrt státusban levő románoknak, örményeknek és görögöknek. Láthatólag Johann Seivert nem reagál erre a rendelkezésre, explicit módon nem foglal állást sem mellette, sem pedig ellene. Rövid írást közöl viszont azokról a könyvekről, amelyek a szász privilégiumok történetét és jellegét magyarázzák, így implicit módon a korábbi helyzet jogosságával ért egyet.¹⁴ A *Magyar Hirmondó* ezzel szemben kétszer is visszatér a kérdésre. Először az 1781. május 26-án megjelent 41. lapszámban közölnek egy tudósítást *Az erdélyi népek jogegyenlősége* címmel, valamint a rendelkezés jogszerűségével egyetértő alcímmel: *Megszüntette az uralkodó az erdélyi szászok korábbi privilegizált helyzetét*. A híradás szerzője itt tehát jogegyenlőségről beszél, miközben szó sincs arról, hogy a három erdélyi nációnak ezentúl jogilag egyenművé válna, hanem csupán a szászok kizárólagos tulajdonjogát szünteti meg a Királyföldön található városok esetében. A császár ugyanis

...közönséges törvényképpen meghagyta, hogy a több erdélyi nemzeteknek is egyenlő jussok legyen, hogy a szászok földén magoknak polgári szabadságot, házat s egyéb örökséget szerezhessenek, akár magyarok, akár oláhok, akár örmények legyenek.¹⁵

Nincs információnk arra nézve, hogy ki lehet a tudósítás szerzője, valószínűleg nem Benkő, hiszen a lap a későbbiekben visszatér erre a kérdésre, és a júniusi szöveg a kiadott levelezés szerint Benkő Józseftől származik, bár a lapban mint szebeni hír jelenik meg (a Benkő-levél viszont Középpajtáról indult).¹⁶ A szöveget azért is érdemes hosszabban idézni, mert nem csupán a tárgyalt rendelkezés magyar szempontból való interpretálásának tipikus példája, hanem a jozefinista beszédmód kritika nélküli alkalmazása is, amely árnyalhatja azt a megállapítást, hogy a *Magyar Hirmondó* csupán Szacsvey Sándor szerkesztése alatt vált volna II. József

¹⁴ Johann SEIVERT, *Sächster Brief, Von den Rechten der Sächsischen Nation*, Ungarisches Magazin, 1781, 169–173.

¹⁵ Magyar Hirmondó, 1781. május 26.

¹⁶ Benkő József levelezése, i. m., 135.

elképzeléseinek közvetítőjévé. 1781. június 2-án térnek vissza tehát a törvényre:

....melyben jovaltatik az erdélyi három, úgymint magyar, székely és szász nemzeteknek régtől fogva való s az haza törvényeiben is megerősítettett egyesüléseknek újabb megerősítése s nyilvánosítása: im e dolog által, hogy a magyar és székely nemzeteknek lenne szabad házakat és örökségeket vásárolni minden városaiban és faluiban a szász nemzetnek, és viszont ennek is amazoknak földjeiken, amely eddig megengedve nem vala. Valóságos jele ez fel-séges urunk erdélyi népére való atyai gondviseléseknek, és bizonyosága annak, mely igen akarja a birodalmaiban való nemzetségeknek egymás szeretetében és barátságában való éléseket. Itt juthat eszünkbe az, amit őfelsége 1773-dik esztendőbeli járásakor Erdélyben, elmés mondásban szólott volt az említett nemzetek hármasságáról, azt mondván: hogy csak két nemzet volna itten, tudniillik jó és rossz, de minden lakosi Erdélynek légyenek egygyé, úgymint jó néppé. Ezt akkor a szebeni ékes verselő, idevaló főpap, Filts Dániel uram, Sinngedichte (Epigrammák) felnevezetű írásában így fejezte vala ki:

Giebt es nur (Caesar spricht) zwo Nationen,
Die eine böse, die andere gut;
So seydt ihr vielen, die hier wohnen,
Nur eine — aber gut.¹⁷

A szövegrészlet azért roppant érdekes, mert a szerző úgy jeleníti meg a szászok körében teljes ellenkezést kiváltott rendeletet, hogy éppen egy szász szerző szövegével legitimálja azt. A csúsztatás eléggé nyilvánvaló, hiszen 1773-ban még szó sincs hasonló intézkedésekről, tehát a szebeni prédikátor csupán a leendő császárt dicsérő epigrammák körébe építi be szövegét, de még nem látható, hogy a későbbiekben a privilegizált nációk rendszere összerosódik majd az etikus-morális kategóriával, a birodalom racionalizálása pedig a hazafiság egyneműsítő hatása alatt az évszázados joghagyományok eltörlésével fog elkezdődni.

Daniel Filtsch kötete közvetlenül a látogatás után jelent meg Szebenben,¹⁸ mintegy a szász náció császárhűségének volt a bizonyítéka, 1781-re

¹⁷ Magyar Hírmondó, 1781. június 2., 43. szám. A vers szabadfordítása: Csupán két nemzet létezik – mondá a császár –, az egyik jó, a másik rossz. Úgy ti, mindannyian kik itt laktok, egyek vagytok: jók.

¹⁸ Daniel FILTSCH, *Sinngedichte auf Joseph den Zweyten, Römischen Kayser, aus dessen Reisen im Siebenbürgen, von D. F. aus Hermannstadt*, Gedruckt bey Petrus Barth, 1773. A kötet digitalizált változata elérhető az Osztrák Nemzeti Könyvtár oldalán: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ168518103
Letöltés ideje: 2018. 09. 05.

viszont ez a viszony némileg megváltozik. A későbbi józsefi rendeletek hatására a szászok egyre inkább jogfosztottnak érzik magukat, és ez az érzés akkor erősödik fel, amikor a visszavonó rendelet és az 1790–91-es országgyűlés sem állítja maradéktalanul vissza az 1780-as állapotokat, a birtokvásárlási jog érvényben marad és az országgyűlésen történő nemzetenkénti szavazás is megszűnik, helyette a szászok számára elfogadhatatlan fejenkénti szavazás lesz érvényben.

A jogsérelem leginkább az 1790-es években megjelent röpiratokban érzékelhető, melyek – annak ellenére, hogy névtelenül publikálták őket, mégis egy-egy szerzői névhez köthetők – a szász kollektív identitás szövegeiként olvashatók.¹⁹ Ezekből láthatók a szász identitás alappillérei: a kizárólagos jogok, a feltétlen királyhűség, az Andreanumra való hivatkozás és az „állam az államban” elve. Benkő József fenti szövegrészlete esetében nem csupán azzal a problémával találjuk szemben magunkat, hogy az egyes nemzetekhez tartozó erdélyi levelezők milyen Erdély-képet közvetítenek, hanem a nyilvánosságban megjelenő és a magánszférához tartozó szövegek ellentéteire is remek példákat találhatunk. A szászok a publikus szövegekben legtöbb esetben múltorientáltak: nyíltan nem kritizálják a rendeleteket és azok lehetséges következményeiről sem szólnak, hanem történeti dokumentumokkal és múltbeli eseményekkel támasztják alá a privilégiumok és a jogberendezkedés pozitívumait. Magánlevelezésekben viszont a lehető legsötétebbnek látják a jövőt. Johann Theodor Herrmann erdélyi kormányiszéki titkár levelében például az alábbiakat olvashatjuk a kizárólagos polgárjogot eltörlő törvényről:

Stundenweis finde ich manche schöne und menschenwürde Aussichten in der Sache, wenn sie im ganzen betrachtet wird, oder bald überschwemmt mich wieder ein anderes Heer von den bängsten Vorstellungen, von Bildern, die mich ganz beklemmt machen und beinahe den Ausruf des Herrn Gubernialrats v. Hannenheim mir abdringen, der, wie ich ihm die erste Nachricht von der Resolution erteilte, ganz kläglich ausrief: »Nun wünschte ich von ganzem Herzen, nicht zu leben.« Wahrscheinlicherweis werden in 40 bis 50 Jahren kaum noch Spuren von der alten sächsischen Nation angetroffen werden. Kronstadt wird eine walachische Stadt, Mediasch eine armenische und Hermannstadt ein Gemisch von beiden werden.²⁰

¹⁹ Ehhez lásd: BIRÓ Annamária, *1790 körüli szász röpiratok*, Erdélyi Múzeum 2008/1–2, 64–76.

²⁰ „Órákon át a törvény tulajdonképpen szépségein és emberi méltóságán tűnődöm, majd újra eláraszt a legsötétebb elképzelések és képek özöne, amelyek olyan szívszorítóak, hogy csaknem Hannenheim guberniumi tanácsos úr feljajdu-

Benkő József a későbbiekben is ismerteti a II. József-féle rendelkezések Erdélyben való bevezetésének körülményeit, de többé nem foglal állást a kérdésben, nem érzékelhető az a fajta helyeslés, ami 1781-ben még jelen van nála. Őt – nem tudván megfelelő szinten németül – különösen érzékenyen érinthette az 1784-es nyelvrendelet (akkor némettanárt fogad, nehogy elveszítse munkáját), közleményeiben tárgyilagos marad, bár a lelkesedés nyilván alábbhagyott.²¹

Elég kevés forrásunk van arra nézve, hogy a lapszerkesztők mennyire érzékelték az esetleges egyoldalú Erdély-képet, volt-e igény arra, hogy a nyelvi, nemzetiségileg, privilégiumok szempontjából is nagyon vegyes Erdélyről kiegyenlített képet mutassanak. Bizonyos elszórt megjegyzésekből úgy látom, hogy inkább az értetlenség jellemző, ezeket a belső viszonyokat és elkülönüléseket nem tudják átlátni Pozsonyból. Karl Gottlieb Windisch többször utal leveleiben Benkőre, hisz ő is tudósítója volt, bár az *Ungrisches Magazin* esetében egyre inkább háttérbe szorult. Annak ellenére ugyanis, hogy a felhívó levélben arra kéri potenciális tudósítóit, hogy akár német, akár latin vagy magyar nyelven küldjék tudósításait, végül csak német nyelvű szövegeket közölt (néhány latin oklevélrészletet is persze), és valószínűleg nem volt kapacitása az esetlegesen más nyelven beérkező szövegek fordítására. Pedig felhívó szövegében az induló folyóirat a tudományos nyilvánosság fórumának létrehozását ígérte, ezzel magyarázható, hogy olyan sok tudós jelentkezett írással, akik nem egy új médiumot láttak benne, hanem a tudásközvetítés egy lehetséges és viszonylag hatékony módját. A felhívó szöveg a tudós hazafiság toposzait működteti és nyelvi alapon sem szelektál a haza tudósai között:

Es giebt Männer in unserm Vaterlande, deren Gelehrsamkeit, und Stärke in den Wissenschaften, bekannt ist. Sie machen die nützlichsten Entdeckungen, die künstlichsten Erfindungen, und brauchbarsten Beobachtungen; aber es

lását váltják ki belőlem, aki fájdalmasan azt kiáltotta, amikor tudósítottam a határozat híreről: 'Teljes szívemből kívánom most a halált.' 40–50 év múlva alig lesznek a régi száz nemzet nyomai fellelhetők. Brassó román város lesz, Medgyes örmény, Szeben pedig a kettő keveréke." Julius GROß, *Aus den Briefen des Gubernialsekretärs Johann Theodor v. Herrmann*, Archiv für Siebenbürgische Landeskunde, 1890, 355–541, itt: 355. A német nyelvű szövegek fordításai tőlem származnak. B.A.

²¹ BENKŐ József levelezése, 1784. július 1, 229. levél, 226. II. József bíraskodási és vámrendeletének ismertetésében mintha újra a szerző helyeslését tapasztalnánk. BENKŐ József levelezése, 1784. június 30–július 1. 230. levél, 227.

fehlet ihnen meistens an Gelegenheit, sie bekannt, und gemeinnützig zu machen. Man biehet daher ihren Schriften in diesen Blättern einen Platz an, und man schmeichelt sich mit der Hoffnung, daß sie den Absichten der Verfasser beytreten, und sie mit ihren Beyträgen beehren werden. – Wir ersuchen also alle gelehrte, und rechtschaffene Patrioten, wann sie diesen Vorschlag billigen, und ein so nützliches, und zur Ehre unserer Nation abzweckendes Vorhaben zu unterstützen die Gütigkeit haben wollen, ihre Aufsätze, welche ungarisch, lateinisch, oder deutsch geschrieben seyn können, an den Verleger dieses Magazins, den privileg. Buchhändler Herrn Anton Löwe zu schicken, da sie dann nach Gefallen, mit oder ohne Beysetzung ihres Namens eingerückt, und alle darauf verwandte Unkosten vergütet werden sollen.²²

A lap tudományos közösségként is funkcionál, így Windischnek egy idő után arra is oda kell figyelnie, hogy csak azok írásait fogadja be lapjába, akik tudós körökben is megbízhatónak tűnnek, hiszen munkatársait nem sértheti meg azzal, hogy a tudományosság mércéjének meg nem felelő szövegeket is közöl. Ezért kell magyarázkodnia egy Institoris Mihály-kézirat kapcsán, hogy azt csupán Cornides Dániel derülésére, nem pedig publikációs szándékkal továbbította nagyrabecsült tudósítója számára: „Nie kam es mir in den Sinn, einen so schändlichen Kerl, als Institoris es ist, in die Gesellschaft eines Cornides, Pray, Seivert, Schönwiser und Wagners zu setzen! Ich schickte Ihnen seine Handschrift nur, um sich darüber zu erlustigen...”²³

Láthatjuk, hogy a büszkén emlegetett tudóskörből Benkő hiányzik, pedig a levelezésből kiderül, hogy ő maga is szeretett volna belekerülni,

²² *Ankündigung des Ungrischen Magazins = Briefwechsel des Karl Gottlieb Windisch, i. m., 259.* „Vannak olyan férfiak hazánkban, akiknek tanultsága és tudományokban való jártassága ismert. A leghasznosabb felfedezések, művészi találmányok és hasznos megfigyelések az ő neveikhez köthetők; azonban hiányzik számukra a lehetőség, hogy ezeket ismertté és közhasznúvá tegyék. Ezért ebben a lapban helyet ajánlunk írásaiknak, és reménykedve várjuk, hogy tanulmányaik megtisztelő elküldésével csatlakoznak a kiadó szándékához. – Ezért arra kérjük tudós és becsületes hazánkfiai, akik ezt a javaslatot helyeslik és nemzetünk javára és tisztelésére irányuló szándékunkat támogatják, hogy írásaikat, amelyek magyarul, latinul vagy németül íródtak lapunk kiadójához, könyvkiadó Anton Löwéhez beküldeni szíveskedjenek, azután pedig tetszésük szerint névvel vagy név nélkül megjelentetjük és minden költséget megtérítünk.”

²³ *Windisch Daniel Cornidesnek, Pozsony, 1787. március 30., Briefwechsel des Karl Gottlieb Windisch, i. m., 218.* „Soha eszembe sem jutott volna egy olyan gyalázatos alakot, amilyen Institoris egy társaságba helyezni Cornidessel, Prayjal, Seiverttel, Schönviserrel és Wagnerral. Írását csak az Ön derülésére küldtem át.”

viszont a nyelvtudás megakadályozta benne. Egy idő után Windisch csakis a németül beérkező szövegeket publikálja, így tehát a latinul tudó, de németül tudományos szövegeket létrehozni képtelen Benkő kiszorult ebből a tudósítói körből. Ráadásul annak ellenére, hogy a tudományos munkáit többnyire latin nyelven adta ki, a Windisch–Seivert levelezésből az derült ki, hogy a szász tudósnak nincs tudomása erről a munkásságról. Egy lehetséges államismereti munkáról levelezve, a szász Seivert magát Windisch biztatja egy tudományos munka elkészítésére – akinek pedig egyébként kevés köze volt Erdélyhez –, bevallva azt, hogy Benkő József hasonló jellegű próbálkozásairól nincs tudomása, egyébként sem tartja az erdélyieket kellően képzettnek a megvalósításra:

Den schönen alten Gedanken, das für Siebenbürgen zu thun, was Sie für Ihr Vaterland mit so großem Beifall gethan, o, ich bitte Sie! Diesen schönen Gedanken lassen Sie ia nicht in Ihrer Seele sterben. Wie arm sind wir nicht an erster Kentnis unseres eigenen Vaterlandes! Schande genug! Und noch grösser, daß die, die noch für ihr Vaterland etwas thun wollten, nicht nur keine Unterstützung finden; sondern gar nachtheiligsten Urtheilen ausgesetzt sind. Was der fleißige Pastor Benkő in diesem Feld gethan hat, ist mir nicht ganz bekannt; von andren geographischen Schriften, die ich gesehen, kann ich wohl sagen, daß sie leidige Tröster sind. Viel Geschrei und wenig Wolle.²⁴

Az erdélyi szemszögből kívülállónak tekinthető Windisch időnként érzékeli a nemzeti elfogultságokat, bár ennek nyilvános szövegben nem ad hangot, a nyilvánosság ugyanis már ekkor jól kitapintható szabályok mentén működött. Magánlevelezésében viszont többször értetlenkedik a barátnak tekintett Johann Seivert megoldásain. Bár félreértésen alapul, tanulságos ebből a szempontból a Seivert írólexikona²⁵ körüli levelezés. Windischhez még nem a végleges változat juthatott el, legalábbis az álta-

²⁴ Johann Seivert Karl Gottlieb Windischnek, Szenterzsébet, 1783. május 7., Hammersdorf, 7. Mai 1783, *Briefwechsel des Karl Gottlieb Windisch, i. m.*, 138. „Azt a szép régi gondolatot: Erdélyért is megtenni azt, amit saját hazájáért annak nagy megelegedésére véghezvitt, ó, nagyon kérem Önt! Ne hagyja e szép gondolatot hamvába halni! Mily szegények vagyunk mi saját hazánk ismeretében! Szégyen és gyalázat! Még ennél is nagyobb, hogy azok, akik a hazáért valamit tenni szándékoznak, támogatást sehol nem találnak, sőt a leghátrányosabb megítélésben részesülnek. Amit a szorgalmas Benkő ebben az ügyben tett, számomra nem kellően ismert, azokról a földrajzi írásokról, amelyeket láttam, őszintén mondhatom, hogy kínos próbálkozások. Sok húhó semmiért!”

²⁵ Johann SEIVERT, *Nachrichten von Siebenbuergischen Gelehrten und ihren Schriften*, Pozsony, Weber und Korabinski, 1785.

la olvasott változatnak sem a címében, sem pedig az előszavában nem szerepelt az a kitétel, hogy a lexikon az erdélyi német szerzők biográfiáját tartalmazná, hanem csakis az erdélyiség szerepelt kritériumként.²⁶ Ezért írhatta döbbenten az erdélyi viszonyokat jól ismerő, lapjában tudósítóként ugyancsak közreműködő Cornides Dánielnek 1782. április 15-én kelt levelében a következőket:

In dem ersten finde ich nur wenig Siebenbürgische Ungern, aber desto mehr Sachsen. Was mus dieser ehrliche Mann dabey wohl für Absichten gehabt haben? Löwe, der es verlegen soll, ist dadurch ziemlich abgeschreckt worden, das er weder einen Bod, noch Benkö ihm bekannte 7bürger darinnen fand.²⁷

Arra viszont nincsenek forrásaink, hogy kifogásolta volna Seivert tudósításaiban a kizárólagosságot: a *Siebenbürgische Briefe* című sorozat, néhány szöveget leszámítva a szászokról szól, a magyarokról és székelyekről csakis a régmúlta vonatkoztatva, a megtúrt státusban levő románokról pedig a korban elterjedt igen negatív sztereotípiákat erősíti tovább.²⁸ Bernád Ágoston idézett tanulmányában két kategóriába osztja Seivert írásait, a politikailag motivált, a szászok joggyakorlatát védő írásokra és a tudós hazafiság beszédmódjába illeszkedő tudásközvetítő szö-

²⁶ A későbbiekben ezt Seivert befoglalja az előszóba, amelyben arra is ígéretet tesz, hogy amennyiben sikeresnek bizonyul vállalkozása, egy lehetséges második kötetben a magyar és székely szerzők biográfiáját is publikálni fogja. Bernád Ágoston Zénó mutatott rá tanulmányában, hogy ez nem pusztán ígéret volt, a munkát elkezdte, de korai halála megakadályozta befejezésében. Az elkészült részek később a *Siebenbürgische Quartalschrift* című szebeni lapban jelentek meg. Johann SEIVERT, *Beiträge zur Gelehrten-Geschichte der Siebenbürgischen Ungarn und Szekler*, *Siebenbürgische Quartalschrift*, 5. kötet, 202–256, 289–332; 6. kötet, 149–170, 219–246, 297–315; 7. kötet, 1–23, 273–284. Az írólexikon genéziséhez lásd Ágoston Zénó BERNÁD: „Ich sah es also für ein Opfer an, das ich unsern verdienten Vätern schuldig wäre...”. *Zur Werkgenese und Editions-geschichte von Johann Seiverts Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften*, WEBFU [Wiener elektronische Beiträge des Instituts für Finno-Ugristik], 2006.

²⁷ Karl Gottlieb Windisch Daniel Cornidesnek, Pozsony, 1782. április 15., *Briefwechsel des Karl Gottlieb Windisch, i. m.*, 71. „Az első kötetben alig találtam erdélyi magyart, annál több szászt. Mi lehetett ennek a becsületes embernek a szándéka? Löwe, aki a lexikont ki fogja adni, teljesen megrettent, hogy sem Bodot, sem Benkö-t, sem egy számára ismert erdélyit nem talált benne.”

²⁸ Johann SEIVERT, *Siebenbürgische Briefe. Neunter Brief, Von einigen Meynungen der Wallachen*, *Ungarisches Magazin*, 1781, I. kötet, 2. füzet, 183–186.

vegekre.²⁹ A kollektív szász identitás elemei nyilván az első kategóriához rendelt szövegekben jelennek meg leginkább, míg a második kategória szövegei bárki mástól is származhatnak: az Erdélyben talált római érmékről Benkő is gyakran és szívesen értekezik, ahogyan anekdotákat, viccesebb történeteket is mindketten küldenek saját lapjaik számára.

Seivert többnyire rövid, szakszerű írásokban tudósít az erdélyi történelemről, numizmatikával, oklevéltannal és a szászok privilégiumainak védelmével foglalkozott, de az eredetkérdésre nem tért ki részletesen. Álláspontját elszórt megjegyzésekből rekonstruálhatjuk, a Töppelt-féle kontinuitásra alapozó felvetést teljes mértékben elvetette, és már az 1780-as években azt hangoztatta, hogy a szászok történelméről csak a II. Géza általi betelepítés után lehet beszélni. Ezzel szemben az ugyancsak szász származású Martin Schech szokatlanul hosszú tanulmányban írja le a szászok történetét, különösen nagy hangsúlyt fektetve az eredetkérdésre.³⁰ A kézirat megjelenése körül kialakult vita felhívja a figyelmet egy olyan problémára, amellyel viszonylag keveset foglalkozik a szakirodalom. Az 1790-es években, különösen azok második felében a történelmi írásokat illetően problematikusává válik a helyzet. Egyrészt ugyanis a 18. század első felében részben leépítik a géta-gót-dák-német folytonosságra épülő eredetmítoszokat, másrészt II. József törvényrendeletei, a szász ellenállás, az 1790–91-es országgyűlés intézkedései következtében a szászok már nem tartják elegendőnek a dokumentumokra épülő érvelést saját jogaik védelmében, hanem újra az első lakos mítoszának érvkésztetere alapozva próbálják legitimizálni követeléseiket. Blaskó Katalin is ilyen szempontból elemzi Schech szövegét,³¹ mint aki szintén ehhez az eredetmítoszhoz tér vissza, felhívja azonban a figyelmet arra, hogy a kollektív identitás egyik alapját képező protestantizmust nem említi a szerző. Ezzel nem csupán a kollektív identitást meghatározó tényezők köréből lép ki, hanem az aktuális tudományos állásponttól eltérően olyan populáris nézeteket terjeszt, amelyek csupán a közvélemény szempontjából jutnak jelentőséghez, és furcsa, hogy Windisch teret enged ennek, ezáltal torzítva az Erdély-képet.

²⁹ Ágoston Zénó BERNÁD, *Wissensvermittlung zur Ehre der Nation*, i. m., 326–328.

³⁰ Martin SCHECH, *Das Alterthum der Sächsischen Nation in Siebenbürgen, und derselben verschiedene Schicksale*, *Ungarisches Magazin*, 1782, II/2., 201–243.

³¹ BLASKÓ Katalin, *Narrative sächsisch-siebenbürgische Geschichtsschreibung in der josephinischen Zeit. Martin Schechs Beitrag im Ungarischen Magazin = Deutsche Sprache und Kultur in Siebenbürgen...*, i. m., 213–222.

Különösen nehezen magyarázható ez Seivert írásainak tükrében, aki a forráshűség elvét vallotta és a népszerű, ideológiailag terhelt történetírás veszélyeire is felhívta a figyelmet (bár persze ő maga is gyakran állította a történetírást saját politikai céljai szolgálatába). Seivert nagy felháborodással ír Szegedi János nagyszombati Corpus Juris-kiadásában olvasható leírásáról az erdélyi nemzetek pecsétjének. A három nemzet pecsétje, amelyen a nemzetek szimbólumai (a magyar sas, a székely nap és hold és a szász hét vár), valamint latin és magyar nyelvű körülírás található, a közös határozatok szentesítő eszköze és a három nemzet összetartozásának és ezek államkonstituáló jellegének bizonyítéka volt. Seivert szerint a magyar történészek a szász nemzet lejáratása miatt félremagyarázzák a szászok pecsétjén álló magyar nyelvű szöveget, és az eredeti ROM NEMZETBŐL ÁLL kifejezést ROSZ NEMZETBŐL ÁLL téves olvasatként jelentetik meg, ezáltal pedig azt bizonyítják, hogy Erdély fejedelmei a kezdetektől negatívan viszonyultak a szászokhoz. Közli a szerinte helyes olvasatot is: A Magyar vármegyék pecsétjén: *Nemes Ha: Sigillum Com. Trans*, a szászokén: *Rom Nemzetből ál Sigillum Nation Saxonicae*, a székelyekén pedig: *Lo Erdély Országá. Sigill. Nation. Siculicae*. Seivert ebből azt a következtetést vonja le, hogy a szászok az előkelő középső helyen álltak, hiszen a magyar nyelvű felirat csupán abban az esetben érthető, ha a pecsétek magyar–szász–székely sorrendben követik egymást. Mind a félreolvasás során, mind pedig a későbbiekben felborult rend (mikor a szászok pecsétje utolsó helyre került), és ez a rendszer struktúráját is sérti.³² Seivert kötelességének érzi, hogy a provokációra megfelelően, a kötelességteljesítést a hazaszeretet és az igazságszeretet érzése írja elő:

Und wann auch Vaterland und Nation nichts für uns thäten, mein Freund! so bleibet es doch unsre Pflicht, alles für sie zu thun! — Wir sind ihre Kinder. Ich wenigstens wünschte allemal lieber ihre Ehre zu werden, als wann blos Vaterland und Nation meine Ehre wäre. Könnte also mein Herz wohl gleichgiltig seyn? Könnte ich schweigen, wann die Geschichtschreiber, unsrer Nation ein

³² *Vom Siegel der Sächsischen Nation, als eines Landesstandes* (Siebenbürgische Briefe, 15. Brief), Ungarisches Magazin II/4, 498–504. Később a Magyar Nyelvművelő Társaság Gyűlésein is előkerül a probléma és az 1790-es években gyakran olvashatjuk az erdélyi nemzetek pecsétjének különféle interpretációit. Seivert értelmezése akkor kap nagyobb publicitást, amikor azt August Ludwig Schlözer is átveszi és közli a szászokról írt könyvében.

Siegel aufbürden, dessen Aufschrift nur zu ihrer Schande gereicht? Nein, Patriotismus und Wahrheitsliebe erlauben mir es nicht.³³

Seivert esetében a haza minden esetben Erdélyt, azon belül is a Királyföldet jelenti, ami így egyedülállónak bizonyul a hungarus identitás kellekeit felvonultató *Ungrisches Magazin* esetében.

Benkő József is hangsúlyosan saját szűkebb vidéke, a Székelyföld eseményeiről, jelenségeiről küld jelentéseket a *Magyar Hírmondóba*, de a székely vidékek időjárásának, terméseinek, gabona-, bor- és pálinkaáraitak alakulásán túl, főleg amikor Erdély kulturális jelenségeiről értekezik, igyekszik kiegyensúlyozottabb képet mutatni. 1780. november 11-én például Brukenthal Sámuel feleki kastélyának kertjéről küld elismerő hangú tudósítást, ahol a báró üvegházát is építtették, ezáltal Erdélyben addig még nem látott növények is teremnek, például ananászfélék és kaktuszok.³⁴ Brukenthal érdemei közé sorolja nem csupán nyári rezidenciája kertjének felvirágoztatását, hanem a Szebenben található könyvtárát, érem- és képgyűjteményét is, amely szintén Erdély kulturális előrehaladását segíti elő. Természetesen rögtön megemlíti mellette Teleki Sámuel és Koppi Károly gyűjteményét, de mintha itt nem lenne annyira nyilvánvaló a szászok és magyarok különválasztása. Sőt, bár anekdotáiban ő is gyakran eleveníti fel a románokra vonatkozó sztereotip elképzeléseket, amelyeknek alapelemei a butaság és lustaság,³⁵ Erdély tudományos/kulturális hírei közé mégis örömmel épít be olyanokat, amelyek a románokra vonatkoznak, talán ezzel is alátámasztva azt az általa sugallt képet, hogy a tudományos fejlődés jó irányba halad. 1781 májusában rövid hírben közli Ion Piuriu-Molnár versének megjelenését román nyelven, mindezekhez pedig az alábbiakat teszi hozzá: „Szerzője ennek Okulista Doktor *Molnár János* Uram, született Oláh: ki a Magyar, Német és Deák nyelveket-is tudja; szem-gyógyító tudományjáról pedig híres és neveze-

³³ Uo. „És ha a haza és a nemzet nem is tesz értünk semmit, drága barátom, akkor is kötelességünk marad, hogy mi mindent megtegyünk értük! – Mi a gyermekei vagyunk. Én legalábbis sokkal inkább szeretnék becsületére válni, minthogy a haza váljon az én becsületekre. Hogy lehetne a szívem közömbös? Szabad-e nekem hallgatni, amikor egy történetíró nemzetünknek egy olyan pecsétet rendel, amelynek felirata szégyenünkre válik? Nem, a patriotizmus és az igazság szeretete nem engedik ezt nekem.”

³⁴ BENKŐ József levelezése, i. m., 109.

³⁵ Pl. a Bráza faluban történt mulatságos eset. 1781. június, BENKŐ József levelezése, 140.

tes ifjú ember.”³⁶ A könyvtárak és különböző gyűjtők ismertetésekor Benkő magát Seivert Jánost is a római pénzérmék jeles gyűjtőjeként említi, nem felejtí ki a felsorolásból, amelyet azért az ő esetében is a magyar és székely teljesítmények dominálnak.³⁷

Többször jelennek meg tehát Benkő tudósításaiban az Erdélyben élő különböző nemzetek, mint Seivert hasonló jellegű írásaiban. Ennek egyik magyarázatát abban látom, hogy nála hangsúlyosabban van jelen az a szerepértelmezés, ami bár Johann Seivert írásaira is jellemző, de csak azokban az esetekben, amikor nem a múltból értekezik. Nevezhetjük ezt a beszédmódot akár a tudós hazafiság³⁸ beszédmódjának is, bár csak bizonyos megszorításokkal, és a népfelvilágosítás kategóriájával kiegészítve. A népfelvilágosítók (*Volksaufklärer*) folyamatosan a hazaszeretetre hivatkoznak, ezzel teremtve alapot annak az elvárásnak, amely szerint a polgárnak kötelessége társai és a haza hasznára munkálkodni.³⁹ Természeti katasztrófák, anekdoták, tudományos eredmények tekintetében mintha létezne az egységes régió, de történelemben, privilégiumokban nem: a rendi identitás erősebb, mint a területi, székelyként és szászként jelenik meg Benkő és Seivert. Seivert esetében alig találunk önreflexív utalásokat saját identitására vonatkozóan, azt feltételezhetjük, hogy a korabeli szász identitásból építkeznek: német nyelvűként problémamentesen illeszkedni tud Windisch törekvéseihez, aki a németet közvetítő nyelvként fogta fel, melynek révén a művelt világ tudomást szerezhet Magyarországról, Erdélyről és az egykori királysághoz tartozó területek művelődéséről. Szász politikai identitását mindvégig megőrzi, még azokban az esetekben is, amikor ez ellentmondásba kerül császárhűségével. Esetében nincs szó sem regionális, sem pedig lokális identitásról, a korábbi rendi identitás jogossága nem kérdőjeleződik meg írásaiban.

A *Magyar Hírmondó* és Benkő József esetében némileg bonyolultabb a helyzet. A Rát-féle vállalkozás nem titkolt szándéka ugyanis többek között a nyelv egységesítése volt, egy olyan nyelv létrehozása, amely alkalmas lehet arra, hogy idővel kizárólagossá váljon a nemzeti szimbólumok között. Egy olyan nemzetfogalom van tehát születőben, amelynek

³⁶ BENKŐ József levelezése, 135.

³⁷ BENKŐ József levelezése, 120.

³⁸ DEBRECZENI Attila, „Tudós hazafiság” (*Egy beszédmód a XVIII. század végének magyar irodalmában*), *Irodalomtörténet* 81(2000), 487–504.

³⁹ Holger BÖNING, Reinhart SIEGERT, *Volksaufklärung. Bibliographisches Handbuch zur Popularisierung aufklärerischen Denkens im deutschen Sprachraum von den Anfängen bis 1850*, Band 1–2, Stuttgart/Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 1990, 2001.

alapja nem a rendi szemlélet és az abból fakadó kizárólagos jogok. Benkő tehát legtöbb esetben meg sem kísérli ezek védelmezését a folyóiratokban, hanem az aktuális Erdélyt kívánja bemutatni: annak kulturális, tudományos eredményeit, a II. József-i törvények alkalmazását, időjárási viszonyokat és az ebből következő gazdasági problémákat, anekdotákat és a mindennapok eseményeit. Mindeközben a középpontban szűkebb környezete, a Székelyföld marad, de leginkább azért, mert Székelyföldre vonatkozóan sokkal több információval rendelkezik, mint Erdély más területeiről, az empirikus tudás pedig az újságírásban nagyobb legitimitást biztosít, mint az ellenőrizhetetlen források. A nemzetfogalomban végbe menő változásokat Benkő érzékeli, és újságírói tevékenységében belesimul ebbe az új fogalomba. Révai Miklós szerkesztői kinevezését üdvözölve az alábbiakat írja neki:

Örvendeztetett engemet a méltó dícséretű Ráth Mátyás Úrnak nyelvünk gyalulása körül való mozdulatja; szeretnem kellett Mattus Úrnak ahoz kötött folytatását, oly igen, a mint féltem a Magyar hírlelő Leveleknek félbenn szakzkodásoktól: most pedig már emelkedvén emelkedem, és csak nem Montgolfiér levegő szekérébe ülve repdesek, örömmel szemlélvén a Magyar Újság Levelek író polcára oly véggel lett üléseidet, hogy hazai nyelvünknek tovább való fejtegetésébenn, és ki szélesítésébenn izzadozz. Ó Mindenható! Ez igyekezetbenn nyújtsad szerelmedet meg korcsosulásra hajlott Nemzetemhez! – kívált, ha én is, székely lévén, Magyar Nemzetbéli vagyok.⁴⁰

Talán megkockáztathatnánk kijelenteni, hogy Benkő megpróbált elfogulatlan tudósítója lenni a *Magyar Hírmondónak*. A tudósítói tevékenység egyrészt biztosította számára az ismertséget, mely tudományos munkái kiadásában és értékesítésében is segítségére lehetett. Másrészt olvasói érzékelhették elfogulatlanságra való törekvését is. 1785-ben Révai Miklós hosszú levelet küld Benkő számára, amelyben többek között addigi tevékenysége révén létrejött hírnevéről is tudósítja. Dénis Mihály egykori jezsuita szerzetes elsősorban a vallási elfogulatlanságot tapasztalja írásai-ban, hiszen őt inkább ez az aspektus érinthette. Révai az alábbiakról tudósítja Benkőt:

Míg a' Terésiai Nevelő Házbann vólt, az óta, hogy meg esmért Írásaidból, soha egy Erdélyi Ifjú se tért vissza Hazájába, a' kinek különösen nem ajánlott vólna. Még taval meg hagyta, hogy köszöntselek nevével. Utóbbik Munkájá-

⁴⁰ Benkő József Révai Miklósnak, Középpajta, 1784. február 12., BENKŐ József levelezése, 216.

bann több helyen is dicséretes emlékezetet teszen rólad. Fő képen azért szeret, és magasztal, hogy nem követsz hasonlást Írásaidbann, egy aránt dicséred a' jót, vallás meg különböztetése nélkül minden Íróbann, és szemérmetes emberséggel egyenesen meg mondd, hol ismét az el tévedés.⁴¹

Hasonló elragadtatással beszélhetett a korábban ugyancsak jezsuita szerzetesként tevékenykedő Paintner Mihály is Benkőről, szavai parafrázisában Révai a tipikus népfelvilágosító portréját rajzolja meg:

A' milylyennek ábrázolnak gyönyörű Munkáid, azaz, emberséges, egyenes szívű, örömet közlő, a' köz jót szerető, egy tettebenn való derekas embernek, ez a' te igaz képzeted már annyira is bátorította őtet, hogy magát meg nem tartóztathatván, míg erre engedelmet kérhessen, mindjárt értekezik is tőled, 's némelyeket közöl is maga véled, melylyekről bizonyosabb tudománya vagyon.⁴²

Paintner kéréseinek továbbításában újra egymás mellé kerül Benkő József és Johann Seivert. Horányi Elek *Memoria Hungarorum* műve egyik nagy hiányosságának tartja, hogy kettejük életrajzát nem közli, ezért azt ő maga kívánja korrigálni, ehhez pedig életrajzi adatokat kér mindkettejükről. Mindketten elsősorban tudósok voltak. Seivert tudósítói munkájának halála vetett véget, nem tudjuk a továbbiakban hogyan alakult volna ez a karrier. Benkő József a *Magyar Hírmondó* megszűnése után még küld néhány tudósítást a Szacsvay-féle *Kurírnak*, de a tudósi életforma és az őt folyamatosan nyomasztó anyagi bizonytalanság összeegyeztetése egyre nehezebbnek bizonyul, energiáit inkább tudományos munkák elkészítésére fordítja. 1787-ben még az újságot látja a legalkalmasabb nyilvánossági fórumnak, ezért ezt a funkcióját kihasználva üzen levelezőtársainak, akik családtörténeti adatokat, kéziratokat, országgyűlési határozatokat kérnek tőle. Nincs lehetősége már egyenként megválaszolni a hozzá beérkezett kéréseket és mindenkinek megírni azokat a hátráltató körülményeket, amelyek megakadályozták a kérések teljesítésében, ezért fordul a kollektív levélformához. Körülményei, életmódja, az őt ért károk felsorolása előtt az alábbiakkal magyarázza a nyilvános megjelentetést:

Szégyennel tselekszem, hogy a' Ujjság-levelekben jelentsem mentségemet, kiváltképpen ez okból, hogy sok Érdemes Urak és Asszonyok olvassák ezeket,

⁴¹ Révai Miklós Benkő Józsefnek, Győr, 1785. július 11., BENKŐ József levelezése, 257.

⁴² Uo.

a' kikre nem néz az én jelentésem. De minthogy, ellenben olyanok-is sokak olvassák, a' kik velem Levelezést tartottak, és bizonyos dologokat-is parantsoltak nem kevés felől, hogy azokban, gyenge tehetségemhez képest, szolgálnék; azonban pedig én, kevés napok alatt, nem győzők minden-féle feleleteket írni; tsak reá bátorítám magamot, ámbár bizony tellyes Ortza-pirulással, hogy itt és mostan tégyem hirré mentségeimet ezekben.⁴³

A Szacsvay-féle lap talán nem lesz alkalmas Benkő korábbi tudósítói módszerének folytatására, bár azt természetesen nem tudjuk, miért hagy fel a szövegek küldésével. Míg a *Hirmondóban* a műfajok még nem differenciálódtak, nem alakult ki, hogy minek van és minek nincs helye a sajtóban, az 1790-es évek elejére a nyilvánosság fórumai elkezdenek szétválni és fontossága lesz annak, hogy bizonyos szövegek milyen környezetben jelennek meg. 1786-ban például Kendeffi Rákhel arra hivatkozva, hogy a lapok inkább jelentéktelen eseményeket közölnek, leállítja férje halálhírének megjelentetését.⁴⁴

Ugyanakkor Benkő számára az 1790-es években egy olyan új lehetőség adódik, amely tudományos tevékenységének támogatását biztosíthatná, ezzel egyidőben pedig a Benkő által oly fontosnak tartott hasznosságelvnek is megfelelne: Erdélyben létrejönnek azok a tudós társaságok, amelyek képesek lennének támogatni munkálkodását. Benkő 1792-ig nem dolgozott intézményi keretek között, tehát meglátásairól, munkamódszeréről, illetve az egyes témák prioritásáról senkinek nem kellett számot adnia, senkitől (a hagyományos mecénatúra működését itt most nem veszem figyelembe) nem is kapott említésre méltó fizetést munkájáért. Érthető tehát lelkes hozzáállása, amikor a Kéziratkiadó Társaság megalakulásáról értesül, hiszen elsősorban tőlük remélhette helyzete jobbra fordulását. A Kéziratkiadó Társaság tagságának ügyében valószínűleg maga Bánffy György gubernátor veszi fel Benkővel a kapcsolatot,⁴⁵ pontos információi azonban annak működéséről még 1792. január 18-án sincsenek.⁴⁶ Már ekkor világosan látja azt, hogy két, hasonló célokkal létrehozandó intézmény az akkori körülmények között nem lesz működő-

⁴³ BENKŐ József *levelezése*, 287.

⁴⁴ „ha valahogj levelemett nem vehette volna T. Vram, kívánom jelenteni, hogy tsak el hagjom a N[éh]ai Kedves Férjem halála irántt való hir tételtt, az ujság ironak, mivel igen sok semmiségek jönnek ki egj darabb időtől fogva s' nem akarom oda elegjiteni.” BENKŐ József *levelezése*, 268.

⁴⁵ Benkő 1791. május 10-én írott válaszleveléből következtethetjük ki. BENKŐ József *levelezése*, 327.

⁴⁶ Benkő levele Arankának 1792. január 18., BENKŐ József *levelezése*, 331–333.

képes Erdélyben, úgy tűnik azonban, hogy a Kéziratkiadó Társaságnak jóval nagyobb jövőt. Ekkor úgy gondolja, hogy Aranka befolyásos szerepet tölt be ennek vezetőségében, így őt szólítja meg az esetleges pénzbeli juttatás reményével:

A Tks Társaság, a mennyiben tudom, szépen segíthetne: de onnan még csak szót sem kaptam. Tudván azért a Mlgs Úrnak mind a T. Társaságban való tekintetes helyét, mind pedig mindenfelé való tehetségét; csak oda panaszklok, ott zörgetek – méltóztassék el-szenvedni, s mint eddig, úgy tovább is, naponként való boldogulásomra szokott Kegyességgel figyelmezní.⁴⁷

Aranka minden tőle telhetőt meg is tesz ennek érdekében, valószínűsíthető közbenjárása eredményeként Benkőt két alkalommal is kifizetik. A két társaság azonban nem váltja be Benkő hozzá fűzött reményeit, munkáinak kiadása, saját életkörülményei továbbra is hasonlóan nehézkesek, mint korábban.

Dolgozatomban nem esett szó az 1784-es erdélyi Horea-féle lázadásról, pedig a korabeli sajtó Erdély-képét leginkább ez befolyásolta. Benkő József viszont ezeket az eseményeket nem sajtótudósításokban, hanem önálló munkában kívánta megjelentetni, hiszen véleménye szerint ez nagyobb odafigyelést igényelt, ráadásul a sajtócenzúra miatt több eseményt le sem írhatott volna. Világos tehát, hogy már maga Benkő is elkezdte a különböző műfajú szövegek szétválasztását, ilyenformán a későbbi sajtóműfajok kialakulásához is hozzájárult. A két újságtudósítói karrier alapján a tudósítók nem törekedtek arra, hogy valamilyen képet közvetítsenek Erdélyről, hanem saját addigi tevékenységüknek találtak új megjelenési fórumot. A tudományos írások megfogalmazásában otthonosan mozognak, a színesebb hírek lokális jelentőséggel bírhatnak, de nem nyújtanak teljes rálátást egy országrészre. Talán nem is ez volt a cél, a sajtó szerepe még csupán kialakulóban van, a tudós hazafiak ebben az időben saját helyüket és lehetőségeiket keresik benne.

⁴⁷ Benkő levele Arankának 1792. január 18., BENKŐ József *levelezése*, 333.

BENCsik ORSOLYA

KIJÁRÁSOK, KISUGÁRZÁSOK A VIDÉKBŐL
KÖZTESSÉGEK (KÖZTES ÁLLOMÁSOK) ÉS NAGYVILÁGI
ÁLLOMÁSKERESÉSEK JUHÁSZ ERZSÉBET ÍRÁSMŰVÉSZETÉBEN¹

REZÜMÉ

Tanulmányomban a vidék, a marginális és minor léthelyzet, valamint a háborús határszituáció okozta bezártságtapasztalat kapcsán a Juhász Erzsébet-i ki-rajzás- és kisugárzástechnikákkal, a tágasságeszménnyel, a nagyvilági állomáskeresésekkel foglalkozom, valamint néhány, az író számára mintaként szolgáló poétikával és látásmóddal (pl. Szentelekyével, Mészölyével, Krasznahorkaiéval). A „tősgyökeres idegen” terminus segítségével, pontosabban a Merleau-Ponty-féle „minden sajátban ott rejlő »transzcendentális idegenség«” fogalmával értelmezem Juhász esszéit, esszéprózáit. A kisebbségelmélet vonatkozásait szintén figyelembe véve – a posztmodern apagyilkos gesztus (Harold Bloom), a saját és az idegen textuális implantátumok egymást erősítő hatásfunkcióinak (Virág Zoltán) a bevezetésével, valamint a Roberto Bolaño *Vad nyomozók* című regényével való összeolvasás által – újabb rétegekkel látom el a *Műkedvelők* korábbi interpretációit.

KULCSSZAVAK: konstantinović-i vidékiséggkoncepció, kisebbségelmélet, köztes-ség, tágasságeszmény, migráns nézőpont, közép-kelet-európaiság

ABSTRACT

*Exits, Irradiance from the Province, the Intermediate (Stations of Intermediateness)
and the Quest for a Station on the (Vast) World in the Art of Writing
of Erzsébet Juhász*

¹ A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

In my study I examine the idea of spaciousness, the quest for stations in the (vast) world, and the techniques of irradiance and swarming of Erzsébet Juhász's work in connection with the province, the marginal and minority state of being, as well as the experience of enclosedness caused by the transgressive state of war. Furthermore, I touch upon some of the poetics and points-of-view that had served as examples for the writer, such as Kornél Szenteleky, Miklós Mészöly and László Krasznahorkai. I interpret Juhász's essays with the help of the term "born and bred stranger" and Merleau-Ponty's "»transcendental strangeness« that is inside every private". Taking some aspects of minority theories into account – the gesture of the killing of the father (Harold Bloom), the introduction of the functional effects of the mutually strengthening forces of textual implants of the private and the strange (Zoltán Virág), and the collation of Robert Bolaño's *The Wild Detectives* with *Műkedvelők* [Dilettants] – I give new layers of interpretation to the artwork.

KEYWORDS: concepts of provincial of Konstantinović, minority theory, intermediateness, idea of spaciousness, point of view of the migrant, East-Central Europeanness

A Juhász Erzsébet-i szövegekből kirajzolódó bezártságtapasztalatot és az ebből fakadó elvágyódásélményt mint a konstantinoviçi vidékiséggkoncepció² egyszerre egzisztenciálisan megfogalmazott és esztétikailag ábrázolt fundamentális alakzatát pontosan illusztrálja az *Állomáskeresőben* nyitóesszéjének (címe: *Állomáskeresőeimről*) Krasznahorkai-szövegheleje:

Mondhatták róla, hogy »csak csavargatja azt az átkozott gombot«, ő tudta: világvégi beszorítottságából, szívszorító elszigeteltségéből máris kint van egy tágasságban, ahová nem hallatszik föl a falubeliek nyomorúságos rikácsolása, ahol nem érezni már a ködként rájuk ereszkedő dögszagot.³

Az *állomáskereső* című Krasznahorkai-novella „kettős fenyegetettség”-ében a „kombinátszobá”-ba mint óvóhelyre visszavonuló Pálnikjára vo-

² Vö. Radomir KONSTANTINOVIC, *A vidék filozófiája*, ford. RADICS Viktória, Budapest–Újvidék, Kijarat Kiadó–Forum Könyvkiadó, 2002.

³ JUHÁSZ Erzsébet, *Állomáskeresőeimről* = Uő., *Állomáskeresőben*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1993, 9. Ugyanez az idézet – még további Krasznahorkai-tagmondatokkal kiegészülve – szerepel a *Mozdulatlan történetek* című, szintén az említett Juhász-kötetben található kritikában is [i. m., 64–70], hiszen az Krasznahorkai *Kegyelmi viszonyok* című, „halálnovellák”-at [így *Az állomáskeresőt* is] tartalmazó könyvéről íródott.

natkozik az idézet, és ezzel a megállapítással tud a leginkább azonosulni maga Juhász Erzsébet is, hiszen – mint írja – „itt már együtt rezdül vele egész élettapasztalat[a]”⁴. A Krasznahorkai-hős érzékelésében falusi környezetére az „elhatalmasodó téboly” és a „nyers, fékevesztett ostobaság” a legfontosabb jellemzők, melyek – a gyűlölettel kiegészülve – maguk is a vidék kollektív, zárt szellemének attribútumai. Nem meglepő tehát az alapszituáció mint a provinciális kollektivitás szellemi terének működés módja, az tudniillik, hogy a környezet számára viszont Pálnik jelent fenyegetést, ezért is különítik el és rakják (felesége haláláig annak) felügyelet(e) alá. Pálnik tehát a falusiak számára „félkegyelmű”, „közveszélyes bolond”, jóllehet a maga valóságában „csupán egy keserű, nyugodt ember”, akit nem idegesít a környezete, pusztán undort érez iránta, ám az abszurd novella végére beteljesíti sorsát: elviszik a Sárgaházba, hiszen úgy tűnik, valóban bekövetkezett számára az örület, jóllehet erre önmaga is reflektál. Juhász Erzsébet életművének, de különösen esszéinek az értelmezése szempontjából a Pálnikkal azonos elzáródás-elzárkózás és kirajzási, tágassági irány és igény a fontos, és annak belátása (amiből Pálnik örülete előtör), hogy a rádiózás öröme, az állomáskeresés, a különböző világi állomások hallgatása nem a „szabadság édességé”-t adja, csupán menekülést a kízó magány elől. A kegyelet és Isten állomáshelyének (a létezését igazoló nyomoknak) a keresése valójában ezt a magányt próbálja feloldani. Juhász Erzsébet esszéi pedig ennek a magánynak és az olvasó magányát feloldani kívánó, lejegyzett hangnak a dokumentumai, a vidék és nagyvilág között elterülő, folyamatosan a remény és a reménytelenség átmenetiségében levő „köztes állomások”.

A köztesség azonban nemcsak ebben az értelemben hangsúlyos Juhász Erzsébet életművében. A különböző, de egymással erős kapcsolatot, illetve átfedéseket kialakító problémagócok (idegenség-otthonatlanság, magány, provincializmus, tágasságigény, balkáni háborús örület, kisebbségi létmód, nemzettudat, halál stb.) a Juhász Erzsébet-i szövegtérképek olyan jelentős állomáshelyei, melyek a műfajok közötti transzgressziókat is eredményezik. Így közelítenek és lépnek át (a módszeres, tudatos állomáskeresések eredményeképpen) időnként a szerző esszéi a széppróza tájaira, de a szépprózák ugyancsak behatolnak az esszék, tanulmányok terrénumába, mely határsértések során az opuson belül olyan hibrid formákat hoznak létre, amik mániákusan kísérlik meg újraelbeszélni, újra-definiálni a kisebbségi entitás létszituációit. Ehhez kapcsolódik, hogy a

⁴ Uo.

mozgó, válságban, tehát folyamatos újrakonstruálódásban levő Juhász Erzsébet-i (szöveg)identitás ugyancsak a köztességek egyfajta tárhelye, melynek mobilitása és nyitottsága (tágassága) a saját és az idegen közötti transzgressziókból és összefonódásokból következik.

Az életművön belül az ún. írói esszékkel való foglalkozás fontosságát, adekvátságát maga *A tágasság mészölyi iskolája*⁵ című Juhász Erzsébet-esszé is legitimálja. Eszerint az esszék vizsgálata valójában a szerzői életmű és a szerzői attitűd „teljesebb átvilágításá”-ban segít, hiszen az esszék – melyeket a szerző szerint gyakran és nyilvánvalóan tévesen a szépirodalmi alkotásokhoz képest alárendelt műfajnak tekintenek – közelebb visznek az írói gondolatkörökhöz, teoretikus mezőkhöz, irányokhoz, és feltárják azokat a lényegi és belső, alkotásfolyamatbeli problémákat, melyek az esszék ismerete és analízise nélkül alapvetően rejtve vagy pusztán a marginálián maradnának.⁶ Juhász Erzsébet Mészöly Miklós írói esszéivel kapcsolatos megállapításai tehát még inkább megnyitják az utat a Juhász Erzsébet-esszékről való gondolkodás és értő olvasás számára. Ugyanolyan organikus kapcsolatban (tehát nem alárendelt viszonyban) állnak a szerzői *oeuvre* szépirodalmi darabjaival, akárcsak Mészöly írásai, és ebből következően „nem változtat[nak] a regények, novellák esztétikai értékén, az opus egészét gazdagítja[k] új dimenzióval”.⁷ Ez az új dimenzió egyrészt a hüpomnémata-funkció,⁸ másrészt pedig az, hogy a gazdag témafelvetésének, rendkívül széles kulturális allúzióinak, a gondolkodást elindító, mozgásra kényszerítő idézeteinek, tárgyainak köszönhetően jóval tágasabb dimenzióban válhatnak láthatóvá a szépirodalmi szövegek tematikus közegei és irodalmi, művészeti tétjei. Tehát a Krasznahorkai-féle rádiós modellből ismerős kisugárzásról, a zártságból, magányból való világi kirajzáról és a Mészöly-féle tágasságeszményről, „a felfokozott elhatároltság[ról] mint legáltalánosabb társág[ról]”⁹ van szó.

Csak hogy egy példát említsek: a szűk családi miliőbe, családi viszonyokba (mint a *Homorítás* című regényben) vagy egy vidék meghatározott közegébe (mint a *Műkedvelők* című identitásregényben) helyezett történetek kitekintenek a személyesből, saját közegük léttapasztalásából, és párbeszédbe lépnek az exjugoszlávon kívül eső szövegekkel. Így előbbi

⁵ JUHÁSZ, i. m., 13–18.

⁶ JUHÁSZ, i. m., 13.

⁷ Uo.

⁸ Lásd BENCsik Orsolya, *A hüpomnémata-írásban lakozó Juhász Erzsébet*, Híd 2016/9, 81–87.

⁹ JUHÁSZ, i. m., 18.

például Nádas Péter *Egy családragény vége* című, 1977-es regényével (Budapest, Szépirodalmi Zsebkönyvtár), vagy utóbbi – a vidéktapasztalat kapcsán – a Krasznahorkai-regényekkel. Mindez pedig azt jelenti, hogy filozófiai és társadalmi problémák és fogalmak (halál, magány, ontológiai én, alkotás, kisebbségiség, magyar nemzet, sors stb.) mentén fókuszáltabbá teszi az olvasást, és még inkább más (az esszék alapján felmerülő) szövegekkel kialakított kontextusban helyezi el az egyébként is szépirodalmi és tudományos művekkel dialógusba lépő Juhász Erzsébet-regényeket és -novellákat. Másrészt „az irodalmi dimenzióban élő szerző aspektusából az esszé [...] a tágasság, [az állomáskereső, a kísérlet] műfaja”, mely „ablakot nyit, a rálátás játéklehetőségeit adja meg”, a „romos sorstalanság [...] csapda-helyzetében” képes a *nézőpontok között levő útonlevést* (vagy ahogy Hózsza Éva pontosít¹⁰ Juhással kapcsolatban: „a mérész menekülés”-t), a *ki-be ugrálást*, a „szabad létérzékelés”-t megteremteni.¹¹

Faragó Kornélia *A „tősgyökeres idegen” – Távolatok Juhász Erzsébet esszé-prózájában*¹² című tanulmányában jóllehet a mézőlyi modellt külön nem említi meg, valójában *A tágasság mézőlyi iskolája* és *Az irodalmi dimenzióról*¹³ című Juhász Erzsébet-esszék bizonyos megállapításait (mint például „a társág metamorfózisai”, a „felfokozott létezési érzékenysége”) olvassa a vajdasági szerző szövegeire. Tanulmányának nemcsak az esszék, de a teljes *oeuvre* szempontjából kiemelt, nagyon fontos látószöge és hozadéka a „tősgyökeres idegen” terminus Juhász Erzsébetre való alkalmazása, hiszen ennek a fogalomnak a jelentésmezejéből tárhatók fel és tapogathatók le a többretegűségek és többértékűségek, a távolságok szövevényeként ábrázolt világ, a Juhász Erzsébetre jellemző túlmutató horizontok, a nosztalgia és a közép-kelet-európaiság „túlvilági és másvilági természetű né-

¹⁰ A *Lét, a nézőpontjátázmák köztes dimenziójában. Juhász Erzsébet „gondolatisága” – esszéi, följegyzései a kilencvenes években* című tanulmányában (Híd, 2002/11–12, 1430.) HÓZSA Éva SZILASI László *A Kopereczky-effektus* című, 2000-es kötetének (Pécs, Jelenkor Könyvkiadó) *Turgor és ozmózis: a szilva példája* című „esszéesszéjéből” idézi azt a passzust, mely a Juhász Erzsébet-i esszékonceptióval rokon. Hózsza szerint mindkét szerző az útonlevés, a tágasságeszmény, a nézőpontváltások szempontjából hasonlóan gondolkodik és ír a műfajról.

¹¹ HÓZSA, i. m., 1430, 1432, 1433.

¹² FARAGÓ Kornélia, *Kultúrák és narratívák. Az idegenség alakzatai*, Újvidék, Forum Könyvkiadó, 2005, 99–103.

¹³ JUHÁSZ, i. m., 26–32.

zöszögei”.¹⁴ Igaz, már Utasi Csaba *A belső emigráció útjain* című, 1999-es írásában megelőlegezi ennek a dinamikus, *úttalan utakat* bejáró művészetnek és gondolkodásmódnak a centrális kategóriáját, hiszen számára az eszmélkedő vajdasági magyar entitás nem más, mint „emigráns, otthon-talan idegen”, annak ellenére, hogy otthonát nem hagyja el.¹⁵ Természetesen Faragó szerint is a kisebbségi létezésnek, az „állandósult ideiglenesség”-nek nyomasztó és felszabadító velejárója ez a paradox helyzet. Mint írja:

A saját világ a »tősgyökeres idegenség« paradoxonának megtapasztalását kínálja, egyszerre határozza meg tősgyökeres idevalóként, röghözkötöttként és idegenként az itt élőket. Az idegennek viszont, mint tudjuk, sajátos rálátási távlatai vannak. A szabad értelmezés felé viszi a megismerhetetlenség, a birtokolhatatlanság élménye. Az örökös eltévedő-félben levés, az »emberöltőnyi átmenetiség«.¹⁶

A saját közegetől való kvázi eltávolodás, az idegenben való kvázi feloldódás lesz tehát az a gyümölcsöző horizont, ahonnan a Juhász Erzsébet-i szubjektum megkísérelti az önértelmezést. Gyümölcsöző, hiszen az identitásképző stratégiák és a kultúraalakító normák ismételt újragondolására sarkall.¹⁷ Ebből kifolyólag értekezésem szempontjából megkerülhetetlen a sajátban jelenlevő idegenség filozófiai és poétikai feltárásának az elvégzése. A vajdasági szerző fő törekvése, akárcsak a Husserl saját-idegen distinkciójával szakító, azt elutasító Merleau-Pontyét, „abban áll, hogy – Bernhard Waldenfels szavaival élve – felmutassa a minden sajátban ott rejlő »transzcendentális idegenséget«”.¹⁸ Ezt a sajátban rejtőző idegenséget eleve a kisebbségi létezés közegében helyezi el, és a haza, a nemzet, a történelem, a kultúra stb. fogalmi körein belül és folyamatosan a középkelet-európai régióban rétegezve értelmezi. Ehhez kapcsolódik az a konstantinoviçi vidékiséggel szemlélő koncepció, amely szerint a vidék, a törzsi zárt szellem a szubjektumban létező, annak természetes, tulajdonképpen essenziális részét képező idegent mint kártékony tartományt, mint ellenséges létminőséget kezeli, tehát annak megsemmisítésére törekszik. A vidék

¹⁴ FARAGÓ, i. m., 101.

¹⁵ UTASI Csaba, *A belső emigráció útjai* = Uő., *Mindentől messze. Esszék, tanulmányok*, Újvidék, Forum, 2002.

¹⁶ FARAGÓ, i. m., 99.

¹⁷ LOSONCZ Alpár, *Európa-dimenziók. Kultúra, kontextus, kisebbség – Fenomenológiai távlatok*, Újvidék, Forum, 2002, 183.

¹⁸ TENGYELI László, *Élettörténet és sorseseemény*, Budapest, Atlantisz, 1998, 118.

számára a másik, az idegen mindig mint ellenség, a kollektivitással és a törzsi agóniával (a honi világgal) szemben fellépő, bomlasztó jelenítődik meg, és nem a megértési igény, hanem a pusztítás felől válik számára egyedül kezelhetővé, hiszen az idegen az, aki kizökkenti az önmagába való belemerülés élvezetéből.¹⁹ A Merleau-Ponty-féle *vad tartomány*, melyben „a saját és az idegen nem összeolvad, hanem csupán összekapcsolódik egymással”²⁰ az a leginkább adekvátnak tűnő jelentésmező, mely elvezet Juhász Erzsébet saját és idegen közötti transzgresszióinak, valamint átmenetiségtapasztalatának a megértéséhez.

Merleau-Ponty szerint akár a külön-külön kialakuló képek a két szemben („amikor az agyban egymásra csúsznak, vagy mint a látómező a tapintóérzék mezejével, amikor egymással kiegészítő kapcsolatra lépnek”), úgy fonódik össze a saját látás az idegen látással.²¹ Az idegen, a másik testi jelenléte feltételezi a testközelséget, de ez a testközelség „a maga őseredeti névtelenség”-ében a senki által nem birtokolható, senkinek nem tulajdonítható „senki földjé”-n mint köztes világban, „vad világ”-ban tárul fel. Ebben a vad világban – „öröklött kultúránk hasadásai mögött vagy alatt – vad lét lakozik”,²² pontosabban ez lenne azoknak a dinamikus értelemképződéseknek a színtere, melyeket „még nem akasztottak meg üledékként lerakódott értelemrögzítések”.²³ Tehát a Merleau-Ponty-féle vad tartomány az, melyet a honi, saját kultúra soha nem zárhat be teljes egészében a határai közé, és melyen keresztül más, idegen kultúrákkal kapcsolatba kerülhet.

Éppen ezért Juhász Erzsébet jelentős poétikai megoldásai közé tartoznak a közelítések és távolodások narratív (és ezzel együtt etnológiai) mozgásai, valamint azok a jelentésalkotásnak, az értelemképződésnek a folyamatszerűségét működtető posztmodern technikák, melyeknek köszönhetően nem sikkadnak el a nem rögzült többértelműségek, a vad (a sajátban is idegennek maradó) nézőszögek. A világtapasztalás, az írás, a nyelv a köztességek és átmenetiségek olyan történeti-narratív terepévé válik, melyben – egy újabb értelemréteggént – a minoritás létesülésként, vagyis a Deleuze–Guattari-féle kisebbségelmélet alapján *leendésként* jele-

¹⁹ Vö. LOSONCZ Alpár, *Merleau-Ponty filozófiája*, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2010, 203.

²⁰ TENGELYI, i. m., 119.

²¹ I. m., 126.

²² I. m., 127. – Idézi TENGELYI MERLEAU-PONTY *Le Visible et l'Invisible* (Paris, Gallimard) című, 1964-es művének 162. oldalát.

²³ I. m., 132.

nik meg. Így az „identitás helyé[re] a [nyelvi-kulturális] identifikálódás, a hosszadalmas és/vagy váratlan jelentésmódosulások összekapcsolódásának a története”²⁴ kerül. Ezeket a változáselbeszéléseket, változásértelmezéseket a geokulturális meghatározottságok, események, a tériesség diskurzusa mellett olyan „rendkívüli idők hozzák felszínre”,²⁵ melyek impériumváltást is eredményeznek. Az intenzív időknek a geokulturális interpretációba történő beemeléseivel – mint ahogy erre Faragó Kornélia mutat rá a *Várákzó jelentések* című tanulmányában – a (jaspersi) egzisztenciális határhelyzetek egy „egész geokulturális összefüggésrend[ben]” foglaltatnak bele.²⁶ Juhász Erzsébet esetében az esszék és esszéprózák kiindulópontjául szolgáló jelenvalóság, a balkáni háborús idők (a kilencvenes évek) vagy az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának irodalmilag reprezentált ideje és a *Műkedvelők*, valamint a *Hattárregény* szövegterében megjelenő Trianon tekinthető az általános feltárására alkalmas rendkívülinek. A szerző tehát mind az idő, mind a geokulturális tér (akárcsak az esszékben megidézett irodalmi anyag) szempontjából feltűnően tág horizontot használ, éppen ezért életműve nem pusztán a kisebbségi létesülést, hanem egyben a közép-kelet-európai (kisebbségi) létesülést is narrálja, poétizálja.

Igaz ugyan, hogy Juhász Erzsébet kisebbségi volta eredendően kapcsolódik művészi látásmódjához (elég ehhez a tősgyökeres idegen, illetve az emigráns fogalmát, vagy akár Deleuze és Guattari Kafka kapcsán írt kisebbségelméletét mint teoretikus keretet újra becitálni), ám – az *Esti följegyzések* esszéinek vonatkozó megállapításait kiemelve – maga a kisebbségi lét és az ehhez kapcsolódó sorskérdések nem tekinthetők az irodalom (pontosabban Juhász Erzsébet művészete) kizárólagos és kitüntetett témáinak. A szerző elismeri és érvel a vajdasági magyar irodalom léte, létjogosultsága, az író művészetében sorsformáló körülményt betöltő szerepe mellett, de elutasítja azt a felfogást, mely tulajdonképpen a „kisebbségi populizmus” szellemében ebből akarna irodalmi programot, irodalmi elvárást csinálni.²⁷ Jómagam szintén azon az állásponton vagyok, hogy a téma megkerülhetetlensége mellett ideologikus, és épp a Juhász Erzsébet-i esztétikai tágasságok behatárolása lenne a kisebbségi dimenzi-

²⁴ FARAGÓ Kornélia, *Várákzó jelentések – A nyelv közegében zajló kisebbségi létesülés elbeszélése*, Hungarológiai Közlemények, 2011/4, 1.

²⁵ Uo.

²⁶ I. m., 2.

²⁷ JUHÁSZ Erzsébet, *Esti följegyzések – Egy évad a balkáni pokolból*, Újvidék, Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság–Forum, 12.

ót egyedüli értelmezési-értékelői keretként alkalmazni. A tágasságeszménnyel összhangban jóval szerencsésebb, ha emellett ugyancsak kitekintek a közép-kelet-európaiság egyszerre térben és időben másvilági, túlvilági (egyszerre nosztalgikus, egyszerre kulturálisan a honi és az idegen közötti, átmeneti) dimenziója felé, mely dimenzió azonban épp túlvilágiságával és megképződő határáraival (illetve határeltolódásaival) jelzi a közép-kelet-európaiság (a Monarchia-mítosz vagy a jugoszláv multikulturalizmus) történeti (történelmi) befogadhatóságának, átjárhatóságának a valószerűtlenségét: a köztességet mint egzisztenciális léttapasztalatot. Ehhez kapcsolódik a „megszakítottság öntapasztalata” és a történelem folyamatosságának negligálása, mely végül a „folytonosság hiányából fakadó törésvonalak” narrációját hozza létre Juhász Erzsébet posztumusz, „csonka regény”-ében.²⁸ A *Műkedvelőktől – a Tükörképek labirintusa* című tanulmányköteten és az esszéprózákon keresztül – a *Határregény*-hez, a „limeskonfliktus”-okat felvonultató „Trianon-regényhez”²⁹ való eljutás valójában ennek az értelmezői keretnek a Juhász Erzsébet-i poétikai kitágításaként olvasható. Mint ahogy Hózsza Éva is felhívja rá a figyelmet *A reprodukálhatóság értékei (a közép-európai utakon)* című, a „távlatnyitó” *Határregényről* értekező tanulmányában: Juhász Erzsébet a „Monarchia »összekuszáló forgatagának« kutatója”³⁰-ként, ennek *teóriáját szüntelenül továbbszövvő* írójaként, olyan

határ- és haláltudatú regényt ír, amelybe beolvasztja az esszébe/tanulmányokba beleírt beszédhelyzeteket, az »önkörikbe záródó sorsok« megoldhatatlanságát, ugyanakkor ugyanígy jelen van a választóvonalakon áthatoló szellemi-lelki nyitottság, mint [a Mitteleurópa imaginárius tájait szintén feltérképező] Danilo Kiš írói opusában.³¹

Vagy akár a tágasságeszmény kapcsán tárgyalt Mészöly Miklós írói opusában. Hózsza tanulmányának fontos hozadéka többek között a „komparatistikai látószögű” *Határregény* közép-kelet-európai irodalmi áthallásainak, a történeti, mitikus és irodalmi toposzok (a Monarchia-örökség) újraértelmezéseinek a kimutatása, a szépirodalmi szöveg(ek)be beépülő Juhász Erzsébet-i tudós gondolkodás, a Monarchia-kutatás felfejtése. Hó-

²⁸ HÓZSA Éva, *A reprodukálhatóság értékei (a közép-európai utakon)*. Juhász Erzsébet: *Határregény* = *Uő., Idevonzott irodalom*, Szabadka, Grafoprodukt, 2004, 59.

²⁹ *I. m.*, 61.

³⁰ *I. m.*, 59.

³¹ *Uo.*

zsa így a reprodukció fogalma felől értelmezi azt a belső utak, a lélek útvesztői felé elmozduló, befejezetlen regényt, mely a „köztesség-érzékenység[et] a »kisebbségi lélek« önismereti kérdéseivel”³² és a „behatárolt határtalanság”-gal összefüggésben láttatja. A „közép-európai beszédmód[ot], illetve [a] közép-európai nyelv[et] (jelrendszer[t])”³³ imitáló Trianon-regény az önismerethez és orientációhoz szükséges kultúr- és szövegközi interpretációs horizontjával, a „csuszamlás”-okkal (a határok szétcsúsz[tat]ásával, a törésvonalak – vagy ahogy Hózsza fogalmaz: *törékenységek* – megrajzolásával) létrehozza azt a történelmi-történeti, kulturális-irodalmi kontextust, amelybe előképként, első „Monarchia-tanulmányként” az első, a jugoszláviai magyar irodalom kezdeteivel foglalkozó Juhász Erzsébet-regény ágyazódik.

Trianon létrejötte [...] határoló átváltozás, a struktúrarombolás új állapotot, új beszédmódot kényszerít a Monarchia állampolgáira, a kisebbséggé válás új helyzetet teremt.³⁴

Éppen ezért a *Műkedvelőkben* – köszönhetően a történelmi helyzetre (a Monarchia felbomlására, új nemzetállamok keletkezésére, így Jugoszlávia létrejöttére) adott kulturális, intézményesült válaszoknak (az újonnan kialakult szellemi, vidéki irodalmi életnek) – még csak a Szentleky-örökség felől nyomoz a szerző a jugoszláviai magyar (kisebbségi) kulturális identitás után. Tragikus hirtelenséggel véget érő pályájának utolsó szakaszában viszont, kitekintve a Monarchia-örökségre és annak történelmi, de kulturális-textuális sajátosságait, toposzait a jugoszláv széthullással egybejátszva, a kisebbségi identitás otthontalanságát és ennek az otthontalanságnak (a hazának és a sorsnak) a szemantikai távalait kutatja. Ahogy Hózsza írja a *Senki sehol soha* – a máshol és a sehol köztes állomásai között oszcilláló – prózáinak egzisztenciális tapasztalatát megidézve: „A kisebbségi lét hazakonfliktusa egykori utak reprodukálására utal, de ezek az utak nem vezetnek sehova, nem juttatják el az egyént a megotthonosodás stációjáig.”³⁵

Hogy a határon túli magyar írók műveinek recepciója során, az alkotások esztétikai megítélése, értékeinek meghatározása mellett nem zárójeleződik, hanem óhatatlanul, sőt kötelességszerűen előtérbe kerül a ki-

³² I. m., 61.

³³ I. m., 62.

³⁴ I. m., 61.

³⁵ I. m., 62.

sebbségi lét ellentmondásokkal terhes világának (gyakran eufemisztikus) elemzése, arra Mátyás Győző a *Műkedvelők* kapcsán írt 1988-as, a *Jelenkor* folyóiratban megjelent kritikájában ugyancsak kitér.³⁶ Ezzel szemben Juhász Erzsébet Szenteleky-regénye kapcsán a kritikus számára mégiscsak azért adekvát létrejöttének közegéről, illetve a kisebbségi irodalmi kérdésekről szót ejteni, mert maga a mű ennek a „problémakomplexum”-nak az esztétikai megfogalmazására tesz kísérletet:

ez a regény legalábbis szerkezetének legszélesebb, s funkciója szerint legfontosabb rétegében azt vizsgálja, hogy a kisebbségi lét keretei között milyen lehetősége, esélye, szerepe van az irodalomnak, illetve hogy a létrejövő művek alkotta irodalom mint általános érték milyen szerepet tölthet be a kisebbség identitás-tudatának megőrzésében, erősítésében.³⁷

Ez a problémakomplexum tehát szorosan kapcsolódik

a vidék terpeszkedéséhez], a bácskai környezet aszférakusságához], »a túl a határon, az otthoni gödörben« szenvedésalakzataihoz, valamint] a »dadogó horda« és a »vérbeli műkedvelőség« színesztéziájához],³⁸

mely magának a kisebbségi létezésnek az említett sorsközege. Először *hic et nunc* ennek analízisét kell elvégezni, amihez az értelmezői szempontokat Deleuze és Guattari kisebbség- és Konstantinovič vidékiségelmélete, valamint többek között Bori Imre, Bányai János, Utasi Csaba és Virág Zoltán vonatkozó teoretikus megállapításai adják.

Juhász Erzsébet a *Márai bizonyossága* című esszéjében – Márai nyomán – „hűdéses szellemi szervezet”-nek³⁹ nevezi azt a másságot, ami számára tulajdonképpen a kisebbségi író *differentia specifikuma* lenne. A bénultság a Virág Zoltán által használt „mindig maradás imperatívusza”-ban gyökerezik, és – még akkor is, ha közben a fizikai szülőfödelhagyás nem következik be – a migráns léteszmélés és poétika szükségességét hangsúlyozza. Juhász Erzsébet mindenféle autoritást, a kisebbségi nemzettudat által fenntartott, ideologikus igazságlátszatot ironikus színben, a kívülről

³⁶ MÁTYÁS Győző, *Egy magatartás esélyei* (Juhász Erzsébet: *Műkedvelők*), *Jelenkor* 1988/1, 81–85.

³⁷ *I. m.*, 82.

³⁸ VIRÁG Zoltán, *A mindig maradás állomáshelyei – Juhász Erzsébet prózájáról* = Uő., *A szomszédság kapui*, Zenta, zEtna Könyvkiadó, 2010, 112.

³⁹ JUHÁSZ Erzsébet, *Esti...*, *i. m.*, 9.

szemlélődő tekintet látószögéből tüntet fel, és a szellem eme mozgékony-
ságán, tulajdonképpen egy kisebbségi (a Balkán és Európa között oszcil-
láló) nomadológián (a jelentésszórásokon, a nyitottságon, tágasságon, az
úttalan utakon) keresztül próbálja áthágni és kikerülni a többségi jelentés-
alkotás hatalmi mechanizmusát. Mindeközben esszéinek tragikus tapasztalata az érdektelenség, a vidékre (értsük ez alatt magát a Vajdaságot is) jellemző elszívárosodás, jelenük, megíródásuk ideje, a történelmi katak-
lizmákkal sújtott, létfenyegető, léthiányos kilencvenes évek pedig vissza-
nyúlnak, visszaidézik a műkedvelői (az akkor még jugoszláviai magyar
irodalom hajnalán felmutatott) állapotokat. Az 1985-ben megjelent re-
gény meglepő módon, éles rálátással, nem az önsajnáltatás kisebbségi
szólamát közvetítve, a jelen tudatából előrevetíti a széthulló Jugoszlávia
Európához képest elmaradott, a nacionalizmussal és provincializmussal,
gyűlölködéssel és butasággal felvértezett, a tradícióját mint egyedüli au-
toritást elfogadó, valójában a törzsi agóniától szenvedő és önmagába be-
záródó szellemét. A kultúrára éhes olvasóközönség eltűnése, az író-
olvasó találkozók ritkulása, a könyvbemutatókon üresen tátongó székek
mind annak az érdektelenségnek és a „helyi szűkösség”-nek a fenyegető
dokumentumai, melyek az esszéíró számára a balkáni háborús állapo-
tokkal való együttélés lehetetlensége mellett megerősítik azt a hontalan-
ságérzetet, ami „a mindig maradás imperatívusza”-ból következően Ju-
hász Erzsébet belső emigrációjához és „a tagadva afirmálás”-hoz mint a
kisebbségi író egyedüli ellenállási tevékenységperspektívájához, vala-
mint a tradícióval, a szülőfölddel, a nemzettel és a környező állapotokkal
szembeni kritikus attitűdhöz mint magatartásmintához vezet.⁴⁰

Éles tekintetének, érzékeny látásának köszönhetően a *Műkedvelőkben*
már ez jelentődik be poétikai programként, hiszen számára az írás –
akárcsak a nagyapafiguraként aposztrofált, irodalmi (vajdasági magyar
író-)ős, Szenteleky Kornél és a regény Sztantits Aurélja esetében – „szel-
lemi-lelki felülemelkedés a helyi szűkösségeken, illetőleg e szűkösség
megszüntette megőrzése”.⁴¹ Éppen ezért nem meglepő, hogy a posztmo-
dern irodalomfelfogás, pontosabban a Harold Bloom nevéhez köthető ha-
tás-izony elmélet – a magyarországi olvasók számára leginkább Ester-
házy Péter 1986-os *Bevezetés a szépirodalomba* című (Budapest, Magvető)

⁴⁰ UTASI, i. m., 173.

⁴¹ Jóllehet Utasi Csaba nem jelöli a szöveghely pontos adatait, Juhász Erzsébet
A kisebbségi író helyzetéről című esszéjéből idéz, amely az *Esti följegyzések* 10. olda-
lán olvasható. – Vö. UTASI, i. m. 173.

korszakalkotó művén⁴² keresztül megismert – „apagyilkos”⁴³ poétikája fedezhető fel a *Műkedvelők* intertextuális játékaiban, szétíró gesztusában. Az ödipális helyzetet azonban Juhász Erzsébet esetében nem annyira a „kisebbségi érzés” vagy a „rivalizációs késztetések”, mint inkább „a kötelezően előírt tiszteletadás”⁴⁴ és az ehhez fűződő (nem tisztán gyűlöletteljes, hanem jóval) ambivalens(ebb) érzések képezik. A gyilkosság (a regény végén meg is hal Sztantits Aurél), a leszámolás, a kritikai attitűd („műveiket vajmi kevésbé lehetett bármikor is hasznosítani”⁴⁵) ellenére nemcsak történeti, hanem szövegszinten is ott marad az előd-szerző, ezáltal elismerve, jelezve a (nehéz) származást – azt a köpönyeget, ami a vajdasági magyar irodalmárok, írók (tágabban az értelmiség) identitás-építésében, önmegértésében és önmegerősítésében fundamentális tényező. Elég csak beidézni a kötet zárómondatát: „Mert csak porhüvelyed száll a sírba, törhetetlen hited s szellemed köztünk marad, s világít: *in aeternum*.”⁴⁶ Vagy megfordítva: „ahhoz [...], hogy uralomra jusson, a szövegnek [ti. a *Műkedvelők* című regénynek] úgy kell elődeihez kapcsolódnia, hogy egyszerre használja és megsemmisítse őket”,⁴⁷ éppen ezért a költői apagyilkosság eljárásaihoz tartozik, hogy „értelmezői revízió alá vonja”⁴⁸ Szentelekyt, „bizonyos részleteket kihagy belőle, kasztrálja, időnként átírja, vagyis az utód hatalmi helyzetéből fakadó erőszaknak vetve alá, egy neki megfelelő értelmet kényszerít rá”.⁴⁹

Virág Zoltán „az átvétel, az imitáció, a beemelés gesztusait”⁵⁰ (hiszen a *Műkedvelők* – az akkor még jugoszláviai magyar irodalom kezdetének szövegkorpuszából építkezve – „jelölt és jelöletlen, a direkt és az indirekt idézetek hálózata, az allúziók, a parafrázisok, a magánjellegű dokumentumok és a vendégsszövegek betoldása, összeillesztése”⁵¹) a horvát mo-

⁴² Különös tekintettel *A mámor enyhe szabadsága* című regényre, melynek előd-szövege, Apa-szövege Borges *Al-Mu'Taszim nyomában* című novellája.

⁴³ Vö. SZABÓ Gábor, „...te, ez iskol” – Esterházy Péter Bevezetés a szépirodalomba című műve nyomán, Budapest, Magvető, 2005, 60.

⁴⁴ *I. m.*, 60.

⁴⁵ Idézi Utasi Juhászt. – UTASI, *i. m.*, 173.

⁴⁶ JUHÁSZ, *Műkedvelők*, Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1985, 119. (Kiemelés tőlem. – B. O.)

⁴⁷ JUHÁSZ, *i. m.*, 60.

⁴⁸ *Uo.*

⁴⁹ *Uo.*

⁵⁰ VIRÁG, *i. m.*, 113.

⁵¹ Hivatkozik VIRÁG Zoltán CSÁNYI Erzsébet *Intertextualitás Szenteleky Kornél Isola Bella című regényében* című tanulmányára = MÖZES Huba szerk., *A próza intertextu-*

dernség és posztmodernség irodalmi nemzedékéhez, a *Krugovi* képviselőihez, Antun Šoljan és Ivan Slamning művészetéhez köti.⁵² Konceptiójában Virág árnyalja az apagyilkos poétikus gesztust, és a Juhász Erzsébet-i szövegvilágoknál a pszichoanalitikus olvasat lehetősége mellett az idegennel való összefonódást, a másik szöveggel való szervesülést hangsúlyozza, azaz az intertextus nála

nem feltétlenül a leszámolás tárgya, hanem sokkal inkább olyan felület képzője, amelyben az azonos rangú textuális implantátumok sokkal többet, értékesebbet tudnak nyújtani, kiegészítve vagy felerősítve egymás hatásfunkcióit.⁵³

Az apagyilkos gesztus, a leszámolás, valamint az intertexteknek, a Szen-teleky-szövegtöredékeknek, az áthagyományozódás nyomainak olyan implantátumokként való interpretálása, melyek a befogadói korpusz nélkülözhetetlen részeként egyszerre hozzák létre a jelentésszóródásokat, együttesen jól modellezik a kisebbségek viszonyát és irodalmi megszólalásmódját a többségi nemzethez, önmaguk nemzeti múltjához, a hagyományhoz, a jelentésadáshoz és identitáskiépítéshez mint a hatalom által uralt mechanizmusokhoz képest. A szövegimplantátumok és/vagy „apaszövegek” úgy épülnek be a kisebbségi létesülés identitásszerkezetébe, hogy létrehozzák a „várakozó jelentések”⁵⁴ különböző intenzitásvonalait, identifikációs intenzitásirányait.

Tehát ez a többrétegűség, többjelentésűség és nomád vándorlás nemcsak a *Műkedvelők* vagy a Juhász Erzsébet-i *oeuvre* sajátja, hanem alapvető jellemzője a kisebbségi (a nagy, az intézményesített literatúrán belül létező) irodalmaknak – jelen esetben a többségi, a déli szláv, de ezzel együtt a nemzeti, magyarországi magyar irodalmi hatásokra különösen érzékeny vajdasági magyar irodalomnak is. Ahogy egyébként Deleuze és Guattari megjegyzi a *littérature mineure* kapcsán: egyrészt „nyelve erős deterritorializációs együtthatóval rendelkezik”,⁵⁵ másrészt benne minden politikai

alításának retorikája és pragmatikája, Miskolc, Egyetemi Kiadó, 2001, 19–20.) – VIRÁG, *i. m.*, 113.

⁵² VIRÁG, *i. m.*, 113.

⁵³ Uo. hivatkozik VIRÁG Zoltán Bernarda KATUŠIĆ *Slast kratkih spojeva* című könyvére (Zagreb, Meandar, 2000, 143–147.)

⁵⁴ Vö. FARAGÓ, *Várakozó...*, *i. m.*

⁵⁵ Gilles DELEUZE–Félix GUATTARI, *Kafka – A kisebbségi irodalomért*, ford. KARÁCSONYI Judit, Budapest, Qadmon, 2009, 33.

tett és kollektív megnyilatkozás is, hiszen „a szűkös tér következtében a személyes ügy azonnal a politikához kapcsolódik”.⁵⁶

A *Műkedvelők* szkepticizmusa, időnként finom, máskor maró iróniája ellenére – hasonlóan Juhász Erzsébet többi művéhez – az irodalmat a „cselekvő szolidaritás” létrehozójaként mutatja fel, általa, kollektív megszólalásmódja („a mi külső és belső életünk”⁵⁷), valamint intertextuális játékaival, az áthagyományozódott szövegnyomoknak a jelenléte mellett is „az irodalom [ténylegesen] a nép ügyé[vé]” és nem annyira irodalomtörténeti üggyé válik,⁵⁸ többek között ezért tekinthető a vajdasági magyar identitásépítés radikális, forradalmi⁵⁹ kulcsregényének. Olyan identifikációs kérdéseket felvető kulcsregénynek, melyben egyrészt a határátrendeződéseknek, államalakulat-változásoknak köszönhető „új élettartalom”⁶⁰ és annak esztétikai megfogalmazására tett kísérletek a hirtelen a történelemből és az irodalomtörténetből kikerülő migráns írói léthelyzettel és magatartásmintával analógiában tematizálódnak.⁶¹ Másrészt a *Műkedvelők* az új élettartalomra és „a lomha, lapos, tespedt táj, [...] az ízléstelen, álmos kisvárosok, önző, mogorva falvak, hasznat ígérő kukoricások”⁶² világára adott esztétikai (gyakran dilettáns) válaszok, azaz a különböző irodalmi szövegelméletek beemeléseével próbálja megvizsgálni és újrakontextualizálni Szenteleky – Kosztolányinak a *Pacsirta* és az *Aranysárhány* megjelenése után írt – következő sorait: „nincs kollektív vajdasági lélek, sőt még tiszta típusok sincsenek ebben a tarka, soknyelvű, sokhítú és egyedül gazdasági kötelékkel összefűzött népességben.”⁶³

Ha már hangsúlyozom a *Műkedvelők* kulcsregény voltát (maga a cím tekinthető a nemzet – illetve a térség és a korszak, de ezzel együtt az onnan származó, jelenkori nemzedék – metaforájának), fontos egy rövid időre visszatérnem Mátyás Győző recenziójára. Mátyás „egyszerű történet”-ként definiálja a mű szüzességét, ami viszont még inkább kiemeli azt, jóllehet erről a kritikus nem beszél (nem is beszélhet), hogy a szöveg –

⁵⁶ I. m., 34.

⁵⁷ JUHÁSZ Erzsébet, *Műkedvelők*, 11. (Kiemelés tőlem. – B. O.)

⁵⁸ DELEUZE–GUATTARI, i. m., 36.

⁵⁹ Forradalmi, de nem ideologikus. Vö. DELEUZE–GUATTARI, i. m., 36.

⁶⁰ JUHÁSZ Erzsébet, *Az ugartörés mint önmetafora a vajdasági magyar irodalom két háború közti szakaszában*, Tiszatáj 1996/1, 95.

⁶¹ I. m., 96.

⁶² I. m., 93. – Idézi Juhász Szentelekyt. (SZENTELEKY Kornél, *Ugartörés, Újvidék, Forum*, 1963, 94.)

⁶³ SZENTELEKY, i. m., 95.

hasonlóan Esterházy Péter jóval későbbi *egyszerű története*éhez, a 2013-as *Egyszerű történet vessző száz oldal a kardozós változathoz*, és többé-kevésbé a 2014-es *Egyszerű történet vessző száz oldal a Márk-változathoz* (Budapest, Magvető Könyvkiadó) – egyik tétje épp az lenne: képes-e, illetve miként képes a nemzet modernitását (értsük ez alatt a vajdasági magyar nemzet-közösségét, mely Szentelekyék szerint irodalmi, kulturális hagyomány-nyal, kollektív értékekkel nem rendelkezett) mindennapi eseményként és egy korszak kezdeteként leírni.⁶⁴ A hagyománytalanság szellemében alkotja meg Hippolyte Taine miliőelmélete nyomán Szenteleky a kissé el-lentmondásos *helyi színek* elméletét, mely számára a vajdasági (akkor még jugoszláviai) magyar irodalom stíluskövetelménye, esztétikai értelemben is vett *differentia specifikuma*, jóllehet ez leginkább a szellemi pusztára, ugarszerű, parlagi térségre eleve jellemző dilettantizmus és provincia-lizmus, bezáródás további térhódításában szolgál majd katalizátorként. Az *Új Symposion*-nemzedék emiatt viszonyul a *couleur locale*-hoz iróniá-val, kritikai attitűddel. Elég csak megidézni a Bányai János és Bosnyák István szerkesztette *Kontrapunkt* című, 1964-es antológia (Újvidék, Fo-rum) Sinkó Ervin által támogatott, harcos, ellenálló, művészi programját, jól láthatóvá válik, hogy a symposionisták „a bezárkózás, a tóparti- és templomtorony-perspektíva, a permanensen tévesen értelmezett regiona-lizmus” tagadásával és „a szokványosnak és a terméketlenné vált ha-gyományosnak a kritikájával”, illetve ezek függvényében a nyitottságot, kísérletezést, az „autentikus költői szó hitelességét” hirdették.⁶⁵ Három nemzedék nagyon gazdag, forradalmi tevékenysége, Bányai János, Utsi Csaba, Gerold László, Bosnyák István, Thomka Beáta, Losonc Alpár tu-dományos munkássága, az *ízlés-provokátor*,⁶⁶ gerillaharcos Tolnai Ottó, Domonkos István, Végel László, Brasnyó István, akárcsak Sziveri János és Juhász Erzsébet, Danyi Magdolna, Fenyvesi Ottó stb. művészete ebből a szellemi talajból nőtt ki.

Fontos kiemelni, hogy Juhász Erzsébet *Az ugartörés mint önmetafora a vajdasági magyar irodalom két háború közti szakaszában* című tanulmányában a Szenteleky-féle *couleur locale*-t nem tekinti a korszak (a húszas-harmincas évek) „irodalmi törekvéseit kifejező önmetaforának, [...] önité-

⁶⁴ Vö. Homi K. BHABHA, *DisszemiNáció. A modern nemzet ideje, története és határai*, ford. SÁRI László = THOMKA Beáta szerk., *Narratívák III. A kultúra narratívái*, Buda-pest, Kijárat, 1999, 88.

⁶⁵ BORI Imre, *A jugoszláviai magyar irodalom története*, Újvidék, Forum, 1999, 190.

⁶⁶ *I. m.*, 200.

letnek vagy hivatástudatnak”, „értékjelképnek”, „létszimbólumnak”, sőt maga is az elmélet ellentmondásosságára hívja fel a figyelmet:

a helyi színek meglétét, sőt irodalmi megformálását elvárni, amikor e vidék lakossága Mária Terézia-korabeli ideteleplítettekől áll javarészt, minthogy az előző lakosságot, kulturális intézményeivel együtt mindenestül elsöpörte a történelem vihara – alighanem merő képtelenség, mint ahogy a hagyományok megőrzését számonkérni is. Lévéen, hogy e vidék a mondottakból következően polgári hagyományokkal alig rendelkezett a határártrendezést megelőző időszakban sem.⁶⁷

Juhász Erzsébet a *couleur locale* helyett Herceg János szerkesztői, címadói gesztusa, Szenteleky tanulmánykötetének gyűjtőcíme nyomán az ugartörés terminust alkalmazza, mely a jugoszláviai magyar irodalom önmetaforájaként a huszadik század első évtizedeinek közép-európai irodalmi tudatához, az elmaradottságérzet evidenciaélményéhez kapcsolódik, pontosabban Ady „magyar Ugar”-jához nyúlik vissza.⁶⁸ Ahogy Herceg János fogalmaz a Szenteleky-kötet utószavában: „szellemi parlagon élt a délvidéki magyarság, a kultúra apostoljának tehát egészen előlről kellett kezdeni a munkát. Ugartörést kellett végeznie.”⁶⁹

Ez az ugartörő program jóllehet feladatának tekintette a regionális irodalom létrehozását, valódi esztétikai értékkel rendelkező műveket nem tudott felmutatni, azonban kapcsolatot teremtett a többi határontúli magyar irodalommal, tehát lefektette a „magyar irodalom területi sokféleségét együtt látó szemlélet első alapköveit”, valamint „kialakította a kulturális sokféleségben rejlő gazdagság iránti fogékonyság elvét, mely

⁶⁷ JUHÁSZ, i. m., 93–94.

⁶⁸ JUHÁSZ, i. m., 97. – A közép-európai ugarkép kapcsán Juhász Erzsébet HANÁK Péterre hivatkozik. Az Adyhoz visszanyúló Szenteleky-féle irodalmi programról és metaforáról TOLDI Éva ugyancsak értekezik a *Szekéren, bárkán, gályán* (Vajdasági Kocsi-út az éjszakában) című tanulmányában: „S amikor versében meghirdeti: »ugart kell törmünk«, kijelentésében nemcsak a mezőgazdasági munkát, hanem a maga magyar ugar-képét is megalkotja, amely Ady Ugar-képzetétől kevésbé különbözik. A vajdasági irodalom és kultúra hagyománytalanságának, elmaradottságának gondolata hosszú időre meghatározta a róla való gondolkodást, anélkül, hogy tudatosodott volna: amennyire művelődéstörténeti ismereteken, ugyanannyira Ady Endre követésén, szimbolikus képsorán alapult.” (TOLDI Éva, *Önértésváltozatok, identitástapasztalatok*, Zenta, zEtna Könyvkiadó, 2015, 158.)

⁶⁹ HERCEG János, Utószó = SZENTELEKY Kornél, *Ugartörés, Újvidék, Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség*, é. n., 149.

elsősorban az államalkotó többségi népek irodalmaira való folyamatos odafigyelést irányozta elő”.⁷⁰

Nem lehet tehát zárójelezni, hogy ebbe a közegbe (a „sajátos vajdasági kisebbségi lét megfogalmazásának igényé[t]”⁷¹ rejtő helyi színek elméletébe, illetve az elmélet kritikájába, a más népek, más irodalmak kultúrájára való odafigyelésbe, a symposionista szellemiségbe, nyitottságeszménybe, a kisebbségi létesülésbe/leendésbe, a „változó jelentések”-kel ellátott identitásszerkezet kontextusába stb.) illeszkedik bele Juhász Erzsébet Szenteleky-regénye, mely a felülkerekedés-igény ellenére vagy épp amiatt interpretációmban Sigmund Freud *Unheimliche*-fogalmával is párbeszédbe lép. Ebbe a jelentéstartományba a bennfentessel, az otthonossal, a kiessel, az ismerőssel, a bizalmassal ellentétes minőségek szintén bevonzódnak, de hatása mindig valamilyen intellektuális bizonytalanságon alapul. Freudnál ez az effektus az elfojtott visszatérése. A kísérteties tehát az, „aminek rejtve kellett volna maradnia, mégis föltárult”.⁷²

Ennek a rejtettnek mint traumatikus előrenyomulásnak a tapasztalatként, látható nyomaiként tematizálódik a Szenteleky-hagyományhoz mint az irodalmi (nagy)apához és nemzeti atyához fűződő viszony, melyre tudatosan, a már említett intertextuális betétekkel vagy a vajdasági magyar irodalom kezdeteiből származó szövegimplantátumokkal, ezek átírásával, szövegtorzításával, szövegromlásával (fragmentumokkal és romokkal!) játszik rá a szöveg. Másik aspektusból pedig az intellektuális bizonytalanságot az adja, hogy a tradícióval mint traumatikus mezővel való kvázi szembenézés, annak értékelése (a magas esztétikai minőség helyett műkedveléssé, dilettantizmussá való degradálása) mégsem hozza el a várt eredményt. A bizonytalanság és a kétség továbbra is ott marad: jóllehet ez a poétikai és esztétikai program a vajdasági magyar irodalom kezdeteitől, Szentelekytől, a helyi színezettől való folyamatos *elkülönböztetésben* próbálja önmagát létrehozni, értéke, minősége tekintében nem lehet biztos, akárcsak identitásépítésének sikerességében sem. Hiszen – ha figyelembe vesszük Juhász Erzsébet *A magány émelítő helyi színe* című esszéjét,⁷³ melyben a szerző a szlovákiai magyar (pozsonyi születésű) Peéry Rezsőről és a minoritásról, valamint a peremvidéki, marginális létállapotokról elmélkedik – a kisebbségi léthelyzet „gyakran

⁷⁰ JUHÁSZ, i. m., 97.

⁷¹ I. m., 94.

⁷² Sigmund FREUD, *A kísérteties* = Uő., *Művészeti írások*, IX., Filum, é. n., 245–281.

⁷³ JUHÁSZ, *Úttalan utaim – Útleírások a Vajdaságból*, Újvidék, Forum, 1998, 100–105.

teremt hamis tudatot”.⁷⁴ Konkrétan tehát „a vidékiséget, a provincializmust, melynek veszélye, úgy látszik, minden kisebbségbe szakadt nemzet rész számára időről időre már-már lebírhatatlan veszélyt jelent.”⁷⁵ A teljesség igényével idézem most be Juhász esszéjéből a szerző által kiemelt, citált, saját attitűdjével, meglátásaival rokon Peéry-szöveg fontos, vonatkozó sorait, melyek megelőlegzik Kontantinovic vidékiséggkonceptiójának bizonyos gondolatait (például az önámítással, a mimikrirel, az asszimilációval és az áthasonulással kapcsolatos tapasztalatokat):

A vidék ott kezdődik [...], ahol nem vesz tudomást önmaga méreteiről, ahol nincs kritikája magamagáról. A hamis tudat, a nyugodt és állandó önámítás, a megcsuklott akarat és az elbénuló tehetség világa. Mimikri a legkényelmesebb formában, asszimiláció és áthasonulás, mely állandóan lefelé irányul. A vidék a szolid hitel hiánya ember, terv és kultúra mögött. A vegetáció új tartalmak, célok és távlatok nélkül egy elmúlt korszak életsablonjaiban. Úgy hiszem, vidékiek vagyunk. Vidékiek az elvágyódás romantikájában, naiv és kései urbanitás-kultuszunkban éppúgy, mint autarkikus önelégültségünkben. Vidékiek, mert nem tudjuk megtalálni saját életformánkat, mert eláruljuk a hivatást: képtelenek vagyunk egy magyar gyarmatot a magyar kultúra földjévé és termelőjévé tenni.⁷⁶

Visszatérve az önértelmezésre: valójában az öninterpretáció mint esztétikai cselekvés terjesztődik ki általános szintre (a kisebbségi léttapasztalás és megnyilatkozás módozataként és magatartásbeli kirajzó szűkösségként) a *Műkedvelők*ben, és tágabban a Juhász Erzsébet-i reflexív gondolkodásban. „[M]ár eleink megszólalása is csak művészi lehetett, *vallanunk magunkról sohasem adatott meg másként, mint behátrálva a műbe*”⁷⁷ – olvasható az esztétikai, de episztemológiai program rögtön a regény legelején, azaz a 10. oldalon. Ez a behátrálás – mely egyszerre bezárkózás és az időben, térben, diskurzusokban, szövegekben való nomád kószálás, valamint az esztétikai kirajzás (nyitottság, tágasság) határán kulminál – Tolnai Ottó művészetének rákmozgásaival vagy a fiatalon elhunyt chilei író, Roberto Bolaño *Vad nyomozók* című, 1998-as regényében olvasható,⁷⁸ zsigeri realisták vagy béalrealisták hátrafelé tartó mozgásaival rokon: „egy

⁷⁴ I. m., 100.

⁷⁵ I. m., 101.

⁷⁶ I. m., 103.

⁷⁷ JUHÁSZ, *Műkedvelők*, 10. (Kiemelés tőlem. – B. O.)

⁷⁸ Magyarul 2013-ban jelent meg Kertes Gábor fordításában, Budapest, Európa Könyvkiadó.

pontot néznek, miközben távolodnak tőle, egyenes vonalban az ismeretlen felé”.⁷⁹ Ez a belső emigráció, kivonulás és kívülállás magatartásként, látásmódként, illetve poétikai eljárásként fontos közös pontokat teremt meg Juhász Erzsébet, Tolnai Ottó és Végel László munkásságában. Tolnai az önkéntes, választott kivonulást mint rákmozgást (vö. „ahogyan előre szaladok, támadok, majd hirtelen rákmozgásban hátrálni kezdek, eltűnök lyukamban”⁸⁰) személyes alkatához („Rák-voltához”), a biografikus tényekhez, illetve saját életeréhez (*a Telepre, a Járásra, az Adriára való kivonuláshoz*) kapcsolja, mely által – bizonyos szenvedésekkel együtt – tulajdonképpen *minden struktúrán kívülre helyezi magát, saját intézményévé válik*.⁸¹ A Telep, a Járás és az Adria mellé a palicsi Homokvár is bekerül, ám a várba való visszavonulás mégsem jelent bezárkózást, hiszen Tolnai művészetének van egy erős kirajzó (a méhekre jellemző, a kasból kirajzó és egyszerre begyűjtő és beporzó) mozgása. A kívülre helyeződés teremt meg a reflexióadás lehetőségét, ami különösen Juhász Erzsébet és Végel László esszéművészetében érhető tetten.

Juhász Erzsébet Szenteleky-regénye kapcsán Bolaño-regényének beidézését az is adekváttá teszi (annak ellenére, hogy a vajdasági szerző nem olvashatta a borgesi hagyományokból építkező chileit), hogy – a cím explicit módon utal rá – maga a *Vad nyomozók*, hasonlóan a *Műkedvelők*-höz, „fura kutatás”, nyomolvasás. Tehát mindkét mű olyan irodalmi nyomkeresésnek tekinthető, mely a huszadik századnak ugyanarra vagy nagyon közeli időszakára fókuszál, csak éppen két különböző, egymástól nagyon távol eső kontinensen, illetve mindkettő ugyancsak saját poétikai előzményeit próbálja kinyomozni és azzal számot vetni (ezért fontos a hátrafelé tartó mozgás). Juan García Maderno és zsigerrealista íróársai (Arturo Belano, Ulises Lima) a húszas-harmincas évek idején működő, a *Sonora-sivatagban* elvesztett (pontosabban „nyoma veszett”!), szintén zsigerrealistáknak nevezett mexikói avantgárd csoport után kutatnak. Ennek a célnak, projektnek a bejelentése már az első fejezet legelején megtörténik: a *Mexikóban elveszett mexikóiak* fejezetcím tulajdonképpen a Merleau-Ponty-féle vad tartomány, „az öröklött kultúrák hasadása alatt vagy mögött” húzódó, a sajátban benne rejtő transzcendens idegenség, ilyenképpen Madernóék maguk is „tősgyökeres idegenek”. A mű pedig olyan *road movie*-vá válik, mely, akárcsak a hegeli filozófia (vö. mozgás-

⁷⁹ Roberto BOLAÑO, *Vad nyomozók*, ford. Kertes Gábor, Budapest, Európa, 2013, 16.

⁸⁰ TOLNAI OTTÓ–PARTI NAGY LAJOS, *Költő disznósírból – Egy rádióinterjú regénye*, Budapest, Kalligram, 2004, 62.

⁸¹ *Uo.*

elv, „a filozófia mint útonlevés”), nem az eredmény(esség)ében, nem a kutatás tárgyának (az irodalmi atyáknak, a kezdetnek, a hagyománynak) a megnyugtató megtalálásában, hanem magában a kérdezésben, a problémafelvetésében, a dinamizmusában, a nyomozás során való történetekben, belekeveredésekben válik örök esztétikai élménnyé. Mint ahogy a *Műkedvelők* esetében, úgy a *Vad nyomozók*ban szintén maga az utazás (keresés) lesz a szöveg dinamikus, építő elve, mely mindeközben folyamatosan elbizonytalanítja az identitás otthonosságában, az irodalmi hagyomány objektív megismerhetőségében, az irodalom kezdetében mint ősforrásban vagy az ihletben hívó, bízó olvasót (és nem különben magát a szerzőt).

KELEMEN ZOLTÁN

REND ÉS RENDETLENSÉG A GYŰJTEMÉNYEKBEN
(MEGJEGYZÉSEK MILORAD PAVIĆ KAZÁR SZÓTÁRA KAPCSÁN)

REZÜMÉ

Milorad Pavić *Kazár szótár* című lexikonregénye megfelelő lehetőséget nyújt a nyugati kultúra és civilizáció tudományos rendje, illetve rendszerei felépítésének, létrejöttének, de legfőképpen előnyeinek és hátrányainak vizsgálatához. A Michel Foucault-i vagy Jorge Luis Borges-i értelemben veendő tudományos szerveződés, a hierarchia intézményes és egyúttal enciklopédikus kiépülése, illetve ennek ellentmondásai képezik a vizsgálat tárgyát, melyhez az említett Pavić-mű nyújtja a példákat. Borges feltételezi, hogy a kozmosz leírható enciklopédikusan, holott a tudástárak létrehozása – ahogy arról Foucault értekezik *A szavak és a dolgok Előszavában* – mindössze egy lehetséges emberi módszer a világ kiismerésére, de a rend, sőt a hely sem szigorú tény ebben az esetben, pusztán emberi kódolás eredménye. A metafizikai értelemben vett „abszolút könyv”, illetve abszolút gyűjtemény fikció. Paul Feyerabend *Három dialógus a tudásról* című művében mutat rá arra, hogy az sem egyértelmű, hogy mit tekintünk definíciónak és mit a definíció tárgyának, mert még ez a kettő is felcserélhető. A tudás társadalmi jelenség, és mint ilyen, egzakt módon nem meghatározható. Amellett persze, hogy az emberi meghatározások megismerhető határok közé sorolják például a tudást, hogy egyáltalán valamit meg lehessen állapítani róla, még ezek a határok sem tekinthetők megnyugtatóan állandónak. Míg Feyerabend számára a tudás társadalmi jelenséggé válik, addig Foucault a „dolgok”, a kultúra és a civilizáció kódjainak enciklopédikus rendjét utalja csupán a társadalom szintjére, míg a tudományokat, elsősorban a filozófiát mindezen kívül helyezi el, mint amelyek magyarázzák és szervezik a rendet. Mindezzel együtt Feyerabend és Foucault is azt kutatja, hogy egyáltalán milyen módon jöttek és jöhettek létre a tudás, illetve a megismerés általunk manapság ismert legkülönbözőbb formái.

KULCSSZAVAK: fikció, hierarchia, nyelv, szerveződés, tudás

ABSTRACT
Order and Disorder in the Collections
(Compliances about Milorad Pavić's Dictionary of Khazars)

Milorad Pavić's *Dictionary of Khazars* provides a good opportunity to investigate the structures and the creation of the scientific orders of western culture and civilization, as well as its advantages and disadvantages. The essay analyses the scientific organization, the build-up of the institutional and encyclopaedical hierarchy in the sense Michel Foucault or Jorge Luis Borges meant it, its contradictions not neglected. Pavić's book offers examples. Borges postulates that we can describe the cosmos in some encyclopaedical way, although the construction of the knowledgebase – as Foucault sees it in the Foreword of *Les Mots Et Les Choses* – is only a possible human method to gain knowledge of the world. But neither the order nor the place can be considered a solid fact in this case, they are only the outcome of human condition. The 'Absolute book' or the absolute collection in a metaphysical meaning is a fiction. Paul Feyerabend in his *Three Dialogues on Knowledge* points out, that it is not univocal what we can understand as definition or the subject of the definition, because these are interchangeable. Knowledge is a social phenomenon, and as such it cannot be exactly defined. Definitions keep knowledge among cognizable borders in order to be able to say something about it at all, but even the borders are not constant. While knowledge became a social phenomenon for Feyerabend, Foucault refers the encyclopaedical order of the codes of 'things' and culture to the level of society, while he takes the sciences, first and foremost philosophy out of this, because these explain and organize the order. Both of them investigate the methods of the creation of knowledge and cognition, as we nowadays realize them.

KEYWORDS: fiction, hierarchy, language, organization, knowledge.

„az igazságtól – ahogyan e lexikon egy lapján áll – nem is nyerhető
több, mint amennyit adunk neki.”¹
„Tudásra pedig úgy teszünk szert, hogy valamiféle rendet teszünk
ebben a masszában...”²

Michel Foucault híres *Előszava A szavak és a dolgok* kötetből összekapcsolódott a szótárregények, így a *Kazár szótár* kérdésfelvetéseinek jelentős részével. A francia gondolkodó képes volt együtt látni és láttatni a külön-

¹ Milorad PAVIĆ, *Kazár szótár. Százezer szavas lexikonregény*, Fórum, Újvidék, 1987, xvii.

² Paul FEYERABEND, *Három dialógus a tudásról*, Osiris, Budapest, 1999, 56.

böző (túlnyomórészt magán-) gyűjtemények, a felvilágosodás korában megszerveződő enciklopédiák, tudományos igényű szöszedetek és a közgyűjtemények alapvetését, változását és kialakulását. Mindez kiváló vizsgálódási lehetőséget nyújtott a posztmodern irodalmak szótárregényei különböző értelmezőinek. Foucault egyik sarkalatos megállapítása Jorge Luis Borges *A John Wilkins-féle analitikus nyelv* című esszéje kapcsán a rend és a rendetlenség viszonyára vonatkozik, mégpedig episztemológiai értelemben.³ Ez az esszé H. Nagy Péter *A lexikon mint a lehetséges történelmek archívuma* (Milorad Pavić: *Kazár szótár*) című tanulmánya szerint az európai embert gondolkodásának határait figyelembe veti.⁴ Mielőtt jelen dolgozat megkísérelné a rend és rendetlenség fogalmainak meghatározását, előre utal a borgesi és általában a posztmodern művek egyik sajátosságára, az áldokumentarizmusra, mely szorosan kapcsolódik az úgynevezett trükk-elbeszéléshez. Az áldokumentarizmus lényege, hogy az esszészzerű elbeszélés – cselekményének középpontjában általában valamely műalkotással, vagy tudományos művel – látszólag véletlenszerűen hivatkozik valós és nem létező szerzőkre, illetve művekre. Ez az eljárás nem nevezhető olyannak, mely a renddel szemben a rendetlenséget részesíti előnyben, ez túlzó egyszerűsítés lenne. Sokkal inkább alternatív rendmeghatározások, illetve rendszerek létrehozásáról, vagy az erre való igényről van szó. Ahogy Pavić műve az első csoportba tartozik, úgy például Danilo Kiš *A holtak enciklopédiája* című novelláskötete az utóbbiba. Ugyanakkor Pavić szócikkei Danilo Kiš *A holtak enciklopédiája* című művének sors- és életrajzgyűjteményére emlékeztethetnek.

Borges esszéje első olvasásra azért érdemel figyelmet, mert a benne szereplő bőséges hivatkozásnak valóságos alapja van. Borges számára az enciklopédia fogalmilag szorosan összefügg általában a tudástárakkal és mindez a különböző nyelvek jelrendszereivel, ebben az esetben elsődlegesen a mesterséges nyelvekkel. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni – bár éppen erről nem ír Borges –, hogy John Wilkins nemcsak a Királyi Természettudományos Társaság tanácsa kérte fel könyve írására, de a téma ötletét is ők adták. Borges Fritz Mauthner idézve arról ír, hogy egy

³ Michel FOUCAULT, *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*, Osiris, Budapest, 2000, 9.

⁴ H. NAGY Péter, *A lexikon mint a lehetséges történelmek archívuma* (Milorad Pavić: *Kazár szótár*), = Uő., *Kalligráfia és szignifikáció. Tanulmányok, kritikák*, Vár ucca tizenhét Könyvek, Veszprém, 1997, 50.

mesterséges nyelv „egyetemes jelrendszer és titkos enciklopédia is.”⁵ A mesterséges nyelvek rendszere annyiban viselkedhet, illetve használható titkos enciklopédiaként, amennyiben a Borges-esszében felsorolt mesterséges nyelvekre vonatkozik a megállapítás. Ezek ugyanis jelrendszerükkel és morfémaik felépítésével mindig valamely ábécé megelőlegezett rendjét követik, akár csak az enciklopédiák, illetve a szótárak, másrészt analitikus felépítésük miatt jelrendszerük sorrendiségében közvetlenül kódolva van az a külső szemlélő számára akár titkosnak is nevezhető tartalom, közlésegyeség, mely nem pusztán jelentésüket adja, hanem olyasféle miniatűr leírásként is viselkedhet, mint egy szócikk, pontosabban: ezekben az enciklopédiákban a szó lesz saját szócikke, önmagát értelmezve.⁶ Foucault rámutat az ábécé önkényes rendjének előnyére, a gondolkodástól független voltára,⁷ illetve nyelven kívüliségére. Mindezek képessé teszik arra, hogy segítségével kvázi egzakt rendbe foglalható legyen a tudás.

Úgy tűnik, John Wilkins megalkotta a tökéletes nyelvet, még ha csak a követelményrendszer szintjén is: felépítette mindazon táblázatokat és szerkezeti vázakat, melyekre aztán már bárki felhelyezheti az aktuális egységeket, kicsit Mengyelejev periódusos rendszerére emlékeztetően. A valóságban azonban éppen a táblázatokkal jelentkezik a probléma, bár Foucault szerint a tudásépítés és tárolás szempontjából kitüntetett hely a táblázat: „ez az a hely, ahol emberemlékezet óta a nyelv kereszteződik a térrel.”⁸ De létezik tér nélküli gondolkodás is, ahogy erről H. Nagy Péter ír, a hely és a név diszharmonióját tételező módszer alapíthatja ezt a gondolkodást.⁹ A táblázatok rendszere az, ami a Foucault által említett *Jórávaló ismeretek égi gyűjteménye*¹⁰ című kínai műhöz teszi hasonlatossá Borges számára Wilkins analitikus nyelvének rendszerét. Borges az osztá-

⁵ Jorge Luis BORGES, *Az örökkévalóság története. Esszék. Válogatott művei II*, Európa, Budapest, 1999, 278.

⁶ Vö. ezzel 4. jegyzet, 50.

⁷ 3. jegyzet, 10.

⁸ *I. m.*, 11.

⁹ 4. jegyzet, 50.

¹⁰ Ennek a műnek a létezését az általam tanulmányozott szakirodalmak közül egyik sem igazolta megnyugtatóan. Általában Borges esszéjére hivatkoznak, akár csak Foucault. Fung YU-LAN *A kínai filozófia rövid története*, vagy Jacques GERNET *A kínai civilizáció története* című művében szintén hiába kerestem az enciklopédiát, bár Gernet-nél szerepelnek az adott korra (Kr. e. 6. század) vonatkozó év- és szer-
tartáskönyvek.

lyozás, vagyis a rendteremtés önkényességére hívja fel a figyelmet, de nemcsak az említett művek esetében.¹¹ Rámutat, hogy minden emberi rendszerépítés eleve önkényes, ezért, vagy ezzel együtt pontatlan, mégpedig azért, mert „nem tudjuk, hogy mi az univerzum”.¹² Azaz ember nem képes átlátni, megérteni az univerzumot. Ha ez mégis megtörténne, akkor adva lenne egy minden szempontból érvényes leírása a kozmosz rendjének, vagy ha úgy tetszik, egy minden szempontból érvényes, az univerzumra vonatkozó rendszer. A megértés hiányából viszont vagy az következik, hogy a kozmoszban nincs rend, vagy pedig az, hogy van, de az ember számára megismerhetetlen, így egy humán megközelítés számára a két eredmény gyakorlatilag azonos. Borges ennél is tovább lép:

azt is feltételezhetjük, hogy nincs is univerzum abban a szerves, egységes létet feltételező értelemben, amelyet eme nagy szó jelöl. Ha pedig van, meg kellene fejtenünk a célját; meg kellene fejtenünk Isten titkos szótárának a szavait, meghatározásait, etimológiáit, szinonimáit.¹³

Borges okfejtése azt feltételezi, hogy a kozmosz leírható enciklopédikusan, holott a tudástárak létrehozása – ahogy arról Foucault értekezik *A szavak és a dolgok Előszavában* – mindössze egy lehetséges emberi módszer a világ kiismerésére. „Az enciklopédia vagy lexikon tehát a dolgok rendjének ‘helye’, amit egy kultúra fundamentális kódjai írnak, szövegesítenek” – írja H. Nagy Péter,¹⁴ de a rend, sőt a hely sem szigorú tény ebben az esetben, pusztán emberi kódolás eredménye. A metafizikai értelemben vett „abszolút könyv”, illetve abszolút gyűjtemény fikció.¹⁵ John Wilkins jelrendszerével kapcsolatban ott is kérdések merülhetnek fel, ahol Borges is úgy gondolta Mauthnerrel együtt, hogy kiválóan működhet az efféle mesterséges nyelv, akár titkos enciklopédiaként. Paul Feyerabend *Három dialógus a tudásról* című művében mutat rá arra, hogy az sem egyértelmű, hogy mit tekintünk definíciónak és mit a definíció tárgyának, mert még ez a kettő is felcserélhető. Ez pedig oda vezet, hogy szócikk és szó nem egyesíthető lesz, hanem felcserélhető, tehát nem erős

¹¹ 5. jegyzet, 278–280.

¹² *I. m.*, 280.

¹³ *I. m.*, 280.

¹⁴ 4. jegyzet, 50.

¹⁵ *I. m.*, 66.

rend jön létre, hanem a rendetlenség fokozódik.¹⁶ Foucault ennek megfeleltethetően tartalom és forma elválaszthatóságának problémájára mutat rá.¹⁷ Ha a tudás és például a számok között valamely enciklopédikus megfeleltetést lehetne találni, akkor talán megoldható lenne a probléma, de ahogy Feyerabend írja, a tudás társadalmi jelenség, és mint ilyen, egzakt módon nem meghatározható.¹⁸ Amellett persze, hogy az emberi meghatározások megismerhető határok közé sorolják például a tudást, hogy egyáltalán valamit meg lehessen állapítani róla, még ezek a határok sem tekinthetők megnyugtatóan állandónak. Egyrészt „nem nehéz olyan szituációkat modellálni, amelyek a tudás határait mutatnak rá” – írja Feyerabend, másrészt képesek vagyunk elmélkedni olyan problémákon, melyek meghaladják az ember értelmi képességeit (Borges egyik kedvence például a végtelen).¹⁹

Foucault úgy látja, habár Borges említett esszéjében elvárásszinten végül tételez egy olyan tudományos rendszert, melynek segítségével a kozmosz megismerhető, valójában azonban stílusosan arra utal, hogy ez pusztán hipotetikus, avagy ideális rendszer. Másrészt *A John Wilkins féle analitikus nyelv* az, amely bizonyítja, hogy hely és név közössége elveszett,²⁰ bár talán helyesebb volna azt írni, hogy sohasem volt. Mindebből az következik, hogy míg Feyerabend egyik beszélője számára a tudás társadalmi jelenséggé válik, addig Foucault a „dolgoz”, a kultúra és a civilizáció kódjainak enciklopédikus rendjét utalja csupán a társadalom szintjére, míg a tudományokat, elsősorban a filozófiát mindezen kívül helyezi el, mint amelyek magyarázzák és szervezik a rendet.²¹ Mindezzel együtt Feyerabend és Foucault is azt kutatja, hogy egyáltalán milyen módon jött és jöhetett létre tudás, és hogyan keletkeztek a megismerés általunk ma-

¹⁶ „Jack: (...) Van egy hosszú kifejezésed, ami a cél szempontjából nem felel meg, ezért úgy döntesz, hogy bevezetsz egy rövidítést, és az a mondat, amely megmondja, hogy mi mit rövidít, az lesz a definíció.

Arthur: Csakhogy a helyzet itt éppen a fordítottja annak, amiről te beszélsz! A tudás már adva van, (...) na és ezt az egész ormótlan gyülekezetet kellene most (...) egy rövid formulával leírnia. Nem egy hosszú formula rövidítéséről van tehát szó, hanem arról, hogy egy közös nevezőt találjanak e tarkabarka, ráadásul állandóan változó gyülekezet elemei számára.” 2. jegyzet, 31.

¹⁷ 3. jegyzet, 11.

¹⁸ 2. jegyzet, 39.

¹⁹ I. m., 67.

²⁰ 3. jegyzet, 12.

²¹ I. m., 14.

napság ismert legkülönbözőbb formái.²² *A szavak és a dolgok* írója oda jut el az *Előszó* végére, hogy kimondja: az ember csupán a tudás egy alakzata, körülbelül kétszáz éve „találták föl”, s optimistán úgy véli, mihelyt a tudás új formájára ébred, el is tűnik majd ez a segédeszköz.²³ Talán a nyugati kultúra és civilizáció *szubjektum, én* fogalmára gondolhatott, melyről Földényi F. László azt írja *Az emlékezés szobrai* című esszéjében, hogy máig komoly teherként jelent a kultúrának és a civilizációnak.²⁴ Avram Brankovićnak a *Kazár szótárban* szereplő története szerint, mely Ádámról, Krisztus fivérééről szól, a kazár álomvadász papok által összeállított életrajzok, melyekből az időben újraépíthető Ádám teste, névtelenek, mivel a megvilágosodás pillanatában mindenki elveszíti individuum voltát, és Ádám részévé válik.²⁵

Milorad Pavić *Kazár szótára* *A John Wilkins-féle analitikus nyelvvel szemben* bőségesen alkalmazza az áldokumentarizmus trükkjeit. Először is egészen kicsi eltéréssel pontatlan évszámokat ad meg az *Előljáró megjegyzésekben*.²⁶ A dunacsébi késő avar kori temető „kazárosítása” is figyelemre méltó.²⁷ Isajlo Suk professzor szócikkében szerepel a professzor egyik tudományos cikkének rövid részlete, melyről első olvasásra az állapítható meg, hogy sem retorikailag, sem stilisztikailag nem felel meg a tudomány követelményrendszerének. Sokkal inkább illeszkedik a szótárregény nagy részét kitevő igen jellegzetes elbeszélői módhoz, melynek ismerve a homályos fogalmazás és a fontoskodó titkolózás mellett a kissé érzelmős líraiság. A tudományos tények szándékos összezavarása, pseudo-elemekkel való elegyítése is felismerhető. A cikk írója arról tudósít, hogy a sírok rendetlenül, véletlenszerűen helyezkednek el, a valóságban tájolásuk Nyugat-Délnyugat, Kelet-Északkelet, így véletlenül sem Jeruzsálem a földrajzi irány, mint a regényben. A sírokban található állati eredetű maradványok leírása a valósággal egyező, ahogy a lovastemetkezések említése is, de szó sincs arról, hogy férfiak és nők valamely bonyo-

²² *I. m.*, 15–16.

²³ *I. m.*, 17.

²⁴ FÖLDÉNYI F. László, *Az emlékezés szobrai. Egy új nyelv kihívása az emlékműszobrászatban*, = *Uő.*, *Az ész álma*, 33 esszé 2000–2007, Kalligram, Pozsony, 2008, 171–172.

²⁵ 1. jegyzet, 202.

²⁶ Például a Hérakleiosz bizánci császárral kötött szövetség nem 627-es, hanem 620-as (ix.), Szvjatoszláv herceg nem 943-ban foglalta el a kazár fővárost, hanem 965-ben (x.) Később a keresztény szöveget a fenti adatokkal is ellentmondásba kerül, amikor a bizánci kapcsolatfelvételt 700 körülre teszi – *i. m.*, 40.

²⁷ *I. m.*, x., 34–35.

lult, nevetséges és talán obszcén rituálé alapján közös sírban nyugodnának. A leglényegesebb különbség a tudományos kutatások és Suk professzor munkája között az elhunytak etnikai meghatározása. A temető területén három, jól elkülöníthető népesség nyugszik: avarok, keresztények, és (valószínűsíthetően) zsidók, tehát nem homogén az anyag.²⁸ A *Kazár szótár* elbeszélője mesterien használja ki a Pszeudo-Kalliszthe nésszel kapcsolatos filológiai és kultúrtörténeti tévedéseket.²⁹ J. A. Iljinszkij, Cirill és Metód kutatója a vizsgált kiadásokban következetesen G. A. Iljinszkij.³⁰ Hasonlóan furfangos Szpandzsárd Al-Bekri szócikkének szakirodalmi hivatkozása,³¹ mivel valóban létező és pontos, csak hogy az ibériai félszigeten élt arab tudós sohasem írt a kazárokról. Három művet tulajdonítanak neki, ebből kettő jobbára földrajzi jellegű, de nem érinti sem Kelet-Európát, sem Közép-Ázsiát, egy pedig gyógyszerészeti.

A kazár hitvita dátuma a szótár keresztény részében 861,³² míg a legújabb történeti kutatások 730 körülre teszik az áttérés kezdetét, és 800 körüli időpontra a judaizmus elterjedését. Az iszlám kötet ugyanezt az eseményt 731 utánra keltezi,³³ akárcsak a zsidó szószeretet, mely a zsidó hit kazáriai elterjedését a szakirodalomnak megfelelően tünteti fel.³⁴ Ezzel összefüggésben Ateh hercegnő a keresztény és az iszlám könyvben a 9., míg a zsidóban a 8. században élt. Furcsa következetlenség Oszlopos Gergely szócikkében, hogy a három török íjász fejenként öt nyilat lőhet rá, melyek összege tizenöt, Gergely mégis tizenhét lövést számol, mielőtt meghalna.³⁵ Persze lehet, hogy ez is csak a törökök hitszegő magatartását jelzi a regényben. Ibn Hadrás (az angol fordításban: Ibn Haderash) iszlám sátán költeményeivel kapcsolatban felmerülhet az olvasóban Salman Rushdie négy évvel később publikált *Satanic Verses* című regénye, annál is inkább, mert Ibn Hadrás szócikke szerint al-Mazrubáni a 12. században felvette az ördög verseit egy démonok által írt antológiába, s erről az antológiáról Abu l-Alá al-Maarri tudósításából értesülhetünk.³⁶ Al-Mazru-

²⁸ I. m., 65–66.

²⁹ I. m., xiii.

³⁰ I. m., 33. Milorad PAVIĆ, *Dictionary of the Khazars. A Lexicon Novel*, Male edition (trans. Christina PRIBIĆEVIĆ-ZORIĆ), Vintage Books, New York, 1989, 29.

³¹ 1. jegyzet, 73.

³² I. m., 36, 48.

³³ I. m., 74.

³⁴ I. m., 135–136, 139.

³⁵ I. m., 48–49. és 30. jegyzetben említett mű, 42.

³⁶ 1. jegyzet, 79.

báni neve Pavić művén és a rá való hivatkozásokon kívül még sehol sem bukkant fel, Abu l-Alá al-Maarri azonban valóban létező költő volt, csak-hogy a 10–11. században élt, így oly mértékben idézhetett egy 12. századi antológiát, amennyiben a *Satanic Verses* hathatott a *Kazár szótár*ra. A héber szószerzet szerint a Morava partján történt, hogy a menádok széttépték Apollónt.³⁷ A Morava valóban az egykori Thrákiában ered, így akár igaz is lehetne a megjegyzés, ha a feldühödött bakkhánsnők nem Orpheust tépték volna szét. A *Kazár szótár* egyik legszövevényesebb ellentmondása a *Nagy pergamen* történetére vonatkozik, mely az egy kazár követ bőrének teljes felületére tetovált kazár történelmet tartalmazta. A követ

Egyik hüvelykujján a Kijev elleni kazár támadást ábrázolták 862-ből, de mivel ez a hüvelykujja állandóan gennyedzett a nevezett ostromban kapott sebtől, a kép elmosódott, és örök rejtély maradt, mert abban az időpontban, amikor a követet Konstantinápolyba küldték, az ostrom még el sem kezdődött: kerekén két évtizedet kellett várni rá.³⁸

Ezúttal szándékos ellentmondásról van szó, melynek jelzésértékét az elbeszélő nyilvánvalóvá tette. Rejtőzik azonban itt egy másik ellentmondás is. Az egyik bizánci arisztokrata magas összeget fizetett a követnek a második nagy kazár év történetéért, melyet a jobb kezén hordott. Az egyezés értelmében vágták le a követ kezét.³⁹ A történet elején a nagy évvel kapcsolatban ugyanerről a kézről azt tudjuk meg, hogy valamely büntetés végrehajtásakor csapták le.⁴⁰

Meggondolásra érdemes, hogy a 17. századi „álomvadászok” vagy szótárírók, de több mellékszereplő is, olyan egykor létezett személy nevét kapták, akiknek az irodalommal, a tudományokkal vagy a könyvekkel-könyvészettel volt kapcsolatuk. Avram Branković szerb író volt a 19. században, de az olvasónak Brankovics György (1830. Köpcsény–1907. Karlóca) karlócai érsek és szerb pátriárka is eszébe juthat, amellet, hogy a Brankovićok élénk tevékenységet fejtettek ki a 15. századi magyar történelemben. Később az ál-Brankovićok között is került egy Avram (1596–1630). Abu al-Maszúdi arab történetíró volt a 10. században, és valóban tudósított a kazárokról, ahogy más török népekről is.⁴¹ Abu Muávija Mo-

³⁷ I. m., 128.

³⁸ I. m., 43.

³⁹ I. m., 43.

⁴⁰ I. m., 41. Vö. ezzel 4. jegyzet, 59–60.

⁴¹ 1. jegyzet, 74.

hamed sógora, az iszlám ötödik kalifája volt, az Omajjád-dinasztia alapítója. Al-Muqaddaszi 10. századi arab földrajztudós volt, aki többek között arról a térségről is tudósított, mely Kazária részét képezte. Ibn al-Szaffár 11. századi ibériai arab csillagász. Júda Halévi saját jogán szerepel a regényben, mint ahogy valóban megírta a kazárokról szóló művét.⁴² Gerson ben Selomo Kohen a 16. század elején Prágában megalapította a Gersonidák könyvnyomdász családját. Az első volt, aki héber betűket készített és nyomtatott Prágában. Végül fölidézhetjük még Kohn Sámuel (1841. Baja–1920. Budapest) budapesti főrabbi nevét, aki teológus és történész volt. H. Nagy Péter ír a *Kazár szótár* 17. és 20. századi „álomvadászai” közötti kapcsolatról is.⁴³ A 20. századi „álomvadászok”, mindhárman tudósok, s sorsukkal azt példázzák, hogy a tudomány nem határtalan. Problémájuk éppen abból adódik, hogy nincs valós átjárás, információcsere a kultúrák, főképpen a három monoteista vallás kultúrái között. Legalábbis az elbeszélő szerint.

A *Kazár szótár* szerint az első kazár enciklopédia Ateh hercegnő parancsára készült, és már ez a szótár is eklektikus volt, nemcsak az álmodkat rögzítették benne, de az álomvadászok életrajzát, sőt mindent, amit csak összefüggésbe tudtak hozni mindezzel.⁴⁴ A felosztás, a táblázat megállapítása, azaz a tudományos határok felállításának borgesi, illetve foucault-i problémájába ütközik az olvasó. A szótár szerint az álomvadászok Ádám Ruháni, avagy Ádám Kadmon, az első ember mitikus testét állítják össze.⁴⁵ Ez az egykor(?) egész korpusz a kozmoszt jelképezi, tehát az álomvadász kazár enciklopédiák törekvése megegyezik Borges elméletének céljával: az univerzum teljességének megértésével. A *Kazár szótár Elöljáró megjegyzéseiből* kiderül, hogy a szótár saját magára utal, amennyiben a későbbiek folyamán a három kötetben szereplő cselekménytörredékeket mint saját keletkezés- és alakulástörténetét előlegezi meg.⁴⁶ Joannes Daubmannusnak, a regény nyomdász és könyvkiadó hősének tulajdonítja az elbeszélő az érdemet, hogy a kazár hitvita több száz éven keresztül nyúló történetének egybefoglalására a szótárformát találta a legmegfelelőbbnek. A történeti valóságban is létezett egy Joannes Daubmannus, aki szintén Poroszországban volt nyomdász és könyvkiadó, de több mint száz évvel a *Kazár szótár* nyomdásza előtt. A történet, illetve

⁴² I. m., 128–130.

⁴³ 4. jegyzet, 57–58.

⁴⁴ 1. jegyzet, 95.

⁴⁵ I. m., 96, 144.

⁴⁶ I. m., xi.

a történetek széttartóak, a különböző egységek közti kapcsolatok egyszerre esetlegesek és többrétegűen szorosak. Mintha a kazár szöszedetek az univerzumot képeznék le: bonyolultságukba és átláthatatlanságukba a hazugság és a megtevesztés is jócskán beletartozik. A kazárok történetét elmondani tehát olyan, mint a kozmosz törvényszerűségeit kimutatni és rendbe-rendszerbe állítani.

A *Kazár szótár* elbeszélői által a befogadók felé támasztott követelményekkel kapcsolatban olyan kérdések is felmerülhetnek, melyek nem megnyugtató értelemben tágitják a társadalmi-politikai kategóriák felé a tudomány, avagy az irodalom, az esztétika határait. Milyennek látjuk ma a kazárokat? Pontosabban *akarjuk-e látni őket egyáltalán valahogy?* Még pontosabban a nomád társadalmakkal és a kora középkorral foglalkozó tudósokon kívül érdekelhetik-e például a *Kazár szótár* olvasóit a föltehetőleg nyugati türk eredetű kazárok? A szótár által nélkülözhetetlennek nevezett kiegészítések fontossága és jogossága az első kérdés miatt kérdőjeleződik meg, sőt éppen a regény fiktív tényekből építkező teremtett világának látszik ellenszegülni, ráadásul ezek a kiegészítések (melyek a történeszeket és régészeket is foglalkoztató kazárookra vonatkoznak, nem pedig a szótár kazárjaira) nem az elkallódott forrásokat helyettesítik, hanem verifikálni próbálnak olyan történelmi allegóriákat, melyek nem a regény teréhez tartoznak, hanem talán Milorad Pavić személyes történeti-politikai elképzeléseihez.⁴⁷ A szimulált régészeti beszámolókat ebből következően(?) gyakorta olyan költőiség hatja át, ami megnehezíti, helyenként el is lehetetleníti az értelmezést, mintha a szimulátor azt szeretné rejtélyes nyelvezetével eltitkolni, hogy nincs semmi titkolni (vagy mondani?) valója.⁴⁸ Talán nem szerzői ösztönzésre, hanem a Fórum Könyvkiadó

⁴⁷ A szerző a *Kazár szótár* írásának idején még talán inkább „bizáncinak” tartotta magát, mint szerbnek, erre utalnak többek között a Szent Cirillről szóló szócikk szlávokkal és a szláv nyelvvel kapcsolatos nem éppen hízelgő megjegyzései és hasonlatai (*i. m.*, 31–32). A közép-európai nemzetek eltérő történelemszemléletére jellemző, ahogy Pavić a szerb történelem kiemelkedő személyiségeit kezeli szépirodalmi műveiben, királlyá téve fejedelmet (Milorad PAVIĆ, *A tüsszőgő ikon. Elbeszélések*, Fórum, Újvidék–Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó Pécs, 1993, 27.), vagy a korban magyar végvár Nándorfehérvárt Stefan Lazarević „fejedelmi székhelyévé” álmódva (*i. m.*, 146).

⁴⁸ 1. jegyzet, 66. Hasonló a helyzet a *Szélatlasz* című novellával is, ahol a titokzatosan bonyolultként leírt atlaszról a figyelmes olvasó számára kiderül, hogy közönséges sakktabla (47. jegyzetben említett mű, 148). Svetlana SLAPŠAK fölhívja a figyelmet arra, hogy az ilyen típusú titkolózás az invenció hiányát hivatott eltitkolni. Uő.: *A régészetén túl*, 2000, 1992/7.

tervének köszönhetően került az első magyar nyelvű kiadás belső borítóra az a népvándorlás kori Kelet-Európát és Közép-Ázsiát ábrázoló történelemtudományos megalapozottságú térkép, mely a magyar történelem-oktatásban az atlaszok gyakori szereplője. Miért választotta a kiadó ezt a tudományos terméket díszítő motívumként? Lehetne megfeleléseket találni a tudományos szempontú vizsgálatok és a szépirodalmi teljesítmény között, ezek azonban még jobban összezavarják az eredendően homályos szöveget, ráadásul a tudomány úgynevezett „tényei” főképpen Paul Feyerabend vagy Hans Peter Duerr munkásságának köszönhetően sokat veszítettek objektív értékükből,⁴⁹ ahogy erre éppen a *Kazár szótár* kapcsán Peter Michalovič mutat rá.⁵⁰ Például a kazárok ikernépére vonatkozó, s a *Kazár szótár*ból származó ismereteket vegyük úgy, mint a keleti türk birodalomra vonatkozó megjegyzést? Vagy kezeljük etnográfiai kijelentésként, ahogy a fekete–fehér hunok, magyarok vagy kunok megkülönböztetését szokták elemezni? Hiszen fekete és fehér kazárokról ír a szótár iszlám kötete. Esetleg a szakrális kettős királyság megnyilvánulásának tekintsük ezt az információt? Van az ilyen szempontú megközelítéseknek jogosultsága egy esztétikai vizsgálódás során? Miodrag Jauković fölhívja a figyelmet arra, hogy Pavić szeret a tudományos történetiség fényében tetszelegni. Csakhogy, Michalovič egyik gondolatébresztő kérdését idézve: „De valóban olyan nagy szakadék tátong Irodalom és Történelem között? Nem tudom, más országokban hogy van, de nálunk nincs nagy különbség.”

A *Kazár szótár* lomtárszerű gyűjteményének – melynek egyedei között nyelvi jellegükön kívül álló rendszer, az ábécé tart rendet – analógiája a regényben dr. Abu-Kabír Muávija által összeszedett tárgyak „véletlen múzeuma”, melyben megtalálható Avram Branković tevenyerge és kazár papagája, amit Nikon Sevast elnémít, később mégis Ateh hercegnő kazár verseit énekli az arab tudósnak; Ateh hercegnő csengettyús köntöse, melynek csengettyúi szerzői következetlenség(?) miatt Branković tevenyergére⁵¹ kerülnek át, vagy Mukkaddaszi ketrece. Hasonló magángyűj-

⁴⁹ Paul FEYERABEND, *A módszer ellen*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2002; Hans Peter DUERR, *Sem Isten – sem mérték. Anarchista észrevételek a tudat- és ismeretelméletről*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1998. A két szerző levelezésben állt egymással, amely életművük fontos része, különösen Duerr esetében, aki sajtó alá rendezte ezt az anyagot.

⁵⁰ Peter MICHALOVIČ, *Az interpretáció ellentmondásai a Kazár szótár ürügyén*, Kalligram, Pozsony 1995/1–2, 24.

⁵¹ 1. jegyzet, 116–117.

teményről van szó ebben az esetben, mint amilyeneket Foucault említ a 16. századból, illetve az azt megelőző időkből. Ettől eltérő Avram Branković és Sámuel Koen könyvtára,⁵² melyek szigorúan egy bizonyos szakterület forrásaival foglalkoznak, a kazár hitvitáéval, bár Branković szakáll-múzeuma újfent a főúri magángyűjtemények extravaganciáját idézi. Hasonlóan különleges gyűjtemény az Ovčar-szorosbeli templomok freskóinak sorozata, melyeket Nikon Sevast, a keresztény ördög készített a 17. században 20. századi önmaga számára emlékeztetőnek.⁵³ Sevast festő tevékenységét szótárkészítésként magyarázza: képeivel a színek szótárát állítja össze, olyan rendet, melyből az aktuális szemlélő (irodalmi példa esetében: olvasó) állítja össze a műalkotást.⁵⁴ A szótár mint gyűjtemény speciális változata lehet a mappa, az atlasz, melynek mindig különleges kapcsolata volt az asztrológiával, a zodiákus jegyeivel – ezek többször felbukkanva központi helyet foglalnak el a *Kazár szótárban* is. Sámuel Koen az ég, a föld, a csillagok és városok mappáit gyűjtve ismeri fel, hogy összekeverte Jeruzsálemet Konstantinápolyval.⁵⁵ Averkije Skila vívómester fő műve egy atlasz, mely az általa feltalált kardvágások gyűjteménye, a zodiákus jegyeinek megfelelően. Ez a mappa a szerző, Skila életét és személyiségét is rendszerbe szerette volna foglalni, a tudás rendszerezésével párhuzamosan.⁵⁶ Ahogy Pavić regényében az ábécé betűi adják a rendszert, pontosan olyan szerepe van Skila művében a zodiákusnak, tehát téved, aki azt hiszi, hogy különleges, asztrológiai tudást hordoz a mappa, ahogy Pavić művében sincs nyelvi jelölő szerepe az ábécé rendjének, a szövegkohéziót hivatott pótolni. Ennek megfelelően maga a csillagok égi rendje is mindenütt jelentés nélküli jelölő a regényben, erre legjobb példa a Jusuf Maszúdi szócikkéből vett idézet: „Hangszerét a csillagképek szerint hangolta, és játéka is azokhoz igazodott.”⁵⁷ Ez a közlés-egység semmit nem tesz hozzá sem a regényhez, sem a zene- vagy az asztrológiatörténethez, mindössze egy jelentéssel nem bíró homályos utalást hoz létre a zodiákus rendszere és a szótárregény bizonyos részletei között, hiszen köztudott, hogy a zodiákus minden jegyéhez egy hang tartozik, ezzel azonban a lant (sárgi, úd) tiszta kvart hangolása nem feltétlenül függ össze, pontosabban nem bír különleges többletjelentéssel a kvart

⁵² I. m., 21–22, 153–154.

⁵³ I. m., 49–50.

⁵⁴ I. m., 52.

⁵⁵ I. m., 146.

⁵⁶ I. m., 54, 56, 111.

⁵⁷ I. m., 93.

hangolás és például a szűzzel kezdődő zodiákus sor megfeleltetése. Ehhez kapcsolódóan a sátán híres ujjrendje is önkényesen lett kijelölve a regényben,⁵⁸ egy egyszerű f-moll 7-es.

Visszatérve Abu-Kabír Muávija gyűjteményéhez, illetve annak kialakulásához, szinte a kozmosz káoszából való megszületésének lehet tanúja az olvasó. Muávija professzor apja régi angol és francia újságjainak hirdetéseit tanulmányozza véletlenszerűen, majd válaszol a közel száz éves hirdetésekre, s ez az aktus hozza létre a gyűjteményt, mely eleinte ugyanolyan kaotikus, mint a hirdetések, de lassanként valamely matematikai rendnek, vagy haladványnak megfelelően két részre kezd elkülönülni: egy értelmezhetőnek és egy értelmezhetetlennek tűnőre. Előbbiről kiderül, hogy egy régi, álmok gyógyítását végző, vagy álmokkal gyógyító kórház, vagy intézet felszerelése, utóbbiról pedig egy számítógépes matematikai vizsgálat során, hogy csupán abban az esetben lehet értelmet tulajdonítani együttesüknek, ha az egykori *Kazár szótár*ra vonatkoznak.⁵⁹ Nem feltétlenül az elsőre értelmesnek tűnő vizsgálati – gondolati rendszer követése vezet helyes következtetések levonására, vagy olyan kutatási irányba, mely valóban értékkel bír a kultúra vagy a civilizáció éppen fennálló idejében, ezt a gyógyászati segédeszközök és a *Kazár szótár* relikviái közti kapcsolat is bizonyíthatja.

Daubmannus kiadása annyiban nevezhető szótárnak, amennyiben jobb híján az éppen aktuális nyelv és írásmód ábécérendjébe gyűjtve csoportosítja mindazt az információt, amely valamely módon egyáltalán kapcsolatba hozható a kazár kérdésnek nevezett problémakörrel, melynek az évszázadok során egyre kevesebb köze lesz a műben szereplő kazárokhhoz. A szótárforma csupán egy lehetőség arra, hogy elbeszélhető legyen az elbeszélhetetlen, mely a mű tárgya. Az ábécé rendje, annak ellenére, hogy a nyelvi jelrendszert kifejező betűkből áll, nyelven kívüli, főként pedig szövegen kívüli forma, az olvasói gyakorlat során megszkott kohéziós erőt hivatott tehát pótolni, bár ez csak abban az értelemben sikerül neki, hogy egymás mellé rendel különböző szövegtesteket, a befogadóra marad, hogy a modernség utáni irodalmakban a nyomozóéhoz

⁵⁸ I. m., 119.

⁵⁹ I. m., 114–117. Megjegyzésre érdemes, hogy ez a módszer hasonlít arra, ahogy E. A. Poe *Az ellopott levél* című novellájában Dupin, illetve később az olvasó megoldja a rejtélyt. Edgar Allan Poe, *The Complete Illustrated Stories and Poems*, Chancellor Press, London, 1994, 319–333.

hasonlított módszerekkel összerakja magának a művet.⁶⁰ Ráadásul a lexikon, illetve a szótár nyelvi univerzuma középpont nélküli, rhizómatikus, pontosabban bármelyik szócikk lehet a középpont, így szinte végtelen számú olvasási lehetőség elképzelhető.⁶¹ Az effajta gyűjtemény a detektívtörténetek, vagy a zen koanok⁶² mellett Boccaccio *Dekameronját* vagy *Az ezeregyéjszaka meséit* is eszünkbe juttathatja, utóbbit, mivel a szótárba illesztett rövid történetek az arab mesegyűjteményben olvashatókhoz hasonlóan kis bevezető félmondatot kapnak, mellyel (és külön betűtípusukkal) elkülönülnek a főszövegtől (ha van egyáltalán főszöveg). Joannes Daubmannus héber szócikkében pedig Heine *Téli regéje* egy részletének romlott változata szerepel.⁶³ Olyan enciklopédikus igényű szövegegyüttessel van tehát dolgunk, amely kizárólag az írásbeliség hagyományozódását tekinti követendő szabályrendszernek, ahogy erről Aldrovandi kapcsán Michel Foucault is értekezik.⁶⁴ Ha nem tehetünk érvényes kijelentéseket arról a kozmoszról, avagy káoszról, melyben élünk adott, még fennáll a lehetősége annak, hogy olyan modellt, vagy alternatív valóságot teremtsünk, mely engedelmeskedik az általunk megalkotott törvényszerűségeknek. Ebből a szempontból nem valószínű, hogy a szótár-, illetve lexikonregények tudománytalan mátrixokat provokálnak, sokkal inkább elképzelhető az, hogy az emberi tudományosság eredendő esendőségére és határaitra mutatnak rá.

⁶⁰ H. Nagy Péter az enciklopédia kozmikus-univerzális tulajdonságaira utal a *Kazár szótárt* elemezvén. 4. jegyzet, 50. A krimi elbeszélői módszereit is kimutatja a regényben, *i. m.*, 63.

⁶¹ *I. m.*, 50.

⁶² A *Kazár csupor*, 1. jegyzet, 135.

⁶³ *I. m.*, 127.

⁶⁴ 3. jegyzet, 60.

A MIKROKOMPARATISZTIKA ESÉLYEI¹

REZÜMÉ

Az összehasonlító irodalomtudomány újabb irányai, melyeket főként David Damrosch, Franco Moretti, a nemrég tragikusan fiatalon elhunyt Pascal Casanova és mások neve fémjelez, szorosan kapcsolódnak Goethe „világirodalom”-fogalmához, pontosabban annak egyik aspektusához. A redukció, szelekció és ideológiai globalizáció elvét követve a kisebb népek irodalma – elhanyagolható minőségként – kiesik a látókörükből. A helyzet még súlyosabb, ha irodalomtörténeti anyagról van szó. Globális perspektívából a kisebb nemzeti irodalmak, különösen azok 19. századi szakasza gyakorlatilag vagy láthatatlanná válnak, vagy pedig terminológiai tisztázatlanságok következtében teljes egészében nacionalistaként, s mint ilyen, avultként, kártékonyként, elvetendőként értékelődnek. Tanulmányomban egy román, egy szerb és egy magyar példán keresztül, Ioan Slavici, Jovan Jovanović Zmaj és Arany János életművének néhány aspektusát figyelembe véve kísérem meg vázolni egy olyan mikrokomparatistika esélyeit, mely tekintettel van az Osztrák–Magyar Monarchia 19. századi, többnemzetiségű körülményeire, és fontosnak tartja e térség népeinek, nyelveinek, kultúráinak közeli ismeretét.

KULCSSZAVAK: összehasonlító irodalomtudomány, Osztrák–Magyar Monarchia, Közép-Európa, Balkán, multikulturalizmus

ABSTRACT

The Possibilities of Microcomparative Research

Recent critical tendencies in comparatistic in the works of David Damrosch, Franco Moretti, Pascale Casanova and others are strongly linked with the concept of Goethe's *Weltliteratur*. Through a process of reduction, selection and ideological globalization, the marginalized literatures of small groups and minorities became extra-canonical. The authors of such texts can only rise to

¹ A tanulmány szerb változata 2018. tavaszán jelent meg: *Mogućnosti mikrokomparatistike*, Književna Istorija (Beograd), 49(2018)/1, 87–107.

the status of “world literature” after being translated into a world language, which is, in most cases, English. This is also true for the national literatures of smaller nations: from a global perspective, the literature of small nations – with special regard to that of the 19th century – remains either invisible or is labelled, due to the lack of proper terminology, nationalist and as such, seems of less interest. This article explores the intercultural connections in the works of a Romanian (Ioan Slavici), a Hungarian (János Arany), and a Serbian (Jovan Jovanović Zmaj) author, and by mapping the ethnic relationships during the 19th century in the Austro-Hungarian Monarchy it shows the possibility and necessity of a Central-European and Balkan microcomparative research method based on a thorough knowledge of Romanian, Hungarian and Serbian language and culture. The analysis of the above-mentioned texts shows that the ethnopragmatical, ethnopolitical, ethnocultural and ethnomedial discourses introduced in this essay are capable to distinguish pragmatical, political, cultural, sociological and biographical aspects; however, these discourses can also be combined. Such analyses can best help the introspection into nationalistic texts instead of excluding them. The terminology pertaining to various ways of belonging to a nation as well as that of “nationalism” needs to be more exactly defined.

KEYWORDS: comparative literature, Austro-Hungarian Monarchy, Central-Europe, Balkan, multiculturalism

1. Egy etnokulturális program kudarca a 19. században – Ioan Slavici példája

1868-ban, mindenekelőtt a kultuszminiszternek, Eötvös Józsefnek köszönhetően, hosszú előkészítés, elvi és politikai vitasorozat után megszűletett a nemzeti egyenjogúságról szóló, 1868:44 törvénycikkely, mely a Habsburg Monarchia területén, de tágabb határok között is az addigi leg-toleránsabb törvénynek bizonyult.² Kimondta a nyelvi egyenjogúságot, a saját nyelv használatának jogát a közéletben, közintézményekben, megyei fórumokon és egyházakban, valamint a nemzetiségek egyesülési, kulturális és iskolaalapítási jogait.

Az említett törvény hosszan sorolja az államnak és intézményeinek felelősségét a nemzeti egyenjogúság megvalósításában,³ azonban a korabeli

² KATUS László, *Egy kisebbségi törvény születése, Az 1868. évi nemzetiségi törvény évfordulójára*, Regio – Kisebbség, politika, társadalom 4(1993)/4, 99–128.

³ Részletesen lásd KATUS, *i. m.*

memoárokat, feljegyzéseket, naplókat, újságcikkeket, önéletrajzokat olvasva jól látszik, mennyi akadály gördült a törvény betartása és betartása elé. A maga kultúrájában ma is ellentmondásosan megítélt román író, Ioan Slavici (1849–1925) az emlékirataiban (*Închisorile mele*, 1920; *Lu-mea prin care am trecut*, 1924),⁴ melyek értékes dokumentumai a kevert nemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchia mentalitástörténetének, számos példát említ, hogy milyen konfliktusok adódtak az egymás nyelvére, kultúrájára, hagyományaira, gondolkodásmódjára vonatkozó ismeretek hiányából és a korabeli helyi intézmények gyakran antihumánus magatartásából. Slavici Arad megyében, Világoson született, abban a kisvárosban, ahol – éppen az ő születésének évében – a cári orosz csapatok előtt a magyar fegyverletétel megtörtént. A város vegyes lakosságú volt, szinte ugyanabban az utcában éltek románok, örmények, olaszok, svábok, szlovákok, székelyek, csehek, magyarok, szerbek, zsidók és szászok. Slavici a viselkedés alapszabályait ebben a tarka etnikumú világban az édesanyjától tanulta: a tolerancia első foka az az ismeret, hogy ki milyen nemzetiséghez tartozik, ezt pedig úgy mutatja ki leginkább, ha mindenkit a saját nyelvén üdvözl:

Ha egy románnal találkozol – mondta mindig anyám –, köszönj neki úgy, hogy: »Bună ziua«, a magyarnak mondd »Jó napot«, a németnek pedig: »Guten Tag«. Aztán kinek-kinek a maga dolga, hogyan fogadja. De te akkor is teljesítsd a kötelességedet másokkal szemben, ha azok nem teljesítik a magukét veled szemben.⁵

A tanácsok azonban ezután ellentmondásossá válnak: „– Szegények – mondta az anya –, nem tehetnek arról, hogy nem adatott meg románnak születniük.”⁶ S a nyilvános tereken túl senki sem köteles barátkozni a másikkal: „nem kell az embernek idegenekkel egy tálból cseresznyézni”.⁷ Az édesanya szavai az etnikai különbségek legbelső, privát felfogását tükrözik, a kettősséget az idegenekkel szembeni magatartásban: egyfelől egy visszafogott toleranciát és jólneveltséget sugallnak, másfelől pedig elhatárolódást és visszahúzódást a saját etnikai közegbe, vagyis inkább az egymás mellett élést, mint a közös élettér kialakítását teszik lehetővé.

⁴ Magyarul válogatás jelent meg belőle: Ioan SLAVICI, *A világ, amelyben éltem*, vál., előszó, jegyzetek DÁVID Gyula, Kriterion, Bukarest, 1980.

⁵ Uo., 40.

⁶ Uo.

⁷ Uo., 33.

Azonban az anyai jótanácsok már Slavici életének következő állomásán is elégtelennek bizonyultak. 1858-tól Slavici az aradi minorita rend gimnáziumának diákja lesz. A katolikus gimnázium hivatalosan magyar felügyelet alatt állt, azonban az emlékiratok tanúsága szerint még a szlovák származású tanárok is nehezen és hibásan beszéltek a magyar nyelvet, a diákok pedig a legkülönbébb nemzetiséghez tartoztak. Slavici osztályának több mint felét román gyermekek képezték, akik nem beszéltek magyarul. Az utolsó padokban ültek, és kizárólag egymással társalogtak, Slavici-ot pedig részben a világosi magyar gyermekekkel való barátkozása miatt, részben azon nézetei miatt közösisítették ki, miszerint „Aki ennek az országnak polgára, az mind itthon van”.⁸ Slavici, aki a magyar mellett a német nyelvet is beszélte, egy sváb fiatalasszonynál (édesanyja barátnőjénél) lakott, ennek férje egy mulatós magyar csizmadia volt; barátai közé tartozott a szerb pópa fia (George), akinek anyja magyar volt, az otthoni elemózsiát pedig a zsidó kereskedők hordták neki Világosról. Slavici úgy írja le román osztálytársait, mint akik végletesen bezárkóztak, nem voltak képesek kilépni a szűk családi környezetből, elfogadni a nyilvánosság etnikai és társadalmi sokrétűségét, melyben a kapcsolatok spontán módon, ismerkedés és társalgás útján szerveződnek. A román gyermekek azonban még az anyai intelmeknek sem feleltek meg: hiányzott viselkedésükből a jólneveltség, tolerancia és előzékenység. Nem voltak hajlandók tanulni a környezetük nyelveit, elítélték a vegyesházasságokat és bizalmatlanok voltak mindenki iránt, aki az „idegenekkel” barátkozott.

Slavici tapasztalatainak némileg ellentmondva más források arról tanúskodnak, hogy a privátszféra és az elsődleges, napi kontaktusok szintjén is létezik spontán és interaktív kapcsolat a különböző etnikumok között. Példaként lehet említeni egy irodalmi, pontosabban néprajzi vitát az 1860-as évek elejéről, amit Arany János „Vadrózsza-pörnek” nevezett el. Ismeretes, hogy az erdélyi unitárius püspök, Kriza János 1842-ben, Erdélyi János népdalgyűjtésével egy időben elkezdte gyűjteni a székely balladákat, s ezeknek első kötetét jó húsz évvel később, 1863-ban *Vadrózsák* címmel kiadta.⁹ 1858. október 31-én a Kolozsvári Közlönyben (III. k. 87.

⁸ Uo., 70.

⁹ KRIZA János, *Vadrózsák*, Kolozsvártt, Stein János Erd. Muz. Egyleti Könyvtár bizománya, 1863. A *Vadrózsák* második kötete nemrég jelent meg a Kriza-hagyaték alapján: KRIZA János, *Vadrózsák, Erdélyi néphagyományok*, Második kötet, Kriza János és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlést teszi OLOSZ Katalin, A Kriza János Néprajzi Társaság kiadása, Kolozsvár, 2013. Lásd még: FARAGÓ József, *Kriza János és a*

sz., 361.) az egyik gyűjtő, Nagy Lajos közzétette a *Barcsai* című népballadát, amit november 21-én a Szépirodalmi Közlönyben (II. k. 15. sz., 234–237.) Erdélyi János ismertetett annak igazolásaként, hogy a balladaműfaj létezik a magyar népköltészetben. Gyulai Pál a kézirat alapján *Adalék népköltészetünkhöz* címmel írt értekezést az anyagról, és felolvasta az 1859-ben alapított Erdélyi Múzeumegylet ülésén 1860. febr. 25-én, majd ugyanez megjelent a Budapesti Szemlében (1860, 11. füzet, 272–299). 11 balladát mutatott be a gyűjteményből. Arany János, Kemény Zsigmond, Erdélyi János és Gyulai Pál lelkesedését azonban diszsonáns hangok is megzavarták. Az erdélyi arisztokrácia azért tiltakozott, mert a balladákban túl sok történelmi név szerepelt, és a történetek rossz fényben tüntették fel a nagynevű családokat.¹⁰ Barcsai, Báthori Boldizsár, Bethlen Anna és más főúri hősök – valamennyien kegyetlen és kíméletlen alakokként szerepelnek ezekben a balladákban. Gyulai Pál 1860-ban így számol be erről Csengery Antalnak: „A jó erdélyi mágnások nagyon csudálkoztak, hogy a kocsisoktól és szolgáktól került költemények bonczolatával merem mulattatni őket. Különbség és észfitogtatás az egész – volt a rövid, de kimerítő ítélet.”¹¹

Esetünkben azonban fontosabb, hogy Gyulai Pál az 1860-as előadása után egy román hazafitól névtelen levelet kapott, amelyben azt állítja, hogy a „Molnár Anna balladája” román szöveg plágiuma, mely megjelent Marianu Marienescu román nyelvű balladagyűjteményében 1859-ben.¹² Gyulai Pál nem talált egyezést a két szöveg között, ezt jegyzetben közölte a Budapesti Szemlében, a tanulmánya alatt.

A *Vadrózsák* megjelenése után a román támadások több hullámban is megismétlődtek. Iulian Grozescu, Pesten élő román újságíró az *Egy pár székelly „vadrózsá”-ról – Fölvilágosításul* című cikkében (Fővárosi Lapok,

Vadrózsák = Kriza János, ANTAL Árpád, FARAGÓ József és SZABÓ T. Attila három tanulmánya, Második átdolgozott kiadás, Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1971, 137–141; NÉMETH G. Béla, *A Vadrózsa-pör és Arany* = NÉMETH G. Béla, *Századutóról – századelőről*, Irodalmi és művelődéstörténeti tanulmányok, Magvető, Budapest, 1985, 40–51.

¹⁰ FARAGÓ József, *i. m.*

¹¹ Gyulai Pál Csengery Antalnak, 1860. márc. 10., Kolozsvár = GYULAI Pál *Levelezése 1843-tól 1867-ig*, s. a. r., jegyz. SOMOGYI Sándor, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, Budapest, 1961 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 4), 405.

¹² Marianu MARIENESCU, *Poesia populara, Balade, culese si corese*, Pesta, J. Herz, 1859, 22–27. A *Tom’a c. ballada*. Vö. FARAGÓ József, *i. m.*, 146.

1864. május 20., 114. sz.) hamisítványnak nevezte a „Kőműves Kelemen” (A falba épített asszony) és a „Molnár Anna” (Az elcsalt feleség) balladákat. Közölte a Marienescu-féle gyűjteményből a *Tom’a* című ballada magyar fordítását is. Kétségbe vonta, hogy a balladákat a „nép” írta volna, véleménye szerint a *Kőműves Kelemenné* a Marienescu-féle gyűjteményben nem szereplő, de román *Manole*-ballada, a *Molnár Anna* pedig a *Tom’a*-ballada fordítása. Minderre cikkek sorozata következett, Grozescut azonban soha nem lehetett meggyőzni, hogy Kriza nem „lopta el” a román balladákat. Közben többen is az összehasonlító folklórkutatásnak, a motívumvándorlások vizsgálatának szükségességét ismerték fel. Kriza János a leghatározottabban tagadta az átvételt. A vitához Arany László, Arany János, Kemény Zsigmond, Greguss Ágost és mások is hozzászóltak. Greguss Ágost írja: „Íme például irodalmunkban is kigyúlt a harc a székely *Ajgó Márton* meg a román *Toma*, s székely *Kőműves Kelemenné* meg a román *Argesi zárda* miatt. Melyik az eredeti? Mi azt feleljük: valamennyi, vagy egyik sem, mert mindegyikök magán viseli saját népe lelki bélyegét...”¹³ Még 1897-ben is meglevenedett a vita, amikor a pesti román nyelv- és irodalomtanár, Alexics György írt tanulmányt *Vadrózsapör* címmel, ő azonban szintén felhívja a figyelmet a történelmi együttélésre és azon tény fontosságára, hogy a „történelmi, földrajzi s egyéb okok mielő ethnográfiai kapcsolatokat létesítettek közöttünk”.¹⁴

Időközben, 1877-ben megjelent magyar fordításban a román népballada-gyűjtemény, többek között éppen Iulian Grozescu fordításában, és Kriza János lektorálásával. Ugyanez a kiadvány része volt egy sorozatnak, mely a hazai nem magyar népköltészetet adta ki.¹⁵ 1872-ben megindul *A Magyar Népköltési Gyűjtemény*, melyből az utolsó, tizennegyedik kötet 1924-ben jelent meg.

A vita ráirányította a figyelmet egyrészt az összehasonlító néprajz szükségességére (melynek elindulásával később kiderült, hogy a befalazott asszony motívuma a Balkán más népeinél is felfedezhető), másrészt arra, hogy az együttélés látható, érzékelhető, nyilvános szférái alatt, a politikai és kulturális intézmények látószögén kívül, a napi élet színtereiben intenzív kapcsolatok fejlődtek a kultúrák között.

¹³ Koszorú, III., 411.

¹⁴ Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1897, Klny. az Ethnographia 1897. évfolyamából.

¹⁵ *Román népdalok*, ford. EMBER György, GROZESCU Julián, VULCANU József, bev. VULCANU József, kiadja a Kisfaludy-Társaság, Budapest, Athenaeum, 1877.

Slavici fontos felismerése az iskolai években, hogy ott, ahol a familiáris jellegű etnikai izoláció uralkodik, ahol ez a bezárkózás nem képes túllépni önmagán és a nyilvánosság tereiben kapcsolatokat teremteni, ott a tanulás és képzés segítheti a hibrid környezetbe való integrációt. A felismerés a későbbiekben szerteágazó irodalmi és kulturális programmá nőtt ki magát nála, melynek célja a saját népe szellemi nevelése és a térség más népeinek megismerése volt. E programból kifolyólag emlékiratai túllépnek a klasszikus önéletírás keretein, és sok helyütt egy multikulturális társadalom lélekrajzává és szellemtörténetévé válnak. A kultúrák egymás mellett élése az ő számára nem a saját etnikai identitás kiiktatását, megtagadását jelenti, nem is olyan helyzetet, amelyet különféle (familiáris, politikai, kulturális) rendeletekkel, törvényekkel meg kellene szüntetni, s más népektől sem azt várja, hogy ezt megtegyék. Sokkal inkább folyamatos érdeklődést, kapcsolatépítést és tanulást jelent, vagyis olyan gazdagságot, melyet mindenkinek meg kell élnie és beültetnie saját népe tudatába.

Programjának megvalósításakor azonban, a politikai és közéleti nyilvánosság tágabb és magasabb szintjein, illetve ezek virtuális sajtómegjelentéseiben Slavici ismételten ellentmondásos helyzetekbe ütközik. Egy évet töltött a pesti egyetemen, majd Bécsben folytatta tanulmányait. Ezek végeztével, 1873-ban egy Arad közeli helységben, Ópaulisban arra kérték fel, hogy képviselje a román lakosságot az alispánnal és a jegyzővel szemben, ők ugyanis nem biztosították számukra az anyanyelv-használat 1868-as törvény szerinti jogát. A jegyző zsidó származású volt, aki „jól tudott románul, sőt nagy románnak vallotta magát. Amikor azonban az idők megváltoztak, alábbhagyott a románkodással,”¹⁶ és csak magyarul volt hajlandó a helyi ügyeket intézni. Slavici tehát jelen volt a falusiak tiltakozásánál, az alispán és a jegyző pedig olyan fennhéjázva tagadták a nyelvi jogokat, hogy a feldühödött román parasztok elől végül az ablakon át kellett elmenekülniük.¹⁷ Az ügyben Slavici-ot is perbe fogták, majd felmentették, később azonban – cikkei miatt – még ötször tartóztatták le, és a váci börtönben is ült egy évet izgatás és sajtóvétség miatt. Emlékiratainak írása idején azonban már úgy látta, a váci börtön szelíd büntetés volt ahhoz képest, amit a román hatóságok szabtak ki rá 1916-ban és 1919-ben. 1916-ban Bukarestben az ottani német (evangélikus) gimnáziumban való tanári munkája miatt tartóztatták le. Azzal vádolták, hogy az

¹⁶ SLAVICI, *i. m.*, 120.

¹⁷ *Uo.*, 123–127.

osztrák kormány ügynöke, és a domnești börtönbe zárták. Másodszor a háború után ítélték el, mert cikkeiben azt hangoztatta, hogy Erdély anektálása Románia részéről azzal fog járni, hogy megsemmisül a térség nemzetiségi összetétele. Különösen az utóbbi, a vacarești börtönben eltöltött időszak győzte meg róla, hogy az állami politikában – legyen az román, magyar vagy osztrák – ugyanaz a megfontolatlanság, tudatlanság és antihumanizmus uralkodik, mint a privátszféra egyes szintjein. A román bírák és börtönőrök a művészettörténet „pokol”-jeleneteire emlékeztettek:

Én olvastam Dante *Poklát*. Láttam a Sixtus-kápolnában Michelangelo festményét a pokolról, láttam a pisai Camposantót is. De azok után, amit Vacarești-ben láttam, úgy érzem, hogy Michelangelo és a pisai festő tehetségtelen kontrár.¹⁸

2. „Exkúrsus az idegenről”¹⁹ – osztrák–magyar módra

Slavici meg volt győződve arról, hogy a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchiában a nemzetiségi ügy alapjában véve intellektuális, morális és kulturális kérdés, melyre a megoldást a más nemzetiségűek tudatos és tanult/kiművelt elfogadása jelenti. Az elfogadásnak ez a művelt formája a familiáris és az állami (politikai) szint közötti szférában valósítható meg, de a családi nevelésnek éppúgy, mint az állami törvényeknek, segíteniük kell a folyamatot. Slavici tapasztalatból tudta azt, amit a 20. századi történészek kutatási és statisztikai adatok segítségével igazolnak, hogy ezekben a térségekben a nyugati társadalmakétól eltérő multikulturalitás létezik. Slavici szülővárosa a Monarchiát tükrözte kicsiben, amennyiben itt a nemzeti sokféleség gyakorlatilag azonos utcákban, épületekben, családokban valósult meg,²⁰ ami azt jelenti – amire többek között Romsics Ignác is rámutatott –, hogy etnikai határokkal szinte lehetetlen (volt) homogén területeket kijelölni. Emellett ezekben a térségekben nem volt érvényes Simmel „idegenség”-definíciója, bármennyire is élt az igyekezet egyes népekben és államokban, hogy eredetmítoszok segítségével igazolják elsőbbségüket a letelepedésben, és ezáltal más népeket idegeneknek

¹⁸ *Uo.*, 231.

¹⁹ Georg SIMMEL, *Exkúrsus az idegenről* [1908] = *Az idegen. Variációk Simmeltől Derri-dáig*, szerk. BICZÓ Gábor, Debrecen, Antropos-Csokonai, 2004, 56–60.

²⁰ Magának Slavici-nak is az első felesége magyar volt.

nyilvánítsanak. Az itt élő népek nem „vándorok, akik ma ide érkeznek és holnap továbbmennek” – ahogyan Simmel definiálja a fogalmat, de nem is telepesek vagy bevándorlók, akik tegnap jöttek, és ma itt maradtak.²¹ Ahogyan Csáky Móric figyelmeztet rá, ezek a népek évszázadok óta, némelyek ezer éve is együtt élnek.²² Ebben a hosszú időfolyamban – minden ellentét, konfliktus, összecsapás ellenére – sok rétegben teremtődtek közöttük kulturális, lélektani, társadalmi, családi kapcsolatok, úgyhogy egyrészt egyikük sem őrizte meg saját őseredeti karakterét, másrészt pedig a kulturális hatások, keveredések, akkulturációs és asszimilációs folyamatok közös, nemzetek feletti kódokat teremtettek, melyeket ebben a térségben minden egyes nép tudatosan vagy öntudatlanul megértett és alkalmazott. Az egyik legfontosabb közös kód a térség nemzeti, nyelvi, kulturális és vallási sokféleségének tudata volt, és ezt a tudást mindenki, aki itt született és nőtt fel, gyermekkorától kezdve elsajátította és elfogadta a másik nép szokásaival, hagyományaival együtt.

A közös élethez – legalábbis a 20. század első feléig – hozzátartozott az egyén két- vagy többnyelvűsége. Ez a helyzet a nemzetállamok megszületésével és megerősödésével a későbbiekben fokozatosan megváltozott, pontosabban devalválódott: a „tisztá” nemzetállam nézőpontjából nemkívánatos lett, és kiesett a művelődési eszmények közül. A többnyelvűség a térségben – a nemzetállamok felől nézve – a kisebbségek sajátja maradt, és haszontalannak, értéktelennek (sőt egyes politikai körülmények között veszélyesnek) minősült. Az egymás közti kommunikációban adott nemzetállamon belül az államnyelv vált használatossá, a nemzetállamok egymás közt pedig valamely világnyelvet (németet, angolt) kezdtek alkalmazni.²³

A 19. század második feléig azonban gyakori, sőt kívánatos volt, hogy egy egyén két-három nyelvet ismerjen a saját környezetéből. Történhetett ez spontánul, vagy tanulás útján. Csáky Móric is említi a „gyermekcsere”

²¹ SIMMEL, i. m.

²² CSÁKY MÓRIC, *Pluralität. Beiträge zu einer Theorie der österreichischen Geschichte = Geschichtsforschung in Graz, Festschrift zum 125-Jahr-Jubiläum des Instituts für Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz*, Hrg. von Herwig EBNER, Horst HASELSTEINER, Ingeborg WIESFLECKER-FRIEDHUBER, Graz, 1990, 19–28; magyarul: CSÁKY MÓRIC, *Pluralitás: Az osztrák történelem egy lehetséges elméleti megközelítése*, ford. DEÁK ÁGNES, Aetas 1998/2, 250–260.

²³ Az angol nyelv térhódításáról és globalizálódásáról lásd EMIL HERŠAK, *Jezične strategije i društvo* [Nyelvi stratégiák és a társadalom], *Revija za sociologiju* (Zagreb), 2001/3–4, 175–196.

gyakorlatát a 18–19. században, melynek során ismerős vagy rokon családok küldték egymáshoz gyermekeiket nyelvtanulás céljából. A gyakorlatnak irodalmi megjelenítései is vannak: Jókai a *Mire megvénülünk* című regényében – biografikus mozzanatokat beszőve – ír róla, Kazinczy Ferenc pedig a *Pályám emlékezetében* árulja el, hogy még ifjúkori udvarlását is nyelvtanulás céljára használta ki. A szentendrei és budai szerb írók közül Jakov Ignjatović emlékezik önéletírásában a nyelvtanulására. Ignjatović a szentendrei évek alatt csak anyanyelvén beszélt, mert a szerbeknek itt nyelvhasználati privilégiumuk volt. A váci és esztergomi gimnáziumban azonban – bár a tanítás nyelve latin volt – meg kellett tanulnia magyarul, hiszen a városban nem lehetett meg enélkül.²⁴

A forrásokból azonban az is jól látszik, hogy a nyelvtanulás gyakran „felfelé” történt, vagyis a hivatalos nyelvet igyekeztek elsajátítani a hivatali, közéleti vagy tudományos karrier érdekében. Ez részben a Monarchia intézményrendszeréből, részben pedig Bécs hatalmi törekvéseiből következett. Valamely közös nyelv használata a közéletben, az oktatásban és a közigazgatásban gyakorlati okokból elkerülhetetlen volt, de az etnopragsmatikai szempontok mellett ismeretes Bécs azon törekvése is a felvilágosodás idején és a 19. század első felében, hogy létrehozzon egy nemzetek feletti, birodalmi identitást. Ennek része volt II. József 1784-es rendelete, mely a közigazgatás hivatalos nyelvének a németet jelölte ki.²⁵ A kulturális uniformizáció nemcsak ellenállást váltott ki, hanem a dominó-hatás elve alapján hasonló törekvéseket hívott életre a birodalom népei körében. Több mint fél évszázados küzdelem következett a magyar nyelv hivatalossá tételéért (1844), ez pedig hatással volt a szerbek, horvátok, szlovákok, románok és mások nemzeti mozgalmaira, akik azután saját államaik megalapításakor ismét átvették az egynyelvű nemzetállam modelljét, melyben a többségi nemzetnek nem kötelező (el)ismernie egyetlen kisebbsége nyelvét sem, de minden kisebbségnek érdekében áll és kötelező megtanulni az államnyelvet.

²⁴ Jakov IGNJATOVIĆ, *Szerb rapszódia*, vál., ford. CSUKA Zoltán, Európa, Budapest, 1973, 6.

²⁵ A birodalmi identitás egyik szimbolikus megjelenítésének számít Josef HORMAYR életrajzgyűjteménye: *Oesterreichische Plutarch oder Leben und Bildnisse aller Regenten und der berühmtesten Feldherren, Staatsmänner, Gelehrten und Künstler des österreichischen Kaiserstaates*, Wien, Im Verlage bey Anton Doll, 1807, ahol híres magyar egyéniségeket „híres osztrákokként” mutatott be: Hunyadi Jánost a 2. k. 79–152. oldalán; Zrínyi Miklóst a 7. k. 91–108. oldalán; Pázmány Pétert a 10. k. 115–131. oldalán.

Az osztrák hatalmi és globalizáló törekvések következtében az *etnopolitikai diskurzus* valamennyi Monarchia-béli népnél túlsúlyba került a 19. század folyamán, és háttérbe szorította, ellehetetlenítette az *etnokulturális diskurzust*. Bonyolította a helyzetet, hogy a sajtó, a maga önállósodó rendszerével, műfajai, retorikai modelljei, pénzügyi érdekei révén a saját virtuális terében kialakított egy *etnomediális* diskurzust is. Az etnomediális diskurzus, éppúgy, mint az etnopolitikai, a monokulturális közösség elvére épül. Mindkettő a többség elvét vallja, az egyik hatalmi, a másik üzleti okokból. Velük szemben, az alapjában véve centrum nélküli *etnokulturális diskurzust*, ahol a többségi-kisebbségi viszonyok és arányok nem játszanak szerepet, sokkal inkább a humánus, szolidáris és kulturális érdeklődés vezérli más etnikumok iránt, függetlenül a statisztikától és a politikai viszonyoktól.

Azonban az etnokulturális diskurzus is eltérő lehet a különböző társadalmi szinteken. Az egymás iránti érdeklődés nagyobb lehet az azonos osztályok körében (az alsóbb szinteken, a polgárság, vagy az arisztokrácia belső köreiben). Az írott források emellett az ismeretek eltérő szintjeiről tanúskodnak. Amikor Gvadányi József 1790-ben az *Egy falusi nótárius budai utazása* című elbeszélő költeményében a tabáni szerbek temetési szertartását írja le, érzékelhető, hogy először szembesül a hagyománnyal, noha az osztrák sereg generálisaként a legkülönbélebb nemzetiségű katonákkal együtt szolgált. Ezzel szemben például a magyarországi városok német lakosságának életmódjára vonatkozóan viszonylag kevés forrás áll rendelkezésre ebből az időszakból, feltehetően azért, mert az ő világuk kevésbé volt idegen és szokatlan.

Az ismeretlen iránti érdeklődés és az ismerttel szembeni érdektelenség mellett az ismerethiányból fakadó érdektelenség kategóriájára is említhető példa. Az erdélyi gróf, Gyulay Lajos (1800–1869), aki 1810-től haláláig naplót vezetett és mintegy 140 kötetnyi anyagot hagyott hátra,²⁶ hat nyelvet használ a feljegyzéseiben: magyart, németet, angolt, franciát, latint és néha a román, ami arról tanúskodik, hogy valamelyest ismerte az utóbbi nyelvet is. Szüksége is lehetett rá, mert a birtokain éltek román jobbágyságok. Különböző érdeklődés irántuk azonban nem látszik a naplójában.

²⁶ Az anyag egy részét ma a kolozsvári Állami Levéltár (Arhivele Naționale Direcția Județului Cluj), Fond Gyulay–Kuun, más részét az ottani Egyetemi Könyvtár Kézirattára őrzi. Az 1848–49-es köteteket MISKOLCZI Ambrus és CSETRI Elek adta ki, további 16 kötetet pedig a szegedi Klasszikus Magyar Irodalmi Tanszék munkatársai rendeztek sajtó alá 2007 és 2011 között a jelen tanulmány szerzőjének szerkesztésében.

Úgy vélekedett róluk, hogy nincs remény a gyors fejlődésükre. Véleménye még inkább megszilárdult, amikor jobbágysai, papjaik és vezetőik izgatására 1849-ben megtámadták és kirabolták a kastélyait. „Az oláh politika abból áll: táplálni nagy embereit és törvényhozóit – és fizettetni a népet, mely primitívus állapotában alig tudja még a földet is művelni” – írja 1867-ben.²⁷ Ugyanebben a naplókötetben mondja el Péchy Manó erdélyi kormánybiztos esetét az oláhokkal: körútja során Tordán román nyelven üdvözölték, meglehetősen lázadó és lázító beszédben: megfenyegették, hogy ha nem eszközli ki Erdély számára a külön országgyűlést, ők száz évig is harcolni fognak az unió ellen. Péchy azonban mindebből egy szót sem értett, s azt válaszolta rá, „nem érti e szép nyelvet, de igyekezni fog, hogy megtanulhassa”.²⁸ Hasonló tájékozatlanságot lehet említeni, ugyan-csak a magyarok részéről, a szentendrei Jakov Ignjatović memoárjaiból.²⁹ A váci gimnáziumban – csupán néhány kilométerre a szerb Szentendrétől, a Duna túlsó partján – a katolikus tanárok Ignjatovićot a vallása miatt³⁰ Miltiadész és Themisztoklész népéhez tartozó görögnek tekintették és nevezték. Voltak, akik tráknak mondták, mert szerintük a szerbek trák eredetűek.

A negyedik fokozata vagy változata az etnokulturális diskurzusnak a szándékos *dezinformáció*. A később Erdélybe honosodott skót főúr, John Paget mondja el 1835-ös útleírásában, hogy amikor Bécsből Magyarországra indult, osztrák ismerősei hogyan félemlítették meg történeteikkel a magyar barbárságról és civilizátlanságról, s Pozsonyba érve milyen kellemesen lepődött meg a magyarok udvariasságán és vendégszeretetén.³¹

²⁷ GYULAY Lajos, *Gróf Gyulay Lajos maga keze és könyve – Martius 15.: 1867. március 14. – 1867. május 30., s. a. r.* LABÁDI Gergely, Szeged, Klasszikus Magyar Irodalmi Tanszék, 2008, 119.

²⁸ *Uo.*, 136.

²⁹ IGNJATOVIĆ, *i. m.*, 8–9.

³⁰ A pravoszláv egyházat nem egyesült görög egyháznak nevezték (*ecclesia Graeci ritus non unitas*).

³¹ John PAGET útleírásából válogatás jelent csak meg magyar nyelven: *Magyarország és Erdély*, vál., ford. RAKOVSKY Zsuzsa, szerk. MALLER Sándor, Budapest, Helikon, 1987. Angolul a teljes munka: John PAGET Esq., *Hungary and Transylvania, with Remarks on their Condition, Social, Political, and Economical*, London, John Murray, 1839. Idézett rész: I, 2.

3. Egy létre nem jött barátság: Jovan Jovanović Zmaj és Arany János

Jovan Jovanović Zmaj (1833–1904) közvetítő tevékenysége a magyar és a szerb irodalom között ismeretes, noha ezzel többet foglalkoznak a magyar, mint a szerb irodalomtudományban. Újvidéki születésű szerbként iskoláit az akkori Monarchia területén végezte, többek között Pozsonyban, Pesten, Prágában és Bécsben, 1863-tól a budai szerb Thököly-intézet igazgatója volt, ebből kifolyólag jól tudott magyarul és németül. Petőfi-, Arany-, Jókai-, Madách-, Garay-, Czuczor, Szász Károly-, Tóth Kálmánfordításait többé-kevésbé regisztrálja a szakirodalom,³² de ezeken kívül is nagyon sok allúzió, idézet, utalás található szerb nyelvű műveiben a magyar költészetre – ezek kevésbé ismertek és kutatottak. A *Rózsák* (*Đulići*) című, 1864-ben megjelent szerelmi ciklusában például Petőfi szerelmi költészetének témái, motívumai, vershelyezetei ismerhetők fel,³³ majd jóval később, a „Starmali” [korabeli fordítás szerint: „Kis okosdi”³⁴] című, általa szerkesztett humoros és gyermeklapban, az egyik 1882-es versében (*Spram meseca – Szemben a holddal*) Petőfi alakját, pontosabban az akkor felavatott szobrát, és saját viszonyát is megrajzolja a magyar költőhöz: „Šešir skidam – ne pred kipom / (Na kipu je dosta mana), / Šešir skidam pred spomenom / Uzorita velikana”.³⁵ Zmaj hazafias költészetében is felfelhangzanak Petőfi szólamai, elégiáiban a *Felhők* ciklus elemei, balladáiban pedig Garay Jánostól az általa fordított *Kont*,³⁶ de Arany balladaszövegei is visszaköszönnek.

³² Sava BABIĆ, *Zmaj – a magyar költészet fordítója*, Hungarológiai Közlemények (Újvidék), 1984/58, 695–710.

³³ Jovan JOVANOVIĆ ZMAJ, *Đulići* od J. J., Novi Sad, Pečatnja Ignjata Fuksa, 1864.

³⁴ POPOVICS Lázár, *Zmáj-Jovánovics János dr. és a magyar költészet*, Budapest, 1913, 19.

³⁵ Nyersfordításban: „Kalapot emelek – nem az emlékmű előtt / (A szobron túl sok hibát vélek), / Kalapot emelek emléke előtt / Az óriás példaképnek”. A költemény másodszor Zmaj gyűjteményes kiadásában jelent meg: Jovan JOVANOVIĆ ZMAJ, *Druga pevanija* [Második daloskönyv], Zmaja J. Jovanovića, Sveska prva, Beograd, Državna štamparija Kraljevine Srbije, 1895, 84–86.

³⁶ Jovan JOVANOVIĆ ZMAJ, *Pevanija* Zmaj Jovana Jovanovića, Odabrane celokupne umotvorine u pesmi i prozi sa opširnom životopisom Zmaj-pesnikovim [Daloskönyv..., Válogatott művei versben és prózában, a költő részletes életrajzával], Novi Sad, Srpske knjižare braće M. Popovića, 1882, 149. Zmaj második gyűjteményes kiadására hivatkozunk, mert összes verseinek 1871-es kiadása nem tartalmazta a fordításait és átköltéseit.

Az architextuális kapcsolatok, a hiper- és hipotextuális elemek (humoros, szatirikus transzformációk, formai és szemantikai játékok stb.) nagy számban fordulnak elő Zmaj újságjaiban, újságcikkeiben is. A korabeli magyar élclapokból (Üstökös, Kakas, Kikeriki stb.) és napi sajtóból származó idézetek, kommentárok és fordítások mellett olyan állandó magyar alakokat teremtett, mint a „Zsinór Laci“, „Filozófus Pista“, vagy a „Magyar bácsi“ (Starmali).³⁷ Témái, ahogyan erre Póth István utal, gyakran kapcsolódnak a magyar kulturális és politikai élethez, és rendszeresen jelen vannak a birodalmi aktualitások is.³⁸

Említettük, hogy Zmaj közvetítő tevékenysége ismertebb és méltányoltabb a magyar irodalomtudomány részéről, és így volt ez a múltban, a 19. század második felében is. Az írói munkásságának 25. évfordulójára 1874-ben kiadott díszalumban, az 53–55. hasábján ott áll Arany János, Gyulai Pál és Tóth Kálmán köszöntő levele;³⁹ a magyar lapok rendszeresen tudósítottak róla és időnként közölték műveinek fordításait, a Kisfaludy Társaság külső tagjának választotta meg, és negyven éves írói munkássága alkalmából köszöntötte őt. A Fővárosi Lapok 1883-ban kiemelte, hogy Zmaj európai szellemiségű és jelentőségű költő, és egy 1850-es évekbeli anekdotát is közölt róla: egy alkalommal államellenes összeesküvés vádjával jelentették fel Zmajt, mert éjjelente rendre világított az ablaka. Amikor az állami szervek rajtaütésszerűen kivonultak ellenőrizni, hogy mit csinál éjszaka a költő, az íróasztalánál találták, amint Arany *Toldiját* fordítja szerbre.⁴⁰ Amikor 1889-ben a Kisfaludy Társaságban rendeztek ünnepséget a tiszteletére, az akadémia által kiadott pesti német nyelvű havilap, az Ungarische Revue hosszabb beszámolót közölt róla, a Kisfaludy Társaság Évlapjai pedig Anton Hadžić esszéjét hozta le Zmaj-

³⁷ Fried István figyelmeztet például egy összehasonlító sajtótörténet lehetőségére és szükségességére: FRIED István, *Megjegyzések egy fontos bibliográfia ürügyén*, Magyar Könyvszemle 2002, 337–341.

³⁸ PÓTH István, *Zur Entstehung einiger Gedichte von Jovan Jovanović Zmaj*, Studia Slavica 1970/1–2, 143–150; Uő., *Zmaj Jovan Jovanović politikai költészetének egyes magyar vonatkozásai*, Hungarológiai Közlemények 25(1975), 69–84.

³⁹ *Album svetkovine dvadesetpetogodišnjeg rada Zmaj-Jovana Jovanovića*, Izdali prijatelji pesnikovi [Zmaj Jovan Jovanović munkásságának 25. évfordulójára kiadott album, Kiadták a költő barátai], Novi Sad, Srpska narodna zadružna štamparija, 1874.

⁴⁰ Fővárosi Lapok 1883. márc. 14., 61. sz., 391. Zmaj kiváló *Toldi*-fordítása 1857 végén, 1858-as évszámmal jelent meg: *Jovana Aranja Toldija*, Spevana skaska u XII. pesama, S' madzarskog preveo Jov. JOVANOVIĆ, U Novom Sadu, u pečatnji d-ra Danila Medakovića, 1858.

ról magyar nyelven.⁴¹ 1899-ben több magyar lap is tudósított arról, hogy Zágrábban, a Zmaj számára rendezett ünnepségen botrány tört ki a szerb és a horvát nemzetiségű tisztelők között, és a felhergelt tömeg tojásokat és köveket dobált az irodalmi küldöttség résztvevőire.⁴² Végül beszámoltak a lapok 1904-ben Zmaj betegségéről, haláláról és temetéséről.⁴³ A két világháború között a magyarországi érdeklődés visszaesett iránta. Csuka Zoltán és Kázmér Ernő, akik tanulmányban emlékeztek meg róla, mindketten a vajdasági magyar irodalom képviselői voltak,⁴⁴ de ők is, akárcsak a 20. század második felének irodalmi értekezői (Póth István, Fried István, Kemény Gábor és mások) már többnyire fordítói tevékenysége és magyar vonatkozásai iránt érdeklődtek, mintha Zmaj életműve – a határokkal együtt – kettévált volna. Az utóbbi évtizedekben az újvidéki Magyar Tanszék szervezett több konferenciát Zmajról, ezeknek anyagát a tanszéki kiadványokban jelentették meg,⁴⁵ de pesti lapokban is vannak róla írások magyarul és németül – főként kultúráközvetítő tevékenységéről.

Mindezen feldolgozások, kutatások, értekezések mellett sem tagadható el egyfajta hiányérzet, ha Zmaj közvetítői szerepéről esik szó. A teljes életművét figyelembe véve felmerül ugyanis a kérdés, vajon valamiféle szűkebb értelemben vett műfordítói programról lehet-e csupán beszélni vele kapcsolatban, vagy valami másról is, ami meghaladja a személyes, lokális érdeklődés kereteit, és költői-szellemi karakterének egészét érinti. Zmajnak a korabeli Monarchia több nyelvet ismerő értelmiségijeként, költőjeként, de sok helységben élő és működő orvosdoktoraként is, lehetősége volt megismerni e világ többnyelvű, sokrétegű kultúráját. Humoros, ifjúsági és gyermeklapjainak szövegei átfogják az akkori világ legtágabb földrajzi, társadalmi, etnikai, nyelvi határait, kiterjednek a Monar-

⁴¹ Ungarische Revue 9(1889)/6, 455–456, 458–462; HADZSICS Antal, *Zmaj-Jovanovics János*, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új folyam, 24(1889–1890), 114–133. Lásd még PÓTH István, *A Kisfaludy Társaság külső tagja (Zmaj Jovan Jovanović)*, Hungarológiai Közlemények 1984/58, 685–694.

⁴² Pesti Napló, 1899. jún. 27., 176. sz., 5.; Új idők, 1899, II. k., 15.

⁴³ Vasárnapi Ujság 51(1904)/23, jún. 5; Pesti Hírlap, 1904. jún. 15., 11. stb.

⁴⁴ CSUKA Zoltán, *Zmaj Jovanovics, a magyar költészet első szerb fordítója*, Láthatár (Budapest), 1938, 73–77; KÁZMÉR Ernő, *Zmaj és a »szerb Athén«*, Kalangya (Újvidék), 1938/3–4, 171–178.

⁴⁵ Hungarológiai Közlemények 1975/25, 1982/52, 1984/58.

chiára, a Balkánra és Európára egyaránt.⁴⁶ Földrajzi utalásai Crna Gorától (Montenegrótól) Párizsig terjednek, beleértve a legkisebb vajdasági településeket (Bajmok, Fehértemplom, Csúrog stb.) éppúgy, mint a szerb, magyar, osztrák, román, horvát, bosnyák, olasz, francia, német, angol, török bolgár kisebb-nagyobb városokat. Ugyanezekről a területekről rendszeresen idézi a lapokat (Wiener Tageblatt, Fliegende Blätter, Ellenőr, Pester Lloyd, Temišvarski Glasnik stb.); a női olvasókat éppúgy megszólítja, mint a férfi olvasóréteget, a magasabb és alacsonyabb műveltséggel rendelkezőket, a városiakat éppúgy mint a falusiakat, gyermekeket, felnőtteket és időseket. A legfontosabb különbség az ő lapjai és az akkori Európa hasonló lapjai között, hogy a „nagypolitikát” célzó kommentárok, szatirikus cikkek mellett az etnikai témákban mindig megtalálható egyfajta pedagógiai szándék, mellyel elfogadásra, megismerésre, a multikulturális környezet megértésére szólít fel.

Irodalmi műveiben sem kizárólag a magyar szövegeket idézi – intertextusai, utalásai, fordításai között vannak német, francia, angol, orosz, lengyel és más európai szerzők, sőt első megjelent kötetének címe az *Istočni biser* [Keleti gyöngy] volt, melyben Háfiz, Mirza Shaffy és más arab, illetve perzsa költőket ültetett át szerbre.⁴⁷ Az utalások, allúziók, intertextusok nagy száma a költészetében arra enged következtetni, hogy *dialogizáló költői alkat* volt, ihletforrását a szövegekkel való intenzív és interaktív foglalkozás biztosította, másrészt pedig hozzátartozott költői programjához a szerb költészet világirodalmi horizontjának és kontextusának kitágítása. Nemcsak a szerkesztői munka állandó sürgetésével, a határidőkkel folytatott harcával, hanem éppen ezzel a dinamikus szövegköziséggel lehet magyarázni költészetében azt az improvizációs jelleget és alkalmi-

⁴⁶ Lapszerkesztői munkássága a szerb irodalomban is kevésbé kutatott terület, a névtelen cikkek, művek autorizációja nem történt meg. A munka lehetséges módszertanaként modellül szolgálhat az Arany János kritikái kiadás új kötete, melyben két hetilapjának, a Szépirodalmi Figyelőnek, de főként a Koszorúnak névtelen fordításait, glosszáit sikerült részben azonosítani stíluskritikai módszerekkel, illetve a fennmaradt széljegyzetek segítségével. De enélkül a hosszadalmas munka nélkül már maga az olvasás, illetve az új filológia azon elve is segíthet az értelmezésben és kutatásban, miszerint a szerkesztő maga is egyfajta szerző. Lásd Klaus BRIEGLER, *Der Editor als Autor. Fünf Thesen zur Auswahlphilologie = Texte und Varianten. Probleme ihrer Edition und Interpretation*, Hrsg. Gunter MARTENS–Hans ZELLER, München, Beck, 1971, 91–116.

⁴⁷ Jovan JOVANOVIĆ ZMAJ, *Istočni biser*, Skupljene pesme raznih istočnih pesnika od Jovana Jovanovića, I. Novi Sad, Troškom Dragutina Hince, 1861.

ságot, melyet első kritikussai, Ljubomir Nedić és Laza Kostić oly erősen nehezményeztek.⁴⁸

Éppen ebben az intertextuális, dialogikus jellegben és karakterben volt közeli rokona Arany Jánosnak, aki – mint arra egy korábbi tanulmányban rámutattunk – a trivializálódó és vulgarizálódó romantikus eredetiség-felfogással szemben az 1840-es évektől a klasszikus allúziós technika változataiból építkezve dolgozta ki a maga új poétikáját, és használta a szövegkapcsolatokat szemantikai generátorként a saját költészetében oly módon, ahogyan azt a 20. században többek között Gérard Genette leírta.⁴⁹ Már a *Toldiban* sem pusztán idézetként illeszti oda Ilosvai mottóit az énekek élére, hanem sokrétűen idézi és megidézi a 16. századi krónikást az énekek szövegén belül is. Ily módon műve polifonikussá válik, együttesen hallatszik a múltbéli hang Arany elbeszélőjének hangjával, és aktív, dinamikus dialógus keletkezik közöttük. Arany költészete később is megőrizte e tulajdonságát, költészetében a régi és kortárs irodalom legkülönbébb irányainak átültetésével, ötvöztetésével, vegyítésével kísérletezett az antik irodalomtól kezdve a skót balladaformán át a népköltészetig, a narratív eljárásoktól a hangnemvegyítésig, vizuális technikákig.

Zmaj és Arany költészetét nemcsak a transztextualitás terén lehet rokonítani, hanem intermediális jellegükben is. Arany a vers belső, trópusok, retorikai eszközök, szemantikai transzformációk révén létrehozott képszerűségével kísérletezik, és a költészet lényegi elemének tekinti a vizualitást. Zmajnál a vizualitás szintén fontos elem, illusztrált lapok szerkesztőjeként pedig sokkal több a képekhez készült költemény, mint az illusztrációkat mellőző Arany lapjaiban. Zmaj verseinek alcímében igen gyakori a „Kép mellé”, vagy „Képhez” megjelölés, és ezek valóban a hetilapjának grafikáihoz, fotóihoz íródtak. (A képek és szövegek párhuzamos kiadásával helyreállítható lenne ez az ekphrasztikus viszony.)

Arany és Zmaj között további hasonlóságokat is lehetne sorolni: elkölteleződésüket a népi, nemzeti és történeti hagyomány iránt, érdeklődésüket a keleti költészet iránt az 1850-es években. 1856-ban Arany is lefordított három dalt Mirza Šaffyból, de nem Bodenstedt kötetéből, hanem

⁴⁸ Zmaj recepciójának irányaihoz, ellentmondásaihoz lásd Vasilije MILNOVIĆ összefoglalóját a belgrádi „Svetozar Marković” Egyetemi Könyvtár honlapján: (http://arhiva.unilib.rs/unilib/o_nama/izlozbe/jovan_jovanovic_zmaj/zasto.php), hozzáférés: 2018. 11. 20.

⁴⁹ HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Arany János költészetének dialogikus jellege*, Tanulmányok – Studije (Újvidék), 2010/43, 41–61.

Hermann Jolowicz keleti antológiájából;⁵⁰ mindketten tervezték fordítani Firdauszi *Sahnáméját*; mindketten lapszerkesztők is voltak, közös bennük

⁵⁰ Az Arany által használt kötet: Hermann Jolowicz, *Polyglotte der orientalischen Poesie*, In metrischen Übersetzungen deutscher Dichter mit Einleitungen und Anmerkungen von dr. H. Jolowicz, Leipzig, Otto Wigand, 1853. Zmaj *Istočni biser* [Keleti gyöngy] című fordításkötetét tekintve az a gyanúnk, hogy Bodenstedt mellett ő is használt valamilyen keleti antológiát, Jolowiczét, vagy másét.

Friedrich Bodenstedt (1819–1892) kereskedősegédként kezdte pályafutását, majd önszorgalomból képezte magát, és bekerült a legnevesebb német egyetemekre, Göttingenben, Münchenben és Berlinben. 1841-ben Mihail Gallitzin herceg fogadta fel fia nevelőjének Moszkvában. Bodenstedt megtanult oroszul, németre fordította Puskin és Lermontov műveit.⁵⁰ Neitgardt generális meghívására 1844-ben Tbiliszibe távozott, és az ottani iskola tanára lett. Ott ismerkedett meg Mirza Shaffyval, akitől a perzsa nyelvet tanulta. (Lásd H. RAPPICH, *Friedrich Bodenstedt szerepe az orosz szellemi kincsek németországi és magyarországi terjesztésében*, Filológiai Közlöny 1964/3–4, 412–416.) Mirza Shaffy az újabb kutatások szerint 1794-ben született Gandschában. (Mübariz YUSIFOV, *Mirza Şəfi Vazeh* 220, Elm vətəhsil, 2014, 146–182, különösen a 146–158. oldal. Az életrajzi és bibliográfiai adatokat innen vettük át. A négynyelvű kötetből a német fordítást használtuk.) Az iskolát (medreszét) elhagyva autodidakta módon tanult tovább, majd pártfogói segítséggel írnok lett, innen a nevének első eleme (Mirza = írnok). 1840-ben Tbiliszibe ment, az ottani középiskolában tanított azeri és perzsa nyelvet. 1844-ben alapította meg ugyanitt a Divani-Hikmät (Bölcsök Társasága) nevű irodalmi kört. A körnek több korabeli neves költő is tagja volt. Összejöveleiken többnyire verseket olvastak és beszélgettek róluk. Ennek lett tagja Bodenstedt, amikor Tbiliszibe érkezett. Egyszerre hagyták el Tbiliszit 1846-ban, Mirza Shaffy Azerbajdzsánba tért vissza, Bodenstedt pedig Németországba. Mirza Shaffy ezután a gandschai iskola tanára lett. 1850-ben újra Tbiliszibe ment, ott hunyt el 1852. október 28-án, sírmeleke a tbiliszi botanikus kertben áll.

Mirza Shaffy kézirateit Bodenstedt állítólag elvitte magával Németországba. Azt írja, hogy egy füzetet kapott barátjától, ezzel a címmel: „Der Schlüssel der Weisheit” [A bölcsesség kulcsa]. Bodenstedt előbb a *Tausend und ein Tag im Orient* [Ezeregy nap Keleten] című útleírásába beszöve közölte Mirza Shaffy verseit (Berlin, Verlag der Deckerschen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei, 1850, 1–3. k.), majd egy évvel később *Die Lieder des Mirza Schaffy* címmel külön kötetben is kiadta (Berlin, Verlag der Deckerschen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei, 1851). Hatalmas sikere lett, több európai nyelvre lefordították, a 19. század végéig 150 kiadása jelent meg. Amikor Bodenstedt látta e hatalmas érdeklődést, 1874-ben, az *Aus dem Nachlasse Mirza Schaffy's* című kötetének hosszú utószavában azt jelentette be, hogy a versek szerzője ő maga, és a Mirza Shaffy valójában költői álnév. Nem tagadja, hogy egykori nyelvtanítója valóban létezett, és hogy nagy befolyással volt verseinek keletkezésére, de azt mondja róla, hogy sem költő, sem tudós

– bár más-más módon – Petőfi tisztelete; találkozhattak volna a Kisfaludy Társaságban, s még életrajzuk is szomorú párhuzamot mutat: Arany 1865-ben vesztette el Juliskát, Zmajnak pedig ezekben az években, 1872-ig öt gyermeke és a neje hunyt el.⁵¹

Zmaj Arany-fordításai ebben a szélesebb poétikai, művelődéstörténeti és életrajzi kontextusban ezért nem csupán fontos kontaktológiai adatok, hanem az Arannyal való szellemi rokonság mutatói is.⁵² Arany nem volt abban a helyzetben, hogy megértse, vagy viszonzozza ezt a szellemi közeledést. Ismeretes, hogy Petőfi eltűnése, majd Madách Imre 1864-es halála

ember nem volt (*Aus dem Nachlasse Mirza Schaffy's*, Neues Liederbuch mit Prolog und erläuternden Nachtrag [Mirza Schaffy hagyatékából, Új daloskönyv előszóval és magyarázó utószóval], Berlin, A. Hofmann und Comp., 1874; az utószó a 191–223. oldalon. Lásd még Bodenstedt emlékiratait: *Erinnerungen aus meinem Leben*, Allgemeiner Verein für deutsche Literatur, Berlin, 1888, 1–3. k.). Míg Zmaj az 1860-as évek elején szemmel láthatólag hitt abban, hogy Mirza Schaffy dalai valóban fordítások, Arany ugyanebben az időben már úgy tudta, hogy a költemények Bodenstedt hamisítványai, és elvesztette irántuk érdeklődését. A mai azerbajdzsáni filológia szerint azonban Mirza Schaffy valóban költő volt, és verseit Bodenstedt ténylegesen magával vitte. Ma Azerbajdzsán nagy nemzeti költői között tartják számon. (J. MUNDHENK, *Friedrich von Bodenstedt und Mirsa Schaffy in der aserbajdschanischen Literaturwissenschaft*, Hamburg, 1978; Akif, BAJRAMOV, *Literarischer Nachlass von Mirsa Schaffy Vaseh*, Baku, Schriftsteller, 1980; Vagif ARSUMANLY, *Eine neue Etappe in Mirsa Schaffys Literaturwissenschaft*, Baku, Literaturwissenschaft, 2005; Akif, BAJRAMOV, *F. Bodenstedts Erinnerungen von Mirsa Schaffy*, Baku, Nurlan, 2008; Saman ASKERLI, *Mirsa Schaffy Vaseh*, Baku, Nurlan, 2010; Näsäkät ALIJEVA, *Mirsa Schaffy in Ost–West Untersuchungen*, Gändscha, 2013.)

Bodenstedt tisztelete Magyarországon abból is eredt, hogy ő írta az előszót Petőfi verseinek 1858-as német kiadásához, s itt – Kertbeny Károly gyenge fordításai ellenére – kimondta, elismerte a magyar költő világirodalmi rangját. Amikor azonban a Petőfi Társaság meghívására Bodenstedt 1878-ban Budapestre látogatott, tudomásunk szerint Arany nem találkozott vele.

⁵¹ Évekkel a tragikus esemény sor után írta 1864-es szerelmi ciklusának (*Đulići – Rózsák*) második részét, a *Đulići uveoci* (Hervadt rózsák) című elégia ciklusát (1882).

⁵² Fordította a *Toldit* 1857–1858-ban, a *Toldi estéjét* 1870-ben, a *Toldi szerelmét* 1890-ben, a *Murány ostromát* 1877-ben. Mindezeket, kivéve a *Toldi szerelmét*, megjelenítette a *Pevanija* (Költemények) című gyűjteményes kiadásában 1882-ben. Fordította még *A rab golya* című költeményt (*Pevanija*, 1882, 140–141); *A walesi bárdokat* (uo., 153–154); *A világ* című költeményt, Arany nevének feltüntetése nélkül (uo., 204–205); *A jóka ördögét* (a Starmali című lapjában, 1878, 5, 6, 8, 10, 11. sz., 57–58, 69, 88, 117–118, 129. old.)

után milyen intenzíven kereste ifjabb és idősebb költőtársak között azt a barátot, alkotótársat, aki betölthette volna helyüket. Hasonló érdeklődésük, világszemléletük, poétikai irányultságuk alapján akár Zmaj is lehetett volna a keresett szellemi társ. Arany azonban, a 19. század második felében olyan nehéz történelmi helyzetet átélő, de többségi nemzet tagja volt, melynek értelmiségi rétege felismerte ugyan a külföld tájékoztatásának fontosságát angol, német, francia nyelven, azonban nem tekintette elsőrendű feladatnak a környező kultúrákkal való kommunikációt. A Magyar Tudományos Akadémia 1877-ben Literarische Berichte aus Ungarn, majd 1881-től Ungarische Revue címmel német nyelvű folyóiratot indított azzal a céllal, hogy bekapcsolja a magyar szellemi életet az európai áramlatokba.

A Meltzl Hugó és Brassai Sámuel által Kolozsvárott szerkesztett Acta Comparationis Litterarum Universarum (Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok) volt a korszak egyetlen többnyelvű sajtóterméke, mely többek között román és roma nyelven is hozott írásokat. Azonban az ő kísérletük is eredménytelen maradt, nem tudták legyőzni, áthidalni az etnikai és nyelvi határokat. Bár a szerkesztők széleskörű, Amerikától Norvégiáig, Hollandiától Egyiptomig és Kínáig terjedő munkatársi hálózatot szerveztek és több mint húsz nyelven kommunikáltak, illetve közöltek írásokat, valódi párbeszéd sem a munkatársak, sem az olvasók között nem jött létre, mert nem ismerték (meg) egymás kultúráját, a cikkekből pedig csak keveset értettek – értelemszerűen csak azokat, melyeknek nyelvét ismerték. A lapnak világszerte mindössze száz előfizetője volt.⁵³ Egyetlen más orgánus sem volt az adott korszakban (sem), mely folyamatosan figyelte volna a társnépek kultúráját, és naprakészen tudósított volna róluk, vagy a magyar kultúra és irodalom eseményeiről a saját nyelvükön tájékoztatta volna e népeket. Pedig ez is az etnokulturális diskurzus feltételei közé tartozik: alapos és folyamatos közvetítés nélkül minden kapcsolat csak

⁵³ Az utóbbi években e lap iránt megélénkült az érdeklődés. Maga David Damrosch és Franco Moretti is figyelmet szentelt neki. Moretti előadott a Kolozsvárott, a Babeş-Bolyai Egyetemen rendezett, „Sámuel Brassai and Hugo von Meltzl Memorial Lectures” című összehasonlító irodalomtudományi konferencián. DAMROSCH korábban cikket írt a témáról: *A Weltliteratúr kultúrpolitikája, Goethe, Meltzl és az összehasonlító irodalom kezdetei*, ford. KUPÁN Zsuzsanna, *Irodalomtörténet* 2007/2, 161–179. Lásd még SZABÓ T. Levente, *Negotiating the Borders of Hungarian National Literature: The Beginnings of the Acta Comparationis Litterarum Universarum and the Rise of Hungarian Studies (Hungarologie)*, *Transylvanian Review* 2013/1, Supplement (Mapping Literature), 47–61.

szelektív, felületes, vagy reprezentatív lehet, vagy pedig átcsúszik az etnopolitikai diskurzus területére.

A környező kultúrák iránt maga Arany is kevésbé érdeklődött. Csak az *Őszikék* idején, 1877-ben, a Duna-parton „veszi észre” például a Kevibe tartó ladikot, a szerb Jovannal és hűtlen feleségével együtt (*Népdal*, 1877. aug. 28.). De éppen ez a dal tanúskodik arról, hogy személyes és kulturális ismeretek hiányában, kizárólag az etnopolitikai és etnomediális diskurzusra hagyatkozhatott a szerbekkel kapcsolatban. Póth István hívja fel a figyelmet egy rövid cikkben, hogy az utolsó előtti sor („Juhaj! közel már Alexinác, Knyazevác”) eredete csak a magyar sajtó lehetett, mely 1876-tól, a szerb–török harcok idején e két település nevét többnyire együtt említette.⁵⁴

Az orosz (szerb)–török háború körüli nézeteltérés volt az egyik oka annak, hogy Arany és Zmaj között nem jött létre személyes kapcsolat. Zmaj 1877. november 12-én levélben fordult Aranyhoz. Ekkor írt először Aranyhoz, s külső forrásból azt is tudni, hogy, noha jól tudott magyarul, segítséget vett igénybe levelének szövegéhez. Arról értesítette Aranyt, hogy készül a *Murány ostromának* szerb kiadása, és arcképet kér tőle az újvidéki kiadó számára. Levelének második részében azonban, személyes vallomásként felvezetve, s mintegy megkerülve a politikai és sajtóbeszédet, Aranyhoz mint költőhöz, mint költőtárshoz fordulva, a háborús helyzetre utal: a szerbek, abban a reményben, hogy lerázhatják végre a török igát, az oroszok oldalán léptek be a háborúba. Zmaj az idézett levélrészletben azt nehezményezi, hogy e nehéz időszakban egyetlen magyar költőnek sem volt egyetlen buzdító szava sem a szerbekhez, s hogy a magyar közvélemény és a magyar költők részéről mennyire hiányzik a megértés és a részvét a szerbek szabadságharca iránt:

Költői magasztos részrehajlatlansága irányában már évek hosszú során át táplált ellenálhatlan rokonszenvem arra bátorít fel, hogy, ámbar személyesen ismeretlen, még is egyet-mást elmondjak, a miket a sok nemeslelkű, többé vagy kevésbé ismert magyar honfitársaimnak, sőt személyes barátaimnak is elmondani, az uralkodo áramlattal szemben, sem hajlamot, sem kedvet nem érzek. A mit tehát elmondandó vagyok a következő kérelemből áll: Legyen oly szíves s helyezze át magát, tisztelt Uram, csak néhány pillanatra, istenadta költői ihlettségű képzelete segedelmével saját magam, vagy más szerb érzelmivilágába; [...] Képzelve, mit érezhet a szerb, a midőn látja, hogy a min-

⁵⁴ PÓTH István, *Megjegyzés az Arany János Népdalának »forrásai« című közleményhez*, Irodalomtörténeti Közlemények 1974/6, 706–707.

dentfelkaroló szabadságszeretetéről világszerte ismeretes magyar nemzetben e napokban nem találkozott egyetlen egy költő sem, a ki, nem mint Byron, mások szabadsága mellett küzdésre szállani, de legalább egy kis rokonszenves dallal beismerni jónak találta volna, ezen alkalommal is beismerni, hogy a zsarnokság *minden* és *bárh*ol rút dolog, a szabadsági harcz pedig *minden* és *bárh*ol szép dolog, hogy a szabadság *közös kincs*, hogy a *saját* szabadságukért harczoló bajnokok és vértanuk egyszersmint a *közszabadság* bajnokai és vértanui, s.a.t. s.a.t.⁵⁵

Arany válasza tíz nappal később nagyon határozott és nagyon elutasító. Benne van válaszában a pánszláv törekvésekre és a szabadságharcra való utalás – a történelmi tapasztalat, mely akár figyelmeztetésül is szolgálhat a szerbek részére.

Levele végszakára, melyet érdeklél olvastam, engedje meg, hogy ne válaszoljak tüzetesen. Magamról, ki vérmérsékletem s egész dispositiómnál fogva akkor sem harsogtattam valami erősen a szabadság trombitáját, mikor saját élethalál küzdelmünk követelte, – magamról, mondom, nem is szólva: Ön, mint magyarországi ember, bizonyosan ismerni fogja nemcsak az itteni hangulatot, de azt is, mi e hangulat *alapja*. A keleti keresztyén népek szabadságküzdelmét a magyar nemzet épen oly rokonszenvvel kísérné, mint a lengyelekét mindenkor, – ha orosz terjeszkedést nem látna benne, mely első sorban hazánkat fenyegeti végromlással. Adja isten, hogy Ön fajrokonai, most kivívandott „függetlenségökért” idővel ne kényszerüljenek még hatalmasb zsarnokság ellen küzdeni!⁵⁶

Zmaj és Arany párbeszéde, melyet egyes tanulmány szerzők a „sajnálatos”, „hideg”, fájdalmas” jelzővel illetnek,⁵⁷ bonyolultabb kérdéseket vet fel, mint első pillantásra tűnne. Zmaj kérésében paradox helyzet rejlik: személyes és költői empátia működtetésére szólítja fel Aranyt egy olyan politikai helyzetben, ahol eltérő történelmi tapasztalatok és személyes veszteségek feszülnek egymásnak, s lényegében Arany válasza is erre

⁵⁵ ARANY János *Összes Művei XIX. Levelezés 5 (1866–1882)*, s. a. r. Korompay H. János, Budapest, Universitas–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, 2015 (a továbbiakban AJÖM XIX), 392–394. Arany János és Zmaj levélváltását először közölte OSTOJIC Tihomir, *Arany János levele Jovanovics Jánoshoz*, Irodalomtörténeti Közlemények 1916, 424; PÓTH István, *Jovan Jovanović Zmaj levele Arany Jánoshoz*, Helikon 1960/4, 443–446.

⁵⁶ AJÖM XIX, 394–395.

⁵⁷ FRIED István, *Serbisch-ungarische kulturelle Beziehungen zur Zeit des Dualismus*, Studia Slavica 1988/1–4, 139–160, itt: 151; PÓTH István, *Megjegyzés ...*, i. m.

vonatkozik. Az orosz–török háborúhoz való paradoxális viszonyt Arany nemcsak a levél szövegében, hanem a néhány héttel korábban, 1877. szeptember 21-én megírt, bár közlésre nem adott *Plevna* című költeményben is megfogalmazza. A vers közvetlen referenciája az orosz–török háború egyik eseménye, a plevnai csata, gondolati síkja pedig ahhoz a bizonytalansághoz, tanácstalansághoz kapcsolódik, mely többek között Arany részéről is ezt a háborút kísérte. Egyik háborús fél három századig tartotta leigázva az országot, a másik fél pedig 1849-ben vonult be, hogy leverje a magyar szabadságharcot. E kényszerű helyzetben a magyar közvélemény s Arany is, sok irányú érvrendszerrel körbevéve, a török győzelmet tartotta kívánatosabbnak. Az érvek egyike a *Plevnában* Petőfi-re utal, akit – feltételezés szerint – orosz katonák öltek meg a harctéren: „Azért e zászlónak dicsősége!” – mondja Arany a törökökről szólva, „S magyar ajakról kétszeres!... / Ha volna költő – volna Ő még, / Kit vágyunk holtan is keres!”

Arany válaszába belejátszhattak a szabadságharc nemzetiségi ügyeinek más tapasztalatai is. Ezzel együtt mintha óvatosságra intené Zmajt a maga politikai (és költői) állásfoglalását illetően, az orosz terjeszkedő politikára, egy lehetséges jövőre utalva, mely éppen a közös sorsot veszélyezteti a Kárpát-medencében és a Balkánon. Arany elutasításából így sokkal inkább a történelmi tapasztalatra épülő, a konkrét eseményektől egyfajta meditatív vagy látnoki dimenzióba emelkedő bölcsesség, sőt jóindulat érthető ki a szerb nép sorsa és jövője iránt, de felkínál Zmajnak egy olyan nézőpontot is, ahol szellemi, költői, morális síkon mégis megtörténhetne közöttük a találkozás. Zmaj őszinteségét és bizalmas vallomását ő is viszonzozza, amikor azt írja neki, hogy alkatából és diszpozíciójából kifolyólag ő a szabadságharc idején sem „harsogtatta valami erősen a szabadság trombitáját”, akkor sem, „mikor saját élethalál küzdelmünk követelte”. Ez a vallomásszerű önjellemzés éppen olyan szembenállást jelez saját környezetével, mint amiről Zmaj beszél, amikor azt mondja, hogy barátai, honfitársai előtt is elhallgatandó gondolatokat közöl Arany-nal. S ebben a szembenállásban, a kívülállásban, a külön- és egyedülállásban nyílhatna út egymás felé. Csakhogy Arany, a *Nagyidai cigányok*, a *Buda halála* után, a *Toldi szerelmének* bevégezéséhez is közeledve, úgy tűnik, minden fegyveres harc értelmetlenségét, veszélyességét és abszurditását ismeri fel, s a költő feladatának mintha nem e harcok ösztönzését, inkább – a bárdköltészet hagyományainak megfelelően – megkerülhetetlen tragédiájuk emlékének őrzését tekintené. Arany – rövid időszakot kivéve a pályája elején – korábban sem a görög típusú közösségi költészet

programját követte, nem a történeti eseményekben való közvetlen részvétel, vagy annak alakítását, befolyásolását tekintette a költő feladatának. Az ő költeményeinek narrátori-szerzői pozíciója mindig távlatosabb, meditatívabb jellegű: hol időben, hol modalitásban, hol filozófiai síkon távolodik el az eseményektől. Zmaj ezzel szemben – legalábbis ebben a levélben, hiszen másutt éppen az etnokulturális program képviselőjeként látjuk őt –, mintha egy más típusú, inkább a romantika korára és a magyar reformkorra jellemző aktivista költői hivatásértelmezés felől beszélne, s a kétféle költői hivatásfelfogás elsiklik egymás mellett, anélkül, hogy egymásra találna.

Zmaj és Arany szellemi találkozása etnokulturális szinten lett volna még lehetséges, ehhez ellenben Arany felől hiányoztak a feltételek. Arany maga írja, hogy nem tud szerbül, s így sem Zmaj fordításait, sem költeményeit nem élvezheti eredeti nyelvükön.⁵⁸ Zmaj verseinek, lapjainak magyar fordításai pedig nem léteztek, vagy ha igen, akkor nagyon gyenge minőségben és csak szórványosan.⁵⁹

A létre nem jött kapcsolat azonban nem jelent egyúttal terméketlen összevetést is, ha az összehasonlító irodalomtudomány felől tekintünk rá. Az említett szerzők egymás mellé helyezésével, az etnikai diskurzustípusok beemelésével és a kulturális szemiotika segítségével új vonásai rajzolhatók meg egy-egy szerzői portrénak, vagy akár egy teljes korszak (multi)kulturális viszonyrendszerének. Ioan Slavici, Jovan Jovanović Zmaj és Arany János nézeteinek, programjainak egymásra vetítése azt a kérdést is felveti, vajon milyen szerepe van a kulturális intézményrendszer szerkezetének az interetnikus kapcsolatokban. A tárgyalt példák azt mutatják, hogy a környező kultúrák és etnikumok iránt nagyobb az érdeklődés a policentrikus kultúrákban, mint amilyen a magyar volt a 18. században, vagy a román és a szerb kultúra volt a 19. században. A helyzet paradox jellegét az adja, hogy a művészeteket minden nemzetállamra irányuló etnopolitikai és ideológiai törekvés *monocentrikus kultúra* létrehozására használja fel: mihelyt azonban megvalósul ez a cél, létrejön a

⁵⁸ AJÖM XIX, 394: „Csupán azon való sajnálatomat vagyok kénytelen kifejezni, hogy sem az Ön – kétségkívül eredetimnek előnyére váló – fordításait, sem saját költeményeit eredetiben – a szerb nyelvben való teljes járatlanságom miatt, nem élvezhettem.”

⁵⁹ Néhány igen gyenge sajtóközlést követően a *Dulići* című kötet 1875-ben jelent meg magyarul, ugyancsak rossz fordításban: *Rózsák*, JOVÁNOVITS Jován dalai, Szerbből fordította PAVLOVITS Jenő, A Kisfaludy-Társaság pártfogása mellett, Zombor, 1875.

nemzetállam egyetlen erős kulturális centrummal, e centrum reprezentatív funkciója kerül előtérbe. Megszűnik a figyelem az etnikai kisebbségek, csoportok iránt, és felerősödik a felzárkózási igény a nagy európai és világcentrumokhoz.

4. A „lokál” és környéke⁶⁰

Egy 19. századra kiterjedő balkáni, illetve Monarchia-béli összehasonlító irodalomtudomány sikeressége nagymértékben függ attól, hogy képesek vagyunk-e azonosítani, illetve el tudjuk-e különíteni egymástól az etnopolitikai (ideológiai) és az etnokulturális diskurzust. Ez a tevékenység nem jelentené a nemzeti témájú szövegek kizárását: ellenkezőleg, az ilyen típusú jelenségek, szövegek összevetésével a különböző népeknél absztrahálni és általánosítani lehet a kérdést oly mértékben, hogy lehetővé váljon a távolságtartás és a tudományos megközelítés. A mi álláspontunk egy lehetséges közép-európai–balkáni komparatisztika ügyében elsősorban ebben különbözik például a szarajevói Anton Berishaj elgondolásától, aki Yves Chevrelre hivatkozva az összehasonlító balkanisztikát úgy képzei el, mint „a nemzeti kánonok dekonstrukcióját”, illetve „egy új, planetáris humanizmust a nacionalizmus és a toleranciahiány túlpártján”.⁶¹ A balkáni és a közép-európai *interliterális* közösségnek, melyről Berishaj beszél, éppen hogy fel kellene vállalnia a toleranciahiány vizsgálatát (is), melynek történeti, lélektani, társadalmi mechanizmusait áttekintve és megértve, megvalósítható lenne egy róla szóló *irodalmi* párbeszéd, feltéve, hogy a kommunikáció valóban irodalmi (etnokulturális) jellegű marad. Alapfeltétele ennek a terminológia kidolgozása, a „nemzeti” és a „nacionalista” fogalmának különválasztása. A nemzeti (közösségi) önszemléletre vonatkozó szövegek, történelmi témákat tárgyaló művek, kiemelt pillanatokra és eseményekre való művészi reflexiók egy közösségen belül nem feltétlenül lesznek „nacionalisták”, ahogyan azt nyugati,

⁶⁰ A „lokál” kifejezés szójáték, szerbül, a vajdasági és helyenként a magyarországi magyar nyelvben kevésbé elegáns szórakozóhelyet is jelent.

⁶¹ ANTON BERISHAJ, *Balkanska komparatistika kao po-etika Balkanske kulture* [Balkáni komparatisztika mint a balkáni kultúra po-etikája], Sarajevske Sveske (Sarajevo), 2011/32–33, 179–181.

s nyomukban a hazai társadalomelméletek a terminológia hasonlósága-azonosságára alapján értelmezik.⁶²

A nemzeti határok és lokális viszonyok túlhaladása több más irányzatát is jellemzi az összehasonlító irodalomtudomány elméleteinek. René Wellek, Claudio Guillén, David Damrosch, Franco Moretti, Pascale Casanova nézetei, mint arra Vladislava Ribnikar és Stevan Bradić⁶³ nemrég megjelent kiváló tanulmányaikban rámutattak, az egyes kultúrák redukciójára, uniformizálására vagy kiválasztódási folyamatára épülnek. A goethe-i „világirodalom”-fogalomból kiindulva (olykor némileg átértelmezve) ezen elméletek egyik iránya értékrangsort állít fel a „nemzeti” és „világirodalmi” között, más irányzatok egy felettes kategória megalkotását látják célszerűnek, melybe esztétikai, ideológiai, nyelvi és egyéb szűrőn, szelekción keresztül kerülhetnek be szerzők és művek, kizárva ezáltal egész életműveket, korszakokat, sőt népeket. Az irányzatok harmadik vonulata szerint a művek sajátos, üzleti, nyelvi, kulturális versenyfolyamatban juthatnak el a láthatóság közegébe. Damrosch szerint például még Voltaire-nek is akkor sikerült bekerülnie a világirodalomba, amikor a *Candide* átlépte a La Manche-ot, és eljutott az angol olvasókhoz.⁶⁴

⁶² Főképpen a nyugati művek hazai fordításaiban mosódik össze a két terminus. A „nationalism” kifejezésnek például angol nyelvterületen egyszerre lehet semleges és ideológiai jelentése, míg magyarul a „nacionalizmus” kizárólag pejoratív, ideológiai szempontból negatív kifejezésként használatos. Ernest GELLNER 1983-as könyvét (*Nation and Nationalism*) említhetjük példaként, melyet *Nemzetek és a nacionalizmus* címmel fordítottak magyarra (ford. BARABÁS András, Napvilág, Budapest, 2009), s melyben többek között a terminológia használata miatt is nehéz különválasztani, hogy mikor van szó egy azonos nyelvű-kultúrájú közösség önszemléletéről, belső ügyeiről, illetve kirekesztő ideológiájáról.

⁶³ Vladislava RIBNIKAR, *Između nacionalnog i svetskog: komparatistika i »veliko nep-ročitano«* [A nemzeti és világirodalmi között: az összehasonlító irodalomtudomány és a „nagy olvasatlanság”] = *Komparativna književnost, Teorija, tumačenje, perspektive – Encompassing Comparative Literature, Theory, Interpretation, Perspectives*, szerk. Adrijana MARČETIĆ, Zorica BEČANOVIĆ NIKOLIĆ, Vesna ELEZ, Beograd, 2016 (Zbornik radova objavljen u čast šesdesete godišnjice obnavljanja Katedre za opštu književnost i teoriju književnosti), 49–62; Stevan BRADIĆ, *Svetska književnost na globanom tržištu* [A világirodalom a világpiacon] = *uo.*, 63–74.

⁶⁴ David DAMROSCH, *Világirodalom-történet felé*, ford. VADERNA Gábor, Irodalomtörténet 2014/3, 378–391, itt: 381. [A tanulmány eredetiben: *Toward a History of World Literature*, *New Literary History* 2008/3, 481–495.]

Ugyanakkor, ha egy kisebb kultúra valamely írója be is jut a világkánonba, előfordulhat, hogy a nyelv és kontextusok ismeretlensége folytán félreolvassák. Példaként ismét Damroscht lehet idézni, akinek *Kazár szótár*-értelmezése a szerb kritika szerint tele van téves ismeretekkel, esztétikai redukcióval és ideológiai tévedéssel.⁶⁵ A probléma természetesen nem a fordítás olvasásában rejlik, s nem is az idegen pozícióból történő értelmezés jogosultságát vonjuk kétségbe. Sokkal inkább a perspektíva hierarchizálása, a kultúra és az irodalomtudomány piramis-szerű koncepciója és a lokális aspektusok nacionalisztikussá nyilvánítása szorolna újragondolásra. Damrosch a világirodalom történetét is úgy gondolja el, mint a „nemzeti paradigma uralmának alkonyát és a globális perspektíva bimbózó kinyílását”.⁶⁶ Azonban ebben a globális (világ)irodalom-történetben a kis nemzetek talán három sornyi helyet kapnak (ha kapnak), olyan tudományos környezetben, ahol – a horvát Vladimir Gvozden szavaival – gulliveri tekintettel pásztázzák a liliputiak világát, mint az történt éppen az egyik angol nyelvű körképben a horvát irodalommal.⁶⁷ Magyar példa is idézhető: az erdélyi Sütő Andrást és Tamási Áront mindössze néhány szöveg képviseli angol nyelvterületen, jóformán kritikai recepció nélkül, ami azt bizonyítja, hogy a világirodalmi terrénra (csúcsra) való be- il-

⁶⁵ RIBNIKAR, i. m., 54–58. Maga Damrosch ellenben büszke arra, hogy az erről szóló fejezetet a szerb nyelv ismerete nélkül írta meg. Budapesten készült interjújában mondta: „Mindenesetre egy egész fejezetet írtam egy olyan nyelven készült munkáról, amelyen egyáltalán nem olvasok, és ezt a fejezetet újra kiadták – azt hiszem, nagyon sikeres lett. Nem igényelt egyáltalán szerb nyelvtudást. [...] amikor például Milorad Pavić *Kazár szótáráról* írtam, olvastam a Pavićra vonatkozó szakirodalmat is, amelyet megtalálhattam angolul, franciául vagy németül, ily módon sokat megtudtam róla és a kulturális kontextusról. A mű nemcsak egy metafikcionális helyről szól, hanem a jugoszláviai feszültségekről is. Valami alapvetőt mond el róla. Akármit is szeretnél kezdeni azzal a könyvvel, erről tudnod kell. Nem kell szerbnek lenned, hogy szert tegyél erre az információra, de lehetsz szerb szakértő.” VÁSÁRI Melinda, *A Fehér ház beszédirójából irodalomprofesszor – Interjú David Damrosch-sal* (Harvard Egyetem, USA), Prae, 2014. 04. 09. Letöltés: 2018. 11. 20.

<http://www.prae.hu/index.php?route=article%2Farticle&aid=7137>

⁶⁶ DAMROSCH, *Világirodalom-történet felé*, i. m., 380.

⁶⁷ VLADIMIR Gvozden, *Komparativna književnost bez granica* [Összehasonlító irodalom határok nélkül], *Umjetnost riječi* (Zagreb), 2014/1, 91–99. A cikk valójában recenzió a következő kiadványról: *Companion to Comparative Literature, World Literatures, and Comparative Cultural Studies*, ed. Steven TÖTÖSY DE ZEPETNEK, Tutun MUKHERJEE, Bangalore, Foundation Books, 2013.

letve feljutás nem pusztán nyelvi kérdés, hanem szükségesek hozzá egyfelől azok a közös kódok, melyekről Csáky Móric beszélt, másfelől erős befolyású üzleti, reklám- és kritikai tevékenységnek kell kísérnie a megjelenést.⁶⁸

A közép-európai és balkáni népek kulturális kapcsolatának folyamatossága, az etnokulturális kapcsolatok megteremtése illetve helyreállítása, a fordítói tevékenység intenzívebbé tétele, közös tudományos projektek indítása, határokon átívelő kiadók, folyóiratok, tudományos intézmények létrehozása, az itt használatos nyelvek tudományos és kommunikációs rangjának elismerése megnövelné az egyes nyelvterületek olvasótáborát is, és megsokszorozná a kritikai perspektívákat. Az így megnövelt lokális kulturális tér talán már eléggé kiterjedt lenne ahhoz, hogy érzékelhetővé váljon a „world literature” számára.

⁶⁸ Ld. erről CRISTIÁN Réka és BERTHA Csilla kiváló tanulmányait: CRISTIÁN Réka, *Sütő András műveinek recepciója az angol nyelvű világban = (M)ilyen gazdagok vagyunk (?) – Sütő András-műhelykonferencia*, szerk. LÁZOK András, Marosvásárhely, Polis, 2015, 151–161; BERTHA Csilla, *A »kiáltás jogáért«: Tamási Áron és Sütő András angolul*, Hítel 2016/6, 115–123.

KUTATÓSAROK – ANGULUS STUDIORUM

KESERŰ BÁLINT–NAGY MÁRTA

GOTTFRIED ARNOLD ÉS A *SOPHIA*
(1. közlemény)

REZÜMÉ

A több részesre tervezett közlemény Gottfried Arnold (1666–1714) munkásságát mutatja (majd) be. Ez alkalommal az életút fordulatait 1700-ig kísérvük végig: az első nagyobb terjedelmű, az őskereszténységről szóló *Die Erste Liebe Der Gemeinen Jesu Christi* című munkát, az *Unparteyische Kirchen- und Ketzer-Historie*-t, majd a szintén 1700-ban megjelent *Das Geheimniß Der Göttlichen Sophia oder Weißheit*ot, és ennek német irodalmi előzményeit, inspirálóit. Végül egy fordításrészlet következik a *Sophia* című mű 15. fejezetéből.

KULCSSZAVAK: spritualizmus, radikális pietizmus, vallási előfelvilágosodás, őskereszténység

ABSTRACT

Gottfried Arnold and the Sophia

The publication planned to consist of several parts will present the work of Gottfried Arnold (1666–1714). This time we follow the twists and turns of his life until 1700: the first longer work on early christianity (*Die Erste Liebe Der Gemeinen Jesu Christi*), the *Unparteyische Kirchen- und Ketzer-Historie* (1699/1700) and next *Das Geheimniß Der Göttlichen Sophia oder Weißheit* published in 1700 and its German literary antecedents, inspiration. Finally we publish a piece of translation from the 15th chapter of *Sophia*.

KEYWORDS: spritualism, radical pietism, early religious enlightenment, early christianity

Öten fogtak össze néhány hónapja a címben jelzett téma áttekintésére, majd az érdeklődő magyar olvasók számára – több részletben – eredményeik közreadására. Ebben a preambulumban nem adhatunk számot azokról a tényekről, dokumentumokról és főképpen irodalmi, publicisztikai szövegekről, amelyekkel már rendelkezünk a munka elkezdésekor, hiszen ez tetemes anyag. Többen közülünk a gyökerek fölhasználásában is értek el eredményt, például a középkori misztika legnagyobbjainak föllépéseivel, szövegeikkel, ideértve a nagy Eckhart Mester beszédeinek fordítását s tanítványai, utódai munkásságának megismertetését. A föl-vállalt, most megbeszélendő ügyben, ügyekben viszont abszolút kezdők vagyunk.

A két témát – Arnold munkásságát és a Sophia-gondolat történetének legalább azokat az állomásait, amelyek biztosan hatottak a *Sophia*-könyvre – most úgy kívánjuk körüljárni, hogy igen szűk időszakra korlátozzuk figyelmünket: a sokak által örömmel vagy rettegéssel várt 1700-as századfordulóra (a *Sophia*-könyv ebben az évben készült el, és jelent meg) – s legföljebb az ezt megelőző és követő évtizedre figyelünk. Földrajzilag is szűk területet lehet és érdemes csak figyelembe venni: a német nyelvtérület kellős közepén az éppen királysággá avanzsált, református, de a konfesszionalizmus korához képest türelmes, művelt főhivatalnokok vezette Brandenburg-Preussen és határozattan lutheránus szomszédai közti határvidéket.

Egy pályázat¹ munkálatainak is része, amit most megkísérünk fokozatosan közzétenni négy vagy öt közleményben. Ezekben szólunk majd „hősünk” sokakat meglepő világirodalmi tájékozottságról, de fordításainak, előszavainak, kommentárainak ismertetése és magyarul ilyen szövegek közlése se marad el. Sajnos talán csak az utolsó ilyen publikációnk szól az értekezés-szövegek révén már nagyon ismert író mellett végre a költőről, aki – nagyon kevesen tudják – igen jelentős lírai termést hozott létre a *Sophia* előtt és után is. (Ismereteink szerint míg bizonyosan Arnold szerezte versek kerültek gyűlekezeti énekeskönyvekbe, sok az olyan eset is, amikor nehéz eldönteni, hogy a közösségi anyagból szivárgott-e valami az ő versei közé.) Nem könnyű feladat lesz Arnold költői produkciójának elemzése, a német irodalmi tudatba már régen bevett poéták teljesítményével való összevetés.

*

¹ Készült az NKFIH-OTKA 116234 számú pályázat támogatásával.

1666-tól 1714-ig élt Gottfried Arnold protestáns teológus, a radikális pietizmus bizonyára legismertebb alakja, aki misztikus egyházkritikus volt. Bíráló szellemű egyháztörténészként nemzedékek gondolkodását határozta meg, akit Goethe olyan „reflektáló történész”-ként jellemzett, aki egyszersmind „istenfélő és érző” férfiú volt. Heves vitákat váltott ki „Pártatlan egyház- és eretnek-története” (*Unparteyische Kirchen- und Ketzer-Historie*, 1699/1700), melyben vázolja a kereszténység történetét, ostromozza az egyház elvilágiasodását, annak széthullását már az őskereszténységet követő idősakra teszi, és az eretnekeket – a tolerancia-gondolat korai képviselőjeként – a hit igaz keresőiként védelmezi. Misztikus-spekulatív traktátusai és költeményei viszont, melyekben az emberben rejlő, elveszített és hőn visszavágyott isteni részből kiindulva keresi ugyanezen igaz hit magyarázatát, s leírja és megénekli az isteni Sophia titkát, hamar feledésbe merültek. Közéjük tartozik az „Isteni szerelmes szikrák” (*Göttliche Liebes-Funcken...*, 1698, 1701) címen megjelent három verseskötet, valamint „Az isteni Sophia vagy Bölcsesség titka” (*Das Geheimniß Der Göttlichen SOPHIA oder Weißheit*, 1700) című misztikus traktátus és a függelékében olvasható „Költői dicsőítő és szerelmes mondások” (*Poetische Lob- und Liebesprüche*).²

*

Ez után a rövid, pontos curriculum vitae után főleg azért érdemes az életút részleteit is megismerni, mert azok révén később az átlagnál sokkal több meredek fordulattal, buktatók sorával találkozunk. Igaz, hogy Arnold mint ember, mint tudós, mint egy vallási világlátás kiemelkedő képviselője hallatlan nyugalommal, szívóssággal reagált a megpróbáltatásokra, és élete vége felé is egész pályáját kontinuusnak érezte.

Tanító apja korán meghalt. A tizenhárom éves fiú óraadással kereste megélhetése költségeit. Azt írják, introvertált, becsvágyó kamasz volt. Az óraadásból bentlakó házitanító lett szinte főállásban, s végzése után ezt folytatta Drezdában. Quedlinburg először 1693-tól 1696-ig volt „munkahelye”, utóbb a századfordulón már családtagnak, másfelől Hofmeisternek tekintették. Itt misztikus spiritualista szellem uralkodott, hívő lelkek voltak a család tagjai, de a pietista egyházkritika elkötelezettjei (az apa

² A közleményünk végén olvasható fordítás a *Das Geheimniß Der Göttlichen SOPHIA oder Weißheit* című munkából készült.

vezető lelkész). Itt is élvezhette a német pietizmus alapítójának, Spenernek a figyelmét (a máig szentként tisztelt teológus több sorozatban kiadott levelezéséből tudható, hogy hamarosan már ő szerezte Arnoldnak a családokat, tehát állásokat), így a pietizmus figyelemreméltó árvája. Fontos tudnunk, hogy később megkapta tőle Arnold a néha egyértelműen kritikus véleményyt, és ezek nagyon negatívra fordultával sem szakadt meg Spener érdeklődése, figyelme élete végéig.

Wittenbergben tanult és itt promoveált mint magister artium 1686-ban. Ő maga később lesújtóan nyilatkozott itteni tanulmányai színvonaláról. Sokan azonban a történelem- és a görög-képzés újszerűségére figyelmeztetnek, és arra, hogy érdeklődése mégiscsak itt fordult a história és segédtudományai felé.³ Arnold ambíciója ettől kezdve az őskeresztény világ önálló kutatása volt. 1696-ra nemcsak elkészült, meg is jelent a *Die Erste Liebe Der Gemeinen Jesu Christi*⁴ című, a korai kereszténység életéről szóló nagyobb szabású könyve; élénk visszhanghoz jutott és híre hozzájárult ahhoz, hogy a giesseni egyetemre meghívást kapjon a világi történelem katedrájára. Ezt elfogadta, munkába állt, de már tíz hónap után egyszerűen otthagya professzori állását. Az egyetemi élet sok visszásságán túl a skolasztikus szemlélet és gyakorlat fönntmaradása vitte arra, hogy „elhagyja ezt a Bábelt”.

Ha továbbra is az életrajz rendjében vesszük sorra Arnold pályáján a sikereket és a megpróbáltatásokat, akkor olyasmiről kell bőven szólni, ami nem fő tárgya írásunknak. Mindenekelőtt a porosz királynak ajánlott *Unparteyische Kirchen- und Ketzerhistorie* megírásáról, óriási hazai és külföldi sikeréről s az akadémikuskodásokról, „a lutheri egyházra, az egész néemetségre káros hanyatlás-vízió” miatt. Nem voltak egészen alaptalanok a támadások. A császári, a pápai hatalom, de a reformáció hajnala után a protestáns egyházak életét is meghatározó „kőegyház” világias életét mutatta be, különösen a közelmúltról és az általa is átéltekről szóló

³ Mi azonban föl kell, hogy figyeljünk Arnold egy erdélyi tanítványa, a híres Teutsch család ifjú képviselője magister promotiójára az angyalok nyelvéről. Szabó Károly már adatolta ezt a disszertációt (*Locutionem Angelorum Eruditus contemplan- dam sistit Praeses M. Godofredus Arnoldi, Annaebergae-Misn. Respondente Paulo Teutsch / Corona-Transs. ad d. XIV. Decemb. Anno 1687. RMK III. 3481*), de újabban elemzésre, sőt közlésre méltónak találta Hanspeter MARTI *Gottfried Arnold - Magister der Philosophie in Wittenberg. Seine Dissertation über die Engelsprache, zum erstenmal ediert und vorläufig kommentiert*, LingBibl 52(1982), 41–70.

⁴ Válogatás jelent meg belőle gondos kommentárral a *Kleine Texte des Pietismus* sorozatban 2002-ben.

második fólió-kötetben; az új papuralmat, s azt, hogy semmibe vették az egyetemes papság elvét, még a hívők egyházi ügyekben való részvételét, sőt az alkalmi beleszólást sem tűrték el. A bensőből épülő hitre vágyók sérelmeit s a nagy háború után továbbra is egymásra acsarkodó felekezetek grasszálását óriási, világméretű sorozatban tárta olvasói elé Arnold. A históriája címe elé tett *Unparteyische* jelzőt mindenki megértette, aki beleolvasott. Mindjárt kiderült, hogy nem pártatlan a szerző, ha sérelmeztekről, jogfosztott üldözöttekről szól. A könyvpiacon is uralkodó, sokszor nyíltan felekezeti egyháztörténetektől kívánt radikálisan különbözni.⁵

A historiográfia módszertana, története tekintetében is forradalmi Arnold munkája, hosszú távon különösen. Spiritualista egyházkritikát adott, s ennek megfelelően az Istennel való individuális találkozás volt a döntő, ami szinte magával hozta, hogy a személyes sorsok legyenek e történetírás fő egységei. Ebből táplálkozhatott – a hagyományos egyházi, felekezeti kötelékek relativizálása mellett – az emancipált szubjektum szabadsága arra, hogy „saját vallást konstruáljon”; legalábbis ilyesmit értett ezen nyolc évtizeddel később Goethe.⁶ A pártatlanságnak ez a kényszerűen választott módja pedig előre mutatott az objektivitás modern értelmére.

Eltúlozták-e vajon a *Ketzerhistorie* jelentőségét azok, akik – nem csak messzire érő hatása miatt – a német felvilágosodás egyik korai megnyilatkozásának tekintették? „Vallási tárgy földolgozását vallási szempontból nem tekintjük a felvilágosodás részének” – találkozhatunk még ilyen ósdi fölfogással? Mindenesetre a modern szemlélet az ilyen egyszerűsítést kizárja. Fölveszi az új szemlélet a Frühaufklärung vallási változatát.⁷

⁵ „Programosan” is elődje volt Kaspar von Schwenckfeld, a Lutherrel is szembe szálló radikális reformátor, aki egyik „igazán pártatlan könyvecskéjét ... a mostani kettészakadó hit ellen” írta: „ain recht unpartyisch büchlin [...] in jetzigem zwispallt des glaubens” Corpus Shwenckfeldianorum, Leipzig 1916, IV. 216.

⁶ Többek között a *Dichtung und Wahrheit* 8. könyvéből lehet ilyesmire következtetni. Erről igen gazdag emlékezés-anyag és szakirodalom szól Rolf Christian Zimmermann, *Weltbild des jungen Goethe: Studien zur hermetischen Tradition des deutschen 18. Jahrhunderts*, München, 1969–1979. Bd. 1. *Elemente und Fundamente*. Bd. 2. *Interpretation und Dokumentation*. Lásd még Hans SCHNEIDER szerint: *Goethes Begegnung mit Gottfried Arnolds Kirchen- und Ketzerhistorie = Goethe und der Pietismus*, hg. Hans-Georg KEMPER et al., Tübingen, 2001 (Hallesche Forschungen 6), 79–110, itt 87.

⁷ Néhány évtizede már, hogy erre kitűnő példát mutatott magyar nyelven és magyar szempontból Esze Tamás (és nyomában Szauder József). Erdélyi szempontból Jakó Zsigmond, aki Köleséri Sámuel levelezésének földolgozása során erről

Német viszonylatban már régóta e korai felvilágosodás világi vezéralakjának a francia szellem befogadásáért is síkra szálló, anyanyelven prelegáló professzor, Christian Thomasius számít, és egy vallási Frühaufklärung fő képviselőjének Gottfried Arnold, akinek művét mellesleg nagyra becsülte és remek találatnak hirdette a szerzőnél évtizedekkel öregebb jogtörténész. (A társasági emberként is ismert Thomasius népszerű író, aki – legalábbis német földön – először alapított a friss könyvtermést bőven szemlélő periodikát, a *Monatsheft*-t.)

Mit fontos még tudnunk a *Ketzerhistorie*-ről? Sok támadás érte közvetve a nemzetközi rajongó tábornak nevezhető vásárlóit és olvasóit is! Az ellenérvek se érdektelenek. (Talán valamelyik következő közleményünkben visszatérünk a tanulságos konkrétumokra.) Most egy aktuális, friss ellenvetés-sorozatra hívjuk föl a figyelmet. Érdekesnek tűnik, amikor dogmatörténész fogalmaz meg határozott és totális bírálatot.⁸ Szerinte lényegében semmit, vagy legalábbis semmi határozottat nem lehet találni Arnold opusában arról, hogy száznál több főszereplő milyen teológiai tanítást vitt győzelemre, vagy milyen mellett alkotva és harcolva vitte bukásra a „tanítást”. Különösen Konstantin idejének pártküzdelmeiből vett példákon tartja a bíráló egyszerűen hasznavehetetlennek az arnoldi bemutatást. Schindler szerint az egyházban évszázadokon át ismétlődő, vérre menő küzdelmek szinte mindig a „tan” körül zajlottak, s Arnoldot abszolút nem érdekli, hogy mely dogmák, tanrendszerek tartalmaztak új-ságot, vagy éppen igazságot, melyeknek fölülkerekedése lett volna hasznos, aminek révén a föltartóztathatlannak látszó – és a *Ketzerhistorie* lapjain törvényszerű – hanyatlás bekövetkezett... Csak az számít Arnoldnál eszerint, hogy ki a gonosz győztes, és kik azok, akik jók, de a vesztes oldalra kerülve többnyire mártírokként végzik. Ezzel a bírálattal nehéz mit kezdeni. Nekünk megfontolásra, vitára érdemesnek tűnik viszont az az észrevétel, hogy Ágostonnal, Lutherrel és néhány hasonló nagysággal nem tud mit kezdeni Arnold. Nyilvánvaló, hogy Schindlernek nem tetszik, s nem tartja megoldásnak, hogy Arnold a radikális reformátoroknak azt az alapvető elhatárolódását, éles Luther-bírálatát ismétli, amit, tudjuk,

szóló tanulmányaiban a Frühaufklärung képviselőjeként mutatta be hősét. Szedgen a Kölesériana sorozat minden kötetében figyelembe vettük ezt a – semmiképpen nem pusztán terminológiai – problémát és a megoldást.

⁸ Alfred SCHINDLER, *Dogmengeschichte und Dogmenkritik bei Gottfried Arnold und seinen Zeitgenossen = Der Pietismus in Gestalten und Wirkungen. FS Martin Schmidt*, hg. H. BORNKAMM et al., Bielefeld, 1975 (*Arbeiten zur Geschichte des Pietismus* 14), 404–419.

egymás teljes megtagadása követett. „Radikális körökben” és majd Arnoldnál is az az alapvető megállapítás (lutheránusok számára megnyugtató megoldás), hogy két Luther volt, az „első Luther” elfogadásával és a késeinek majdnem kiátkozásával a *Ketzerhistorie* szinte csak a 16. századiakat követte, velük szemben azonban az alternatíva Arnold számára nem a harc volt, hanem a zsoltáros 35. zsoltár „békességesek/szelíden élnek a földön” (Stillen im Lande) jelszava szerinti magányos elmélyülők „a szellem láthatatlan templomában”. Arnold abszolút polgárjogot szerzett ennek a szemléletnek azzal, hogy erőszakos akadályozását Konstantinig, másfél évezredig visszavezette.

Nemcsak eltökélt ellenségei voltak a *Ketzerhistorie*-nak, hanem olyanok is, akik teljes életüket és munkásságukat látták igazolva azzal, hogy a nekik nagyon tetsző egyházkritika olyan fantasztikus távlatokban (és méretben) elkészülhetett és megjelenhetett. Kettőt emelnénk itt ki ezek közül az Arnoldnál sokkal öregebbek közül. Friedrich Brecklingről (1629–1711) azért is kell külön is szólni, mert ő már munkatársa is volt a szerzőnek, s ráadásul az ő írása volt szó szerint a könyvbe bekerült két annotált lista (a nevezetes *Testes veritatis*, amelynek szűkebb-bővebb variánsai kéziratban is terjedtek, és ebből a hölgyek névsora máig nagy vitákat vált ki, amelyekben szolid írónőktől a radikális feministákig sokan jeleskednek). Breckling mellett a másik, Johann Georg Gichtel (1638–1710),⁹ a 17. század végének kivételesen érdekes alakja, a mi nyugati határainkhoz közel, Regensburgban született, s elszánt spiritualistává annak a jobbmódú Justinian von Welznek a szellemi támogatásával vált, aki hozzánk még közelebb élt, s magyarországi birtokai is voltak. Ők ketten együtt mentek Amszterdamba. Útjaik úgy váltak el hamar, hogy Justinian hallgatott a lelkébe jutott isteni szóra, és misszióra indult. Gichtel viszont szintén isteni küldetést vélt teljesíteni azzal, hogy az elmélyüléshez alkalmas házacska szerzett magának, de azután óvakodott minden fizikai munkától, s másokat is lebeszélte erről, különösen ha fizetésért dolgoztak volna. Még következetesebben hívott föl arra, hogy a férfiak tartózkodjanak az aszszonytól. Az őt segítő leányzót is elkergette magától. A nagy rejtély, hogy remek képes kiadványokat hozott létre (ugyan mikor és hogyan) megálmodott és olvasott, tudományos megközelítéseket is propagáló tanácsok-

⁹ Gichtelnek igen nagy a szakirodalma. Valami egyetemes nagysághoz méltó terjedelemben és részletességgel szól róla már az Ersch–Gruber lexikon. Gertraud ZAEPERNICK, *Johann Georg Gichtels und seiner Nachfolger Briefwechsel mit den hallischen Pietisten, besonders mit A. M. Francke*, *Pietismus und Neuzeit*, 8(1982), 74–118. világítja meg a legjobban a konkrétumokat.

kal; az ember keletkezésére, anatómiájára vonatkozó, többnyire a hermetizmustól is megérintett szövegekkel. És 1682-ben eljött az ő legeslegfőbb álmainak ideje, rajongásig tisztelt Böhme-szövegek teljes sorozatát neki sikerült először németül kiadnia.

Az 1700-as esztendő Gottfried Arnold élete és munkássága szempontjából rendkívül sűrű. Semmit nem lehetne mondani és hitelesen bizonyítani, ha valamihez az 1700-as évszámot írjuk, viszont sajnos elég kevés esetben tudjuk a hónapot vagy még inkább a napot megjelölni. 1700 elején még bajlódik a *Ketzerhistorie* második kötetének kinyomtatásával és terjesztésének megindításával.

1700 tavaszán még biztos, hogy aktívan részt vesz a Sprögel-család tagjaként, de személyes meggyőződésből, Quedlinburg népe nem jelentéktelen részének abban a divatba jött „szokásában”, hogy otthonokban tartanak istentiszteletet, ahol laikusok, nők is szolgálnak. Ez különösen pikáns abban a családban, ahol a családfő a városka és a kis fejedelemség udvari prédikátora. (És az a végképp különös, hogy az illető nem csinál ebből patáliát.) Vannak az utókorban szemtanúk és szakértők, akik nyomán ezt szeparációnak hívják. Arnold ebben részt vesz, s olyan tudatosan, hogy utóbb magányos olvasmányai és félkész irományai alapján már szeparatista Arnoldról beszélhetünk, s igazából nincs okunk föltételezni, hogy pár hónapig nem tekintette annak magát ő is. (Ez pedig, ha csak valamennyire is tartósan képviseli valaki, akkor igazán döntő életváltozást jelent. Spener vezértársa, J. J. Schütz, jómódú, nagy tekintélyű és műveltségű jogász egykor erre az útra lépett, amelyen nem volt más megoldás számára – mint sok későbbi elvtársának –, hogy bírálóból azon lutheránus egyház, s persze az egyházi kereteket tisztelő pietista „törzs” ellenségének számítson, akit például halála után a helyi egyház nem enged szabályosan eltemetni, szűkebb baráti köre éjszaka kaparja el, mint egy rablógyilkost.) Ebben a két szakaszban ezt a közösséget és ezt a fiatallembert Gichtel szinte nem láthatta másnak, mint őszinte követőnek. A quedinburgi családanya valóban szorgalmas olvasója lehetett, és már 1696-tól levelezésben is állott Gichtellel.

Arnold talán később lépett kapcsolatba – de aztán annál aktívabban – a Gichtel-körrel, talán a szűkebbel is, akik *Engelsbrüder*nek hívták egymást. És nem lehet-e intellektuálisan is érvényes, szoros kapcsolatnak nevezni, hogy Gichtel tulajdonképpeni főművét ő rendezte sajtó alá, és a kiadás terhét is vállalta? Ez is 1700. (És megint nagy kár, hogy nem tudunk pontos dátumot.)

Gottfried Arnold nem-irodalmi életének legsúlyosabb válsága 1700 derekán, közvetlenül a *Sophia* megjelenését (erről csak az biztos, hogy november 6. előtt történt) követő *hetekben* következett be. A *Sophia* nem éles, „gichteli” formában, de elítélte a földi házasságot, amely megrontja a szoros kapcsolatot a mennyei menyasszonnyal, végül ellehetetleníti a Sophiával való együttélést (kifejezetten házasságról is van szó a szövegben). Hetekkel ezután quedlinburgi szállás- és munkaadóival – mármint a hölgyekkel – kirándul Arnold egy kisvárosba, ahol épp üresedik egy lelkészi állás. (Fatális, hogy Gichtel erről értesült, s már ekkor volt valami homályos gyanúja...) Hamarosan kiderült, amit akár kívülállók is „ért-hettek” volna, ha a történetek kockáit összerakják: nem kaphat lelkészi állást ilyen korú nőtlen legény, de illő feleséget sem az állástalan. A kezdeményezően lelkes Gichtel-levelező Sprögel-családanyából lett az anyós,¹⁰ leányából, Anne-Marie Sprögelből a feleség. A lelkészi pályáját épp kezdő új családfele, Arnold csak 1702-ben lett Sachsen-Eisenach hercegség Schlosspredigere Allstedtben, ahol egykor Thomas Münzer Luther elleni föllépésének szövetségét alapította... Gichtel a házasságkötés hírére meglepődött, de övét azzal nyugtatta, hogy „barátunk egy derék nővérünkkel lépett testvéri-háztartási kötelékbe.” A folytatás már mai fül számára szomorúan komikus: a gyermekek persze már nem 1700-ban, de megérkeztek. A mester szemében végső bizonyosságát adva, hogy egy fontos hívét végleg elvesztette.

Vissza kell térnünk a quedlinburgi izgalmas időszakhoz. Arnold 1698-tól 1701 első hónapjaiig élt Quedlinburgban másodszor – állítólag most is visszavonult életet, valójában sűrű levelezés és utazgatás során ekkor volt szinte rendszeres kapcsolatban pietista, spiritualista központokkal. Az ismert nagy művek mellett ez években és itt hozta létre az „Egyiptomi-sivatagi Makariosznak tulajdonított, Symeoni-i homiliák” fordítását és kommentálását németre. (Ezeket a protestantizmus számára Johann Arndt fedezte föl, és az ő útján figyelt föl rá Arnold.¹¹) A quietista misztika írásainak németre ültetését és az alkotók életrajzainak megírását is ekkorra tehetjük.

Mindent összefoglalva Gichtel óriási befolyással volt Arnoldra, munkáira és környezetére. Csak rajta keresztül, az ő nem csekély módosításai-

¹⁰ Az újabb szolid női kutatás – amit hol gendernek, hol feministának neveznek – kedvenc írásgyűjteménye Gottfried Arnold neve alatt szerepel a bibliográfiákban. Fő darabja az asszony spekulációs műve.

¹¹ Az érdekes jelenséget Ernst BENZ tárta föl: *Die protestantische Thebaisz*, Mainz, 1963.

val jutott el Quedlinburgba Jacob Böhme kultusza, munkáinak rendszere és módszere. S ami számunkra most a legfontosabb: lényegében a „Sophia-tudomány” – éppen Gichtel által aktualizált – lényege. Ez azért fontos, mert általános vélemény, hogy Arnold Sophia-könyve a suszterfilozófus nyolcvan esztendőös kaptafájára készült. Ezzel mi abszolút nem értünk egyet, bár a közvetett hatás sem vitatható. A szövegek alapos összevetése után térhetünk erre csak vissza, itt elég csak fölsorolni, hogy az angol philadelphiańusok kialakították saját „sophiológiájukat”, sőt, Jane Leade már 1663-tól mesterének, John Pordage-nek volt egy elég széles körben ismert Sophia-könyve.

Tulajdonképpen a legfontosabb, hogy észlelhetjük-e Arnoldnál Böhme alapkoncepcióját, azt, hogy kell lenni egy női-isteni elemnek, hypostasisnak már a Teremtés aktív résztvevőjeként! Sokan leegyszerűsítve ezt úgy „konkretizálják”, hogy a Szentháromság tulajdonképpen kibővül egy negyedik egyenrangú, női személlyel. Az önálló Goddess éppúgy jelzi a lényegét, mint az, hogy a Szentlélek vagy éppen Krisztus társa, „része” Sophia. Arnold elméletében, aminek kialakítása teszi ki könyve első részét, az utóbbit látszik követni, elfogadni. Csakhogy az az igazán mély misztikus és egyedi, ahogy Arnold, a költő, ezt a saját *átélt* tapasztalata, hite költői ihletésű prózába, s nem egyszer versbe öntésével olvasójának szuggerálja. Rendkívül szuggesztíven, saját megtörtént élményéről szól ugyanis, nem csak a Sophia-könyv függelékének számító versgyűjteményecske soraiban.

Valójában számunkra döntő kérdés közelíthet a válaszhoz, ezeknek a megfigyeléseknek a nyomán: a *Ketzerhistorie* értelemvezérelte alkotása után (vagy ami valószínűbb: közben) élhetett-e meg ugyanaz az alkotó valami igazán misztikus élményt, olyat, amelyet a középkori Gertrudisok, a Mechtild von Magdeburgok. Erre határozott nemmel válaszol sok kitűnő kutató, köztük Arnold eddig legelismertebb monográfiusa. Seeberg dictuma: a tudományosság folyton megterheli misztikus élményét. („Die Gelehrsamkeit hat stets die Flügel seines mystischen Erlebens belastet.”)

A hatalmas történezmunka, a Goethe-ig és azután mindmáig nevezetes „második Biblia” (de a szkeptikusok számára is legalább nélkülözhetetlen segédeszköz) az *Unparteyische...* mellett hogyan jöhetett létre egy magányos, hívő léleknek az az elvont költészete, amit a *Sophiá*val és a hozzávalókkal Arnold produkált. A Seebergétől gyökeresen ellenkező véleménynel van Schmidt-Biggemann, akinek klasszikusnak számító, újabban már angolul is hozzáférhető munkája külön fejezetet szentel az arnoldi *Sophiá*nak. Nála meggyőzőbb, empatikusabb méltatást mi még nem

találtunk. S a hatalmas tudású szerző spiritualizmus-története tucatnál több sophiológiát tárgyal vagy villant föl Arnold előtt és után. Elfogulatlan, egészen természetes módon objektív az előadása a szélsőséges, vagy különösen a kabbalista, kabbalisztikus variánsok bemutatása során is. A mi 1700-as könyvünk a kivétel. Arnold *Sophia*-könyvének schmidt-biggemanni előadása líra. Teljesen magáénak érzi a kiválasztott, élménymisztikus, sokszor vallomásos sorokat, bekezdéseket.

Mi csak az egész szöveg és kontextusa újraolvasása során vettük észre azt, ami igencsak meglepett: a *Kosmos Anthropos* főfejezet Herreras *Adam Kadmonja* után találtuk a mélyen átélt fejezetecske címét: *Die Praxis Pietatis des göttlichen Sophia: Gottfried Arnolds Bekehrung*. A *Bekehrung*ot Arnolddal összefüggésben még jópárszor ismétli Schmidt-Biggemann, de a szó további páriját nem találtuk a 800 oldalas, évezredek átfogó műben. Lehet ezt másképpen érteni, mint hogy Arnoldnak az *Unparteyische* megjelenése után egy-két hónappal az igaz keresztény hitre vagy annak spiritualista változatára kellett térnie, hogy létrehozza Schmidt-Biggemann kedvencét? Szóltunk már itt is arról, hogy Goethe óta a közfelfogás szerint a *Ketzergeschichte* egy következetes, szelíd vallási megújulás, a nem pogány *Frühaufklärung* reprezentatív alkotása.

Megrökönyödésünk egy olyan koncepciónak szól, amely a spiritualizmus történetét csak olyan koncepciók, írások, életművek sorozatának tudja elképzelni, amelyek létrehozására az alkotó ember csak a spiritualista vallás (egyház ?!) hitére áttérve válik képpé. Ne túlozzuk el egy szó jelentőségét: ettől az elfogultságról árulkodó eljárástól nekünk se lett hiteltelenebb Schmidt-Biggemann nagyszerű könyve. Csupán jó példa az arnoldi oeuvre teljességének, (valamelyes?) egységének – a szándéktól független – megkérdőjelezésére. De arra is, hogy a középkor nagy misztikusainál (persze az ő biográfiáikban is sokkal fontosabb a megtérés dátuma, mint akár a születése is!) sokkal komplikáltabbnak tűnik számunkra a kora újkori követők találkozása az élménnyel; nem egyszer merül föl az olvasóban vagy akár a kutatóban is a kétely az élmény valóságában, hitelességében, őszinteségében.¹²

Reméljük, hogy közleményeinknek ez az első darabja is rátalál majd olyan olvasóra, kollégára, aki észrevesz írásunkban, fölkészültségünkben olyan hiányt, amire érdemes, hasznos lehet figyelmeztetni. Elsősorban

¹² De ez igazában nem így van! A középkori „elődök” is gyakran okoznak kételyt, szövegeik hitelének, őszinteségének kérdőjelei művelt olvasók sokaságában fogalmazzák meg a kérdést: nem az esztétikai bravúr számlájára írandó-e egy-egy vallomás, önvallomás sikere, hitele.

arra gondolunk, nem volt-e a legtágabb értelemben vett tárgyunknak olyan ismerője a spiritualizmus 20. századi magyar rajongói, földolgozói között, akinek a misztikus Arnoldról és *Sophiájáról* is volt fontos mondanivalója.¹³

*

Gottfried Arnold: Az isteni Sophia vagy Bölcsesség titka
(15. fejezet)¹⁴

A Bölcsességgel való egyesülésről és gyermekei lelki születéséről

1. Ekkor a befogadásra kész szív nagy élvezettel fogja megtapasztalni / amit a Bölcsesség a bárdolatlanoknak és keménynek tűnő fegyvelmezés és első útmutatás után a továbbiakban véghezvisz vele. Mivel a kielégítő vizsgálat után már nem úgy egyezkedik az Őt keresőkkel és imádókkal / mint az idegenekkel / vagy a bizalmatlanokkal és érdektelenekkel; hanem magához engedi titkos szobájába a megvilágosult lelkeket, hogy azok többet tapasztaljanak / mint amit mások kívülre felfedezhetnek. Ami ugyanis pontosan az / miként azt az Ő fáradtságot nem ismerő vonzódása és égő vágyakozása üdvösségünk iránt tanúsítja / ami miatt a lélek a szégyentől és a mélységes tisztelettől legszívesebben elolvadna / amikor a Lélek megmutatja neki [lakását].

2. Elsőként Ő [a Bölcsesség] jön szembe velük / és **költözik be a szívükbe** / miként azt Salamon egyértelműen mondja / és a tapasztalat naponta megerősíti. *Péld. 2/10.* ISTEN maga **helyezi a Bölcsességet a legbensőnkbe** *Jób 38/36.* És ahogy a teremtmények vágyakoznak rá / *c.8/30.* Ő is szereti / ha azok **nála lakoznak** /mert ISTen senkit sem szeret önmagáért. *Bölcs. 7/28.* És csak Általa válhatunk **ISTen barátjává és kerülhe-**

¹³ A jegyzetben jelzetteken kívül a következő munkákat használtuk:

Hans-Georg KEMPER, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit: Band 5/I: Aufklärung und Pietismus*, Berlin, 1991; Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN, *Philosophia perennis: historische Umriss abendländischer Spiritualität in Antike, Mittelalter und Früher Neuzeit*, Frankfurt am Main, 1998; Erich SEEBERG, *Gottfried Arnold: die Wissenschaft und die Mystik seiner Zeit. Studien zur Historiographie und zur Mystik*, Meerane in Sachsen, 1923.

¹⁴ A használt német kiadás: <http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/65045/1/> (Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden) Minden kiemelés a német nyomtatványt követi.

tünk közel hozzá / cap. 7/14. 6/20, ebből következőleg először a Bölcsességhez is ugyanilyen közel kell kerülnünk.

3. Azok / akik a régiek közül elérték az Ő szívélyességének emez első fokát / élénk színekkel írják le azt / és nagy boldogságuk egyesülésük bizonyosságául szolgál. **Ő mindenkit befogad / mondják / aki keres. Aki őszintén Felé irányítja lelkét / annak már kezdetben is közös vele a szíve / és megtalálja Őt a megtisztulásban. Sir. 4/11, 51/26. Behatol a lelkekbe, Bölcs. 10/17, és örökrészükben lakozik. Sir. 24/7.**

4. Jóllehet eközben igen óvatosan és alaposan jár el / nehogy az ember önimádata és önössége esetleg még kiirtatlan erőivel ragadja meg a fényét / amivel többet ártana mint használna magának; azért szívesen beléje hatol / szent szeretet-erejével / úgy / hogy a lélek **a Bölcsesség igazi lakása és lakhelye** legyen / ahogyan a régiek nevezték azt. (*Paschasius Ratbertus Lib. 6. in Evang. Matth, p. 494 To. 14. Bibl. PP. Lugd.*)

5. Az ember azonban régi születése és természete révén soha többé nem képes Őt megragadni / hanem csak az új vagy újjászületett emberben lakozik / ahol tiszta fényességgént nyílik ki és világít / s a természet mégis oly kevéssé képes megragadni / vagy az önösségben megtartani / miként a napot a fém / melyet az fölmelegít / megolvaszt és átalakít / ha az átalakításra átengedte magát neki.

6. Ily módon önmagában örökkön szabad és önálló lény marad; benne marad önmagában, miközben újra és újra beköltözik a szent lelkekbe. Bölcs 7/27. A lélek pedig szellemi erőivel ugyanolyan lényegien és valóságosan fogadja magába / amilyen valóságosnak érzi a külső közönséges ember a látható ételt / miután magába fogadta azt. Az ember mégsem birtokolhat a Bölcsességből semmit saját tulajdonaként / hiszen az csakis tiszta vágyakozásával és szeretetével szemben marad készséges és odaadó / és ha romlatlan tisztaságban őrzi és engedelmességével megörvendezteteti / akkor marad, és kifejti csodáit.

7. Ezek közül pedig az egyik legelső / hogy további intézkedéseket tesz a lelkek megtisztítására és újjáolvasztására. Mert bár a megkezdett fegyelmezésben megmutatkozik már valami a lényegi egyesülésből: ez még csak meggyőzés és alázatossá tétel / és így nem más, mint további munkálódásainak előkészítése.

8. Ez a megtisztulás pedig (amely az Ő bentlakása idején és által megy végbe / és mint első még igencsak különbözik a végső nagy fő megtisztulástól) / a lélekben lobogó keserves lelki tisztítótűz által történik / és pedig a lélek nem minden visszás érzése nélkül / hiszen az élesen ítélő Bölcses-

ség olvasztó és égető lángjain kell keresztüljutnia és a megtisztulást kiállnia.

9. Ennek során a régi földi és testi érzékek nyaklóit erősen megtámadja / ISTen szájának szelleme / (mely nem más, mint a Bölcsesség szelleme) halálra méltónak ítéli / és kivégzés, számkivetés, megsemmisítés és megégetés végett törvényszék elé viszi. Ez a megtisztítás azelőtt megy végbe a lélekben / mielőtt egy új szent lény érezhetően szétáradhat benne: habár még több különleges megtisztulás következik a végső és utolsó nagy megtisztulás előtt.

10. Ezt érthetőbben is megvilágítom: jóllehet a Lélek minden alkalmmal folytatja / hogy / ami a szívben a régi szennyből megmutatkozik / kiűzze onnan: ilyenkor mindenekelőtt szakadatlanul ítélkezik minden gondolat / szó és tett felett / a szívbe égő buzgalmat küld és a gonosz fölötti fájdalmas-maró bosszúságot / a régi Ádámot porrá hamvasztja / miután az Krisztushoz hasonlatosan teljesen kivérezte magát és erejét vesztette a kereszten / és oly kitaróan folytatja felkutatását / kivégzés / elpusztítását és felemésztését / hogy számtalan fájdalom és szülési fájás után / létrejön belőle / az igazi gyümölcs / vagyis az ember nyilvánvaló átalakulása és javulása / aki örömmel látja hogy szíve valóban számos gonosz gyarlóságtól és szégyenfolttól megtisztult / és cserébe új isteni akaratot teremtett.

11. Ezután pedig mi más következhetne / mint az új teremtmény régóta vágyott megnyilatkozása / és megszületése / melyhez a Bölcsesség egyetlen igazi anyaként a legjavát adta hozzá? Semmi más végett nem ereszkedik le a lélekbe / minthogy hatalmas erővel nekilásson lelki szülők munkájának a most elgondolt megvilágosodásban / aztán valamennyi szükséges ápoló és tápláló szer segítségével folytassa / és ne hagyjon alább vele / amíg Krisztus a maga tiszta emberi mivoltában alakot nem ölt a szívben.

12. Az embernek ezalatt / amikor legbensőjében a Szentlélek heves rezdüléseit érzi / hiánytalanul oda kell adnia hitét az isteni szeretetakarásnak / pontosan rá szabott előírások szerint kell élnie / és semmit nem szabad elszalasztania / ami az új élet keletkezését / mely oly hevesen küzd a halállal / és győzelmesen előtör / segítheti.

13. Ebben a türelmes szenvedésben beléje áramlik Sophia a maga élet-és szeretet-vizével / és a Lélek az ilyen életmagokban gyengéd munkálkodással mozog a kegyelem kimondhatatlan vonásai által / a lelket sem hagyja nyugodni / míg hasonmása ugyanilyen módon meg nem születik / és ezzel Isten elpusztult képmása ismét helyreáll / és az embernek hajda-

ni mennyei lénye valamennyi isteni tulajdonságával egyetemben visszaadatik: mely nagy titokról másutt a régiek szellemében többet is megtudhatunk.

14. Az Írás azonban nem csak arról számol be / hogy a **Bölcsesség vezette ki az első embert a bukásából**; *Bölcs 10,1*, ám azt egyenesen anyának nevezi / állhatatos szeretőit pedig gyermekeknek. A Bölcsesség / szól Krisztus / gyermekeivel igazolja magát / *Mt 11,19*. **A Bölcsességet** (az engedelmesség) **édesanyjaként fogadja; a Bölcsesség a jó szeretet édesanyja / és gyermekeinek örökvényű dolgokat ad** / írja *Sir 15,2. 24,17*. Ugyanis **ő az örök lélek édesanyja** / miként az örökkévalóság szellemét az örök szellem atyjának nevezik / Isten titkos ismerői.

15. Hol van azonban anya előzetes születés nélkül? Hol léteznek gyermekek valóságos lényegi szülők nélkül? Ebben nem segít sem virágos hasonlatok, sem retorikai alakzatok kitalálása vagy alkalmazása. Lévnén, hogy Isten / birodalmában és a szellemi szférákban sokkal lényegibben zajlanak a dolgok, / mint az alacsonyabb rendű földi elemekben. Mert ezek amazoknak csupán árnyékai / és a mennyei dolgoknak csökevény rothadt düledékei.

16. Mármost miként Krisztus valóságosan elsajátította az elveszett képmás helyreállítását / és ennek segítségével a mennyei Atya az újjászületett gyermekeit az örökkévaló Ige élő lényegi magjából nemzette / és amiért nem képletesen / hanem a legpontosabban és legeredendőbben Atya a neve. / Semmiben sem más a helyzet SOPHIAval, az örök Anyával, az Ő örök Szűzével / ahogy azt az 5. fejezet 19. részében megmutattuk. Ezért mondja egy régi bölcs, hogy **Isten a világ** (és ekképp sokkal inkább az új világ vagy a teremtés) **Atyja** / *Σοφία*n pedig **az anyja** (Philo p. 128. opp.).

17. Emez a saját képmására / amely Isten képmása / a maga szűz magjából és testéből lelki és mennyei gyermekeket nemz / és új teremtményeket / akikben aztán újra megszüli és kinyilatkoztatja az Isteni Természet elveszített egységét Isten minden bölcsességének és szentségének megfelelően. És ez önmagában egy valóságos és biztos titok / jöllehet e romlott időkben csak azon legkevesebbekben érzékelhető / akik állhatatosan Őt keresik / és magukat az Ő Isteni Természete szerint gyermekeinek nevezik / s a hamis gyermekek szétszórt seregétől magukat ezáltal is külön- és elválasztják.

als, auff einen unvermeidlichen grund aller folgenden
herlichkeiten / die uns nur als in einem schatten-riß all-
hier weiter vorkommen werden. Den körper oder we-
sendlichen leib Christi und der weißheit, muß ein jedes
von Gott selbst suchen und nehmen.

Das XV. Capitel.

Von der weißheit vereinigung und geistli-
chen aus Geburt ihrer kinder.

1. **U**nmehro wird es einem bequem-gemachten
gemüthe sehr vergnüglich seyn zu erfahren/
was die weißheit auff die etwas rauh und
scharff-scheinende zucht und erste unterweisung nun fer-
ner mit ihm vornehmen werde. Da sie denn nach
gnugsamer prüfung mit ihren suchern und liebhabern
nicht mehr handelt / als mit fremdlingen / oder ihnen
mißtrauend und abgewandter scheint; sondern sie läßt
die wolgeläuterte Geister in ihr geheimes zimmer zu sich
eingehen und mehr erfahren / als sie ausser demselben an-
deren entdecken können oder dürfen. Welches denn
eben dasjenige ist / so ihre unermüdete neigung und
brünstige begierde nach unserm heil darthut / darüber
die seele vor scham und ehrsucht zerschmelzen möchte / wo
es ihr der geist vorstellt.

2. Sie gehet vor allendingen ihnen entgegen / und
kömme in ihr gemüth hinein / wie Salomo deut-
lich saget / und die erfahrung täglich bestätigt. Spruch.
2/10. **G**OTT selbst setzt die weißheit in das in-
nerste / spricht Hiob. c. 38/36. Und wie ihre lust bey
den menschen-kindern ist / c. 8/30. also hat sie gerne/
daß diese bey ihr wohnen / weil Gott niemanden als
solche liebet. Weißh. 7/28. Und man allein durch sie
GOTT

SZERZŐINKRŐL

BENCSEK ORSOLYA – PhD, tudományos munkatárs, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Filozófia Tanszék
e-mail: barsonytafota[at]gmail.com

BIRÓ ANNAMÁRIA – PhD, egyetemi adjunktus, Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalomtudományi Intézet
e-mail: biroanca[at]yahoo.de

CSERJÉS KATALIN – PhD, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Magyar Irodalmi Tanszék
e-mail: vasskatalin[at]vnet.hu

HANSÁGI ÁGNES – PhD, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Magyar Irodalmi Tanszék
e-mail: hansagiagnes[at]hung.u-szeged.hu

HÁSZ-FEHÉR KATALIN – PhD, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Magyar Irodalmi Tanszék
e-mail: haszfeher[at]gmail.com

HÓDOSY ANNAMÁRIA – PhD, egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Vizuális Kultúra és Irodalomelmélet Tanszék
e-mail: hodosy.annamaria[at]gmail.com

KELEMEN ZOLTÁN – PhD, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék
e-mail: milarepakz[at]gmail.com

KESERŐ BÁLINT – professor emeritus, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Magyar Irodalmi Tanszék
e-mail: balintkeseru1[at]gmail.com

MILBACHER RÓBERT – PhD, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalom- és Nyelvtudományi Intézet, Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék
e-mail: mirobert22[at]gmail.com

MOLNÁR DÁVID – PhD, tanársegéd, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Magyar Irodalmi Tanszék
e-mail: david.molnar86[at]gmail.com

NAGY MÁRTA – igazgató, Collegium Hungaricum Berlin
e-mail: direktion[at]hungaricum.de

SERMANN ESZTER – PhD, adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Olasz Nyelvi és Irodalmi Tanszék
e-mail: eszter.sermann.lingo[at]gmail.com

SZABÓ GÁBOR – PhD, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Magyar Irodalmi Tanszék
e-mail: szg393[at]gmail.com

SZABÓ-REZNEK ESZTER – tudományos segédmunkatárs, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, Budapest – Szegedi Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola
e-mail: szabo.reznek.eszter[at]gmail.com

SZÁSZ GÉZA – PhD, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Francia Tanszék
e-mail: szaszgeza[at]gmail.com

TAKÁTS JÓZSEF – PhD, egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalom- és Nyelvtudományi Intézet, Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék
e-mail: takatsj[at]gmail.com

VÍGH ÉVA, DSc., egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Olasz Nyelvi és Irodalmi Tanszék
e-mail: eva.vigh[at]libero.it

Inter (con)textus

MOLNÁR Dávid	
„Ötödik Minerva”: A <i>Rákóczi-eposz</i> első részének értelmezéséhez	7
MILBACHER Róbert	
A magyar irodalmi romantika „megszelídítése” (Kísérlet egy hipotézis fölvázolására)	15
TAKÁTS József	
Emlékóda, működés közben – Tompa Mihály: <i>Lorántfi Zsuzsánna emlé- kezete</i>	21
CSERJÉS Katalin	
Emlékezzünk meg róluk is... – Halk hangok, háttér-mozdulatok, asz- szisztencia – mellékszeplők <i>Az ember tragédiájában</i> (válogatás)	31
SZABÓ-REZNEK Eszter	
Kettős centenárium Kolozsváron: Katona József és az erdélyi hivatásos színháztársaság ünnepe 1892-ben	55
HANSÁGI Ágnes	
Animalitás és humanitás a <i>Legendában</i> – Tersánszky Józsi Jenő: <i>Legenda a nyúlparikásról</i>	69

Inter disciplinae

VÍGH Éva	
„A szép párduc mintha festve lenne, úgy mutatja foltjait különféle színben” – A határtalanság rendje és az állatszimbolika	87
HÓDOSY Annamária	
Az ökokritika interdiszciplináris retorikája és <i>A Tisza</i> újraolvasása	111
SZABÓ Gábor	
Gazdaság, medialitás, műkritika (A kritikai diskurzus szerkezetváltá- sának keretei)	133
SERMANN Eszter	
A terminológiai adatbázisok mint a nyelvi korlátok áthidalásának esz- közei – Magyar nyelven (is) elérhető néhány terminológiai adatbázis tartalmi és szerkezeti vizsgálata	149

Inter culturae

SZÁSZ Géza	
Határtalan utazás, avagy követ-e normát az útleíró?	173
BIRÓ Annamária	
Erdélyi jelenlét a nyugat-magyarországi sajtótermékekben – Johann Seivert és Benkő József tudósítói tevékenysége	199
BENCSEK Orsolya	
Kijáráások, <i>kisugárzások</i> a vidékből – Köztességek (köztes állomások) és nagyvilági állomáskeresések Juhász Erzsébet írásművészetében	221
KELEMEN Zoltán	
Rend és rendetlenség a gyűjteményekben (Megjegyzések Milorad Pavic <i>Kazár szótára</i> kapcsán)	243
HÁSZ-FEHÉR Katalin	
A mikrokomparatiztika esélyei	259

Kutatósarok – Angulus studiorum

KESERŰ Bálint–NAGY Márta	
Gottfried Arnold és a <i>Sophia</i> (1. közlemény)	289

CONTENTS

Inter (con)textus

Dávid MOLNÁR	
„Fifth Minerva” – Interpreting the First Part of the <i>Rákóczi-eposz</i>	7
Róbert MILBACHER	
Taming Hungarian Literary Romanticism (An Attempt to Shape a Hypothesis)	15
József TAKÁTS	
Memorial Ode in Ceremonial Context – Mihály Tompa: <i>Remembering Zsuzsanna Lorántfi</i>	21
Katalin CSERJÉS	
Let us remember them, too... – Soft Sounds, Background Movements, Assistance – Minor Characters in <i>The Tragedy of Man</i> (selection)	31
Eszter SZABÓ-REZNEK	
Double Centenary in Kolozsvár in 1892 – Celebrating József Katona and the Beginnings of Professional Acting in Transsylvania	55
Ágnes HANSÁGI	
Animality and Humanity in a Legend (Jenő J. Tersánszky: <i>The Legend of the Rabbit Stew</i>)	69

Inter disciplinae

Éva VÍGH	
„And the beautiful panther, as if painted, / shows his varied skin” – The Order of Limitlessness and Animal Symbolism	87
Annamária HÓDOSY	
The Interdisciplinary Rhetoric of Ecocriticism and the Reinterpretation of <i>The Tisza</i> by Sándor Petőfi	111
Gábor SZABÓ	
Economy, Mediality, Criticism	1233
Eszter SERMANN	
Terminological Databases as Translation Tools to Eliminate Linguistic Barriers – Structural and Formal Analysis of Databases Available in Hungarian (as well)	149

Inter culturae

Géza SZÁSZ	
Journey Without Borders, or the „Limits” of Travel Writing	173
Annamária BIRÓ	
The Coverage of Transylvania in Western Hungarian Press. Johann Seivert and József Benkő as Correspondents	199
Orsolya BENCSIK	
Exits, Irradiance from the Province, the Intermediate (Stations of Intermediateness) and the Quest for a Station on the (Vast) World in the Art of Writing of Erzsébet Juhász	221
Zoltán KELEMEN	
Order and Disorder in the Collections (Compliances about Milorad Pavić's <i>Dictionary of Khazars</i>)	243
Katalin HÁSZ-FEHÉR	
The Possibilities of Microcomparative Research	259

Research Corner – Angulus studiorum

Bálint KESERŰ–Márta NAGY	
Gottfried Arnold and the <i>Sophia</i>	289

Készült:
Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő
Felelős vezető: Drágán György
www.innovariant.hu
<https://www.facebook.com/Innovariant>

Magyar Irodalmi Tanszék

ACTA HISTORIAE
LITTERARUM
HUNGARICARUM
34

34

Acta Historiae Litterarum

Új folyam
3